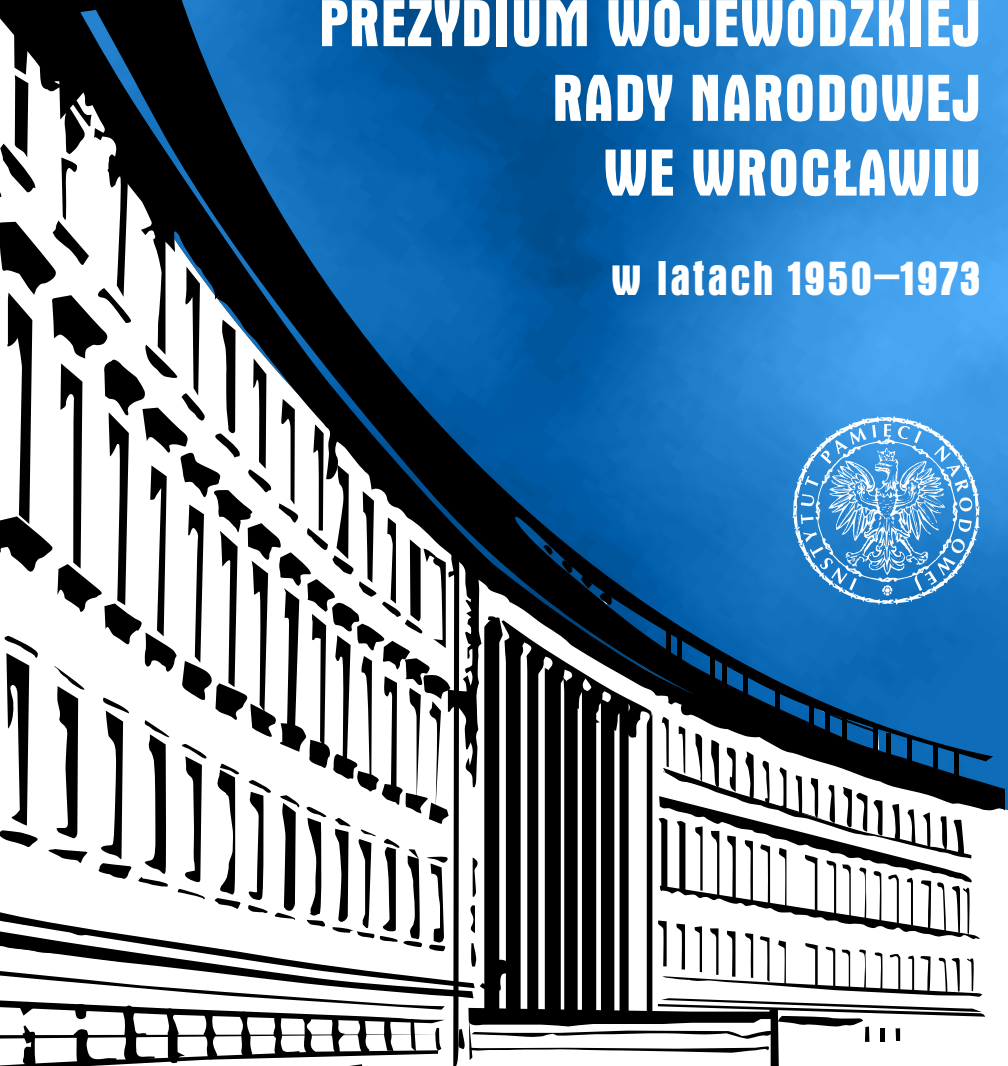

TOMASZ RESLER

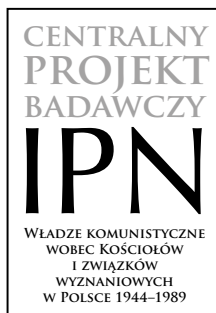
**WYDZIAŁ DO SPRAW WYZNAŃ
PREZYDIUM WOJEWÓDZKIEJ
RADY NARODOWEJ
WE WROCŁAWIU**

w latach 1950–1973

STUDIUM HISTORYCZNOPRAWNE

**WYDZIAŁ DO SPRAW WYZNAŃ
PREZYDIUM WOJEWÓDZKIEJ
RADY NARODOWEJ
WE WROCŁAWIU
W LATACH 1950–1973**

Publikacja powstała w ramach serii wydawniczej
„Urząd ds. Wyznań: Struktury, Działalność, Ludzie”
(red. naukowy serii dr hab. Rafał Łatka)

INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ
KOMISJA ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

TOMASZ RESLER

WYDZIAŁ DO SPRAW WYZNAŃ
PREZYDIUM WOJEWÓDZKIEJ
RADY NARODOWEJ
WE WROCŁAWIU
W LATACH 1950–1973

Studium historycznoprawne

WARSZAWA 2022

Recenzenci

ks. dr hab. Dominik Zamiatała

Projekt graficzny i okładka

Sylwia Szafrńska

Redakcja

Izabela Szufa

Korekta

Anna Kaniewska

Indeks osób

Łukasz Rybak

Skład i łamanie

Anna Jasińska

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej

Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2022

ISBN dla pdf: 978-83-8376-939-4

Zapraszamy:

ipn.gov.pl

ksiegarniaipn.pl

WYDAWNICTWO
INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ

Markowi

SPIS TREŚCI

Wstęp	11
I. Dolny Śląsk na tle polityki wyznaniowej państwa po II wojnie światowej	27
1. Założenia ideologiczne polityki wyznaniowej Polski Ludowej i ich konsekwencje	28
2. Najważniejsze akty prawne i główne zasady prawa wyznaniowego	40
3. Specyficzne problemy w polityce wyznaniowej na Dolnym Śląsku	59
3.1. Tymczasowość administracji kościelnej	60
3.2. Duchowieństwo etnicznie niepolskie	94
3.3. Poniemieckie mienie kościelne	102
4. Podsumowanie	117
II. Powstanie i organizacja Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu	120
1. Prawnoustrojowe podstawy centralnej administracji wyznaniowej	122
2. Przeobrażenia administracji terytorialnej	134
3. Geneza administracji wyznaniowej na Dolnym Śląsku ...	138
3.1. Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska	139
3.2. Wojewoda Wrocławski 1946–1950	141

4. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu w strukturze administracji państwowej	143
4.1. Samodzielny Referat do Spraw Wyznań we Wrocławiu	152
4.2. Utworzenie wydziałów do spraw wyznań	160
5. Organizacja i kadry Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu	165
5.1. Organizacja Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu	168
5.2. Kadry Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu ...	174
5.3. Ocena funkcjonowania Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu przez Urząd do Spraw Wyznań	185
6. Podsumowanie	187
 III. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec spraw organizacyjnych i personalnych Kościoła katolickiego ...	
1. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec tymczasowości administracji kościelnej na Dolnym Śląsku	193
2. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec duchowieństwa Kościoła katolickiego	200
2.1. Klasyfikowanie duchownych	200
2.2. Formy współpracy duchownych z administracją wyznaniową	227
2.3. Instrumenty wpływu na duchownych stosowane przez Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu	240
3. Polityka personalna i fiskalna Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec Kościoła katolickiego	249
3.1. Obsadzanie stanowisk kościelnych	250
3.2. Polityka fiskalna wobec Kościoła katolickiego	278
4. Podsumowanie	287
 IV. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec działalności Kościoła katolickiego	
1. Szkolnictwo i nauczanie religii	292
2. Służba zdrowia	316

3. Działalność charytatywna	328
4. Działalność religijna i duszpasterska	333
5. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec zgromadzeń zakonnych	344
6. Podsumowanie	363
 V. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych	
1. Prawne aspekty działalności mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce Ludowej ...	370
2. Administracja wyznaniowa wobec mniejszościowych kościół i innych związków wyznaniowych w latach 1950–1973	375
3. Mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe na Dolnym Śląsku	381
4. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych	386
4.1. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	387
4.2. Kościół Ewangelicko-Augsburski	392
4.3. Kościół Polskokatolicki	395
4.4. Inne wyznania i grupy religijne	403
5. Podsumowanie	414
 Zakończenie	 417
Bibliografia	426
Spis tabel i wykresów	453
Aneksy	455
Wykaz skrótów	465
Indeks osób	469

WSTĘP

Problematyka stosunku polskich władz państwowych do kościołów i innych związków wyznaniowych po II wojnie światowej od lat jest przedmiotem badań, głównie w zakresie historii oraz nauk o polityce i administracji. Historycy prawa również wnieśli pewien wkład w wiedzę na ten temat. Na płaszczyźnie historycznoprawnej analizy działalności organów państwowej administracji wyznaniowej szczebla wojewódzkiego daje się zauważyć jednak obszary, które wymagają dalszych studiów.

Ideologia marksistowsko-leninowska, stanowiąca fundament Polski Ludowej¹, uważała religie (niezależnie od cechujących je zasad etycznych i moralnych) za „opium ludu”, z którym należało walczyć. W walce tej brał udział cały aparat partyjny i państwowy, co nadało jej wymiar wielopłaszczyznowy. Oczywiście na przestrzeni lat można wyróżnić rozmaite etapy stosunku państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych – od publicznie okazywanej życzliwości w latach 1945–1948, przez „najciemniejszy” okres stalinizmu, po zmianę postawy w tzw. epoce Gierka i ewolucję w latach osiemdziesiątych. Zmiany polityczne nie zawsze szły w parze ze zmianami na innych płaszczyznach działalności państwa. Działania władz państwowych wobec kościołów i innych związków wyznaniowych były uzależnione od: pozycji międzynarodowej Polski, braku pełnej suwerenności, zmiany granic państwa oraz wysiłków elit partyjnych w dążeniu do budowania nowego, bezklasowego

¹ Pojęcie „Polska Ludowa” jest używane na określenie państwa polskiego w latach 1945–1989 jako bytu politycznego o ściśle określonej orientacji ideologicznej i geopolitycznej. W przypadku kiedy istotne znaczenie mają kwestie prawne, stosuje się nazewnictwo z aktów prawnych.

społeczeństwa. Również kościoły i inne związki wyznaniowe w okresie Polski Ludowej prezentowały niejednorodną postawę wobec władz, a ich członkowie i duchowieństwo podejmowali niejednomyślne i niespójne działania. Wpływ na taki stan rzeczy miało wiele czynników, m.in. sytuacja społeczno-polityczna, którą cechowała duża dynamika. Dotyczy to zarówno dominującego w polskich realiach Kościoła katolickiego², jak i mniejszościowych kościołów oraz innych związków wyznaniowych³. Oddzielną kwestię stanowiło prawo: jego charakter, sposób tworzenia, instrumentalne traktowanie przez władze państwowe w celu realizacji określonej polityki, w tym także w sferze stosunków z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. Wszystkie wyżej wymienione czynniki składały się na obraz polityki wyznaniowej państwa oraz oddziaływały na pracę Wydziału do Spraw Wyznań (WdSW) Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN) we Wrocławiu, który jest przedmiotem rozważań niniejszej publikacji.

Głównym zadaniem tego wyspecjalizowanego organu administracji wyznaniowej szczebla wojewódzkiego była realizacja szeroko rozumianej polityki wyznaniowej państwa. Polegała ona na wykonywaniu dyrektyw organów nadrzędnych, zarówno państwowych, jak i partyjnych (centralnych oraz wojewódzkich). Podejmowane przez WdSW we Wrocławiu działania koncentrowały się więc często na wypychaniu religii ze sfery życia publicznego i sprowadzaniu jej na margines rozwoju społeczno-politycznego Polaków oraz na podporządkowaniu instytucji kościelnych państwu.

Celem publikacji jest zbadanie działalności WdSW we Wrocławiu zarówno w aspekcie zewnętrznym, tj. działań i czynności prawnych, a także pozaprawnych podejmowanych wobec instytucji i organizacji administrowanych, jak i w aspekcie wewnętrznym, tj. organizacji, struktury oraz jej zmian, usytuowania w strukturze administracji państwowej (poziomego i pionowego), prawnych podstaw działania, kadr itd.

² Termin „Kościół katolicki” w niniejszej publikacji odnosi się do konfesji rzymskokatolickiej jako dominującej w polskim społeczeństwie. Dla innych obrządków katolickich są używane nazwy rodzajowe, np. „Kościół greckokatolicki”.

³ Pojęcie „mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe” oznacza różne od Kościoła rzymskokatolickiego kościoły i inne związki wyznaniowe niezależnie od ich rodowodu.

Działalność WdSW we Wrocławiu była o tyle istotna, że przyłączony do Polski w 1945 r. Dolny Śląsk wchodził w skład tzw. Ziem Odzyskanych (ZO), które próbowano kreować na nowo pod względem społecznym i etnicznym. Ziemie te miały stać się obszarem, na którym funkcjonowałoby nowe modelowe społeczeństwo – według założeń ideologicznych bez miejsca dla religii. Specyfika Dolnego Śląska, kwestie narodowościowe, tzw. repatriacja Polaków z Kresów Wschodnich, przesiedlenia ludności niemieckiej, mienie ponemieckie (także kościelne), nowo tworzone struktury społeczne – wszystko to znacząco wpływało na rolę administracji wyznaniowej w województwie wrocławskim. Nowe ustalenia w kwestii działalności WdSW we Wrocławiu przyczynią się do poszerzenia wiedzy na temat polityki wyznaniowej Polski Ludowej.

W literaturze przedmiotu, podejmującej historycznoprawną analizę terenowych organów administracji wyznaniowej Polski Ludowej, daje się zauważyć luki. Znaczna część badań historycznych koncentruje się na działalności tzw. aparatu bezpieczeństwa, ze szczególnym uwzględnieniem represji stosowanych wobec Kościoła katolickiego. Do najważniejszych głosów w tym zakresie zalicza się prace: Adama Dziuroka⁴, Antoniego Dudka⁵, Ryszarda Gryza⁶, Krzysztofa Krasowskiego⁷, Zygmunta Zielińskiego⁸ czy Jana Żaryna⁹. Często w publikacjach tych poruszano wątek Ziem Odzyskanych. Mniejszym zainteresowaniem badaczy cieszyły się organy administracji państwowej, powołane do prowadzenia spraw wyznaniowych. W tym zakresie najlepiej poznany

⁴ A. Dziurok, *Kruczoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*, Katowice 2012; *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009.

⁵ A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.

⁶ R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła katolickiego w Polsce (1944/45–1956)*, „Czasy Nowożytnie” 1997, t. 3; *idem*, *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956. Na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999.

⁷ K. Krasowski, *Państwo a Kościół katolicki w Polsce 1945–1955*, Poznań 1997.

⁸ Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003.

⁹ J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997; *idem*, *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materiałów ambasady RP w Watykanie*, Warszawa 1998; *idem*, *Początek drogi – główne aspekty polityki wyznaniowej władz Polski Ludowej w pierwszych latach po wojnie* [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1: 1945–1956, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2016.

został UdSW¹⁰, który miał charakter centralnego organu administracji rządowej. Słabo zbadano działalność wydziałów wyznaniowych prezydów wojewódzkich rad narodowych. Studia takie prowadzili: odnośnie do WdSW PWRN w Rzeszowie – Lidia Fiejdasz¹¹ (autorka koncentruje się jednak na działalności Wydziału wobec Kościoła katolickiego, pomijając inne kościoły i związki wyznaniowe), a odnośnie do Opola – Andrzej Szymański¹². Sprawy polityki wyznaniowej, także na niższych szczeblach administracji, szeroko badali historycy. W odniesieniu do byłego województwa białostockiego analizę przeprowadził Krzysztof Sychowicz¹³, koncentrując się jednak głównie na aparacie bezpieczeństwa. Podobne badania zostały opublikowane dla terenów byłych województw: katowickiego¹⁴, poznańskiego (pod redakcją Konrada Białeckiego)¹⁵ i szczecińskiego (tylko z perspektywy Kościoła

¹⁰ W tym kontekście należy wymienić programowy artykuł dotyczący działalności tego organu: H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego* (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004), red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.

¹¹ L. Fiejdasz, *Rola Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie w laicyzacji służby zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12; *idem*, *Organizacja referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych rad narodowych w latach 1950–1957 na terenie województwa rzeszowskiego. Studium prawno-historyczne*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2010, t. 22; *idem*, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012.

¹² A. Szymański, *Działalność Wydziału do Spraw Wyznań w Opolu w latach 1958–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Opolu*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 4. Autor badał także inne obszary stosunków państwo – Kościół katolicki, zob. *idem*, *Akcja przejmowania szpitali wyznaniowych w oparciu o ustawę z 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10; *idem*, *Proces likwidacji działalności charytatywnej Kościoła katolickiego w sferze publicznoprawnej w latach 1944–1965. Studium historyczno-prawne*, Opole 2010.

¹³ K. Sychowicz, *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 2013.

¹⁴ Wspominane już publikacje Adama Dziuroka.

¹⁵ *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. K. Białecki, Poznań 2008; *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, red. K. Białecki, Poznań 2009; *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1970–1980*, red. K. Białecki, Poznań 2010; *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1980–1989*, red. K. Białecki, Poznań 2011.

katolickiego)¹⁶. Politykę wyznaniową w województwie krakowskim w latach osiemdziesiątych zbadał Rafał Łatka¹⁷. Na temat wzajemnych stosunków administracji wyznaniowej Polski Ludowej z mniejszościowymi kościołami i innymi związkami wyznaniowymi w Krakowie wypowiedziała się Katarzyna Krzysztofek¹⁸. Nowy rozdział w badaniach historycznych *stricto* nad działalnością organów administracji wyznaniowej w Polsce Ludowej otworzyła seria wydawnicza Instytutu Pamięci Narodowej *Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*¹⁹.

Przywołane publikacje w większości mają charakter historyczny i z punktu widzenia nauki prawa nie ukazują (poza kilkoma pozycjami) w sposób kompleksowy organizacji i działalności wydziałów wyznaniowych oraz nie sytuują organów administracji wyznaniowej w Polsce Ludowej jako głównego przedmiotu badań historycznoprawnych. Publikacje dotyczące kwestii wyznaniowych na Dolnym Śląsku natomiast mają zazwyczaj wąski charakter i skupiają się na analizie konkretnego problemu. Obie te przesłanki potwierdzają zasadność podjęcia badań nad zagadnieniem administracji wyznaniowej na poziomie województwa wrocławskiego. Szczegółowe omówienie działalności WdSW we Wrocławiu pozwoli

¹⁶ *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1...; *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 2: 1956–1972, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2017; *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 3: 1972–1978, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018; *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 4: 1979–1989/1990, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2019.

¹⁷ R. Łatka, *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*, Kraków 2016. W kontekście stosunków państwowo-kościelnych przed 1989 r. warto wskazać także na inne publikacje: „*Dialog należy kontynuować...*”. *Rozmowy operacyjne Służby Bezpieczeństwa z ks. Henrykiem Gulbinowiczem z lat 1969–1985. Studium przypadku*, wybór, wstęp, opracowanie R. Łatka, F. Musiał, Warszawa–Kraków 2020; *Biskupi w rzeczywistości politycznej Polski „ludowej”*, red. R. Łatka, Warszawa 2020; R. Łatka, ks. J. Marecki, *Kościół katolicki w Polsce rządzonej przez komunistów*, Warszawa 2017.

¹⁸ K. Krzysztofek, *Położenie prawne i działalność nierzymskokatolickich Kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945–1970*, Kraków 2018.

¹⁹ *Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020. W książce opublikowano 17 artykułów naukowych, w tym 9 dotyczących struktur wojewódzkich w: Gdańsku, Łodzi, Białymstoku, Poznaniu, Szczecinie, Opolu, Nowym Sączu, Ciechanowie i Tarnowie, żaden nie dotyczył jednak struktur zlokalizowanych na terenie Dolnego Śląska. Tom został przygotowany w ramach centralnego projektu badawczego IPN „Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce 1944–1989”.

kompleksowo przeanalizować politykę wyznaniową państwa w województwie wrocławskim w przedziale czasowym zakreślonym w tytule.

Główną podstawę bazy źródłowej niniejszej pracy stanowi dokumentacja wytworzona przez organy administracji państwowej odpowiedzialne za politykę wyznaniową. Oczywiście przy jej analizowaniu wzięto pod uwagę specyfikę tego typu źródeł. Nie tylko ukazują one niezgodny z faktami stan rzeczy, lecz także są efektem procesu decyzyjnego zachodzącego w organach państwowych i partyjnych – polecenia, wytyczne czy uzgodnienia przekazywano w drodze poufnych rozmów bezpośrednich lub telefonicznych. Dlatego też każdy dokument poddano ocenie wiarygodności. Większość zgromadzonej dokumentacji ma klauzulę o różnym stopniu tajności: od poufnego do ściśle tajnego. Odręczne notatki, adnotacje i dopiski rzucają światło na sposób działania badanego organu administracji państwowej. W związku z przyjęciem punktu widzenia administracji państwowej kwerenda archiwalna została przeprowadzona w archiwach państwowych. W przypisach i cytatach w celu odwzorowania materiału źródłowego, ukazania stylu działania WdSW we Wrocławiu oraz jego poziomu merytorycznego zachowano: nazewnictwo organów państwowych, formę zapisu skrótów oraz stylizację dokumentów.

W największym stopniu wykorzystano dokumentację zgromadzoną w Archiwum Państwowym we Wrocławiu (głównie zespoły: Urząd Wojewódzki Wrocławski, Wydział do Spraw Wyznań, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, KW PZPR i in.), Archiwum Akt Nowych (zespół: Urząd do Spraw Wyznań), Oddziałowym Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu (głównie zespół: Wydział do Spraw Wyznań). Niezwykle cenne dla zbadania organizacji Wydziału i jego kadr okazały się przechowywane w Archiwum Zakładowym Dolnośląskiego Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu akta osobowe, które na prośbę autora zostały udostępnione przez dyrektora generalnego Urzędu. Wymienione zasoby archiwalne obejmują ponad sto jednostek archiwalnych. To kilka tysięcy stron dokumentacji – dokładny wykaz zespołów znajduje się w przypisach i w bibliografii. Pomocą służyły również publikacje prasowe ukazujące się na łamach ówczesnych organów prasowych i urzędowych kościołów i innych związków wyznaniowych.

Z punktu widzenia rozważań o charakterze prawnym podstawowe znaczenie miały akty prawne dotyczące kwestii wyznaniowych oraz dzienniki urzędowe. Należą do nich akty rangi konstytucyjnej, ustawy, dekrety, uchwały, rozporządzenia i tzw. prawo powielaczowe oraz dzienniki urzędowe województwa wrocławskiego²⁰, które zawierają uchwały i inne akty prawa miejscowego wydawane przez organy władzy państwowej. Dokładny wykaz wykorzystanych aktów prawnych znajduje się w przypisach oraz w bibliografii.

Cennym materiałem dla ustalenia stanu prawnego oraz zapatrywań doktryny na kwestie prawne i administracyjno-prawne dotyczące działalności WdSW czy szerzej PWRN była powstała w Polsce Ludowej naukowa literatura prawnicza, chociaż ma ona wszystkie mankamenty tego okresu. Oprócz wyżej wymienionych rodzajów publikacji wykorzystano literaturę naukową zajmującą się polityką wyznaniową i prawem wyznaniowym. Są to opracowania zarówno prawnicze, historyczne, jak i politologiczne, a pełny ich wykaz znajduje się w bibliografii.

Publikacja swoim zakresem chronologicznym obejmuje lata 1950–1973, czyli okres funkcjonowania w ramach PWRN samodzielnych referatów do spraw wyznań, a potem wydziałów do spraw wyznań. Takie ramy czasowe znajdują uzasadnienie na płaszczyźnie prawnej, administracyjnej oraz faktycznej. W 1950 r. powołano do życia nowy naczelny organ administracji państwowej – Urząd do Spraw Wyznań (UdSW). Powstał on na mocy art. 4 Ustawy z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej²¹. Odpowiadał za „sprawy stosunku Państwa do wyznań”, a jego terenowymi agendami były komórki w PWRN. W tym samym roku w województwach na mocy Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej²² utworzono nowe organy państwowe – rady narodowe, w tym wojewódzkie rady narodowe. Były one rodzajem struktur administracyjnych

²⁰ W latach 1946–1950 „Wrocławski Dziennik Urzędowy”, w latach 1950–1956 „Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu”, w latach 1956–1958 „Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu i Rady Narodowej Miasta Wrocławia”, w latach 1958–1970 „Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu”.

²¹ Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156.

²² Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130.

państwa: „organami władzy państwowej”, różnymi od organów administracyjnych i wymiaru sprawiedliwości. Organem wykonawczo-zarządzającym wojewódzkich rad narodowych były prezydia wojewódzkich rad narodowych, w ramach których funkcjonowały wyspecjalizowane komórki: wydziały i referaty. W początkowym okresie w prezdyjach wojewódzkich rad narodowych tworzone samodzielne referaty do spraw wyznań, które w 1955 r. przekształcono w wydziały z kierownikami na czele. Taka ewolucja miała też miejsce w przypadku WdSW PWRN we Wrocławiu. Kres funkcjonowania WdSW we Wrocławiu przyniosły reformy administracyjne lat 1972–1973. W wyniku przeprowadzonej reorganizacji w 1973 r. Wydział włączono do nowo powstałego urzędu obsługującego wojewodę wrocławskiego. W konsekwencji stracił on charakter samodzielnego organu administracji państwowej i stał się jednostką pomocniczą. Dodatkowo w strukturach Urzędu Wojewódzkiego Wrocławskiego doszło do jego likwidacji i przeniesienia w struktury Urzędu m. Wrocławia. Zaproponowane ramy czasowe ściśle wiążą się zatem z działalnością Samodzielnego Referatu do Spraw Wyznań (SR-dSW) i jego prawnego następcy WdSW we Wrocławiu, kiedy samodzielnie prowadziły one politykę wobec kościołów i innych związków wyznaniowych oraz musiały się mierzyć ze zwiększoną liczbą zadań w zakresie polityki wyznaniowej.

Zakres terytorialny pracy obejmuje województwo wrocławskie, które powstało na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziem Odzyskanych²³. Liczyło wówczas 37 powiatów i miast (powiatów miejskich). W 1950 r. doszło do zmian w podziale administracyjnym kraju. Przesunięto także granice województwa wrocławskiego. W wyniku utworzenia nowych województw, m.in. opolskiego (dołączono powiaty brzeski z Brzegiem i namysłowski) oraz zielonogórskiego (dołączono powiaty: głogowski z Głogowem, żagański, szprotawski, żarski i koźuchowski), przyjęło ono kształt przypominający pod względem granic współczesne województwo dolnośląskie.

Na tak określonym terytorium, składającym się z 31 powiatów i miast (powiatów miejskich), swoją jurysdykcję rozciągał WdSW we Wrocławiu.

²³ Dz.U. 1946, nr 28, poz. 177.

wiu. Do czasów reformy administracyjnej w latach siedemdziesiątych granice zewnętrzne województwa wrocławskiego nie uległy zmianie. Znaczący dla zakresu terytorialnego, jak i kompetencji WdSW we Wrocławiu był rok 1957, w którym to w strukturze administracyjnej państwa wydzielono m.in. miasto Wrocław i tym samym podniesiono je do rangi województwa. Od tego czasu dotychczasowy zakres działań WdSW we Wrocławiu na obszarze Wrocławia przeszedł na komórkę wyznaniową w ramach Prezydium Rady Narodowej (PRN) m. Wrocławia. Dlatego też, począwszy od tej daty, publikacja nie obejmuje miasta Wrocławia, poza nielicznymi wyjątkami, kiedy zachodzi taka konieczność w celu egzemplifikacji istotnych kwestii albo stwierdzenia konfliktu kompetencji lub kolizji norm prawnych.

Przygotowując niniejszą pracę, posłużono się właściwymi dla nauk prawnych metodami prawnodogmatyczną i prawnohistoryczną. Pierwsza pozwoliła na analizę i interpretację obowiązujących w tamtym czasie aktów prawnych w ujęciu językowym, systemowym i funkcjonalnym. Było to konieczne dla zbadania praworządności działań WdSW oraz prawnych podstaw polityki wyznaniowej państwa. Szczególnie istotne okazało się określenie celu stanowionego prawa, ponieważ priorytety prawodawcy często znacząco różniły się od powszechnie przyjętych dogmatów. Z kolei metoda prawnohistoryczna była wskazana dla ukazania tła polityczno-prawnego i społecznego funkcjonowania WdSW we Wrocławiu. W przypadku polityki wyznaniowej państwa należało ustalić nie tylko stan prawny, lecz także inne okoliczności wywierające wpływ na działalność badanego organu. Niezbędne stało się określenie środowiska działania i czynników nacisków na WdSW we Wrocławiu. W pewnym zakresie w celu pokazania prawidłowości lub rozbieżności wykorzystano metodę porównawczą. Aby pogłębić poszczególne problemy badawcze, posłużono się właściwymi dla nauk historycznych metodami opisową oraz statystyczną. Pozwalają one szerzej spojrzeć na przedstawione zagadnienia.

Wstępna analiza wytworzonej przez WdSW we Wrocławiu dokumentacji i jej charakter, a także pozycja prawnoustrojowa organu, jego faktyczne podporządkowanie i zadania prowadzą do konstatacji, że rzeczywisty cel istnienia WdSW we Wrocławiu znacząco odbiegał od postulowanego w aktach prawnych. Stąd sformułowana teza, że WdSW w rzeczywistości

był organem administracji państwowej, do którego głównych zadań należało administracyjne sprawowanie ścisłej kontroli nad kościołami i innymi związkami wyznaniowymi (w niektórych przypadkach i okresach administracyjne ich represjonowanie), a nie administrowanie w sferze spraw wyznaniowych (jak to wynikało z przepisów prawa).

W związku z powyższym twierdzeniem rodzi się kilka problemów badawczych. Po pierwsze żaden organ państwowy nie działa w próżni. Terenowa administracja państwowa stanowi przedłużenie administracji centralnej, która kreuje główne kierunki polityki państwa i ma istotny wpływ na działalność, mentalność, zasady funkcjonowania, ale również kwestie ideologiczne. Wobec tego w celu poznania roli WdSW we Wrocławiu konieczne jest zbadanie polityki wyznaniowej władz państwowych, ze szczególnym uwzględnieniem specyfiki Dolnego Śląska.

Po drugie wpływ na ogólną ocenę Wydziału ma jego organizacja i kompetencje. Ten problem należy rozstrzygnąć głównie w oparciu o przesłanki prawne i administracyjne. Wyznaczenie kompetencji prawnych, ale i faktycznie wykonywanych, było niezbędne dla ustalenia stopnia praworządności lub jej braku w działaniach Wydziału. Określenie prawnej limitacji kompetencji WdSW we Wrocławiu i przypadków jej naruszania jest ważne dla stwierdzenia potencjalnej represyjności jego działań.

Istotnym zadaniem było też zbadanie działalności WdSW we Wrocławiu zarówno wobec dominującego Kościoła katolickiego, jak i mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Ustalenie stylu działania, organizacji pracy, metod stosowanych wobec różnych kościołów i związków wyznaniowych, ich podobieństw lub różnic oraz przyczyn ewentualnej dywersyfikacji pozwoli na ukazanie „warsztatu” preferowanego przez Wydział. Dopiero ocena codziennej działalności, jej skuteczności oraz rodzajów metod nacisku (represji) odda charakter WdSW we Wrocławiu jako organu administracji państwowej odpowiedzialnego za sprawy wyznań. Wiedza na ten temat pomoże w sformułowaniu ostatecznych wniosków. Punktem wyjścia do badań nad wyżej wymienionymi kwestiami były analiza i interpretacja prawa stanowionego, obowiązującego w danym okresie, a także przegląd wytworzonej dokumentacji.

Strukturę publikacji determinują kwestie przedstawione powyżej, stąd jej układ opiera się na kryterium przedmiotowym. W odniesieniu do kon-

kretnego zagadnienia badawczego zachowany jest układ chronologiczny. W ostateczności praca ma układ przedmiotowo-chronologiczny. Takie rozwiązanie odpowiednio ukazuje działalność WdSW we Wrocławiu oraz pozytywnie wpływa na konstruowanie wniosków i ostateczną ocenę jego funkcjonowania.

Rozdział I obejmuje politykę wyznaniową władz państwowych, jej podstawy ideologiczne oraz praktyczne prowadzenie przez organy państwa, ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska. Ponadto zawiera analizę głównych zasad prawa wyznaniowego, ukształtowanego przez konstytucję z 1952 r., oraz poglądy doktryny.

Na przyłączonym do państwa polskiego po II wojnie światowej jako część ZO terenie stosunki społeczne próbowano kształtować w oparciu o ludność napływową, co powodowało specyficzne problemy w polityce wyznaniowej państwa. Dodatkowo na Dolnym Śląsku, czy szerzej na ZO, polityka wyznaniowa pokrywała się z polityką wobec mniejszości narodowych i etnicznych. Stąd w optyce działań WdSW we Wrocławiu znalazły się kwestie związane z ludnością przesiedloną w ramach akcji „Wisła”, ludnością niemiecką i tzw. autochtoniczną. Nakładanie się tych dwóch obszarów widać wyraźnie w sprawozdaniach i statystykach przygotowywanych przez WdSW we Wrocławiu.

Rozdział II jest poświęcony strukturze organizacyjnej WdSW. Omówiona w nim geneza administracji wyznaniowej na terenie województwa wrocławskiego, w tym jej tymczasowa organizacja po II wojnie światowej, stanowiła punkt wyjścia do analizy pozycji prawnoustrojowej WdSW we Wrocławiu. W tym zakresie najistotniejsze były dwie ustawy regulujące działalność rad narodowych: Ustawa z 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej²⁴ oraz Ustawa z 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych²⁵, które określały podstawowe zasady funkcjonowania administracji państwowej w terenie, a także organów PWRN, jakimi były wydziały wyznaniowe.

Równolegle WdSW we Wrocławiu funkcjonował jako agenda terenowa centralnego organu administracji państwowej właściwego w sprawach stosunku państwa do wyznań, czyli UdSW, na którego czele stał dyrektor,

²⁴ Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130.

²⁵ Dz.U. 1958, nr 5, poz. 16.

powoływany przez Prezesa Rady Ministrów (RM)²⁶. UdSW organizacyjnie podlegał RM, ale w określonym przedziale czasowym dyrektor UdSW nie był jej członkiem²⁷. W układzie wertykalnym WdSW we Wrocławiu był więc agendą terenową UdSW, który z kolei podlegał Prezesowi RM²⁸.

W celu określenia pozycji prawnoustrojowej WdSW we Wrocławiu badaniu poddano akty prawne niższego rzędu oraz wszelkiego typu instrukcje, zarządzenia i polecenia organów państwowych wszelkiego centralnego. Niezwykle ważna była kwestia usytuowania WdSW w strukturze administracji państwowej, w tym określenie jego tzw. podporządkowania poziomego i pionowego, oraz zasady nadzoru i kontroli nad działalnością WdSW, ze szczególnym uwzględnieniem kontroli partyjnej i politycznej. Wszystko to składa się bowiem na styl funkcjonowania, sposób podejmowania decyzji i stopień samodzielności WdSW we Wrocławiu w realizacji zadań.

Na zakończenie rozdziału II poruszono sprawy związane z organizacją pracy i kadrami. Dobrze przygotowana kadra pracownicza, w tym kierownicza, jest gwarantem sprawnego funkcjonowania struktury organizacyjnej. Prześledzenie składu personalnego Wydziału, jego kompetencji, zmian w obsadzie stanowisk, w tym awansów i zwolnień, odbytych szkoleń, otrzymywanych płac i ich kształtowania się pozwoliło określić stopień zaangażowania pracowników w wykonywanie powierzonych obowiązków.

W rozdziale III podjęto temat polityki WdSW we Wrocławiu w stosunku do spraw organizacyjnych Kościoła katolickiego, który uważany był za największego oponenta i kontestatora polityki wyznaniowej Polski Ludowej. Problem zbadano w wymiarze spraw personalnych, organizacyjnych, finansowych oraz fiskalizmu państwowego. Duże znaczenie dla państwa, dla Kościoła katolickiego, a tym samym dla WdSW we Wrocławiu, miała tymczasowość administracji kościelnej na ZO. Nietrwałość

²⁶ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156, art. 4, ust. 3.

²⁷ Wyjątkiem były lata 1956–1961, kiedy Jerzy Sztachelski pełnił funkcję ministra-kierownika. Od 1974 r. do końca istnienia UdSW na jego czele stał minister.

²⁸ Budżet UdSW wchodził w ramy budżetu Prezydium Rady Ministrów, Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do Spraw Wyznań, M.P. 1950, nr 78, poz. 905, par. 9.

tamtejszych struktur wpływała na relacje państwa z Kościołem katolickim także na szczeblu centralnym i determinowała działania WdSW we Wrocławiu, który ze swojej strony raportował o sytuacji w terenie i podejmował doraźne czynności. Zbadanie postawy WdSW we Wrocławiu wobec kwestii przejściowości organizacji kościelnej jest niezbędne dla zrozumienia działań podejmowanych przez ten organ. Wiadomo, że wielokrotnie wykorzystywał on tę sytuację zarówno w działaniach o charakterze prawnym, jak i pozaprawnym.

W dalszej części rozdziału III omówiono metodologię pracy Wydziału i kryteria oceny poszczególnych duchownych katolickich. Klasyfikacja duchownych przez WdSW we Wrocławiu miała na celu ocenę przydatności poszczególnych duchownych do realizacji celów polityki państwa. Już z pobieżnej lektury materiału archiwalnego wynika, że WdSW we Wrocławiu nie potrafił w sposób jednoznaczny sklasyfikować duchownych według trzech kategorii: pozytywni, neutralni, reakcyjni. Analizę tego zjawiska przeprowadzono w ujęciu wieloaspektowym: prawnym, politycznym i praktycznym. W tym miejscu należy wskazać na delikatność materii. Z dokumentacji Wydziału wynika bowiem, że nie było jasnego kryterium klasyfikacji. Mogło to prowadzić do problemów z oceną postawy konkretnego księdza i kwalifikacji go przez urzędników. Dlatego zdaniem autora niezbędna jest daleko posunięta ostrożność w ferowaniu wyroków czy jednoznacznych ocen moralnych w tym zakresie. Dalej została poruszona sprawa tzw. księży patriotów czy w późniejszym okresie Kół Księży przy Zrzeszeniu Katolików Świeckich (ZKS) „Caritas”²⁹.

Niniejsza publikacja nie podejmuje (poza nielicznymi wyjątkami, które uznano za konieczne, aby uwypuklić styl działania WdSW we Wrocławiu) kwestii współpracy duchownych ze Służbą Bezpieczeństwa (SB). Zasadniczo należy wskazać na trzy przyczyny takiego stanu rzeczy. Po pierwsze, kwestia agentury wykracza poza ramy działania WdSW we Wrocławiu i dotyczy organów państwa, które nie miały charakteru *stricto* administracyjnego. Po drugie, w materiałach źródłowych można odnaleźć

²⁹ Po likwidacji w lipcu 1955 r. Komisji Księży przy ZBoWiD księża przychylni władzy państwowej zostali na nowo instytucjonalnie zorganizowani w 1959 r. w ramach Kół Księży przy Zrzeszeniu Katolików Świeckich „Caritas”, które było koncesjonowanym przez władzę państwową następcą zlikwidowanej w 1950 r. katolickiej organizacji Caritas.

tylko pośrednie dowody na to, że badany organ wiedział o siatce tajnych współpracowników i informatorów stworzonej na potrzeby działalności operacyjnej SB. Wprawdzie, jak wykazano wielokrotnie, przedstawiciele Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego brali udział w odprawach administracji wyznaniowej, ale poza konsultacjami, wytycznymi i kreśleniem ogólnej polityki resortu protokoły nie odnotowały wypowiedzi na temat tajnych metod operacyjnych SB. Po trzecie, wątek tajnych współpracowników i informatorów w łonie kościołów i innych związków wyznaniowych jest szeroko opracowany przez badaczy, m.in. IPN.

W części końcowej rozdziału III zostały poruszone zagadnienia polityki personalnej wobec duchownych katolickich. Pierwszy z dekre-
tów³⁰, dotyczący tej kwestii, stał się przyczyną przekształcenia SRdSW w WdSW i generował jedno z głównych zadań WdSW we Wrocławiu – decydowanie o obsadzaniu stanowisk kościelnych. Drugi akt prawny³¹ sytuował WdSW we Wrocławiu w nowej roli, która wymusiła zmianę sposobu jego działania w sprawach personalnych. Na zakończenie ukazano wykorzystywanie wobec Kościoła katolickiego narzędzi polityki fiskalnej, która okazała się istotnie powiązana z kreowaną przez Wydział polityką personalną w stosunku do Kościoła katolickiego.

W rozdziale IV poruszono kwestię działań WdSW we Wrocławiu w zakresie tradycyjnych aktywności Kościoła katolickiego i zgromadzeń zakonnych, zarówno żeńskich, jak i męskich. W dokumentacji zakony często określano najbardziej reakcyjną częścią Kościoła, trudną do sterowania i kontrolowania ze względu na zamknięty charakter. Czynności podejmowane przez Wydział wobec nich były swoistą miarą skuteczności państwowej administracji wyznaniowej. W przypadku takich obszarów aktywności Kościoła katolickiego, jak: działalność charytatywna, służba zdrowia, nauczanie religii i szkolnictwo wyznaniowe, działalność duszpasterska i religijna, WdSW we Wrocławiu podejmował czynności pośrednio, przez inne organy państwowe, pełniąc *de facto* funkcję decydenta, formalnie nie biorąc udziału w postępowaniach przed innymi organami.

³⁰ Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, Dz.U. 1953, nr 10, poz. 32.

³¹ Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6.

Rozdział V dotyczy mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych działających na Dolnym Śląsku i pokrótce je charakteryzuje. Starano się w nim odpowiedzieć na pytania: czy w stosunku do nich WdSW we Wrocławiu podejmował czynności o charakterze systemowym i planowym, czy jedynie o charakterze doraźnym, jaką rolę mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe odgrywały w polityce wyznaniowej państwa oraz jak dyrektywy organów nadrzędnych były realizowane w praktyce przez WdSW we Wrocławiu.

Działania WdSW we Wrocławiu w największym stopniu koncentrowały się wokół trzech najliczniejszych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Zgromadzony materiał archiwalny pozwolił na odrębne zbadanie polityki Wydziału wobec Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Kościoła Polskokatolickiego oraz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. W przypadku pozostałych związków wyznaniowych archiwalia zachowały się w mniejszym stopniu. Na ten stan rzeczy wpływ miały dwie kwestie: mała liczba wiernych oraz skupienie spraw organizacyjnych we Wrocławiu, który jako miasto wydzielone nie podlegał jurysdykcji PWRN we Wrocławiu.

Odrębnym problemem pozostaje działalność Wydziału wobec wyznawców judaizmu. W 1950 r. powstało Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów Polsce, które „roztoczyło” opiekę nad liczną społecznością żydowską skupioną w okresie powojennym na południu województwa wrocławskiego. Instytucja ta miała charakter świecki o wyraźnym zabarwieniu antyreligijnym i podlegała nadzorowi wojewódzkich urzędów spraw wewnętrznych. W wyniku tego kompetencje WdSW we Wrocławiu były faktycznie mocno ograniczone.

W rozdziale V analizie poddano też potencjalne wykorzystywanie mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w walce z Kościołem katolickim. W tym kontekście zbadano działania WdSW we Wrocławiu o charakterze wspierającym inne kościoły i związki wyznaniowe jako alternatywę dla Kościoła katolickiego. Sprawy mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych żywo interesowały UdSW – były obowiązkowym punktem sprawozdań z działalności Wydziału. Reasumując, ostatni rozdział pracy poruszył wszelkie aspekty działalności WdSW we Wrocławiu wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych.

Na zakończenie zaprezentowane zostały wnioski ogólne i szczegółowe. Wszystkie przedstawione zagadnienia przeanalizowano przede wszystkim pod kątem prawnym, historycznym i społeczno-politycznym. Legalność lub jej brak w działaniach podejmowanych przez WdSW we Wrocławiu, a także w działaniach kościołów i innych związków wyznaniowych, stanowiła jedno z kryteriów oceny. Po przeprowadzeniu gruntownych studiów materiału źródłowego i literatury przedmiotu udzielono odpowiedzi na postawione na wstępie pytania badawcze.

DOLNY ŚLĄSK NA TLE POLITYKI WYZNANIOWEJ PAŃSTWA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Dolny Śląsk wszedł w skład państwa polskiego po II wojnie światowej w wyniku porozumienia tzw. Wielkiej Trójki na konferencji poczdamskiej. Jednocześnie oparcie granicy zachodniej na Nysie Łużyckiej i Odrze stało się jednym z głównych filarów polityki Polski Ludowej. Zmiana granic państwowych pociągnęła za sobą daleko idące konsekwencje. Masowy *exodus* ludności niemieckiej i napływ polskich osadników na Ziemię Odzyskane spowodował konieczność zorganizowania na nowo życia społecznego, gospodarczego, jak również religijnego. Pod względem wyznaniowym zbrodnie hitlerowskie na ludności żydowskiej, przesunięcie granic państwowych i migracje powojenne przyczyniły się do ujednolicenia społeczeństwa, umacniając pozycję Kościoła katolickiego. Dlatego też władze Polski Ludowej w nim właśnie upatrywały największego wroga. Mniejszości narodowe i etniczne także często spotykały się z represjami ze strony władz – przykładem tego typu działań była akcja „Wisła”. W początkowym okresie przynależności Dolnego Śląska do Polski starano się jednak na jego terenie „zaszczepić polskość” także przez współpracę z Kościołem katolickim. Stąd liczne w 1945 r. apele tymczasowej administracji państwowej o przybywanie polskich duchownych katolickich¹ i ostentacyjne demonstrowanie pobożności przez przedstawicieli władzy państwowej². Odbudowa zabytkowych obiektów sakralnych i zaplecza administracyjnego Kościołów również odbywała się przy wydatnym wsparciu państwa.

¹ M. Ordyłowski, *Kościół a życie codzienne na Dolnym Śląsku* [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996, s. 139.

² *Idem*, *Działalność władz wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2001, z. 1, s. 27–28. Uczestnictwo władz

1. Założenia ideologiczne polityki wyznaniowej Polski Ludowej i ich konsekwencje

Teza, że ideologia marksistowsko-leninowska zakładała wyeliminowanie z życia społecznego religii niezależnie od jej charakteru i źródła, jest powszechnie znana. Marksizm-leninizm, który był fundamentem państwa polskiego po zakończeniu II wojny światowej, oddziaływał na funkcjonowanie administracji państwowej, w tym także organy państwa odpowiedzialne za realizację polityki wyznaniowej. Jego wpływ widoczny był również w sformułowanych przez ustawodawcę głównych zasadach prawa wyznaniowego, które zostały doprecyzowane i zinterpretowane przez ówczesną doktrynę. Przyjęte przepisy powielały rozwiązania stosowane w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Często dla ich uprawomocnienia przygotowywano zestawienia, w których porównywano proponowane prawa z podobnymi, obowiązującymi w państwach Europy Zachodniej czy Ameryki Północnej.

Śmiertelni wrogowie – tak w dużym skrócie można opisać relacje władz państwowych z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi, w tym szczególnie z Kościołem katolickim. Jest to oczywiście pewne uproszczenie, ale obecne w świadomości społecznej. Konflikt ten nie miał jednorodnego charakteru. Jego periodyzacja ściśle związana jest z kryzysami politycznymi w Polsce Ludowej³. Niebagatelną rolę w układzie państwo – kościoły i inne związki wyznaniowe odgrywało prawo

państwowych w świętach religijnych i zapraszanie duchownych do udziału w świętach państwowych w latach 1945–1947 występowało na terenie całego kraju, ale na Ziemiach Odzyskanych miało dodatkowy walor – utwierdzenia społeczeństwa w „polskości” tych terenów, R. Gryz, *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956...*, s. 74–75; J. Żaryn, *Początek drogi...*, s. 29–37; K. Kowalczyk, *Specyfika polityki państwa wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956* [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1..., s. 61; A. Dziurok, *Kruczoizacja...*, s. 27–47; K. Białecki, *Najważniejsze założenia polityki wyznaniowej państwa i ich realizacja w latach 1945–1956* [w:] *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956...*, s. 11; J. Eisler, *Polska Rzeczpospolita Ludowa. Szkic o laicyzacji państwa*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, nr 4, s. 714.

³ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, *passim*; J. Żaryn, *Kościół a władza...*, *passim*; K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, *passim*; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 160–268; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce...*, s. 67–394.

wyznaniowe, które w wielu przypadkach nominalnie nie odbiegało od współcześnie obowiązujących zasad polityki wyznaniowej. Należy jednak zwrócić uwagę, że w Polsce Ludowej istniał prymat polityki nad prawem, w tym nad prawem wyznaniowym⁴, które pełniło funkcję instrumentu władzy w walce z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. Nadzręcznymi celami ówczesnej polityki w tym aspekcie były: umocnienie władzy i realizacja reform społeczno-gospodarczych⁵. Regulacje prawne w rzeczywistości zmierzały do limitowania wolności sumienia i wyznania oraz ograniczenia działalności kościołów i innych związków wyznaniowych⁶. Było to zgodne z założeniami marksizmu-leninizmu, ale sposób wprowadzenia w życie restrykcji znacznie odbiegał od postulowanej oficjalnie pracy u podstaw.

Koncepcja „wroga” wpisująca się w realizację idei społeczeństwa bezklasowego⁷. W różnych okresach władza Polski Ludowej wprawdzie łagodziła swoje stanowisko wobec Kościoła katolickiego, ale towarzyszyły temu zawsze względy taktyczne. Doskonałym dowodem na to, że Kościół katolicki był wrogiem numer jeden władz państwowych, jest wypowiedź z 13 października 1947 r. ministra bezpieczeństwa publicznego Stanisława Radkiewicza; uznał go mianowicie „za najbardziej zorganizowanego i silnego wroga, z którym trzeba będzie się jak najszybciej zmierzyć”⁸. Już wcześniej podobną postawę prezentowała płk Julia Brystiger, dyrektor Departamentu V Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – na odprawie szefów wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego w dniu 19 października 1946 r. stwierdziła: „reakcja, widząc bankructwo PSL, szykuje nowe formy walki w postaci obozu katolickiego. Kler przystąpił do ofensywy, wobec czego i nasz stosunek musi być inny [...]”⁹.

U podstaw konfliktu państwo–religia (Kościół katolicki) w okresie Polski Ludowej legły skrajnie odmienne ideologie, które determinowały

⁴ K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 5.

⁵ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1978, s. 85.

⁶ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 20.

⁷ K. Trembicka, *Wrogowie w myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Lublin 2013, s. 23.

⁸ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim 1944–1990. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000, s. 34.

⁹ R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła katolickiego...*, s. 121.

postawę obu stron wobec siebie. Państwo uzbrojone w oręż przymusu państwowego oraz propagandę wykorzystywało zmęczenie społeczeństwa długotrwałą wojną, z kolei kościoły i inne związki religijne – wpływ na swoich wyznawców, zakorzenioną tradycję oraz poparcie większości społeczeństwa. Skuteczność tych narzędzi zależała w dużej mierze od zasięgu oddziaływania, dlatego też Kościół katolicki miał na tym polu pewną przewagę nad obozem rządzącym. Pozostałe kościoły i inne związki wyznaniowe mogły w zasadzie przyglądać się ich rywalizacji z boku i toczyć walkę o przetrwanie.

Filozoficzny fundament, na którym starano się budować Polskę Ludową, położyli tzw. klasycy marksizmu¹⁰. Marksizm traktował religię jako skutek przemian społeczno-ekonomicznych, swojego rodzaju ideologiczne zaślepienie społeczeństwa, które służyło usprawiedliwieniu różnic klasowych i wyzysku. Pomijając szersze rozważania na ten temat, twórcy marksizmu uważali religię za wytwór idealizmu, którego byli zdecydowanymi przeciwnikami, opowiadając się za materializmem¹¹: „człowiek tworzy religię, religia nie tworzy człowieka. Religia jest to mianowicie samowiedza i samopoczucie człowieka, który bądź jeszcze siebie nie odnalazł, bądź już znów siebie zgubił”¹². Społeczna teoria religii jako wytworu działalności człowieka stała się podstawową zasadą marksizmu, a później marksizmu-leninizmu¹³. Założenie, że człowiek tworzy religię, niesło za sobą uznanie ateizmu¹⁴ jako podstawowego założenia filozoficznego obu koncepcji¹⁵.

Według Karola Marksa religia to nic innego jak wytwór uciśnionego społeczeństwa, które za pomocą zjawisk nadprzyrodzonych tłumaczyło

¹⁰ Teoretyczne założenia marksizmu stworzyli Karol Marks i Fryderyk Engels, którzy już w 1844 r. sformułowali pierwsze wspólne tezy, W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 3: *Filozofia XIX wieku i współczesna*, Warszawa 1981, s. 45.

¹¹ *Ibidem*, s. 46.

¹² K. Marks, F. Engels, *O religii*, Łódź 1956, s. 36.

¹³ E. Olszak, C. Staciwa, *Marksistowska teoria religii*, Warszawa 1970, s. 67.

¹⁴ „Ateizm marksistowski jest ateizmem pozytywnym. Nie zasadza się na negacji boga, ani też nie wypływa z negacji dogmatów religijnych, lecz jest wnioskiem z zespołu pozytywnych tez, hipotez i pojęć, które tworzą materialistyczno-dialektyczną wizję świata”, J. Grudzień, *Klasycy marksizmu-leninizmu o ateizmie* [w:] *Leninowskie zasady współczesnej polityki wyznaniowej*, red. S. Kojoł, Warszawa 1969, s. 143.

¹⁵ P. Stanisław, *Ideologiczne podstawy polityki wyznaniowej w PRL*, „Resovia Sacra. Rocznik filozoficzno-teologiczny diecezji rzeszowskiej” 2000, t. 7, s. 261; *Polityka wyznaniowa. Tło, warunki, realizacja*, red. W. Myślek, M.T. Staszewski, Warszawa 1975, s. 7.

sobie feudalizm. „Nędza religijna jest to zarazem wyraz nędzy rzeczywistej. Religia – to westchnienie uciśnionego stworzenia, serce nieczułego świata [...]. Religia jest opium ludu. Zniesienie religii jako urojonego szczęścia ludu jest domaganiem się dla niego prawdziwego szczęścia. Żądać porzucenia złudzeń co do swojej sytuacji to żądać porzucenia sytuacji, która tych złudzeń potrzebuje”¹⁶ – uważał. Religia jawiła się mu zatem jako istotna przeszkoda w zaprowadzeniu nowego bezklasowego społeczeństwa. W tym sensie wszystko, co religijne, było wrogiem nowego porządku. Podstawą marksizmu stało się więc zwalczanie religii. Poglądy ateistyczne (antyreligijne) nie były nowością w filozofii. Wrogą postawę wobec religii w różnym stopniu prezentowały także inne nurty filozoficzne, ale żaden z nich nie zyskał statusu obowiązującej doktryny państwowej na tak długi okres jak marksizm.

Praktycznym dostosowaniem marksizmu do funkcjonowania w państwie socjalistycznym zajął się Włodzimierz Lenin, który „twórczo” rozwinął poglądy filozoficzne marksizmu i wprowadził je w bolszewickiej Rosji. W wielu kwestiach odbiegały one jednak od założeń twórcy¹⁷. Przez część działaczy socjalistycznych Lenin był uważany za rewizjonistę¹⁸, który istotnie wypaczył założenia marksizmu. Na określenie tego nowego systemu filozoficznego przyjęto nazwę marksizm-leninizm (lub bolszewizm)¹⁹. To właśnie on stał się obowiązującą ideologią w państwach socjalistycznych.

Sformułowanie „religia opium ludu” było kamieniem węgielnym światopoglądu marksistowskiego w sprawie religii²⁰. Na podstawie poglądów Marksa Lenin określił podstawowe dyrektywy dotyczące religii.

¹⁶ K. Marks, F. Engels, *O religii...*, s. 37.

¹⁷ Przykładem może być kwestia „dyktatury proletariatu”, którą Lenin traktował jako likwidację instytucji demokratycznych, a Marks – jako klasową treść władzy, będącą częścią demokratycznych zasad rządzenia, L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988, s. 353.

¹⁸ Zasadniczo trzy kwestie określone przez Lenina mogą budzić poważne filozoficzne wątpliwości co do wierności poglądom Marksa: sojusz proletariatu z chłopstwem, kwestia narodowa oraz rola partii w kierowaniu ruchem robotniczym i rewolucją, W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii...*, s. 673.

¹⁹ Marksizm-leninizm ostatecznie został ugruntowany w latach trzydziestych XX w. przez Stalina, który „potwierdził” system stworzony przez Lenina, L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu...*, s. 883; por. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii...*, s. 254–261.

²⁰ W. Lenin, *O religii*, Warszawa 1970, s. 100.

Wyartykułował je w 1905 r. w pracy *Socjalizm a religia*²¹ oraz w 1909 r. w publikacji *Stosunek partii robotniczej do religii*²². Podstawowym założeniem stało się uznanie religii za prywatną sprawę obywateli, ale tylko w stosunku do państwa, nie w stosunku do partii. Lenin wskazywał na konieczność zupełnej swobody w wyborze religii lub niewyznawaniu żadnej religii. Za absolutnie niedopuszczalną uważał dyskryminację obywateli ze względu na wyznawaną religię. Jego zdaniem państwo nie powinno mieć nic wspólnego z religią. W praktyce oznaczało to np. usunięcie informacji o wyznaniu z dokumentów państwowych. Lenin postulował także zniesienie wszelkich dotacji państwowych na rzecz organizacji o charakterze religijnym i całkowity rozdział Kościoła od państwa oraz szkoły od religii. Były to też podstawowe żądania rewolucji proletariackiej²³.

Inaczej wyglądała sytuacja poglądów religijnych w łonie partii. O ile państwo powinno uważać religię za sprawę prywatną obywateli, o tyle partia była zobowiązana, aby wszelkimi sposobami rugować ją z życia swoich członków, którzy winni stać się „świadomymi, czołowymi bojownikami o wyzwolenie klasy robotniczej”²⁴. Lenin żądał oddzielenia państwa od Kościoła pod hasłami walki z otumanieniem religijnym i obskurantyzmem.

W wystąpieniu programowym ogłoszonym w 1909 r. Lenin przestrzegał przed zainteresowaniem religią wśród robotniczej inteligencji i kół robotników. Niewątpliwie apel ten musiał wiązać się z tym, że spora część społeczeństwa, w tym także robotnicy i socjaliści, uważała się za ludzi wierzących. W ocenie Lenina zachodnia socjaldemokracja sprzeniewierzyła się zasadom marksizmu, dopuszczając element religijny do głosu. Napominał on socjaldemokrację, że „podstawą marksizmu jest materializm dialektyczny, który przejął tradycje materializmu XVIII- i XIX-wiecznego, materializmu bezwzględnie ateistycznego, zdecydowanie wrogiego wszelkiej religii”²⁵. Dalej podnosił, że wszystkie współczesne religie i Kościoły powinny być traktowane jako organy burżuazyjnej reakcji mające na celu

²¹ *Ibidem*, s. 82–91.

²² *Ibidem*, s. 98–119.

²³ *Ibidem*, s. 85.

²⁴ *Ibidem*, s. 86.

²⁵ *Ibidem*, s. 99.

wyzysk i tumanienie klasy robotniczej. Usprawiedliwiał jednocześnie brak programowego ateizmu i dopuszczanie do struktur partii ludzi wierzących. Poglądy w tym zakresie wspierał twierdzeniami Fryderyka Engelsa, który był przeciwny otwartej wojnie z religią, ponieważ takowa doprowadziłaby tylko do wzrostu zainteresowania samą religią²⁶. Powtarzał za nim, że wojna z religią to „przebismarkowanie samego Bismarcka”, i dowodził, że *Kulturkampf* wzmocnił tylko wojowniczy klerykalizm katolików, zamiast podziałów politycznych eksponował bowiem religijne. Również jak Engels żądał od partii robotniczej, aby cierpliwie pracowała nad uświadomieniem klasy robotniczej, prowadząc do naturalnego zaniku religii. Podkreślanie przez Lenina postawy Engelsa w sprawie niezaostrzania konfliktu państwo–Kościoł wynikało z przekonania, że otwarta wojna pod sztandarem ateizmu może doprowadzić partię bolszewicką do klęski²⁷. Lenin potępił także tzw. socjalizm bogotwórczy, który w miejsce religii stawiał socjalizm, co w skrócie można zawrzeć w stwierdzeniu „socjalizm to moja religia”²⁸. W zamian proponował propagowanie materializmu naukowego i pracę wychowawczą.

Lenin za kwestię fundamentalną uważał aktywność światopoglądową partii. Wychowany w tradycji chrześcijańskiej, stracił wiarę na długo przed kontaktem z marksizmem. Ateizm był traktowany przez niego jako oczywistość naukowa, dlatego nie zajmował się jego uzasadnianiem. Pomimo pewnych ustępstw stanowisko Lenina wobec religii było nieprzejednane. Traktował ją jako wyraz bezsilności uciśnionych mas społecznych. Godząc się na kompromisy z wierzącymi, jednocześnie zawzięcie zabiegał o to, aby światopogląd partii nie nosił najmniejszych znamion religijności²⁹. W Rosji bolszewickiej przyjęte praktyki były jednak zupełnie inne niż teoria klasyków marksizmu-leninizmu. Terror rewolucyjny w ogóle nie przejmował się prawami człowieka, w tym prawem do wolności sumienia i wyznania.

Mimo dopuszczenia przez klasyków marksizmu czasowego tolerowania religii jako konieczności w drodze do zaprowadzenia społeczeństwa

²⁶ *Ibidem*, s. 101.

²⁷ *Ibidem*, s. 90.

²⁸ *Ibidem*, s. 110.

²⁹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu...*, s. 734–735.

bezklasowego poglądy filozoficzne jednoznacznie definiowały ją jako wroga rewolucji³⁰. W tym sensie stosunek państwa socjalistycznego do religii (kościółów i innych związków wyznaniowych) z przyczyn programowych był wrogi. Zasady programowe sformułowane przez Lenina obowiązywały w polityce wyznaniowej państw socjalistycznych, w tym Polski Ludowej.

Pewnego rodzaju elastyczność marksizmu-leninizmu prowadzi do słusznej konstatacji, że „cechą charakterystyczną tej ideologii, która wyrażała interesy warstw rządzących państwa totalitarnego, była jej doskonała sztywność połączona z doskonałą elastycznością. Obie te własności sprzeczne na pozór doskonale się wzajem wspierały. Ideologia była sztywna, ujęta w niezmiennie formuły, które trzeba powtarzać bez najmniejszego odchylenia. Zarazem treść tych formuł była na tyle mglista, iż nadawały się one do usprawiedliwienia dowolnej polityki państwa we wszystkich jej zmiennych fazach”³¹.

Traktowanie religii przez marksizm-leninizm jako wroga skutkowało naturalnie podobnym podejściem drugiej strony. Stosunkowo najłatwiej poddać analizie postawę Kościoła katolickiego, ponieważ została ona wyrażona w licznych dokumentach i wypowiedziach przedstawicieli duchowieństwa.

W 1937 r. papież Pius XI ogłosił encyklikę *Divini redemptoris* (*O bezbożnym komunizmie*), która wyrażała negatywny stosunek Kościoła katolickiego do marksizmu-leninizmu. Stwierdził w niej, że „Komunizm jest zły w samej istocie swojej i w żadnej dziedzinie nie może z nim współpracować ten, kto pragnie chrześcijańską ocalić cywilizację. Ci zaś, którzy przez komunizm oszukani, przyczyniają się do jego zwycięstwa w swej ojczyźnie, staną się pierwszymi ofiarami swego błędu. Im starszą i wspanialszą chrześcijańską tradycją chlubi się kraj, do którego wciska się komunizm, tym większe uczyni w nim spustoszenie nienawiść bezbożnych”³². Papież wyraźnie wskazał na

³⁰ Więcej na temat praktycznego wprowadzania polityki wyznaniowej po rewolucji bolszewickiej zob. G. Szubtarski, *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917–1923)*, „Kościół i Prawo” 2013, nr 2, s. 63–75.

³¹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu...*, s. 833.

³² Pius XI, *O bezbożnym komunizmie. Encyklika Jego Świątobliwości Ojca Świętego Piusa XI do Czcigodnych Braci Patriarchów, Prymasów, Arcybiskupów, Biskupów i innych ordyna-*

wrogi charakter ideologii marksistowskiej. Ponadto rozróżnił marksizm od marksizmu-leninizmu. Przestrzegł przed współpracą z marksistami, mając świadomość polityki wyznaniowej prowadzonej w ZSRR. Jednocześnie napiętnował poglądy na rolę kobiety w społeczeństwie marksistowskim. Doszedł do wniosków, które obecnie są już mocno anachroniczne³³. Pius XI starał się nie tylko eksponować antyreligijność marksizmu-leninizmu, lecz także dyskwalifikował jego podstawowe założenia społeczne³⁴. Krytykował kolektywizm w pracy i wadliwą koncepcję życia gospodarczego nastawioną na wytwarzanie i używanie dóbr materialnych³⁵.

Kolejne kroki przeciwko ideologii marksistowsko-leninowskiej podjął papież Pius XII, tym razem jednak nie w formie encykliki, lecz najcięższej z kar kościelnych – ekskomuniki *latae sententiae*³⁶. Dekret Kongregacji Świętego Oficjum z 1 lipca 1949 r. groził nią każdemu katolikowi, który świadomie i dobrowolnie popierał partię komunistyczną lub do niej należał bądź propagował prasę lub publikacje o charakterze marksistowsko-leninowskim³⁷. Dokument stał się przyczyną pogorszenia relacji między władzami państwowymi a Kościołem katolickim i propagandowego ataku na niego. Skłonił także PZPR do rewizji swojej polityki wobec Kościoła katolickiego. Na nadzwyczajnym posiedzeniu RM 26 lipca 1949 r. przyjęto oświadczenie, w którym oceniono Dekret Kongregacji Świętego Oficjum jako próbę ingerencji Watykanu w wewnętrzne sprawy kraju, akt agresji i chęć zastraszania katolików, oraz uznano, że nie ma on mocy obowiązującej na terytorium państwa polskiego. Tego samego dnia minister

riuszów utrzymujących pokój i jedność ze Stolicą Apostolską, tłum. S. Okoniewski, Wrocław 1985, s. 6.

³³ „W szczególności komunizm nie uznaje żadnego związku kobiety z domem i rodziną. Głosząc zasadę emancypacji kobiety spod władzy męża, wyrzywa ją z życia domowego i z pracy nad dziećmi i rzuca ją na równi z mężczyzną w wir życia publicznego i zaprzaga ją do pracy w produkcji kolektywnej [...]”, *ibidem*, s. 3.

³⁴ Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Warszawa 1983, s. 435; E. Kozerska, *Państwo i społeczeństwo w poglądach Piusa XI*, Wrocław 2005, s. 234–308.

³⁵ J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993, s. 71.

³⁶ Ekskomunika *latae sententiae* to kara kościelna, która zostaje automatycznie nałożona na osobę dokonującą działań niezgodnych z przepisami. Zdjęcie tego rodzaju ekskomuniki zarezerwowane jest dla Stolicy Apostolskiej.

³⁷ P. Stanisławski, *Ideologiczne podstawy polityki wyznaniowej...*, s. 266.

administracji publicznej Władysław Wolski wręczył sekretarzowi Episkopatu Polski bp. Zygmuntowi Choromańskiemu wspomniane oświadczenie wraz z propozycją rozpoczęcia prac tzw. Komisji Mieszanej³⁸. W odpowiedzi Episkopat wskazał, że Dekret Kongregacji Świętego Oficjum reguluje jedynie wewnątrzkościelne stosunki i karność jego członków, „nie ocenia komunizmu od strony społecznej i gospodarczej”, wypowiada się na temat światopoglądu materialistycznego i antychrześcijańskiego, dlatego też należy rozpatrywać go z punktu widzenia religijnego, a nie politycznego³⁹. Wydanie Dekretu Kongregacji Świętego Oficjum wzbudziło zaniepokojenie w kręgach rządowych. Jego restrykcyjne stosowanie przez polskie duchowieństwo byłoby na pewno dużą przeszkodą w implementacji marksizmu-leninizmu w szerokich kręgach społecznych. Poza tym był on niewygodny także dla polskiego Episkopatu, który próbował dojść do porozumienia z władzami państwowymi. Z tego powodu Episkopat zdecydował, że nie poda go do publicznej wiadomości wiernych⁴⁰. Nie ma informacji, świadczących o jego stosowaniu wobec polskich katolików. Dekret Kongregacji Świętego Oficjum z 1 lipca 1949 r. został zignorowany przez Episkopat Polski i duchowieństwo⁴¹.

³⁸ K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 59–60. Odmienne stanowisko prezentował Wiesław Mysiek, który obarczał Episkopat winą za fiasko rozmów w sprawie powstania Komisji Mieszanej. Autor twierdził, że inicjatywa ta została podjęta przez biskupów polskich dopiero po wprowadzeniu Dekretu o wolności sumienia i wyznania, jakoby w obawie przed jednostronnym regulowaniem przez państwo spraw wyznaniowych, M.T. Staszewski, *Państwo socjalistyczne wobec kościołów i ludzi wierzących* [w:] *Leninowskie zasady współczesnej polityki wyznaniowej...*, s. 268–269. Twierdzenie to skrytykował K. Krasowski, zob. *idem*, *Państwo a Kościół...*, s. 59, przyp. 164.

³⁹ *List Episkopatu do Rządu w sprawie dekretu Świętego Oficjum z 1 sierpnia 1949 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1: *Lata 1945–1956*, Poznań 1994, s. 163–164.

⁴⁰ *Oświadczenie Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego na posiedzeniu Komisji Mieszanej w sprawie ułożenia dobrych stosunków Kościół–Państwo z dnia 12 sierpnia 1949 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 178.

⁴¹ Jan Żaryn wysunął tezę, że dekret był głównie skierowany do katolików w Europie Zachodniej i Czechosłowacji, gdzie doszło do suspendowania księdza Josefa Plojhara, *idem*, *Kościół a władza...*, s. 227. Również Józef Krukowski stwierdził, że dekret ze względu na postawę władz komunistycznych miał znaczenie głównie w Europie Zachodniej, nie uważał jednak, że w Polsce nie obowiązywał, *idem*, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 72. W jego ocenie dekret ten został przez polskich duchownych celowo zignorowany jako szkodzący w ówczesnych okolicznościach Kościołowi katolickiemu w Polsce.

Konsekwencje dekretu były dwojakie. Po pierwsze utworzono tzw. Komisję Mieszana, której obrady stwarzały pozory dialogu między władzami a Kościołem katolickim. Po drugie, władze partyjne przyjęły nową taktykę walki z nim⁴² – podjęły działania, których celem – zgodnie z wytycznymi Józefa Stalina – było rozbicie go od wewnątrz, i wprowadziły zmiany w prawie, polegające na reglamentacji działalności religijnej. Program skierowany przeciwko Kościołowi katolickiemu dotknął również mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe. Najpoważniejszym w skutkach rezultatem nowego podejścia władz państwowych do polityki wyznaniowej było wydanie Dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania (d.o.w.s.w.)⁴³. Kolejne zmiany dotyczyły stowarzyszeń⁴⁴ oraz prawa do zgromadzeń⁴⁵, a także przekazania urzędom państwowym ksiąg metrykalnych⁴⁶.

Na gruncie polskim nieprzejednane stanowisko wobec nowej rzeczywistości politycznej prezentował kard. August Hlond. W jego ocenie: „Kościół nie powinien szukać spokoju i dobrych czasów. Ma pójść na walkę z duchem materializmu i bez wyłączenia mocować się z propagandą zła [...] Drogi komunizmu i chrześcijaństwa nie mogą się spotkać – muszą się rozejść. Nie szukać rozejmu z komunizmem, lecz usunąć go z polskiej duszy”⁴⁷. Stosunek większości biskupów i księży wobec systemu komunistycznego także cechowała daleko idąca nieufność. Z ambon padały słowa krytyki pod adresem władz, które stosowały terror i inne

⁴² 23 VII 1948 r. władze partyjne zaakceptowały tzw. rozwinięty plan akcji antyklerykalnej, który zakładał po pierwsze utworzenie grupy inicjatywnej popierającej władzę (księża „patriotów”), a po drugie przeprowadzenie generalnego ataku, mającego na celu wewnętrzny rozłam organizacji kościelnej. Działania te podjęto z inicjatywy Stalina, który w Moskwie instruiował Bolesława Bieruta w zakresie sposobu rozprawienia się z Kościołem katolickim, K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 60; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 42–43; J. Żaryn, *Kościół a władza...*, s. 225–230.

⁴³ Dz.U. 1949, nr 45, poz. 334. Jego dokładne omówienie i analiza zob. w dalszej części.

⁴⁴ Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz.U. 1949, nr 45, poz. 355.

⁴⁵ Dekret z dnia 18 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów o zgromadzeniach, Dz.U. 1949, nr 46, poz. 369.

⁴⁶ Zarządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 11 sierpnia 1949 r. o przekazaniu ksiąg metrykalnych urzędom stanu cywilnego, M.P. 1949, nr A-57, poz. 756.

⁴⁷ K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 17.

bezprawne działania⁴⁸. Jednocześnie Kościół katolicki manifestował swój wpływ na społeczeństwo. Przykładem tego może być pogrzeb kard. Hłonda 24 października 1948 r. Procesja z ciałem prymasa zgromadziła stu-tysięczny tłum na ulicach stolicy⁴⁹.

Nie tylko Kościół katolicki ideologicznie przeciwstawiał się marksizmowi-leninizmowi, który walczył z wszelkimi przejawami religijności, niezależnie od jej proveniencji. W początkowym okresie Polski Ludowej również wśród mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych można zaobserwować opozycję ideologiczną. Wydanie generalnej oceny ich postaw jest jednak trudne. Stosunek wobec nowego porządku politycznego zależał od wielu czynników. Mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe były poddawane ciągłej i zróżnicowanej presji przez władze państwowe⁵⁰, które dążyły do ich neutralizacji i wykorzystania w walce z Kościołem katolickim. Pozorna akceptacja ich działań była wkomponowana w marksistowsko-leninowską ideę walki z religią.

Przykładem instrumentalnego traktowania mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych przez władze Polski Ludowej jest – uważany powszechnie w literaturze przedmiotu za instytucję ściśle współpracującą z władzami państwowymi i za przeciwnika Kościoła rzymskokatolickiego – Kościół Polskokatolicki (KPKat.). Z sytuacją taką mamy jednak do czynienia po 1951 r., kiedy zostało wymienione jego kierownictwo⁵¹. Do 1951 r. funkcjonował pod nazwą Polski Narodowy Kościół Katolicki (PNKK) z bp. Józefem Padewskim na czele, wiernym zwierzchnictwu biskupa Kościoła Franciszka Hodura rezydującego w Stanach Zjednoczonych. W związku z utrzymywaniem tej więzi bp Padewski stał się wrogiem władzy ludowej i podjęto przeciwko niemu działania, mające na celu jego usunięcie⁵². Pomimo jasno wyrażanej przez PNKK

⁴⁸ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 11.

⁴⁹ J. Żaryn, *Kościół a władza...*, s. 95. W szczyście pielgrzymkowym 15 i 26 VIII oraz 8 IX 1946 r. na Jasną Górę przybyło ok. 700–800 tys. pątników, *Polityka wyznaniowa...*, s. 250.

⁵⁰ A. Chabasińska, *Polityka władz wobec mniejszości wyznaniowych w Polsce w latach 1945–1956*, „Studia Lubuskie. Prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie” 2009, t. 5, s. 41.

⁵¹ R. Michałak, *Divide et impera. Szkic o złożoności polityki wyznaniowej PRL wobec Kościołów mniejszościowych i jej następstwach*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1(7), s. 56 i n.

⁵² Biskup Józef Padewski został aresztowany w styczniu 1951 r. Zmarł w trakcie śledztwa 9 V 1951 r. Na polecenie władz w jego pogrzebie, odbywającym się nocą, uczestniczyło

propaństwowej postawy władze uznały go za sektę⁵³, podejrzaną o kontakty z amerykańskimi imperialistami. Za ideologicznego przeciwnika PNKK był uważany również przez Kościół rzymskokatolicki. Hierarchowie katoliccy nie zawahali się skierować do władz państwowych protestu przeciwko prawnemu uznaniu sekty tzw. Kościoła narodowego, do czego PNKK według biskupów nie miał prawa, ponieważ nie był kościołem powszechnym⁵⁴. Obrazuje to komplikacje w sytuacji wyznaniowej i podstawę Kościoła katolickiego wobec innych mniejszych wspólnot. Brak wspólnego frontu był oczywiście podyktowany dominującą rolą Kościoła katolickiego. Rozpatrując poparcie niektórych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych dla władz państwowych, trzeba mieć na uwadze ich wzajemne relacje z Kościołem katolickim. Pomimo ideologicznie wrogiego nastawienia Kościół katolicki i Polska Ludowa przejściowo mogły mieć wspólnych przeciwników.

Różnice ideologiczne nieuchronnie prowadziły do konfrontacji między władzą państwową a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. Z przyczyn obiektywnych konflikt ten najbardziej ujawnił się na linii państwo – Kościół katolicki, ale nie można zapominać, że polityka wyznaniowa dotyczyła także mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe⁵⁵.

Dokonana powyżej analiza ideologii marksistowsko-leninowskiej, jej konsekwencji w stosunkach między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi oraz poglądów zwierzchników i przywódców religijnych jest niezbędna dla oceny zachodzących zmian społecznych,

tylko kilka osób. Po śmierci biskupa kierownictwo w PNKK przejęła grupa inicjatywna lojalna wobec władz, K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944–1965*, Poznań 2003, s. 59.

⁵³ *Ibidem*, s. 31–66.

⁵⁴ *Memorial Episkopatu do prezydenta Krajowej Rady Narodowej B. Bieruta w sprawie normalizacji stosunków Kościoła i państwa z dnia 15 września 1946 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 33–34.

⁵⁵ Za prawdopodobną i słuszną należy uznać tezę, że gdyby w Polsce Ludowej na miejscu dominującego Kościoła katolickiego znalazł się inny kościół lub związek wyznaniowy, to byłby narażony na taki sam konfrontacyjny stosunek władz państwowych, T.J. Zieliński, *Stosunek państwa do mniejszościowych związków religijnych w Polsce Ludowej w perspektywie ówczesnej doktryny prawa konstytucyjnego i wyznaniowego* [w:] *Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T.J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010, s. 209–210.

politycznych, a przede wszystkim dla oceny zmian w systemie prawa wyznaniowego, które implementowane przez administrację wyznaniową wpływają na jej funkcjonowanie.

2. Najważniejsze akty prawne i główne zasady prawa wyznaniowego

System każdego państwa charakteryzuje się pewnymi założeniami aksjologicznymi, na których opierają się stosunki polityczne, społeczne i prawne. Założenia te powinny mieć charakter aprioryczny i nie ulegać zmianie w zależności od koniunktury politycznej. Na takim stabilnym fundamencie można budować regulacje prawne, dotyczące szeroko rozumianej wolności sumienia i wyznania, a w konsekwencji odnoszące się do relacji państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych oraz obywateli areligijnych (bezwyznaniowych). Ta strefa regulacji jest ramą tzw. systemu prawa wyznaniowego⁵⁶, który może kłaść nacisk na różne warianty wolności sumienia i wyznania. Prawo wyznaniowe Polski Ludowej nie powinno więc abstrahować od założeń ideologicznych, przyjętych przez władze⁵⁷, z zastrzeżeniem, że poszczególne normy prawne należy poddać subsumpcji do stanu faktycznego i ukazać ewentualne rozdzwieki między stanem prawnym a praktyką działania administracji państwowej.

Współczesne definicje wolności sumienia i wyznania, chociaż różnią się w szczegółach, to co do głównych założeń są zgodne. Wolność sumienia i wyznania wynika z przyrodzonej godności ludzkiej i jest prawem wolnościowym, uniwersalnym, przysługującym każdemu człowiekowi od chwili narodzin i niezbywalnym⁵⁸. Jest też nienaruszalna. W sensie

⁵⁶ Prawo wyznaniowe to normy prawne wydane lub uznane przez państwo, regulujące: uprawnienia jednostki, wynikające z wolności sumienia i wyznania, stosunek państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych oraz ich sytuację prawną. Prawo wyznaniowe należy odróżnić od prawa wewnętrznego kościołów i innych związków wyznaniowych, chyba że zostało uznane przez ustawodawcę za obowiązujące na gruncie prawa państwowego, *Leksykon prawa wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, Warszawa 2014, s. 336–337; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 32–33; A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisz, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 2.

⁵⁷ J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia*, Warszawa 1988, s. 7.

⁵⁸ *Leksykon...*, s. 526–540.

podmiotowym dotyczy każdego człowieka, a w ujęciu przedmiotowym obejmuje wolność w aspekcie pozytywnym i negatywnym. W pierwszym przypadku każdy człowiek ma prawo do wyboru religii lub niewyznawania żadnej, swobodnego uprawiania kultu i modlitwy, praktykowania i nauczania, posiadania miejsc kultu i pomocy religijnej⁵⁹. W drugim – nikt nie ma prawa zmuszania człowieka do wyboru religii, uczestniczenia bądź nie w praktykach religijnych oraz do postępowania wbrew swojemu sumieniu. Ważnym uprawnieniem płynącym z wolności sumienia i wyznania jest prawo do milczenia, czyli nieujawniania swojego światopoglądu, religii lub jej braku przed organami władzy publicznej⁶⁰. Wolność sumienia i wyznania można także rozpatrywać jako sferę wewnętrzną życia jednostki (kształtowanie się myśli i przekonań jednostki w sferze religii lub jej braku) oraz zewnętrzną (ujawnianie myśli i przekonań oraz postępowanie zgodne z nakazami religii)⁶¹. Obejmuje ona też prawo przynależności wyznawców do kościoła i innego związku wyznaniowego oraz publicznego sprawowania obrzędów⁶².

Doktryna prawa wyznaniowego⁶³ Polski Ludowej prezentowała odmienne podejście do wolności sumienia i wyznania. Było ono oparte

⁵⁹ J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 76–78.

⁶⁰ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 34–38; *idem*, *Państwo prawne, państwo świeckie*, Warszawa 2012, s. 197; A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 81–84.

⁶¹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 19.

⁶² Na wolność sumienia i wyznania, składającą się z trzech elementów: 1. wolności sumienia, czyli prawa do pozytywnego lub negatywnego określenia się człowieka w stosunku do czynności religijnej, 2. wolności kultu, czyli prawa do prywatnych i publicznych aktów kultu religijnego, a także 3. wolności Kościoła, czyli zapewnienia instytucjonalnej autonomii Kościoła, wskazywał Henryk Misztal, *idem*, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 46. Pogląd ten wydaje się pewną nadinterpretacją. Wolność sumienia i wyznania jest przyrodnym prawem człowieka, a co za tym idzie, skutek w postaci wolności wyznania dla instytucji czy organizacji wyznaniowych nie ma charakteru samoistnego. Dołączenie instytucjonalnej autonomii związków wyznaniowych przeczy indywidualnemu charakterowi prawa do wolności wyznania człowieka. Oczywiście autonomia ta jest niezbędna dla funkcjonowania wolności sumienia i wyznania, ale jest to wypadkowa indywidualnych uprawnień członków danego kościoła lub innego związku wyznaniowego.

⁶³ Z doktryny prawa wyznaniowego czy konstytucyjnego Polski Ludowej trudno wywnioskować, jaki był rzeczywisty, a nie postulowany przez prawo stosunek państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych. Nacisk PZPR, cenzura i inne okoliczności uniemożliwiły wypowiedzi na temat np. represji czy łamania przez władze państwowe prawa przez nie same ustanowionego, T.J. Zieliński, *Stosunek państwa...*, s. 210.

na ideologii marksizmu-leninizmu. W Polsce Ludowej wolność sumienia i wyznania przysługiwała przede wszystkim obywatelom polskim (nie każdemu człowiekowi)⁶⁴. Warunkowało ją uznanie przez państwo praw do: wyboru i zmiany wyznania, wystąpienia z Kościoła, braku przynależności do związku wyznaniowego, publicznego i prywatnego uprawiania kultu oraz zakładania nowej religii, pod warunkiem że nie stoi ona w sprzeczności z obowiązującymi przepisami prawa, nie godzi w porządek publiczny i bezpieczeństwo państwa⁶⁵, a także nie narusza zasad współżycia społecznego i obyczajności publicznej⁶⁶. W owym czasie można również zauważyć tendencję do eksponowania uprawnień obywateli do wyznawania światopoglądu materialistycznego i ateistycznego oraz prawa do krytykowania religii⁶⁷. Wolność sumienia i wyznania w doktrynie prawa wyznaniowego Polski Ludowej była także postrzegana jako zdobycz o charakterze cywilizacyjnym i wyraz postępowych ideałów (w domyśle ideałów marksistowsko-leninowskich), gwarantujących każdemu obywatelowi swobodę po wiekach nietolerancji, siłowego narzucania religii i tępienia myśli niezależnej⁶⁸. Jednocześnie ograniczała ją limitacja natury prawnej i bezpieczeństwa publicznego, niemająca początkowo źródła w aktach prawnych, które takie granice mogłyby stanowić.

Wolność sumienia i wyznania była i jest nadal urzeczywistniana przez ustawodawców jako jedno z podstawowych praw człowieka (obywatela) w aktach prawa międzynarodowego i konstytucjach (Powszech-

⁶⁴ Wskazanie obywatela jako podmiotu prawa do wolności sumienia i wyznania niesło za sobą określone konsekwencje. Wolność sumienia i wyznania jako prawo obywatelskie przysługiwała od momentu uzyskania pełnoletności. Koncepcja ta pomijała akcentowaną przez Organizację Narodów Zjednoczonych podmiotowość każdej jednostki ludzkiej w stosunku do tej wolności, M. Pietrzak, *Prawo wyznania*..., s. 87.

⁶⁵ H. Świątkowski, *Wolność sumienia i wyznania w Polsce Ludowej*, Warszawa 1949, s. 19; por. *idem*, *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962, s. 9. Część doktryny dopuszczała przysługiwanie wolności sumienia i wyznania także w ujęciu podmiotowym, tj. każdemu człowiekowi, pod warunkiem przyznania takiego uprawnienia przez państwo, J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia*..., s. 37–38.

⁶⁶ J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia*..., s. 38. Więcej na temat kontrowersji związanych z ograniczaniem przez państwo wolności sumienia i wyznania zob. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*..., s. 8.

⁶⁷ J. Grudzień, *Zasady polityki wyznaniowej PRL*, Warszawa 1969, s. 31–32.

⁶⁸ Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 1987, s. 251.

na Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r., Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki z 1787 r., polskie konstytucje międzywojenne). Także w Polsce Ludowej z czasem akty prawne ukształtowały główne zasady prawa wyznaniowego, które były interpretowane i komentowane przez ówczesną doktrynę oraz implementowane przez administrację państwową, w tym WdSW. Ich analiza⁶⁹ jest niezbędna dla oceny działalności omawianego organu administracji wyznaniowej.

Prawo po II wojnie światowej na ziemiach polskich odgrywało szczególną rolę w procesie przejmowania władzy przez nowe siły polityczne. Władzom, które wprowadzały rewolucyjne zmiany społeczne i gospodarcze, zależało na zachowaniu przynajmniej pozorów legalizmu. W odróżnieniu od ZSRR nie zerwały one ciągłości ustawodawstwa i odwoływały się do prawodawstwa przedwojennego⁷⁰. Odniesienie się do konstytucji marcowej z 1921 r., a nie do kwietniowej z 1935 r., na mocy której funkcjonował tzw. rząd londyński, miało stworzyć podstawy legitymizmu nowej władzy, która w rzeczywistości przejęła państwo w wyniku rewolucji, wspartej przez Armię Czerwoną⁷¹ (zmianę systemu politycznego drogą rewolucji podkreślała ówczesna doktryna i partia rządząca; jednocześnie literatura zarówno historyczna, jak i prawna podaje, że nowy system polityczny został narzucony siłą przez wojska sowieckie). Jednocześnie silnie forsowano konieczność stworzenia nowego ładu państwowego, także w zakresie prawa wyznaniowego, który byłby oparty na założeniach ideologicznych klasy społecznej aktualnie sprawującej władzę⁷².

Tworzenie nowego ładu państwowego wiązało się oczywiście z przypisaniem prawu nowej roli społecznej i politycznej. Zadaniu temu poświęcało urzeczywistnianie marksistowsko-leninowskiej wizji państwa i społeczeństwa. Aby zrealizować ten cel, organy sądowe zostały

⁶⁹ Celem tej analizy nie są wszystkie akty prawa wyznaniowego, omówione i zinterpretowane zostaną jedynie najważniejsze z nich o charakterze zasadotwórczym. Będą to także akty prawne wydane przed powstaniem WdSW oraz budzące wątpliwości odnośnie do ich charakteru normatywnego.

⁷⁰ A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999, s. 11.

⁷¹ K. Działocha, J. Trzciniński, *Zagadnienia obowiązywania konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944–1952*, Wrocław 1977, s. 5.

⁷² J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia...*, s. 7.

pozbawione możliwości badania ważności ogłoszonych dekretów i ustaw⁷³. Przez cały okres funkcjonowania WdSW we Wrocławiu w polskim systemie prawnym nie działał sąd konstytucyjny, który rozstrzygałby o zgodności prawa z konstytucją. Zrezygnowanie przez oficjalną doktrynę państwową z zasady trójpodziału władzy uczyniło z wymiaru sprawiedliwości część aparatu państwowego⁷⁴, w wyniku czego sędziowie byli niezawisli, podlegli tylko ustawom, ale nie niezależni⁷⁵.

Chronologicznie pierwszym dokumentem⁷⁶, regulującym kwestie wyznaniowe pod rządami nowej władzy, był ogłoszony 22 lipca 1944 r. Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego⁷⁷ (PKWN). W sferze ustrojowej deklarował on obowiązywanie bliżej nieokreślonych „podstawowych założeń” konstytucji z 17 marca 1921 r.⁷⁸ Za nią głosił przywrócenie swobód obywatelskich, wolności sumienia i równości wszystkich obywateli bez względu na wyznanie – w dwudziestolecu międzywojennym wolność sumienia i wyznania była gwarantowana przez art. 111 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921 r.⁷⁹, i to zarówno w ujęciu indywidualnym, jak i zbiorowym. niesprecyzowane „podstawowe założenia” miały jednak wymiar czysto polityczny, deklaratoryjny, czyli w głównej mierze propagandowy. Jeżeli nie można

⁷³ Ustawa konstytucyjna z 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1947, nr 18, poz. 71 ze zm., art. 24 ust. 3.

⁷⁴ A. Lityński, *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013, s. 48.

⁷⁵ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. 1952, nr 33, poz. 232, art. 52. Przepisy konstytucji nie regulowały kwestii badania przez sędziów ważności prawa.

⁷⁶ Normatywna strona Manifestu PKWN budzi liczne zastrzeżenia. Nie wdając się w szersze rozważania, należy zwrócić uwagę, że dokument ten miał raczej charakter deklaratoryjny, a nie ustrojodawczy – wskazywał na konstytucję, na podstawie której nowa władza legitymowała swoje działania. Szczegółową analizę poglądów doktryny prawa na charakter manifestu oraz podstawy obowiązywania konstytucji marcowej zob. K. Działocha, J. Trzciniński, *Zagadnienia obowiązywania konstytucji marcowej...*, s. 98–110 (autorzy przyjmują tezę o braku charakteru konstytucyjnego manifestu).

⁷⁷ Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, Dz.U. 1944, nr 1, poz. 1. Wskazano w niej PKWN jako tymczasową władzę wykonawczą do kierowania walką o wyzwolenie.

⁷⁸ A. Gwiżdż, J. Zakrzewska, *Konstytucja i podstawowe akty ustawodawcze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1958, s. 8.

⁷⁹ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267.

było przypisać funkcji normatywnej Manifestowi PKWN, to analogicznie dotyczy to „podstawowych założeń”⁸⁰. Stąd wniosek, że przywrócenie wolności sumienia i równouprawnienia obywateli bez względu na wyznanie nastąpiło tylko w sferze deklaracji, co potwierdza późniejsza praktyka działania nowych władz. Wybrani w styczniu 1947 r. posłowie na Sejm Ustawodawczy ślubowali, że w swojej działalności konstytucyjnej, ustawodawczej i kontrolnej będą respektowali czternaście enumeratywnie wymienionych wolności i praw obywatelskich. W katalogu tym znalazły się wolność sumienia i wyznania oraz równouprawnienie obywateli bez względu na wyznanie⁸¹. Ładunek ideowy tych praw i wolności w nowych realiach politycznych okazał się jednak zupełnie inny.

Władze państwowe szybko przystąpiły do procesu laicyzacji prawa. W ten sposób starano się na płaszczyźnie formalnoprawnej zrealizować dyrektywy marksizmu-leninizmu w zakresie stosunku państwa do religii. W świetle założeń ideologicznych było to oczywiste posunięcie, a jednocześnie stosunkowo najmniej skomplikowane prawnie. Laicyzację ówczesna doktryna usprawiedliwiała kwestiami społeczno-kulturalnymi, cywilizacyjnymi oraz koniecznością realizacji wolności sumienia i wyznania, a także równouprawnienia wszystkich obywateli⁸², w szczególności bezwyznaniowych. Charakter zmian był różnorodny – od drobnych regulacji w prawie procesowym i materialnym, po głębokie, znaczące społecznie i postulowane jeszcze przed wojną w sferze prawa małżeńskiego i prawa wyznaniowego⁸³.

⁸⁰ K. Działocha, J. Trzcinski, *Zagadnienia obowiązywania konstytucji marcowej...*, s. 119–131.

⁸¹ *Deklaracja Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 lutego 1947 r. w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich* [w:] J. Zakrzewska, A. Gwizdź, *Wybór źródeł do nauki polskiego prawa państwowego*, Warszawa 1967, s. 109–110.

⁸² H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 71; E. Grzelak, *Z problematyki rozdziału kościoła od państwa*, Warszawa 1980, s. 79–80; J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia...*, s. 70–74; *Polityka wyznaniowa...*, s. 258; W. Mysiek, *Leninowskie zasady polityki wyznaniowej i ich zastosowanie w Polsce Ludowej* [w:] *Leninowskie zasady współczesnej polityki wyznaniowej...*, s. 41–41.

⁸³ Projekty pierwszych laicyzacyjnych aktów prawnych były opracowywane w Ministerstwie Sprawiedliwości przez komisję, w której skład wchodził: Jan Wasilkowski, Seweryn Szer i Aleksander Wolter. Potem dyskutowano je na forum Komisji Prawniczej, działającej w latach 1945–1947. Projekty te były uchwalane przez RM jako dekrety i zatwierdzane przez Prezydium Krajowej Rady Narodowej, H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 72, przyp. 1.

Pierwszym przejawem laicyzacji prawa było wydanie Dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 28 grudnia 1944 r. o ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów⁸⁴, który wprowadzał świecką rotę przysięgi. Na jego mocy urzędnicy i sędziowie obejmujący urząd zobowiązywali się przestrzegać konstytucji marcowej oraz ustaw uchwalonych przez Krajową Radę Narodową (KRN). Kolejne zmiany w tym zakresie przyniósł Dekret z dnia 6 października 1948 r. o rocie ślubowania ministrów, funkcjonariuszów państwowych, sędziów i prokuratorów oraz funkcjonariuszów służby bezpieczeństwa publicznego⁸⁵. Po uchwaleniu tzw. małej konstytucji z formuły przysięgi zniknęła ostatecznie konstytucja marcowa, a tekst przysięgi został dostosowany do każdego rodzaju urzędu. Proces laicyzacji rot zakończono ostatecznie w 1949 r., kiedy z przedwojennych kodeksów postępowania karnego i postępowania cywilnego usunięto wyznaniową przysięgę dla świadków i biegłych⁸⁶. Zmiana treści przyrzeczeń składanych przez funkcjonariuszy państwowych, sędziów oraz świadków i biegłych stanowiła preludium do rozprawy z czynnikami religijnymi, chociaż w ówczesnej literaturze przedmiotu postrzegano ją jako realizację zasady wolności sumienia i wyznania oraz równouprawnienia obywateli bez względu na wyznanie⁸⁷.

Abstrahując od celu tych zmian, należy zwrócić uwagę, że chroniąc prawa osób bezwyznaniowych, naruszono prawo osób wierzących do upublicznienia swoich przekonań religijnych (brak fakultatywnej możliwości użycia zwrotu religijnego). Konstytucja i ustawodawstwo przedwojenne, które w wielu przypadkach obligowały do złożenia przy-

⁸⁴ Dz.U. 1944, nr 18, poz. 94.

⁸⁵ Dz.U. 1948, nr 49, poz. 370.

⁸⁶ Przysięgę w obu kodeksach zastąpiono przyrzeczeniem o treści „Świadomy wagi moich słów i odpowiedzialności przed prawem przyrzekam uroczystie, że będę mówił szczerą prawdę, niczego nie ukrywając, z tego co jest mi wiadome”, Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz.U. 1949, nr 32, poz. 238, art. 1, pkt 29; Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów kodeksu postępowania cywilnego, prawa upadłościowego oraz przepisów wprowadzających prawo małżeńskie majątkowe, Dz.U. 1949, nr 32, poz. 240, art. 1 pkt 4.

⁸⁷ J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia...*, s. 59, 64; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawa państwowe...*, s. 71; *Polityka wyznaniowa...*, s. 291–292. W 1952 r. ostatecznie ustalono świecką treść przysięgi wojskowej na mocy Ustawy z dnia 6 lipca 1950 r. o przysiędze wojskowej, Dz.U. 1950, nr 36, poz. 328.

sięgi wyznaniowej, dyskryminowały osoby niewierzące i tych obywateli, którym poglądy nie pozwalały na składanie przysięg religijnych. W Polsce Ludowej ostrze dyskryminacji zostało więc skierowane w inną stronę⁸⁸.

Naturalnym następstwem usunięcia elementów religijnych z przysięg i przyrzeczeń stało się laicyzowanie dokumentów państwowych. Pierwszym krokiem władz w tym zakresie było wyeliminowanie z formularzy rubryki „wyznanie”, która w sposób oczywisty wykraczała poza zakres wolności sumienia i wyznania. W okresie II Rzeczypospolitej była reliktem skomplikowanego systemu prawa wyznaniowego i małżeńskiego, który składał się z partykularnych praw zaborczych⁸⁹. Zmianę wprowadziło Rozporządzenie Ministrów Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 15 listopada 1947 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych o meldunkach i księgach ludności⁹⁰. Tym samym rubryka „wyznanie” zniknęła ze wszystkich państwowych dokumentów ewidencji ludności: kart meldunkowych, zgłoszeń pobytu, rejestru mieszkańców, karty rodzinnej, wyciągu z rejestru mieszkańców, książki meldunkowej, wypisu aktu ślubu, wypisu aktu zgonu itd. Usunięcie rubryki „wyznanie” z formalnoprawnego punktu widzenia znosiło

⁸⁸ Wystarczy przytoczyć przysięgę przewidzianą przez konstytucję marcową, którą zobligowana była złożyć osoba obejmująca urząd prezydenta: „Przed objęciem urzędu Prezydent Rzeczypospolitej składa w Zgromadzeniu Narodowym przysięgę następującej treści: »Przysięgam Bogu Wszechmogącemu, w Trójcy Świętej Jedynemu, i ślubuję Tobie, Narodzie Polski, na urządzie Prezydenta Rzeczypospolitej, który obejmuję: praw Rzeczypospolitej, a przede wszystkim Ustawy Konstytucyjnej święcie przestrzegać i bronić; dobru powszechnemu Narodu ze wszystkich sił wiernie służyć; wszelkie zło i niebezpieczeństwo od Państwa czujnie odwracać; godności imienia polskiego strzec niezachwianie; sprawiedliwość względem wszystkich bez różnicy obywateli za pierwszą sobie mieć cnotę; obowiązkom urzędu i służby poświęcić się niepodzielnie. Tak mi dopomóż Bóg i Święta Syna Jego Męka. Amen«”, Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267, art. 54. W praktyce eliminowała ona ze sprawowania urzędu osoby niebędące chrześcijanami.

⁸⁹ J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1967, s. 278–279.

⁹⁰ Dz.U. 1948, nr 2, poz. 7. Rozporządzenie to zniósło rubrykę „wyznanie” w enumeratywnie wykazanych dokumentach meldunkowych, które stanowiły załącznik do Rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 23 maja 1934 r. wydanego w porozumieniu z Ministrem Skarbu co do par. 2 ust. 3–5, z Ministrem Spraw Wojskowych co do par. 20, 21, 22, 24 ust. 3, par. 49 ust. 1 i 2, par. 55 i par. 56 oraz z Ministrem Spraw Zagranicznych, co do par. 18 ust. 1 i 2, par. 51 i par. 55, o meldunkach i księgach ludności, Dz.U. 1934, nr 54, poz. 489.

przepisy dyskryminujące osoby bezwyznaniowe. Konieczność ujawniania wyznania naruszała bowiem prawo do prywatności oraz zasadę wolności sumienia i wyznania w zakresie prawa do milczenia na temat swoich przekonań religijnych. Rozporządzenie miało jednak na celu nie tyle usunięcie nieprawidłowości, ile walkę z przekonaniami religijnymi, którą prowadziła nowa władza. Intencje zmian w szerokim kontekście należy więc oceniać negatywnie, natomiast ich efekty – usunięcie przedwojennych nieprawidłowości – w pewnym stopniu pozytywnie.

Laicyzacji poddano także instytucję małżeństwa. W okresie przedwojennym miała ona przymusowy charakter wyznaniowy i podlegała kognicji sądów kościelnych lub właściwych związków wyznaniowych. W związku z powyższym obywatele polscy w zależności od wyznania byli lub nie pozbawieni możliwości rozwiedzenia się. Podjęte przez parlament II Rzeczypospolitej (RP) próby kodyfikacji i unifikacji prawa małżeńskiego zakończyły się niepowodzeniem, głównie ze względu na silny nacisk Kościoła katolickiego⁹¹. Nowe prawo małżeńskie stanowiło w zamiarze władz Polski Ludowej realizację idei rozdziału Kościoła i państwa⁹². Reformę instytucji małżeństwa wprowadził Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie⁹³ (wszedł w życie 1 stycznia 1946 r.). Nie wdając się w szczegółową jego analizę, należy stwierdzić, że dokonał on istotnych zmian, których nie udało się przeprowadzić przed 1939 r. Instytucja małżeństwa uzyskała charakter świecki. Do zawarcia małżeństwa dochodziło w wyniku prawidłowego złożenia przed urzędnikiem stanu cywilnego

⁹¹ D. Makiła, *Historia prawa w Polsce*, Warszawa 2013, s. 507.

⁹² Michał Pietrzak zauważył, że reforma prawa małżeńskiego wyprzedziła formalne ustanowienie tej zasady w Konstytucji PRL z 1952 r., *idem*, *Prawo wyznaniowe...*, s. 91–92; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 71; J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia...*, s. 70–74; E. Grzelak, *Z problematyki rozdziału...*, s. 80. Odmienne reformę prawa małżeńskiego widział Henryk Misztal, który traktował ją jako złamanie zasady rozdziału Kościoła od państwa. Wyartykułował tę tezę bez głębszej analizy i uzasadnienia. Z ideologicznego punktu widzenia leninowska zasada rozdziału Kościoła od państwa polegała na usuwaniu przejawów życia religijnego z wszelkich sfer życia publicznego. Misztalowi prawdopodobnie mogło chodzić o zasadę wyrażoną w konstytucji marcowej, ale zachowanie dotychczasowego stanu prawnego godziło właśnie w wiele konstytucyjnych zasad sprzed II wojny światowej i dyskryminowało znaczną część obywateli. Wydaje się, że jego wypowiedź miała wzmocnić i podkreślić jeden z rzeczywistych celów reformy – walkę z religią, *idem*, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 294–295.

⁹³ Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270.

zgodnego oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński przez osoby mające zdolność do czynności prawnych (art. 11). Nowe prawo umożliwiło także unieważnienie małżeństwa i otrzymanie rozwodu (dostępnego dla wszystkich), a jurysdykcja w sprawach małżeńskich należała do sądów powszechnych (art. 36). Nie zakazano zawierania ślubu wyznaniowego, był on jednak ważny tylko na płaszczyźnie prawa wewnętrznego kościołów i innych związków wyznaniowych (art. 37). Niewątpliwie nowe regulacje miały walor unifikacyjny⁹⁴. Likwidowały anachroniczny podział kraju na różne systemy prawa małżeńskiego oraz gwarantowały wszystkim obywatelom prawo do rozwodu. W tym względzie wprowadziły postęp – uwolniły instytucję małżeństwa od często ciasnych ram religijnych i zniosły dyskryminację obywateli m.in. ze względu na miejsce zawarcia związku małżeńskiego (w II Rzeczypospolitej miało to decydujące znaczenie np. dla możliwości uzyskania rozwodu).

Laicyzacja małżeństwa spotkała się z negatywną reakcją Kościoła katolickiego. Biskupi wydali w tej sprawie na Jasnej Górze 27 czerwca 1945 r. specjalne oświadczenie⁹⁵. Podkreślili w nim sakramentalny charakter małżeństwa. Nie odmawiając władzy świeckiej kompetencji dotyczącej rodziny, zarezerwowali procedurę małżeńską do wyłącznej właściwości Kościoła katolickiego. Ostro zaatakowali instytucję rozwodu. Powołując się na większość katolików wśród społeczeństwa polskiego, wskazywali, że nowe prawo nie powinno narzucać im przymusowych ślubów cywilnych. W oświadczeniu przywołali także działania Episkopatu Polski przed wojną, które doprowadziły wówczas do zaniechania reformy w zakresie prawa małżeńskiego.

Nowe prawo małżeńskie miało istotne znaczenie dla władzy państwowej. Analizując jego skutki na gruncie prawnym i – w pewnym zakresie – społecznym, należy przyznać, że przyczyniło się do likwidacji anachronicznych i dyskryminacyjnych przepisów. W kontekście szerszym – politycznym – było jednak wymierzone w instytucje kościelne, o czym świadczy chociażby próba odcięcia społeczeństwa od ślubów

⁹⁴ Dekret z dnia 25 września 1945 r. wprowadzający nowe przepisy prawa małżeńskiego, Dz.U. 1945, nr 48, poz. 271. Przepisy wprowadzające prawo małżeńskie znosiły wszystkie dotychczasowe partykularne regulacje w tej sferze.

⁹⁵ P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 12–13.

wyznaniowych przez wprowadzenie świeckich rytuałów, mających zastąpić czy wyrugować ceremonie kościelne⁹⁶. Wraz z reformą prawa małżeńskiego przyjęto Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo o aktach stanu cywilnego⁹⁷, który wprowadził jednolitą, powszechną i świecką rejestrację aktów stanu cywilnego.

O ile powyższym przykładom laicyzacji prawa można przyznać pewien walor racjonalności i słuszności (z wykazanymi wyżej zastrzeżeniami), o tyle kolejnej zmianie już nie. Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania⁹⁸ był aktem z zakresu prawa karnego. W zasadzie za wszystkie wymienione w nim delikty groziła kara pozbawienia wolności. O jego randze i wadze świadczy m.in. zastrzeżenie właściwości sądów apelacyjnych. Wydanie dokumentu zbiegło się w czasie ze sprawą dekretu Świętego Oficjum, tj. z zapowiedzią wydania ekskomuniki na osoby współpracujące z partiami marksistowsko-leninowskimi, i z początkiem prac Komisji Mieszanej. Odpowiedź na potencjalne zagrożenie ekskomuniką stanowił art. 4 Dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, wprowadzający przestępstwo nadużycia wolności sumienia i wyznania⁹⁹ polegające na odmowie czynności religijnych ze względu na działalność społeczną, naukową lub polityczną, za co była przewidziana kara więzienia do lat 5. Ówczesna doktryna wskazywała, że przepis ten wyrażał ideę rozdziału uczuć religijnych od działalności politycznej, społecznej i naukowej¹⁰⁰. W rzeczywistości zakładał przyjęcie przez osoby wierzące postawy relatywizującej nakazy religijne. Podmiotem przestępstwa nadużycia wolności sumienia i wyznania była osoba duchowna, a przedmiotem – np. odmowa pochówku na cmentarzu wyznaniowym

⁹⁶ Opis ceremonii i odmienne stanowisko co do ich celów zob. J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia...*, s. 75–76.

⁹⁷ Dz.U. 1945, nr 48, poz. 272.

⁹⁸ Dz.U. 1949, nr 45, poz. 334.

⁹⁹ Pojęcie nadużycia nie zostało sprecyzowane w dekreście, było więc interpretowane każdorazowo przez sędziego, P. Kładoczny, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstw przeciwko państwu*, Warszawa 2004, s. 345.

¹⁰⁰ J. Bafia, L. Hochberg, M. Siewierski, *Ustawy karne PRL. Komentarz*, Warszawa 1965, s. 146 (autorzy wskazali na wagę przepisów karnych dekretu, które znalazły odzwierciedlenie w postanowieniach Konstytucji PRL z 1952 r.).

osoby ze względu na jej działalność polityczną, społeczną lub naukową. Z prawnego punktu widzenia znamion szkodliwości społecznej nie nosił czyn polegający na odmowie czynności religijnej lub rytuału religijnego osobie publicznie deklarującej się jako ateista, ponieważ naruszałoby to wolność sumienia duchownego¹⁰¹. Duchowny mógł zatem odmówić ateście wyznaniowej formy pochówku, nie miał jednak w określonych warunkach możliwości odmowy pochówku osoby publicznie deklarującej materialistyczny światopogląd na cmentarzu wyznaniowym. Kwestie te były regulowane przez art. 8 ust. 2 Ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹⁰². Przytoczony przepis zobowiązywał zarządców cmentarzy wyznaniowych, w miejscowościach, gdzie nie było cmentarzy komunalnych, do pochówku osób innego wyznania lub niewierzących. Zwłoki takich osób miały być traktowane na równi ze zwłokami członków wyznania, do którego należał cmentarz (art. 8 ust. 3). Dyskryminacja w tym zakresie nosiła znamiona przestępstwa określonego w art. 2 Dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania jako ograniczanie obywatela ze względu na jego przynależność wyznaniową, poglądy religijne lub bezwyznaniowość. Czyn ten był zagrożony karą pozbawienia wolności do lat 5.

Ograniczenie praw mogło nastąpić zarówno poprzez działanie, jak i przez zaniechanie¹⁰³. Artykuł 8 dekretu stanowił, że nadużywanie wolności sumienia i wyznania w celach wrogich ustrojowi państwa podlegało karze więzienia od lat 3¹⁰⁴. Ścigane było również przygotowanie do tego przestępstwa. W porównaniu z innymi czynami określonymi w dekreście nadużywanie wolności sumienia i wyznania w celach wrogich ustrojowi państwa należało do typu kwalifikowanego przestępstwa z art. 4 przez zamiar kierunkowy polegający na wrogim działaniu w stosunku do ustroju państwa¹⁰⁵. Szczególna jego postać wynikała z zamiaru sprawcy,

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 146.

¹⁰² Dz.U. 1959, nr 11, poz. 62 (ustawa obowiązuje do dzisiaj i zachowała identyczne brzmienie art. 8 jak w czasie omawianym).

¹⁰³ J. Bafia, L. Hochberg, M. Siewierski, *Ustawy karne PRL...*, s. 144.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 148. Do tekstu tego przepisu wkradł się błąd – zamiast „karze więzienia od lat 3” jest „karze więzienia do lat 3” – byłaby to więc niekwalifikowana postać przestępstwa nadużywania wolności sumienia i wyznania.

¹⁰⁵ P. Kładoczny, *Prawo jako narzędzie represji...*, s. 291.

którego działanie musiało nosić znamiona zamiaru bezpośredniego. Taką interpretację przyjął Sąd Najwyższy (SN) w uchwale z dnia 31 maja 1963 r.¹⁰⁶ Arbitralna interpretacja tego przepisu dawała możliwość uwięzienia wielu duchownych nawet na okres 15 lat¹⁰⁷. Do czasu wydania przez SN przytoczonej zasady prawnej każda postać tego przestępstwa mogła być ścigana i karana. Karanie nadużywania wolności sumienia i wyznania do celów wrogich ustrojowi państwa sankcjonowała także Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) w art. 70 ust. 3.

Artykuł 9 dekretu był z kolei odpowiedzią władz państwowych na tzw. cud lubelski¹⁰⁸. Zgodnie z treścią przepisu ten, kto nadużywał wolności sumienia w celu osiągnięcia korzyści osobistej, majątkowej lub innej, wyzyskując łatwowierność ludzką przez szerzenie fałszywych

¹⁰⁶ Uchwała Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego – Izba Karna – zasada prawna z dnia 31 maja 1963 r. (VI KO 48/60), Przesłanki karalności nadużywania wolności sumienia i wyznania do celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Legalis 518600. Sąd Najwyższy stwierdził, na kanwie oceny działalności Świadków Jehowy, że: „Branie udziału w związku wyznaniowym »Świadków Jehowy«, któremu władza państwowa odmówiła legalizacji, i którego rzeczywista organizacja i działalność pozostaje tajemnicą wobec tej władzy, wypełnia znamiona przestępstwa z art. 36 MKK, jeżeli nie wyczerpuje dyspozycji z art. 8 dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, Dz.U. Nr 45, poz. 334. Przez »branie udziału« w tego rodzaju związku należy rozumieć uczestniczenie – ze świadomością konspiracyjnego charakteru związku – w działalności organizatorskiej, w szczególności w obradach, w opracowaniu instrukcji i planów działania, w wydawaniu poleceń i wskazówek, sporządzaniu sprawozdań, kolportowaniu nielegalnych pism itp. Nie stanowi zatem brania udziału – w rozumieniu art. 36 MKK – samo wykonywanie kultu religijnego. Rozpowszechnianie, sporządzanie lub przewożenie w celu rozpowszechniania albo samo tylko przechowywanie broszur lub innych pism »Świadków Jehowy«, jeżeli nie wyczerpuje znamion przestępstwa z art. 8 powołanego wyżej dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. – może stanowić przestępstwo z innych przepisów, gdy treść pisma w konkretnym wypadku bądź nawołuje do zbrodni lub pochwała zbrodnie, nawołuje do nieposłuszeństwa lub przeciwdziałania ustawom czy też prawnym rozporządzeniom władzy państwowej, bądź też ma pozostawać tajemnicą wobec tej władzy, bądź wreszcie zawiera fałszywe wiadomości mogące wyrządzić istotną szkodę interesom Państwa Polskiego lub obniżyć powagę jego naczelnych organów (np. art. 22, 23, 24, 29 MKK, 157 KK32 i in.)”, *ibidem*.

¹⁰⁷ A. Lityński, *O prawie i sądach...*, s. 115.

¹⁰⁸ J. Koredczuk, *Walka sądów z cudami. Refleksje prawne na temat stosunków Państwo–Kościół w Polsce po II wojnie światowej* [w:] *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa, Kowary, 6–8 września 2007 r.*, red. J. Koredczuk, Wrocław 2008, s. 177. „Cud lubelski” miał się zdarzyć 3 VII 1949 r. Modląca się w katedrze zakonnicca ujrziała krwawą łzę spływającą z obrazu Matki Boskiej Płaczącej.

wiadomości, lub wprowadzał w błąd inne osoby przez oszukańcze lub podstępne czynności, podlegał karze więzienia. Wiara w cuda była zatem traktowana przez socjalistyczną doktrynę prawa karnego jak oszustwo. Twórcom dekretu chodziło o zapobieganie za pomocą sankcji karnych jakimkolwiek spontanicznym zgromadzeniom ludności związanym z cudownymi wydarzeniami o charakterze religijnym¹⁰⁹. W ocenie SN rozpowszechnianie fałszywych wiadomości z art. 9 dekretu w celu osiągnięcia korzyści stanowić mogło nadużycie wolności wyznania, jeśli sprawca wyzyskiwał łatwowierność obywateli za pomocą środków i pojęć z zakresu ich wiary i przekonań religijnych¹¹⁰.

Wprowadzenie dekretu o ochronie wolności sumienia i wyznania nie pozostawiało złudzeń odnośnie do prawdziwych intencji państwa wobec religii i kierunku polityki wyznaniowej Polski Ludowej. Oficjalnie ten akt prawny miał stanowić gwarancję wolności sumienia i wyznania, co udało się głównie w stosunku do osób o poglądzie materialistycznym, poprzez szeroką ochronę przed zmuszaniem ich do udziału w czynnościach religijnych, ale w rzeczywistości był wykorzystywany przez władze do działań przeciwko kościołom i innym związkom wyznaniowym. Dał możliwość pociągnięcia do odpowiedzialności karnej każdego duchownego, który w ocenie aparatu państwowego naruszał jego przepisy¹¹¹. Był więc egzemplifikacją nowej polityki wyznaniowej władz państwowych.

Uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej¹¹², jako ustawa zasadnicza,

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 179.

¹¹⁰ Wyrok SN z 14 XII 1962 r. IV K 738/62 interpretuje Józef Koredczuk, *ibidem*, s. 180.

¹¹¹ Zakres podmiotowy przestępstwa nadużycia wolności wyznania został zawężony. Według komentarza oznaczał każdego, kto wykonywał czynności lub obrzędy religijne, czyli duchownych, P. Kładoczny, *Prawo jako narzędzie represji...*, s. 345. W ocenie Henryka Świątkowskiego sądy powszechne w latach sześćdziesiątych uchylały się od osądzenia sprawców na podstawie art. 8 dekretu, faworyzując w tym względzie przepisy k.k. Na dowód tego przywołał sprawę ks. Stefana Nyca z Gołdapi skazanego przez sąd powiatowy z art. 156 k.k. Czyn zabroniony polegał na nawoływaniu w trakcie kazania do nieprzestrzegania przepisów dotyczących emblematów religijnych w szkołach. Świątkowski wskazał, że sprawę ks. Stefana Nyca błędnie zakwalifikowano i winny powinien być sądzony na podstawie przepisów dekretu z 1949 r., *idem*, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 118.

¹¹² Dz.U. 1952, nr 33, poz. 232.

zawierała klasyczny katalog regulowanych spraw prawnoustrojowych. Rozbudowana preambuła jednoznacznie wskazywała wartości ideologiczne, w których świetle miało funkcjonować państwo. Ustawa implikowała szereg rozwiązań prawnych i ustrojowych zgodnych z ideologią marksistowsko-leninowską, w tym z założeniami klasyków marksizmu w stosunku do religii jako zjawiska społecznego. Znalazły się one w rozdziale 7: Podstawowe prawa i obowiązki obywateli, art. 69¹¹³ i art. 70¹¹⁴. Z tych dwóch artykułów doktryna prawa konstytucyjnego i wyznaniowego wywodziła główne zasady prawa wyznaniowego obowiązujące w Polsce Ludowej: wolność sumienia i wyznania, rozdział Kościoła od państwa, swobodę wykonywania funkcji religijnych przez związki wyznaniowe, równouprawnienie obywateli bez względu na wyznanie oraz ustawowe uregulowanie sytuacji prawnej związków wyznaniowych.

Podstawową zasadą, a jednocześnie najszerszą pod względem podmiotowym i przedmiotowym, była zasada wolności sumienia i wyznania. Została ona zakwalifikowana do sfery wolności osobistej, która stanowiła ważny element demokracji socjalistycznej¹¹⁵. Zdefiniowano ją jako swobodę w przyjęciu takiego światopoglądu, który byłby zgodny

¹¹³ „1. Obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej niezależnie od narodowości, rasy i wyznania mają równe prawa we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Naruszenie tej zasady przez jakiegokolwiek bezpośrednie lub pośrednie uprzywilejowanie albo ograniczenie w prawach ze względu na narodowość, rasę czy wyznanie podlega karze.

2. Szerzenie nienawiści lub pogardy, wywoływanie waśni albo poniżanie człowieka ze względu na różnice narodowości, rasy czy wyznania, jest zakazane”, Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. 1952, nr 33, poz. 232, art. 69.

¹¹⁴ „1. Polska Rzeczpospolita Ludowa zapewnia obywatelom wolność sumienia i wyznania. Kościół i inne związki wyznaniowe mogą swobodnie wypełniać swoje funkcje religijne. Nie wolno zmuszać obywateli do niebrania udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Nie wolno też nikogo zmuszać do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych.

2. Kościół jest oddzielony od państwa. Zasady stosunku państwa do kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określają ustawy.

3. Nadużywanie wolności sumienia i wyznania dla celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest karane”, Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. 1952, nr 33, poz. 232, art. 70.

¹¹⁵ Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 250.

z indywidualnymi przekonaniami jednostki¹¹⁶. Będąc prawem osobistym, przysługiwała wszystkim obywatelom. Doszło więc do zawężenia podmiotowego tego prawa. Takie ujęcie kłóciło się z przyjętymi standardami międzynarodowymi¹¹⁷ i stanowiło pewien regres w stosunku do postanowień konstytucji marcowej¹¹⁸. Konstytucja PRL nie określiła pozytywnie zakresu przedmiotowego wolności sumienia i wyznania. W opinii Michała Pietrzaka uprawnienia te były ograniczone przez przepisy prawa o charakterze karnym (Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania czy później Kodeks karny i Kodeks cywilny) i ustawy zabraniające konkretnych czynności¹¹⁹. Katalog uprawnień jednostkowych, płynący z zasady wolności wyznania i sumienia, został ustalony przez doktrynę prawa wyznaniowego w toku eliminacji czynów poddanych penalizacji. W wyniku tego zabiegu powstał zbiór indywidualnych uprawnień z silnym zaakcentowaniem uprawnień osób niewierzących¹²⁰. Do najczęściej wymienianych w nim praw należały: prawo do wyboru religii lub jej zmiany oraz prawo do wyznawania poglądów ateistycznych, prawo do tworzenia i przynależenia do związków wyznaniowych i stowarzyszeń ateistycznych, prawo do milczenia w sprawach światopoglądu, prawo do niezmuszania obywateli do udziału w czynnościach religijnych, prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnym światopoglądem. Uprawnienia te w wysokim stopniu pozostały przez cały okres Polski Ludowej tylko w sferze deklaracji. Nie pokrywały się ani z ustawodawstwem, ani z praktyką władz państwowych¹²¹.

¹¹⁶ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Poznań 1967, s. 70.

¹¹⁷ H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 216–217.

¹¹⁸ Konstytucja marcowa także nie była konsekwentna w zakresie podmiotowym wolności sumienia i wyznania – art. 111 gwarantował wolność sumienia i wyznania wszystkim obywatelom, ale prawo do publicznego sprawowania kultu – wszystkim mieszkańcom, czyli w domyśle także osobom niemającym obywatelstwa.

¹¹⁹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 87.

¹²⁰ *Ibidem*, s. 87–88; J. Grudzień, *Zasady polityki wyznaniowej PRL*, Warszawa 1969, s. 23; *Polityka wyznaniowa...*, s. 288; J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia...*, s. 37; Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 251.

¹²¹ W tym względzie należy zgodzić się z poglądem Henryka Misztala, *idem*, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 218. Autor wyraził go już po 1989 r., siłą rzeczy doktryna prawa w okresie Polski Ludowej takiej możliwości była pozbawiona.

Zasada wolności sumienia i wyznania stanowiła źródło swobody działalności kościołów i innych związków wyznaniowych. Istotnym ograniczeniem była limitacja aktywności kościołów i innych związków wyznaniowych do sfery religijnej. Przez funkcje religijne rozumiano: określenie doktryny i zasad wiary, nauczanie religii, udzielanie posług religijnych, kształcenie duchownych, określenie struktury i administrowanie sprawami wewnętrznymi¹²². Granice tej sfery zostały wyznaczone przez ustawę zasadniczą i ustawodawstwo zwykłe. Z jednej strony konstytucja zabraniała zmuszania do udziału w czynnościach religijnych i szerzenia waśni oraz nienawiści w związku z przynależnością wyznaniową, z drugiej ustawodawstwo ingerowało w obsadę stanowisk kościelnych, ograniczało publiczne pielgrzymki i procesje religijne¹²³, a także wprowadzało przepisy o nadużywaniu wolności sumienia i wyznania.

Gwarancją swobody wykonywania funkcji religijnych przez kościoły i inne związki wyznaniowe był rozdział Kościoła od państwa¹²⁴. Stanowił on podstawowe założenie ideologiczne państwa socjalistycznego, od samego początku postulowane przez klasyków marksizmu-leninizmu. Uważano go za rękojmię wolności wyznania i sumienia oraz zabezpieczenie obywateli przed dyskryminacją ze względu na religię. Lakoniczne stwierdzenie Konstytucji PRL na ten temat dało możliwość swobodnego kreowania prawa. W doktrynie prawa konstytucyjnego rozdział Kościoła od państwa polegał m.in. na: przyznaniu kościołom i innym związkom wyznaniowym autonomii w zakresie działalności religijnej (tj. w ustalaniu struktury organizacyjnej, doktryny, dogmatów, spraw związanych z prawami i obowiązkami wyznawców), braku osobowości publicznoprawnej związków wyznaniowych, laicyzacji prawa i zniesieniu obowiązku nauki religii¹²⁵.

Równość obywateli bez względu na wyznanie proklamował art. 69 Konstytucji PRL. Przepis ten był już obecny w przedwojennej Polsce.

¹²² M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 89.

¹²³ Dokładna analiza prawna i faktyczna tych zjawisk zostanie omówiona w dalszej części pracy.

¹²⁴ Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 253; J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia...*, s. 50–51; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 90.

¹²⁵ Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 254.

Jego przestrzeganie w państwie socjalistycznym miał zapewniać właśnie rozdział Kościoła od państwa: państwo uwolnione od nacisku ze strony kościołów i innych związków wyznaniowych gwarantowało wszystkim obywatelom równe prawa we wszystkich dziedzinach życia. Rozwinięciem tej zasady były przepisy karne, chroniące obywateli przed ograniczeniem praw ze względu na wyznanie lub jego brak¹²⁶. Zasada ta była rozpatrywana w dwóch aspektach: zakazu roszczenia sobie większych praw ze względu na przynależność do dominującego Kościoła i braku ograniczeń np. w dostępie do urzędów czy nauki¹²⁷.

Zasada ustawowej regulacji stosunków między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi (art. 70 ust. 2 Konstytucji PRL) była w większości przypadków pomijana w rozważaniach ówczesnej doktryny. Konstytucja PRL nie określiła charakteru uregulowań ustawowych. W szczególności nie przesądziła o tym, czy miały one mieć charakter generalny (jedna ustawa dotycząca funkcjonowania wszystkich związków wyznaniowych), czy indywidualny (partykularna ustawa dla każdego związku wyznaniowego)¹²⁸, co budziło poważne wątpliwości i zastrzeżenia interpretacyjne¹²⁹. Wszystkie ustawowe regulacje zostały przyjęte przed wejściem konstytucji w życie lub przed wojną. Wydaje się, że realizacją zasady regulacji stosunków między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi było dopiero uchwalenie w 1989 r. tzw. ustaw majowych.

Analizowany powyżej katalog aktów prawnych nie jest oczywiście zamknięty. W okresie Polski Ludowej można wskazać jeszcze inne dokumenty, które urzeczywistniały zasady polityki wyznaniowej państwa, w szczególności ustawy indywidualne, regulujące jego stosunki z konkretnymi kościołami i innymi związkami wyznaniowymi

¹²⁶ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 90.

¹²⁷ J. Godlewski, K. Jabłoński, *Prawo a religia...*, s. 50–51.

¹²⁸ Trudno się zgodzić z twierdzeniem, że użycie takiego sformułowania w art. 70 ust. 2 *in fine* Konstytucji PRL z 1952 r. świadczy o kultywowaniu tradycji indywidualnego regulowania stosunków z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi, i to w drodze konsensusu, zob. M. Olszówka, *Konstytucja PRL a system źródeł prawa wyznaniowego do roku 1989*, Warszawa 2016, s. 60. Analiza formalno-dogmatyczna prowadziła również do przyjęcia możliwości uchwalenia dwóch ustaw: jednej, określającej wzajemne stosunki, i drugiej, określającej sprawy majątkowe dla wszystkich związków wyznaniowych jednocześnie.

¹²⁹ Szczegółowa analiza zob. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 93–94.

(zostaną przeanalizowane w dalszej części publikacji). Przytoczone przykłady mają tylko zobrazować pobudki, rzeczywiste cele i proces legislacyjny. Wśród nich najważniejsza oczywiście była ustawa zasadnicza. Zasady polityki wyznaniowej Polski Ludowej należy jednak rozpatrywać w ujęciu szerszym niż tylko konstytucyjnym. Można je określić za ówczesną literaturą prawniczą czy polityczną, powstającą na zamówienie i ze względu na potrzeby PZPR, jako „leninowskie zasady polityki wyznaniowej”. Należy do nich zaliczyć: traktowanie religii jako prywatnej sprawy obywateli w stosunku do państwa, ale nie w stosunku do partii, prymat celów i podziałów klasowych nad celami i podziałami innego rodzaju, w tym religijnymi¹³⁰, czyli jedność wierzących i niewierzących zwolenników socjalizmu¹³¹. Teoretycznie w marksistowsko-leninowskiej krytyce religii na pierwszy plan wysunęło się wypieranie przesądów ze świadomości ludzkiej, a nie walka z dogmatami religijnymi¹³². Z praktycznego punktu widzenia obie te kwestie powodowały unikanie głoszenia programowego ateizmu oraz dopuszczanie do zajmowania szeregów partii przez osoby wierzące z naciskiem na pracę uświadamiającą¹³³. Religia bowiem według Lenina nie mogła wykluczyć udziału wierzących w rewolucji¹³⁴. Stwierdzenie to miało zasadnicze znaczenie dla postępowania w państwach o wysokim stopniu religijności, takich jak Polska. W wielu przypadkach lokalni działacze partyjni byli bowiem osobami wierzącymi, a nawet współpracującymi z Kościołem katolickim. Formalnie Statut PZPR¹³⁵ nie zabraniał przyjmowania do partii osób deklarujących się jako wierzące, pod warunkiem że akceptowały one zasady ideowe i dążyły do pogłębienia myśli marksistowsko-leninowskiej. W świetle powyższego partia dopuszczała możliwość styku religii i władzy, ale aparat państwowo-partyjny *de facto* usilnie zabiegał o eliminowanie takich sytuacji z życia.

¹³⁰ *Polityka wyznaniowa...*, s. 48–49.

¹³¹ J. Grudzień, *Zasady polityki wyznaniowej...*, s. 21–27.

¹³² *Ibidem*, s. 4.

¹³³ W. Mysiek, *Leninowskie zasady polityki wyznaniowej...*, s. 26.

¹³⁴ M.T. Staszewski, *Państwo socjalistyczne...*, s. 51.

¹³⁵ *Statut Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Uchwalony przez III Zjazd PZPR*, Warszawa 1963, s. 29, art. 1.

3. Specyficzne problemy w polityce wyznaniowej na Dolnym Śląsku

Po zakończeniu II wojny światowej Dolny Śląsk¹³⁶ zmienił swoją przynależność państwową. Na mocy postanowień konferencji w Poczdamie w 1945 r. został przyznany Polsce w zamian za utracone tereny na wschodnich rubieżach dawnej II Rzeczypospolitej. Na konferencji poczdamskiej zapadła także decyzja o przeprowadzeniu wymiany ludności, czego skutkiem były masowe migracje. W miejsce wysiedlonych Niemców na tzw. Ziemie Odzyskane przybywali Polacy z Kresów Wschodnich, które po zakończeniu wojny znalazły się w ZSRR. Terytorium państwa polskiego zmniejszyło się o 77 tys. km², do 312 tys. km², z czego 103 tys. km² to powierzchnia ZO, które trzeba było zasiedlić¹³⁷. Władze polskie już na początku 1945 r. sygnalizowały, zgodnie z poleceniami Moskwy, że przyszła granica zachodnia kraju oparta zostanie na Odrze i Nysie Łużyckiej¹³⁸. Konsekwencją tego było utworzenie przez Rząd Tymczasowy Biura Ziem Zachodnich¹³⁹.

Niwelowaniem negatywnych skutków i odczuć społeczeństwa związanych ze zmianą granic zajęła się propaganda państwowa. Forsowała ona głównie cztery argumenty przemawiające na korzyść przejęcia nowych terytoriów: piastowski rodowód (uzasadnienie historyczne), baza przemysłowo-ekonomiczna (uzasadnienie ekonomiczne), nagroda za zwycięstwo nad faszyzmem (uzasadnienie moralne) oraz gwarancja bezpieczeństwa Europy (uzasadnienie geopolityczne)¹⁴⁰. Funkcjonując

¹³⁶ Pojęcie „Dolny Śląsk” jest używane w znaczeniu geograficznym i odnosi się do terytorium, którym administrował WdSW we Wrocławiu. Oczywiście, zawsze tam, gdzie wyznacznikiem nazwy jest kwestia prawna, używana jest nazwa administracyjna, tj. województwo wrocławskie, którego obszar *de facto* prawie w całości pokrywa się terytorialnie z dzisiejszym województwem dolnośląskim powszechnie rozumianym jako Dolny Śląsk (pomimo że nie wszystkie obszary historycznie należące do Dolnego Śląska znajdują się obecnie w jego granicach, np. Łużyce). Podobnie stosuje się nazwę „Ziemie Odzyskane” (Ziemie Zachodnie i Północne).

¹³⁷ M. Kallas, *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1996, s. 396; R. Żurek, *Kościół rzymskokatolicki w Polsce wobec Ziem Zachodnich i Północnych 1945–1948*, Szczecin–Warszawa–Wrocław 2015, s. 36–43.

¹³⁸ R. Żurek, *Kościół rzymskokatolicki...*, s. 37–38.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 41.

¹⁴⁰ R. Domke, *Propaganda wobec Ziem Odzyskanych w latach 1945–1948. Zarys problematyki [w:] Letnia Szkoła Historii Najnowszej*, red. M. Bielak, Ł. Kamiński, Warszawa 2008, s. 63.

w przestrzeni publicznej, miały one przyzwyczaić społeczeństwo do nowych granic.

Na obszarze ZO, w tym na Dolnym Śląsku, realizowano zasadnicze dyrektywy polityki wyznaniowej państwa, uwzględniano jednak odrębne od reszty kraju warunki i problemy, które wynikały z takich czynników, jak: zmiana granic, wysiedlenia i migracja ludności polskiej, zmiany społeczne, ekonomia i polityka międzynarodowa. Wśród specyficznych kwestii w sferze wyznaniowej na ZO należy szczególnie podkreślić: tymczasowość administracji kościelnej (nie tylko Kościoła katolickiego, ale także innych Kościołów), sprawy majątkowe (szczególnie sprawy przejmowania własności poniemieckich majątków kościelnych) oraz obecność duchowieństwa niemieckiego, autochtonicznego i przesiedlonego w ramach akcji „Wisła”.

Mimo stosowania w praktyce ogólnokrajowych dyrektyw polityki wyznaniowej, kierując się realizmem i koniecznością ustabilizowania życia społecznego, władze w początkowym okresie Polski Ludowej pozwoliły na rozwój duszpasterstwa na Dolnym Śląsku. Działalność Kościoła katolickiego postrzegaly nawet jako czynnik stabilizujący, utwierdzający społeczeństwo w przeświadczeniu, że nowe tereny, wchodzące w skład państwa, będą działać w łączności z resztą kraju.

3.1. Tymczasowość administracji kościelnej

Z terenów wschodnich na ZO napływało również duchowieństwo. Dzięki zabiegom biskupa katowickiego Stanisława Adamskiego (w uzgodnieniu z Bolesławem Bierutem) podczas wizyt w maju 1945 r. we Wrocławiu niemieckie władze kościelne wyraziły zgodę na działalność polskich duszpasterzy na Opolszczyźnie¹⁴¹. W samym Wrocławiu posługę wśród ludności polskiej rozpoczął ks. Kazimierz Lagosz (przybył 10 maja 1945 r.), który jako „rektor reprezentacyjnego Kościoła polskiego we Wrocławiu” rozsyłał polskich księży po głów-

¹⁴¹ Zygmunt Zieliński podaje dwie daty wizyty bp. Adamskiego: 26 maja i 6 czerwca, zob. *idem, Kościół w Polsce...*, s. 39. Z kolei Józef Swastek wskazuje 15–17 V 1945 r., zob. *idem, Rządy Archidiecezji Wrocławskiej w latach 1945–1995*, Wrocław 1998, s. 28–29 (tu też szczegółowy przebieg czynności podjętych w zakresie polskiego duszpasterstwa).

nych ośrodkach Dolnego Śląska¹⁴². Nie posiadał jednak upoważnienia do organizowania Kościoła katolickiego we Wrocławiu. Przybył jako kapelan grupy operacyjnej i uczestniczył w pracach Zarządu Miejskiego Wrocławia z Bolesławem Drobnerem na czele¹⁴³. Władzę jurysdykcyjną otrzymał dopiero z rąk niemieckiego dostojnika kościelnego – wikariusza generalnego ks. Józefa Newgera¹⁴⁴, służąc jako wikariusz jednej z wrocławskich parafii. Było to zgodne z obowiązującym prawem kościelnym, ponieważ rządcą diecezji wrocławskiej kard. Adolf Bertram przebywał w letniej rezydencji biskupiej na terenie dzisiejszych Czech i formalnie do swojej śmierci w dniu 6 lipca 1945 r. nie został odsunięty przez Stolicę Apostolską od sprawowania władzy.

Tymczasowość administracji Kościoła katolickiego dawała się we znaki nie tylko na poziomie diecezji, lecz także parafii. Siedziby tych ostatnich sytuowano przy świątyniach, często protestanckich, które nadawały się do użytku, a ich granice określali umownie sami księża w zależności od warunków lokalnych, o czym informowali kurię¹⁴⁵. Czynności delimitacyjne były dokonywane zatem bez odpowiednich dekretów kościelnych.

Uporządkowaniem sytuacji prawnokanonicznej na nowych terenach zajął się powracający z Rzymu do Polski prymas August Hlond, wyposażony w specjalne pełnomocnictwa¹⁴⁶ *in tutto territorio polacco*, nadane 8 lipca 1945 r. W wyniku jego działań doszło do mianowania pierwszych polskich dostojników zarządzających sprawami Kościoła

¹⁴² T. Kośmider, *Administracja Kościoła rzymskokatolickiego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1972*, „Saeculum Christianum. Pismo historyczno-społeczne” 1992, nr 2(6), s. 141–142.

¹⁴³ Więcej o grupach operacyjnych działających w tym czasie na Dolnym Śląsku zob. M. Kinstler, *Grupy operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu, Dolny Śląsk, kwiecień–wrzesień 1945*, Wrocław 1987, s. 123.

¹⁴⁴ S. Wójcik, *Życie i działalność księdza infułata Kazimierza Lagosza (1888–1961)* [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku...*, s. 77–78.

¹⁴⁵ J. Pater, *Administracja kościelna i budownictwo sakralne na Dolnym Śląsku w latach 1945–1995* [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku...*, s. 55.

¹⁴⁶ Więcej na temat pełnomocnictw kard. Hlonda zob. m.in. Z. Zieliński, *Kościół w Polsce...*, s. 39–55; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 10–12; J. Żaryn, *Kościół a władza...*, s. 51; K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 27–29; J. Żaryn, *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków...*, s. 77–78; R. Żurek, *Kościół rzymskokatolicki...*, s. 155–231.

na terenie ZO (dekret nominacyjny z datą 15 sierpnia 1945 r. został wręczony dzień wcześniej, a nowi administratorzy mieli objąć swoje funkcje z dniem 1 września 1945 r.). Administratorem apostolskim na Dolnym Śląsku (administratura apostolska Dolnego Śląska obejmowała województwo wrocławskie i część województwa zielonogórskiego z powiatami głogowskim, szprotawskim, żagańskim i żarskim) został ks. Karol Milik¹⁴⁷. Administratorzy otrzymali uprawnienia protonariusza apostolskiego z prawami i obowiązkami biskupa rezydencjonalnego – mogli udzielać na terenie jurysdykcji bierzmowania i niższych święceń duchownych¹⁴⁸. Kardynał Hlond przekonał również ks. Franciszka Piontka do rezygnacji z funkcji wikariusza kapitulnego (wybranego 16 lipca 1945 r. przez kapitułę wrocławską po śmierci kard. Bertrama), a biskupa pomocniczego ks. Józefa Fersche do wyjazdu na terytorium Niemiec¹⁴⁹. O swoich decyzjach kard. Hlond poinformował władze państwowe 16 sierpnia 1945 r. W piśmie do ministra administracji publicznej Władysława Kiernika wyjaśnił status kanoniczny administratorów apostolskich i przedstawił przysługujące im uprawnienia¹⁵⁰. Stolica Apostolska o mianowaniu administratorów apostolskich dowiedziała się 28 sierpnia 1945 r. Kardynał Hlond dołożył wszelkich starań, aby zgodnie z przepisami kościelnymi uzyskać zrzeczenie się jurysdykcji kościelnej od dotychczasowych rządców tych obszarów – dokumenty to potwierdzające wraz z mapą granic nowych jednostek kościelnych przesłał do Watykanu¹⁵¹.

¹⁴⁷ J. Swastek, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 33. Ks. Milik dokonał aktu przejęcia władzy z rąk wikariusza kapitulnego 30 VIII 1945 r., a ingres odbył się 14 października w bazylice św. Jadwigi w Trzebnicy, R. Żurek, *Kościół rzymskokatolicki...*, s. 359.

¹⁴⁸ K. Bobowski, *Pierwszy rządcą diecezji wrocławskiej* [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku...*, s. 69; T. Kośmider, *Administracja Kościoła rzymskokatolickiego...*, s. 142.

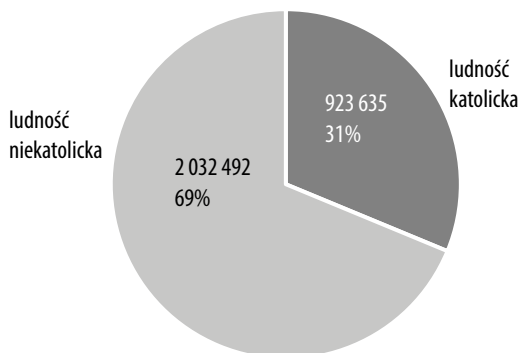
¹⁴⁹ J. Swastek, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 31; H. Miszał, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 173.

¹⁵⁰ D. Sienkowiec, *Stosunki Kościoła katolickiego i władz PRL na Dolnym Śląsku za rządów pierwszego ordynariusza apostolskiego ks. Karola Milika (lata 1945–1951)* [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki, Toruń, 16–17 X 2009 r.*, red. W. Polak, W. Rozykowski, M. Białkowski, J. Kufel, Toruń–Gdańsk 2010, s. 131.

¹⁵¹ S. Wilk, *Stolica Apostolska wobec Ziem Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej* [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1..., s. 19.

Mianowanie administratorów apostołskich wbrew oczekiwaniom kard. Hlonda wzbudziło niezadowolenie władz państwowych¹⁵². Decyzję tę kontestowała także katolicka hierarchia niemiecka¹⁵³.

Wykres 1. Skład wyznaniowy ludności na Dolnym Śląsku na dzień 1 stycznia 1945 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych w: J. Swastek, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 36.

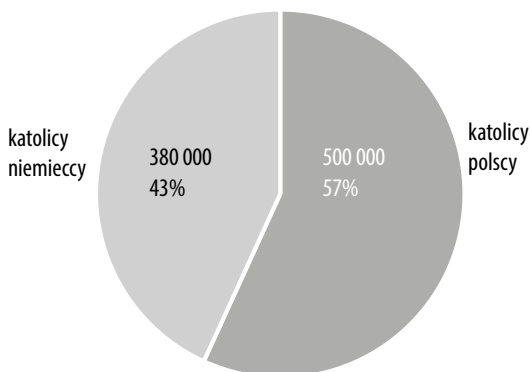
Z punktu widzenia społecznego – gwałtownie zmieniającej się struktury narodowej i wyznaniowej – działania podjęte przez kard. Hlonda

¹⁵² Krzysztof Krasowski podaje kilka czynników motywujących irytację, którą wzbudziło mianowanie administratorów apostołskich. Po pierwsze prymas działał w imieniu papieża, który do tej pory nie uznał TRJN. Po drugie władze państwowe uważały, że tak ważkiej kwestii nie wolno zostawić swobodnej ocenie Kościoła katolickiego i te czynności powinny być z władzami uzgodnione. Po trzecie kard. Hlond nie złożył wizyty prezydentowi KRN Bolesławowi Bierutowi, co uznano za lekceważenie głowy państwa, K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 28.

¹⁵³ Duchowni niemieccy oskarżyli kard. Hlonda o nadużycie pełnomocnictw papieskich i oszukiwanie samego papieża. W stosunku do ks. Milika kościelna publicystyka używała określenia „quasi administrator”. Natomiast sam kard. Hlond uważał, że tylko szybkie zorganizowanie Kościoła katolickiego może wpłynąć pozytywnie na złączenie ZO z resztą państwa, J. Pater, *Ks. Karol Milik jako administrator apostołski Dolnego Śląska* [w:] *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostołskiej Pawła VI Episcoporum Poloniae coetus*, red. W. Kucharski, Wrocław 2013, s. 141. Więcej o wpływie duchownych niemieckich na stosunek Watykanu do administratorów apostołskich ZO zob. T. Kośmider, *Administracja Kościoła rzymskokatolickiego...*, s. 143–144.

należy ocenić jako słuszne. Mianowanie administratorów apostolskich zabezpieczało interes państwa, czego z przyczyn politycznych władze państwowe nie mogły przyznać. Z tych samych powodów za wszelką cenę dążyły do konfliktu wokół tymczasowości administracji kościelnej na ZO.

Wykres 2. Skład narodowościowy ludności katolickiej na Dolnym Śląsku na dzień 1 września 1945 r.

Źródło: *opracowanie własne na podstawie danych w: J. Swastek, Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej..., s. 36.*

Okoliczności mianowania administratorów apostolskich na ZO wymagają pogłębionej analizy formalnoprawnej. Po śmierci kard. Bertrama polska hierarchia kościelna i Stolica Apostolska uzyskały na terenie Dolnego Śląska większą swobodę działania. Wątpić jednak należy, że idea udzielenia specjalnych pełnomocnictw kard. Hlondowi narodziła się dopiero w tym okresie. Koncepcję tę musiano opracować dużo wcześniej, zdając sobie sprawę, że nowy porządek międzynarodowy nie będzie chwilowy. Zagadnienie pełnomocnictw kard. Hlonda zostało opisane szeroko w literaturze przedmiotu¹⁵⁴. W tym miejscu można jedynie wskazać, że obejmowały one całe terytorium ziem polskich, dlatego też nie tylko powoływano administratorów apostolskich na ZO, lecz także

¹⁵⁴ S. Wójcik, *Życie i działalność księdza infułata Kazimierza Lagosza...*, s. 15–17; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce...*, s. 40–50; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 170–173; P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 14–20; R. Żurek, *Kościół rzymskokatolicki...*, s. 155–254.

tworzono siedziby administracyjne diecezji, które po II wojnie światowej znalazły się za wschodnią granicą (Białystok, Lubaczów, Drohiczyn).

Nie ulega wątpliwości, że pełnomocnictwa kard. Hlonda¹⁵⁵ miały ekstraordynaryjny charakter, wykraczający poza rozwiązania zawarte w konkordacie z 1925 r. Możliwość ich delegacji w całości albo w części świadczy, że Stolica Apostolska zdawała sobie sprawę z naciągających ciężkich czasów dla Kościoła katolickiego w Polsce. Zadaniem dekretów nominacyjnych dla administratorów apostolskich, ingresów oraz publicznego przejmowania władzy z rąk niemieckich wikariuszy kapitulnych lub generalnych była legitymizacja poczynań kard. Hlonda. Trzeba pamiętać, że cały czas na tych terenach przebywała jeszcze ludność niemiecka, z której powodu utrzymywano swoisty dualizm w strukturach kościelnych (nabożeństwa w dwóch językach, księża polscy i niemieccy itp.). Tworzenie struktury Kościoła katolickiego na ZO miało też niewątpliwy walor duszpasterski. Notyfikacja władzom państwowym o nowo mianowanych hierarchach kościelnych nie tylko wynikała z przedwojennej tradycji, lecz także była próbą budowania właściwych relacji między Kościołem a państwem. Władzom kościelnym zależało bowiem na uregulowaniu sytuacji Kościoła katolickiego na ZO.

Ustanowienie administratorów apostolskich zostało powiązane przez władze państwowe z kwestią obowiązywania konkordatu z 1925 r. Zgodnie z jego art. 9 żadna część terytorium Polski nie mogła się znajdować pod jurysdykcją biskupa rezydującego za granicą, a w świetle art. 11 władze Kościoła katolickiego nie miały obowiązku zasięgania opinii prezydenta RP o mianowanych administratorach apostolskich (taki obowiązek dotyczył tylko arcybiskupów, biskupów diecezjalnych i biskupów koadiutorów). Pomimo wskazanych powyżej przesłanek należy odpowiedzieć na zasadnicze pytanie, czy konkordat z 1925 r. obowiązywał na terenach przyłączonych do Polski w 1945 r. Ówczesna literatura przedmiotu skupia się na formalnoprawnych aspektach Uchwały Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN) z dnia 12 września 1945 r. w sprawie konkordatu¹⁵⁶, która podając dwa zasadnicze powody:

¹⁵⁵ P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 16–17.

¹⁵⁶ *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. M. Fąka, Warszawa 1978, s. 26–27.

mianowanie przez Watykan w czasie wojny dwóch niemieckich hierarchów dla zarządu polskimi diecezjami oraz nieuznanie TRJN, stwierdziła wygaśnięcie mocy obowiązującej konkordatu wskutek jednostronnego zerwania go przez Państwo Watykańskie. Jednocześnie wskazywała, że TRJN nie przyjął do urzędowej wiadomości mianowania przez Stolicę Apostolską administratorów apostolskich ZO.

Określony przez przywołany akt stan faktyczny i prawny wzbudzał i nadal wzbudza szereg wątpliwości interpretacyjnych. Doktryna prawa wyrażała obawę, czy umowa międzynarodowa może zostać w takiej formie „wypowiedziana”. Dodatkowo interpretację mocy prawnej uchwały komplikowały dwie teorie obowiązywania konkordatów – teoria legalna i teoria umowy¹⁵⁷ – oraz brak zawarcia w konkordacie z 1925 r. ścieżki wprowadzenia do niego zmian lub procedury jego wypowiedzenia¹⁵⁸. Analizę czynności prawnej dokonanej uchwałą TRJN z września 1945 r. oparto na podstawowych zasadach prawa międzynarodowego (*pacta sunt servanda, rebus sic stantibus*) oraz na prawie wewnętrznym. O ile zmiany granic i masowe migracje ludności na tereny ZO uznaje się za „zasadniczą zmianę okoliczności”, o tyle brak w konkordacie wzmianki o warunkach jej zastosowania zdaniem części doktryny wykluczało możliwość wygaśnięcia umowy międzynarodowej¹⁵⁹. Kwestia obowiązywania konkordatu z 1925 r. w świetle prawa wewnętrznego również była skomplikowana – doktryna prawa podnosiła: brak legitymacji TRJN do podjęcia tej uchwały¹⁶⁰, brak promulgacji uchwały w dzienniku urzędowym¹⁶¹ oraz różnicę między skutkami uchwały

¹⁵⁷ J. Dziobek-Romański, *Pozycja prawna Kościoła katolickiego 1944–1989* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa...*, s. 153; por. J. Krukowski, *Konkordaty współczesne. Doktryna, teksty (1964–1994)*, Warszawa 1995, s. 27–29.

¹⁵⁸ Szczegółowej analizy tego problemu dokonali: J. Dziobek-Romański, *Pozycja prawna Kościoła katolickiego...*, s. 152–157; T. Pawlук, *Problem wygaśnięcia konkordatu polskiego z 1925 r.*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny” 1986, t. 29, z. 1–2, s. 141–143; A. Rzepecki, *Problematyka wygaśnięcia konkordatu zawartego między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską w dniu 10 lutego 1925 r.*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia” 2011, t. 5, s. 290–295.

¹⁵⁹ T. Pawlук, *Problem wygaśnięcia konkordatu...*, s. 142.

¹⁶⁰ J. Dziobek-Romański, *Pozycja prawna Kościoła katolickiego...*, s. 154–155; A. Rzepecki, *Problematyka wygaśnięcia konkordatu...*, s. 301–303.

¹⁶¹ K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 30.

wywołanymi na kanwie międzynarodowej i prawa wewnętrznego¹⁶². W odniesieniu do tej ostatniej kwestii przywoływano stanowisko Sądu Apelacyjnego w Poznaniu, który w toku sprawy o sprostowanie wpisu do księgi wieczystej w orzeczeniu z dnia 18 sierpnia 1946 r. uznał, że konkordat w wyniku podjęcia uchwały Rady Ministrów z 12 września 1945 r. nie wiązał Polski jako traktat międzynarodowy, stanowił jednak źródło prawa wewnętrznego¹⁶³.

Przedstawiciele władz państwowych twierdzili natomiast, że głównymi przyczynami wygaśnięcia konkordatu była przywołana już polityka personalna Watykanu w okresie II wojny światowej, brak uznania TRJN przez Watykan oraz istotna zmiana okoliczności w wyniku zmiany granic państwowych¹⁶⁴. Odmawiali oni także konkordatowi jakichkolwiek skutków w zakresie krajowego prawa wewnętrznego¹⁶⁵. W tym kontekście pojawił się pogląd, że zerwanie konkordatu w wyniku uchwały, a nie ustawy lub procedury przewidzianej przez prawo międzynarodowe, było celowym działaniem władz, które nie chciały rozwiązać umowy na drodze formalnoprawnej, ponieważ traktowały ją jako kartę przetargową w ewentualnych rozmowach z Watykanem¹⁶⁶. Koncepcja ta, chociaż wydaje się bardzo atrakcyjna, nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Przyjęcie uchwały zamiast aktu prawnego wyższego rzędu może stanowić wynik niedbałości władz państwowych o proces legislacyjny i instrumentalnego traktowania przez nie prawa. Przedstawione powyżej kontrowersje z czasem straciły na znaczeniu, ponieważ zarówno strona kościelna, jak i państwowa przestały stosować postanowienia konkordatu z 1925 r.

Niniejszy wywód nie odpowiedział na postawione na początku pytanie – czy konkordat z 1925 r. obowiązywał na terenach przyłączonych do Polski w 1945 r.? Należy zauważyć, że ścisłe określenie jednostek administracyjnych Kościoła katolickiego w dokumencie uniemożliwiło

¹⁶² A. Rzepecki, *Problematyka wygaśnięcia konkordatu...*, s. 302.

¹⁶³ Dokładna analiza tego orzeczenia w: J. Dziobek-Romański, *Pozycja prawna Kościoła katolickiego...*, s. 154; A. Rzepecki, *Problematyka wygaśnięcia konkordatu...*, s. 301–302. Więcej o znaczeniu stanowiska Sądu Apelacyjnego w Poznaniu zob. S. Piotrowski, *Konkordat zawarty ze Stolicą Apostolską w 1925 roku przestał obowiązywać jako wewnętrzna ustawa krajowa*, „Państwo i Prawo” 1947, z. 12, s. 4–5.

¹⁶⁴ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 68–69.

¹⁶⁵ *Ibidem*, s. 69–70.

¹⁶⁶ K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 30.

rozciągnięcie jego mocy na tereny w nim niewymienione¹⁶⁷. W związku z powyższym struktury organizacyjne utworzone przez prymasa Hłonda nie podlegały regulacjom przewidzianym w umowie między II RP a Stolicą Apostolską. Wydaje się, że na podobnym stanowisku stał Watykan, który do czasu ostatecznego uregulowania statusu ZO i nowego podziału administracyjnego Kościoła cały czas traktował te tereny jako jurysdykcyjnie podporządkowane hierarchii niemieckiej¹⁶⁸. W związku z powyższym rozciągnięcie mocy konkordatu z 1925 r. na Dolny Śląsk musiałyby nastąpić w drodze dwustronnych negocjacji.

Do kwestii obowiązywania na ZO konkordatu z 1925 r. odniósł się także Sąd Najwyższy – Izba Cywilna w uzasadnieniu wyroku z dnia 15 grudnia 2016 r.¹⁶⁹ w sprawie oddalenia skargi kasacyjnej parafii rzymskokatolickiej dotyczącej zwrotu nieruchomości w postępowaniu regulacyjnym. Rozpatrując kasację, zważył on m.in., że konkordat z 1925 r. przestał obowiązywać na skutek zasadniczej zmiany okoliczności, na podstawie zwyczajowej klauzuli *rebus sic stantibus*. Stwierdził, że niezasadne jest założenie, aby krajowy porządek prawny na ZO z chwilą ich faktycznego wejścia w skład państwa polskiego obejmował również konkordat z 1925 r. Z treści uzasadnienia wynika, że obowiązywanie konkordatu ustało 8 maja 1945 r., czyli w dniu kapitulacji III Rzeszy¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Artykuł 9 konkordatu z 1925 r. dokładnie określał podział administracyjny z uwzględnieniem różnych obrządków i nakładał na Stolicę Apostolską obowiązek konsultowania zmiany granic diecezji z rządem, Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.), Dz.U. 1925, nr 72, poz. 501.

¹⁶⁸ Fakt ten jako argument proniemieckiej polityki Watykanu przywołał Henryk Świątkowski, *idem*, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 85.

¹⁶⁹ Sygn. akt II CSK 634/15.

¹⁷⁰ Na marginesie tego wyroku należy wskazać, że Uchwała Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego – Izba Cywilna z dnia 12 września 2018 r. (III CZP 14/18) Legitymacja parafii Kościoła Rzymskokatolickiego położonych na terenie zaboru pruskiego do wszczęcia postępowania regulacyjnego, stwierdziła, iż „Parafiom Kościoła Rzymskokatolickiego, położonym na terenie zaboru pruskiego, które po I wojnie światowej znalazły się w granicach Rzeczypospolitej Polskiej, przysługuje uprawnienie do wystąpienia z roszczeniami przewidzianymi w art. 61 w związku z art. 63 Ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. 2018, poz. 380) – dalej u.s.p.k.k., dotyczącymi nieruchomości będących wcześniej własnością katolickich gmin kościelnych”.

W świetle powyższych rozważań zaskakujące wydaje się włączenie w treść uchwały z 12 września 1945 r. informacji o nieprzyjmowaniu do urzędowej wiadomości mianowania administratorów apostolskich. Można to tłumaczyć tylko i wyłącznie względami politycznymi, ponieważ nie ma przesłanek prawnych wskazujących na związek konkordatu z 1925 r. (bądź jego braku) z funkcjonowaniem administratorów apostolskich. Ówczesna doktryna prawa wyznaniowego podkreślała, że nowi hierarchowie zostali powołani bez porozumienia ze stroną państwową, a ich tymczasowy charakter *de facto* godził w polską rację stanu¹⁷¹. Trzeba dodać, że administracja państwowa nie była konsekwentna w swoich działaniach. Z jednej strony w uchwale z 12 września 1945 r. wykreowano swoisty urzędowy stan niewiedzy na temat funkcjonowania administratorów apostolskich, a z drugiej – minister administracji publicznej Władysław Kiernik, w piśmie z 17 września 1945 r. do pełnomocników rządu na ZO, stwierdził, że rychłe zorganizowanie polskiej hierarchii kościelnej na tym obszarze leży w interesie państwa, i polecił im nie przeszkadzać administratorom apostolskim w działaniach, a wręcz pomagać, przyjmując wiadomości o ich mianowaniu¹⁷².

Kwestia obowiązywania konkordatu z 1925 r. oraz funkcjonowania administratorów apostolskich, a co za tym idzie – tymczasowości administracji kościelnej na Dolnym Śląsku, była jedną z bolączek administracji wyznaniowej województwa wrocławskiego po II wojnie światowej. Jeszcze w 1957 r. Witold Skórczyński, kierownik WdSW we Wrocławiu, miał wątpliwości odnośnie do obowiązywania konkordatu z 1925 r., które wyartykułował na krajowej odprawie kierowników wydziałów do spraw wyznań 28 lutego 1957 r. w Warszawie. W odpowiedzi na nie Jan Lech, zastępca dyrektora UdSW, stwierdził, że konkordat nadal obowiązuje, ponieważ nie został uchylony przez sejm; przyjęcie uchwały z 12 września 1945 r. zerwało stosunki dyplomatyczne ze Stolicą Apostolską, w wyniku czego przestano przestrzegać przepisów konkordatu, ale nie oznaczało

Uchwała odnosi się jednak do tych parafii, które po 1918 r. znalazły się w granicach II RP, czyli zostały objęte regulacją konkordatu z 1925 r.

¹⁷¹ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 84–85.

¹⁷² D. Sienkowiec, *Stosunki Kościoła katolickiego i władz PRL...*, s. 132; K. Bobowski, *Pierwszy rządca...*, s. 69–70.

to, że on wygasł¹⁷³. Było to twierdzenie odbiegające od publicznie deklarowanej przez władze państwowe konstytucyjnej mocy uchwały TRJN z 12 września 1945 r. i potwierdzające koncepcję obowiązywania konkordatu na gruncie prawa krajowego (teoria legalna). Wypowiedź ta nie miała jednak żadnego znaczenia, ponieważ, jak wskazano wyżej, obie strony dużo wcześniej przestały stosować jego postanowienia.

Tymczasowość administracji Kościoła katolickiego na ZO, w tym na Dolnym Śląsku, była przez długie lata zarzewiem ostrych konfliktów między państwem a Kościołem katolickim¹⁷⁴. Władze oskarżały papieża o filogermanizm i rewizjonizm, natomiast Episkopat Polski o brak działań w kierunku ustabilizowania administracji kościelnej. Kwestie te w literaturze przedmiotu poddano już licznym analizom¹⁷⁵. Były one także głównym tematem rozmów tzw. Komisji Mieszanej i znalazły się w konkluzji zawartego 14 kwietnia 1950 r. porozumienia władz państwowych z Kościołem katolickim¹⁷⁶. Biskupi wskazali w nim na nienaruszalność granic państwowych, nierozzerwalność ZO z państwem polskim oraz konieczność skierowania prośby do Stolicy Apostolskiej w celu powołania na ZO stałych diecezji.

Znaczenie prawne porozumienia państwo–Kościół z 1950 r. można rozpatrywać tylko w ujęciu deklaratywnym. Nie zostało ono bowiem promulgowane w żadnym urzędowym dzienniku, wzmiankowano o nim jedynie w prasie państwowej i katolickiej¹⁷⁷. Dokument ten stanowił zatem wyrażenie woli obu stron do unormowania wzajemnych relacji. Oczywiście przy jego zawieraniu nie zachowano zasad równości – Kościół katolicki zdecydował się go podpisać pod wpływem polityki faktów

¹⁷³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do Spraw Wyznań (dalej: UdSW), 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 II 1957 r., k. 46.

¹⁷⁴ J. Krukowski, *Porozumienia pomiędzy Przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 r. i 1956 r. Znaczenie i realizacja* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa...*, s. 78.

¹⁷⁵ Z. Zieliński, *Kościół w Polsce...*, s. 190–201; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 259–261; J. Pater, *Administracja kościelna i budownictwo sakralne...*, s. 56; J. Swastek, *Rząd-cy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 69–102; K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 77–80; R. Żurek, *Kościół rzymskokatolicki...*, s. 349–504; J. Żaryn, *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków...*, s. 73–77; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, *passim*.

¹⁷⁶ *Porozumienie zawarte między przedstawicielami Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Episkopatu Polski w Warszawie 14 kwietnia 1950 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 232–233.

¹⁷⁷ H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 201.

dokonanych (m.in. usuwanie religii ze szkół, przejście przez państwo Caritasu itp.)¹⁷⁸, spodziewając się, że nie będzie przestrzegany¹⁷⁹. Tekst porozumienia należy więc rozważać nie jako źródło prawa powszechnie obowiązującego, ale jako „dobrowolnie” podjęte zobowiązanie, które miało regulować relacje państwo–Kościół.

Pomimo braku cech aktu normatywnego¹⁸⁰ porozumienie państwo–Kościół w 1950 r. w administracji wyznaniowej stało się jednym z głównych dokumentów, na podstawie których funkcjonował UdSW i podległe mu samodzielne referaty do spraw wyznań. Na pierwszej konferencji krajowej kierownictwa UdSW z kierownikami samodzielnych referatów do spraw wyznań, która odbyła się 14 lipca 1950 r. w Warszawie, dyrektor UdSW Antoni Bida wskazał, że podstawą polityki prowadzonej przez UdSW są: Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania oraz właśnie porozumienie¹⁸¹. Stąd wniosek, że władze państwowe były przekonane o korzyściach płynących z zawarcia porozumienia. Ze względu na jego nienormatywny charakter stosowały jednak nadal politykę faktów dokonanych, co znajduje wyraz w wystąpieniu Episkopatu do prezydenta Bolesława Bieruta z 12 września 1950 r.¹⁸², w którym szczegółowo wyliczono przypadki łamania niniejszego dokumentu.

Tempo realizacji zobowiązań biskupów złożonych w porozumieniu w aspekcie przekształcenia administratur apostołskich w stałe jednostki organizacyjne nie satysfakcjonowało strony państwowej. Kampania

¹⁷⁸ *Ibidem*, s. 199; Jan Żaryn wskazał, że bezpośrednim powodem podpisania porozumienia państwo–Kościół w 1950 r. była groźba aresztowania duchownych, w tym bp. Adamskiego, *idem*, *Kościół a władza...*, s. 317.

¹⁷⁹ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL...*, s. 49; K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 74. Takie przypuszczenie potwierdziła wypowiedź ministra bezpieczeństwa publicznego Stanisława Radkiewicza w maju 1950 r. – na spotkaniu z kierownictwem resortu ujawnił on, że Bierut polecił nadal stosować zarządzenia antykościelne, H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL...*, s. 45.

¹⁸⁰ Józef Krukowski tego typu konkluzję odnosi także do porozumienia z 1956 r., *idem*, *Porozumienia...*, s. 96.

¹⁸¹ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z konferencji kierowników referatów do spraw wyznań prezydentów wojewódzkich rad narodowych, 14 VII 1950 r., k. 2.

¹⁸² *Dowód historii. List Episkopatu Polski do Prezydenta B. Bieruta o sytuacji Kościoła Polskiego, 12 września 1950 r.*, Częstochowa [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 253–261. Więcej na temat genezy i znaczenia porozumienia państwo–Kościół w 1950 r. zob. J. Żaryn, *Kościół a władza...*, s. 328–329; por. A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści a Kościół...*, s. 54–57.

antykościelna rozkręcona w prasie i zakładach pracy miała na celu dyskredytację biskupów i ich działań w tym zakresie¹⁸³ oraz przygotowanie gruntu pod rozwiązanie tej kwestii w sposób odgórny. UdSW starał się wyrzucić na Episkopat presję, kierując do niego w październiku 1950 r. list zarzucający opieszałość, działanie na szkodę interesu państwa i łamanie pkt. 3 porozumienia¹⁸⁴. W odpowiedzi na te zarzuty sekretarz Episkopatu bp Choromański wskazał, że biskupi zgodzili się podjąć działania zmierzające do powołania stałych ordynariatów na ZO, ale nie do załatwienia sprawy, ponieważ żaden polski hierarcha nie ma kompetencji do mianowania biskupów ordynariuszy. Dalej bp Choromański podkreślił, że pewnymi przeszkodami w tym względzie są także utrudnienia władz państwowych czynione administratorom apostolskim w ich codziennej działalności. Jako przykład podał m.in. przejęcie przez państwo budynku Wyższego Seminarium Duchownego (WSD) we Wrocławiu¹⁸⁵. Specyfika administracji kościelnej ZO, w tym Dolnego Śląska, urosła do rangi jednego z głównych problemów w relacjach państwo–Kościół. Nie pozostało to bez echa na płaszczyźnie stosunków lokalne władze kościelne – administracja wyznaniowa w województwie wrocławskim.

Ostateczne rozwiązanie sprawy administratur apostolskich nastąpiło na początku 1951 r. Władze państwowe siłowo usunęły dotychczasowych rządców i dokonały wyboru nowych władz kościelnych. Zmiana ta nie tylko nie zlikwidowała stanu tymczasowości administracji kościelnej, lecz także doprowadziła do postawienia na czele jednostek kościelnych osób z punktu widzenia prawa kanonicznego niższych rangą (administratorów apostolskich zastąpiono wikariuszami kapitulnymi). Wymiany władz kościelnych dokonano 26 stycznia 1951 r. Dotychczasowym administratorom apostolskim nakazano opuszczenie terenu

¹⁸³ K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 76; H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL...*, s. 45.

¹⁸⁴ List Urzędu do Spraw Wyznań do Episkopatu Polski w sprawie likwidacji stanu tymczasowości administracji kościelnej Ziemi Odzyskanych, Warszawa, 23 października 1950 r. [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 265.

¹⁸⁵ List Sekretarza Episkopatu bp. Z. Choromańskiego do Rządu w sprawie stabilizacji życia Kościelnego na Ziemiach Odzyskanych, Warszawa, 2 listopada 1950 r. [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 269–272.

ZO. We Wrocławiu wikariusza kapitulnego wybrał jedyny znajdujący się na terytorium polskiej części archidiecezji wrocławskiej kanonik kapituły katedralnej ks. Franciszek Niedźbała. Czynny udział w tym wyborze mieli prawdopodobnie funkcjonariusze Urzędu Bezpieczeństwa (UB), którzy do późnego wieczora nakłaniali ks. Niedźbałę do nominacji ks. Kazimierza Lagosza¹⁸⁶. W komunikacie z 27 stycznia 1951 r. władze państwowe¹⁸⁷, obarczając Episkopat winą za niedostosowanie granic diecezji do granic państwa mimo podpisania traktatu granicznego z Niemiecką Republiką Demokratyczną (NRD) 6 sierpnia 1950 r., poinformowały o zlikwidowaniu stanu tymczasowości organizacji kościelnej na ZO.

Wybór nowych władz kościelnych nie miał uzasadnienia w przepisach prawa państwowego, tj. na gruncie ustawowym i porozumienia – w świetle uchwały TRJN z dnia 12 września 1945 r. w sprawie konkordatu władze pozbawiły się jakiegokolwiek wpływu na obsadę stanowisk kościelnych, pkt 5 porozumienia mówił zaś o wyłącznej kompetencji papieża w zakresie jurysdykcji kościelnej¹⁸⁸. Nominacja ks. Lagosza była nieważna też na kanwie prawa kanonicznego. Zgodnie z jego kodeksem (łac. *Codex Iuris Canonici*, CIC) z 1917 r. kapituła katedralna zaliczała się do osób moralnych. Według kanonu 102, jeżeli z osób moralnych pozostał tylko jeden członek, wówczas wszystkie prawa przechodziły na niego. Ksiądz kanonik Niedźbała nie był jednak jedynym żyjącym członkiem kapituły – dwóch innych przebywało na terenie NRD. W związku z tym nie miał on podstaw prawnych do dokonania wyboru wikariusza kapitulnego¹⁸⁹. Jego działanie było także nieprawomocne w świetle kanonu 166 CIC z 1917 r.,

¹⁸⁶ Stefan Wójcik przytacza relację, opisującą procedurę wyboru, ale nie podaje nazwiska jej świadka, *idem*, *Życie i działalność księdza infułata Kazimierza Lagosza...*, s. 87. Józef Swastek stwierdził, że wybór odbył się pod naciskiem władz państwowych, *idem*, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 52. Wincenty Urban, biskup sufragana wrocławski, nie wspominał o wyżej wymienionych okolicznościach w swojej książce, co ze względu na rok publikacji nie jest szczególnie zaskakujące, *idem*, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław–Opole 1962, s. 201.

¹⁸⁷ *Komunikat prasowy Rządu o likwidacji stanu tymczasowości w administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich, 27 stycznia 1951 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 283–284.

¹⁸⁸ J. Krukowski, *Porozumienia...*, s. 87.

¹⁸⁹ Szczegółowa analiza zob. J. Swastek, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 52–53.

głoszącego nieważność wszystkich czynności wyborczych, w trakcie których doszło do skutecznej ingerencji laikatu, osób prywatnych lub władz państwowych¹⁹⁰. Na takim stanowisku stał też Episkopat Polski, czemu wyraz dał bp Choromański w rozmowie z posłem Franciszkiem Mazurem 5 marca 1951 r.¹⁹¹ Wobec nieważności kanonicznej wyboru wikariuszy kapitulnych biskupi polscy stanęli przed widmem schizmy. W celu jej uniknięcia¹⁹² prymas Stefan Wyszyński zdecydował się udzielić wikariuszom kapitulnym jurysdykcji i mianował ich 10 lutego 1951 r. swoimi wikariuszami generalnymi¹⁹³. W lakonicznym komunikacie do wiernych i duchowieństwa Episkopat poinformował o udzieleniu jurysdykcji kanonicznej w związku ze zmianami w zarządzie kościelnym na ZO¹⁹⁴. W kwietniu 1951 r. prymas Wyszyński przebywał w Watykanie, gdzie uzyskał specjalne pełnomocnictwa papieskie, na których podstawie w maju 1951 r. nadał ks. Lagoszowi tytuł protonotariusza apostolskiego na czas sprawowania funkcji wikariusza generalnego. Dzięki temu otrzymał on prawo bierzmowania oraz inne uprawnienia biskupa rezydencjalnego, niewymagające sakry biskupiej¹⁹⁵.

Pomimo formalnej akceptacji przez prymasa Wyszyńskiego ks. Lagosza część duchowieństwa w województwie wrocławskim nie uznała tego wyboru i w najważniejszych sprawach bezpośrednio komunikowała się z prymasem. Kierownik SRdSW we Wrocławiu Franciszek Wojdak przekazał do UdSW informację w tej sprawie w sprawozdaniu z działal-

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 52–53. Wydaje się, że inaczej do problemu podszedł Henryk Misztal. Jego zdaniem wobec usunięcia przez władzę siłą dotychczasowych administratorów apostolskich należało uznać, że stolice biskupie wakowały, a tym samym można było wybrać wikariuszy kapitulnych. Stwierdzenie to jednak nie zostało poprzedzone głębszą analizą prawa kanonicznego, H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 208.

¹⁹¹ *Sprawozdanie z rozmowy bp. Z. Choromańskiego z posłem F. Mazurem na temat Kościoła na Ziemiach Zachodnich, 5 marca 1951 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 287.

¹⁹² Wątek schizmy jako przyczyny uznania przez biskupów wyboru wikariuszy kapitulnych pojawił się w literaturze przedmiotu, zob. K. Krasowski, *Państwo a Kościół...*, s. 78; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 66; J. Krukowski, *Porozumienia...*, s. 87; S. Wójcik, *Życie i działalność księdza infułata Kazimierza Lagosza...*, s. 89; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 208.

¹⁹³ J. Swastek, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 53.

¹⁹⁴ *Komunikat Episkopatu o ustanowieniu nowych władz kościelnych na Ziemiach Zachodnich, 18 lutego 1951 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 286.

¹⁹⁵ J. Swastek, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 56.

ności za drugi kwartał 1951 r.¹⁹⁶ Podkreślił, że księży mają negatywny stosunek do tego wyboru. Jako przykład działań podważających autoritet ks. Lagosza podał sprawę ks. Piotra Zagnińskiego, proboszcza w Radzimowie uznawanego za negatywnie nastawionego do władzy, suspendowanego przez ks. Lagosza. Proboszcz udał się do prymasa, który karę kościelną uchylił. Takie pomijanie odnotowano także wśród tzw. księży pozytywnych. Na przykład przeniesiony z Wrocławia-Pilczyc do Wojcieszowa ks. Władysław Nachtman rozgłaszał, że napisze petycję w tej sprawie do prymasa oraz pojedzie do ks. Milika. Nie wiadomo, jaka była skala tego zjawiska. Pomimo wskazanych wyżej incydentów administracja wyznaniowa uznawała pozycję ks. Lagosza za stabilną¹⁹⁷.

Wybór ks. Lagosza nie tylko był niezgodny z prawem kanonicznym i nie miał uzasadnienia w prawie publicznym, lecz także nie zakończył tymczasowości organizacji kościelnej na Dolnym Śląsku. W tym kontekście należy uznać działania władz państwowych za represyjne, ingerujące w wewnętrzne sprawy Kościoła katolickiego i łamiące porozumienie z 1950 r. Po uwięzieniu prymasa Wyszyńskiego w 1953 r. ks. Lagosz nadal sprawował swoją funkcję jako wikariusz generalny¹⁹⁸. Sytuację Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku dodatkowo komplikował fakt, że podczas wspomnianej podróży prymasa Wyszyńskiego do Rzymu Pius XII mianował biskupem tytularnym z przeznaczeniem dla Wrocławia ks. Bolesława Kominka¹⁹⁹. Władze nie przyjęły tej nominacji, a ks. Kominek został potajemnie wyświęcony na biskupa w Przemyślu w 1954 r.²⁰⁰ Dopiero po uwolnieniu kard. Wyszyńskiego w 1956 r. bp Kominek oficjalnie mógł objąć rządy w diecezji²⁰¹. Nominacja na administratorów

¹⁹⁶ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 7/5, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za drugi kwartał 1951 r., 28 VII 1951 r., k. 334–338.

¹⁹⁷ *Ibidem*, k. 336.

¹⁹⁸ W oficjalnych pismach zawsze tytułował się wikariuszem kapitulnym, zob. J. Swastek, *Rzqdcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 57.

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 76–77; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce...*, s. 141; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 67.

²⁰⁰ J. Swastek, *Rzqdcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 77.

²⁰¹ O roli i pozycji bp. Kominka w Kościele polskim świadczy fakt, że pod koniec życia był uważany przez władze państwowe za jednego z najważniejszych polskich hierarchów kościelnych i członka ścisłego kierownictwa Episkopatu, zob. R. Łatka, *„Sprawa wrocławska”, czyli spór Kościoła z państwem o następcę kard. Bolesława Kominka [1974–1976]*

apostolskich nastąpiła na mocy tzw. małego porozumienia, które zostało ogłoszone 2 grudnia 1956 r. jako Komunikat Komisji Wspólnej Rządu i Episkopatu²⁰². W jego pkt. 6 władze państwowe zgodziły się na objęcie urzędów przez mianowanych w 1951 r. administratorów apostolskich. Formalne przekazanie władzy przez ks. Lagosza nastąpiło 5 grudnia 1956 r., a uroczysty ingres odbył się 16 grudnia. Biskup Kominek swoją funkcję sprawował jednak cały czas jako wikariusz generalny prymasa Polski. Do zmian w tym zakresie doszło w 1967 r., kiedy abp. Kominka mianowano administratorem apostolskim *ad nutum Sanctae Sedis* z uprawnieniami biskupa rezydencjalnego²⁰³. Z punktu widzenia prawa kanonicznego było to bardzo ważne, ponieważ nominacja dawała biskupowi wrocławskiemu samodzielne i niezależne od prymasa uprawnienia ordynariusza. Do ostatecznego zlikwidowania tymczasowości administracji kościelnej na terenie Dolnego Śląska doszło w 1972 r., po ratyfikacji układu granicznego między PRL a Republiką Federalną Niemiec (RFN). Prymas Wyszyński 31 maja 1972 r. wystosował do Pawła VI list, w którym prosił m.in. o nową cyrkumskrypcję archidiecezji wrocławskiej i mianowanie metropolitą abp. Kominka²⁰⁴. Stolica Apostolska przekształciła tymczasową administrację kościelną na Dolnym Śląsku w stałą archidiecezję wrocławską ze stolicą we Wrocławiu bullą *Episcoporum Poloniae coetus* z dnia 28 czerwca 1972 r.²⁰⁵ Na uregulowanie sytuacji prawnej kościelnych jednostek organizacyjnych na ZO trzeba było więc czekać dwadzieścia lat.

Z koniecznością dostosowania administracji do nowych granic borykały się także inne kościoły i związki wyznaniowe. W porównaniu z Kościołem katolickim przeprowadziły one adaptację zdecydowanie szybciej, co należy tłumaczyć przede wszystkim tym, że po pierwsze ich ośrodki decyzyjne, władne dokonać nowego podziału administracyjnego,

[w:] *Kardynał Bolesław Kominek: biskup, dyplomata, wizjoner*, red. W. Kucharski, R. Łatka, Warszawa–Wrocław 2020, s. 350. Więcej na temat działalności bp. Kominka w gremiach kierowniczych Episkopatu zob. R. Łatka, *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019, s. 58–77; *Kardynał Bolesław Kominek...*, *passim*.

²⁰² *Państwowe prawo wyznaniowe...*, s. 32–33.

²⁰³ J. Swastek, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 80.

²⁰⁴ Z. Zieliński, *Kościół w Polsce...*, s. 199.

²⁰⁵ J. Swastek, *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej...*, s. 80.

znajdowały się w Polsce, a po drugie nie miały podmiotowości prawnomiędzynarodowej, która mogłaby generować zwłokę w tej kwestii. Stosunkowo sprawne uregulowanie administracji na ZO przez mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe było wykorzystywane przez władze państwowe w celach propagandowych i do wywierania nacisków na Episkopat Polski²⁰⁶.

Zmiany demograficzne związane z migracją powojenną doprowadziły do istotnego przeobrażenia się całej struktury wyznaniowej społeczeństwa na Dolnym Śląsku. Dominującą grupą religijną stali się tu wówczas katolicy. W początkowym okresie, kiedy stosunki władz państwowych z Kościołem katolickim były chłodne, ale poprawne, nie dochodziło do prób antagonizowania poszczególnych grup wyznaniowych, a struktury administracyjne wszystkich związków rozwijały się swobodnie.

Tabela 1. Liczba wiernych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce w latach 1948–1956 (wybrane lata)

Lp.	Kościół/związek	1948	1951	1953	1956
1.	Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	330 000	300 000	250 000	400 000
2.	Kościół Ewangelicko-Augsburski	235 000	149 000	153 000	143 000
3.	Polski Narodowy Kościół Katolicki (Kościół Polskokatolicki)	152 000	12 700	27 000	34 000
4.	Starokatolicki Kościół Mariawitów	31 000	31 000	20 000	20 000
5.	Komiteta Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych	49 000	9000	9000	9500

Źródło: K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994, s. 16, 17, 37 (dane zostały podane w zaokrągleniu do tysięcy).

²⁰⁶ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 77–79.

Największe mniejszości religijne w powojennej Polsce stanowiły jednocześnie największe mniejszości na terenie województwa wrocławskiego. W nowych granicach zaczęły one budować lub dostosowywać swoją strukturę administracyjną. Jak wspomniano, przystosowanie to nastąpiło sprawnie i szybko, dlatego też udało się uniknąć sporu na linii państwo – mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe dotyczącego tymczasowości administracji kościelnej.

Kościół prawosławny prowadził działalność duszpasterską na terenach Dolnego Śląska jeszcze przed wybuchem II wojny światowej, lecz skupiał się wówczas tylko na opiece nad migrantami zarobkowymi i kuracjuszami w uzdrowiskach²⁰⁷. W związku z tym nie zachodziła ciągłość instytucjonalno-prawna z Kościołem prawosławnym, zorganizowanym na terenie województwa wrocławskiego po II wojnie światowej²⁰⁸. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny (PAKP) już rok po zakończeniu wojny przystąpił do budowania nowej struktury administracyjnej na ZO. Przesunięcie granic oraz akcja „Wisła” wymusiły duże zmiany w dotychczasowym układzie. Z istniejących przed wojną w granicach Polski diecezji pozostała tylko diecezja warszawska, z blisko czterech milionów wiernych – około 350 tys., z dziesięciu władków – tylko dwóch (metropolita Dionizy oraz bp Tymoteusz), z 1979 parafii – 169²⁰⁹. Przesiedlanie ludności prawosławnej na ZO spowodowało konieczność budowania struktury parafialnej i diecezjalnej właściwie od nowa²¹⁰.

Na gruncie prawnym sytuację Kościoła prawosławnego nadal regulował przedwojenny Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego²¹¹ oraz Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia

²⁰⁷ J. Koredczuk, *Kościół prawosławny na Dolnym Śląsku (od zakończenia II wojny światowej do rozpoczęcia akcji „Wisła”)*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2014, t. 5, s. 74.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 75.

²⁰⁹ S. Dudra, *Kościół prawosławny na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, s. 21.

²¹⁰ A. Chabasińska, *Kościół prawosławny na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej*, „Studia Lubuskie. Prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie” 2010, t. 6, s. 379; K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996, s. 41.

²¹¹ Dz.U. 1938, nr 88, poz. 597.

1938 r. o uznaniu Statutu wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego²¹². Dekret umożliwiał władzom państwowym wpływ na politykę personalną i nadzór nad działalnością Kościoła prawosławnego. W wyniku zarówno zmian granic i procesu laicyzacji prawa, jak i nowej polityki wyznaniowej niektóre postanowienia dekretu i rozporządzenia (statutu) formalnie lub praktycznie przestały obowiązywać. Należy tu wskazać głównie odebranie przez państwo prowadzenia ksiąg stanu cywilnego i jurysdykcji Kościoła w sprawach małżeńskich, a także cofnięcie *brachium saeculare*.

Tabela 2. Liczba wiernych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w województwie wrocławskim (wybrane dane)

Lp.	Kościół/związek	1951/1952	1964 ^c
1.	Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	3420 ^a	16 700
2.	Kościół Ewangelicko-Augsburski	12 000 ^b	2376
3.	Polski Narodowy Kościół Katolicki (Kościół Polskokatolicki)	475 ^b	2204
4.	Starokatolicki Kościół Mariawitów	0 ^b	58
5.	Komitet Organizacyjny Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych (Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego)	2950 ^b	350
6.	Zjednoczony Kościół Ewangeliczny	–	538

Źródło: *a* – S. Dudra, Kościół prawosławny..., s. 172; *b* – K. Urban, Mniejszości religijne w Polsce..., s. 19, 46, 54; *c* – T. Langer, Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe..., s. 107, 122, 128, 161, 141 (w przypadku KPKat. podano dane łącznie z sympatykami, rzeczywista liczba wiernych jest trudna do ustalenia).

Polityka władz państwowych dążyła przede wszystkim do podporządkowania sobie Kościoła prawosławnego. Dodatkowym czynnikiem motywującym te działania było narzucenie PAKP przez ZSRR zwierzchnictwa Patriarchatu Moskiewskiego, co wiązało się z konfliktem jurysdykcyjnym

²¹² Dz.U. 1938, nr 103, poz. 679.

wynikającym z autokefalii uzyskanej ze strony Patriarchatu Konstantynopolańskiego w 1924 r.²¹³ Stojący na czele PAKP metropolita Dionizy wrócił do Polski 25 kwietnia 1945 r. i pismem z 13 czerwca 1945 r. poinformował prezydenta KRN o objęciu urzędu. W oczach władz państwowych metropolita Dionizy był hitlerowskim kolaborantem i namawiano go do ustąpienia ze stanowiska z powodu złego stanu zdrowia. Rozstrzygnięcia co do dalszych losów Kościoła prawosławnego miały zapaść jesienią 1946 r. podczas wizyty ministra sprawiedliwości Henryka Świątkowskiego w Moskwie. W jej wyniku ustalono sekwencję zdarzeń: podjęcie rozmów z Patriarchatem Moskiewskim w sprawie autokefalii, wybranie nowego metropolity warszawskiego, zmiana statutu PAKP i zatwierdzenie przez władze państwowe nowego zwierzchnika²¹⁴. Plan ten był sprzeczny z deklarowanym rozdziałem kościołów i innych związków wyznaniowych od państwa i kłócił się z założeniami ideologicznymi marksizmu-leninizmu.

Sprawę metropolity Dionizego ostatecznie rozwiązano w 1948 r. Zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 kwietnia 1948 r. w sprawie cofnięcia uznania, udzielonego Dionizemu Waledyńskiemu jako metropolicie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego²¹⁵ na podstawie art. 19 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Po cofnięciu uznania Dionizy Waledyński trafił do aresztu domowego, w którym spędził resztę życia. W miejsce usuniętego metropolity minister administracji publicznej powołał nieprzewidziany ani dekretem, ani statutem PAKP organ zarządczy – Tymczasowe Kolegium Rządzące PAKP. Zarządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 26 kwietnia 1948 r. w sprawie powołania Tymczasowego Kolegium Rządzącego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego²¹⁶ określiło jego skład: abp Tymoteusz Szretter, bp Jerzy Korenistow, ks. Jan Kowalenko, ks. Eugeniusz Naumow, ks. Wsiewołod Łopuchowicz, ks. Michał Kiedrow i Mikołaj Serebranikow. Do głównych zadań tego organu należały: zarząd sprawami bieżącymi, normalizacja

²¹³ Zob. K. Urban, *Kościół prawosławny...*, s. 42–49.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 69. Więcej na temat działalności abp. Dionizego w czasie okupacji hitlerowskiej zob. *ibidem*, s. 57–65.

²¹⁵ Dz.U. 1948, nr 38, poz. 154.

²¹⁶ M.P. 1948, nr 45, poz. 229.

stosunków wewnętrznych oraz kanoniczne uregulowanie sytuacji Kościoła prawosławnego. To ostatnie zostało zrealizowane przez zrzeczenie się autokefalii od Patriarchatu Konstantynopolitańskiego w 1948 r. podczas wizyty abp. Tymoteusza w Moskwie i uzyskanie autokefalii od Patriarchatu Moskiewskiego. W tym czasie doszło także do wyświęcenia na biskupa ks. Michała Kiedrowa²¹⁷. Ostatecznie tymczasowy charakter zarządu PAKP zlikwidowano 7 maja 1951 r., kiedy na metropolitę warszawskiego został wybrany abp Makary, delegowany z Moskwy²¹⁸.

Wszystkie przywołane powyżej działania władz państwowych należy uznać za nielegalne z punktu widzenia dekretu z 1938 r. i statutu PAKP. Zarządzenie o cofnięciu uznania metropolicie nie miało oparcia w obowiązujących przepisach prawa. Przywołany art. 19 dekretu mówił jedynie o uznaniu przez prezydenta RP wyboru dokonanego przez Sobór Elekcyjny. Podobnie nielegalny charakter miało Tymczasowe Kolegium Rządzące, powołane bez podania podstawy prawnej, nieprzewidziane ani przez dekret, ani przez statut. Również wybór metropolity Makarego w 1951 r. odbył się wbrew procedurze wyborczej, określonej w art. 15–21 dekretu z 1938 r. W świetle tych przepisów wyboru powinien dokonać specjalnie zwołany i wyłoniony w przewidzianej prawem procedurze Sobór Elekcyjny, a nie sobór biskupów. Fakt posiadania przez abp. Makarego obywatelstwa ZSRR łamał z kolei art. 48 dekretu, który nakładał na hierarchów kościelnych i duchownych obowiązek posiadania obywatelstwa polskiego²¹⁹.

Przed tymi wydarzeniami PAKP podjął 6 maja 1946 r. decyzję o utworzeniu Prawosławnej Administratury Ziem Odzyskanych²²⁰, którą 15 lipca 1946 r. Święty Sobór Biskupów PAKP przekształcił w Diecezję Ziem Odzyskanych pod tymczasowym zarządem metropolity Dionizego²²¹. Było to jednak rozwiązanie doraźne, tylko na jakiś

²¹⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 249.

²¹⁸ *Ibidem*, s. 251.

²¹⁹ Jarosław Matwiejuk podał inne przykłady naruszenia prawa, zob. *idem*, *Kształtowanie się stanu prawnego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis” 2007, t. 9, nr 15/16, s. 45–46.

²²⁰ K. Urban, *Kościół prawosławny...*, s. 153; S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 23.

²²¹ S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 23.

czas zapewniające w miarę sprawny zarząd kościelny na tych terenach. W 1947 r. wraz z napływem ludności w ramach akcji „Wisła” rozpoczęto starania o nową organizację Kościoła prawosławnego na ZO. Podziału na diecezje dokonało Tymczasowe Kolegium Rządzące. Sobór Biskupów PAKP 12 listopada 1948 r. powołał do życia trzy diecezje: łódzko-wrocławską z bp. Jerzym na czele²²², warszawsko-bielską i białostocko-gdańską, co stało w sprzeczności z kanonicznymi regulacjami prawosławia²²³. Ostateczny podział PAKP na diecezje przeprowadzono 7 września 1951 r. Powstały wtedy diecezje: warszawsko-bielska (metropolita Makary), białostocko-gdańska (abp Tymoteusz), łódzko-poznańska (bp Jerzy), wrocławsko-szczecińska (bp Michał)²²⁴. Nowy kształt diecezji wrocławsko-szczecińskiej mógł być wynikiem ingerencji władz państwowych²²⁵, które zatwierdziły w końcu powyższe zmiany.

Ten podział administracyjny PAKP pociągał za sobą decyzje, które z punktu widzenia dekreту z 1938 r. i Statutu wewnętrznego PAKP stanowiły naruszenie zawartych w nich norm prawnych. Sobór Biskupów PAKP zlikwidował bowiem Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny i w to miejsce powołał Kancelarię Metropolity²²⁶. Uczyniono to bez zmiany czy uchylenia rozdziału VIII Statutu wewnętrznego PAKP (art. 47–53)²²⁷.

Diecezja wrocławsko-szczecińska PAKP obejmowała województwa: wrocławskie, szczecińskie, koszalińskie i zielonogórskie, licząc w sumie 15 parafii, w tym 8 w województwie wrocławskim²²⁸. Województwo wrocławskie było więc największym skupiskiem ludności prawosławnej

²²² *Ibidem*, s. 27.

²²³ Metropolia powinna się składać z co najmniej czterech diecezji, J. Koredczuk, *Kościół prawosławny...*, s. 77.

²²⁴ K. Urban, *Kościół prawosławny...*, s. 154; *idem*, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946–1956. Pamięci księdza Mitraty Stefana Bieguna*, Białystok 1998, s. 10; S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 27.

²²⁵ K. Urban, *Kościół prawosławny...*, s. 154–156. Kazimierz Urban postawił tezę, że zmiana diecezji łódzko-wrocławskiej na wrocławsko-szczecińską była wynikiem dążenia władz do objęcia jedną jednostką organizacyjną całości ZO jako swoistej przeciwwagi dla tymczasowej administracji Kościoła katolickiego, *ibidem*.

²²⁶ S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 27; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 251.

²²⁷ Konsystorz był kolegalnym organem zarządu diecezji i organem sądowym, w którego skład wchodziło 4 duchownych i 1 świecki powoływanych przez biskupa z podwójnej liczby kandydatów wskazanych przez zebrania diecezjalne.

²²⁸ K. Urban, *Z dziejów Kościoła prawosławnego...*, s. 11.

w nowo utworzonej diecezji. Jej granice przetrwały w zasadzie do 1971 r., kiedy powołano diecezję opolską²²⁹. Pierwsza parafia prawosławna powstała we Wrocławiu w październiku 1946 r., a jej organizatorem był ks. Aleksy Znosko. Otrzymał on od władz miejskich byłą świątynię baptystyczną²³⁰, która po krótkim remoncie została poświęcona 31 sierpnia 1947 r. Wobec prób utworzenia kolejnych parafii protestowało Ministerstwo Ziem Odzyskanych (MZO)²³¹.

Tymczasowy charakter administracji PAKP na ZO trwał stosunkowo krótko. Pomimo braku bazy materialnej, problemów z zaopatrzeniem oraz ingerencji władz państwowych w wewnętrzne sprawy Kościoła prawosławnego udało mu się w miarę sprawnie zbudować zręby swojej administracji. Po 7 września 1951 r. PAKP posiadał na ZO diecezję, która nie miała charakteru tymczasowego i spełniała wymogi kanoniczne oraz prawnoorganizacyjne niezbędne do funkcjonowania. Na dalszym etapie przystąpiono do budowania sieci parafialnej i dekanalnej, która ostatecznie została ukształtowana w kolejnych latach. W 1953 r. SRdSW raportował UdSW, że na terenie województwa wrocławskiego w 1952 r. przebywało pięciu duchownych prawosławnych: ks. Michał Kalin (Wrocław), ks. Stefan Biegun (Jelenia Góra), ks. Dymitr Chylak (Rokitno), ks. Jarosław Tyczyno (Legnica), ks. Jan Lewiarz (Zimna Woda)²³².

Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej (KEA) uzyskał ustawową regulację stosunków z państwem w 1936 r. Duże zasługi w tym zakresie oraz na płaszczyźnie prawa wewnętrznego KEA położył bp Juliusz Bursche, który bezpośrednio negocjował projekt ustawy z ówczesnymi władzami. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej²³³ oraz wydane na jego podstawie Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 1936 r.

²²⁹ *Ibidem*, s. 11.

²³⁰ Budynek znajduje się przy ul. J.H. Dąbrowskiego 14/16. Jako wrocławska cerkiew parafialna służył w latach 1947–1964. Od 1964 r. do chwili obecnej pełni funkcję zboru Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego.

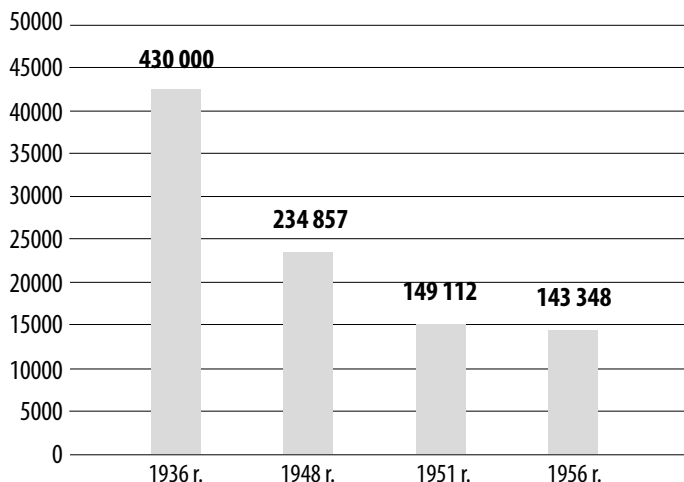
²³¹ *Ibidem*, s. 27–28.

²³² AAN, UdSW, 12/179, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 8.

²³³ Dz.U. 1936, nr 88, poz. 613.

o uznaniu Zasadniczego Prawa Wewnętrznego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej²³⁴ stały się podwalinami tworzenia struktur Kościoła luterańskiego także po II wojnie światowej.

Wykres 3. Kształtowanie się liczby wiernych KEA po II wojnie światowej (wybrane lata)

Źródło: K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce...*, s. 34; E. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, s. 78 (dane dotyczące 1936 r.).

Podobnie jak PAKP KEA w wyniku zmiany granic państwa poniósł dotkliwe straty: materialne, osobowe i organizacyjne. Poza granicami Polski znalazły się liczne parafie na wschodzie i południu, a z ZO ludność luterańska narodowości niemieckiej masowo emigrowała. Wskutek pobytu w nazistowskim obozie koncentracyjnym zmarł bp Juliusz Bursche (1942 r.), a naczelne władze kościelne przewidziane przez prawo pozostawały w rozsypce²³⁵. W celu rozwiązania problemu funkcjonowania KEA w powojennej rzeczywistości należało zastosować ekstraordynaryjne

²³⁴ Dz.U. 1936, nr 94, poz. 695.

²³⁵ R. Michalak, *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945–1956)*, Warszawa 2002, s. 50.

środki. Wysiłki KEA, służące odbudowie, wyglądały jednak nieco inaczej niż w przypadku Kościoła katolickiego i PAKP.

Już w styczniu 1945 r. doszło do prób reaktywowania protestanckiej działalności kościelnej. W Częstochowie spotkali się wiceprezes konsystorza Maksymilian Rudowski oraz ośmiu duchownych, którzy postanowili utworzyć tymczasowe władze kościelne i powołali Tymczasowy Zarząd Kościoła²³⁶. Organ ten nie był przewidziany ani przez dekret z 1936 r., ani przez Zasadnicze Prawo Wewnętrzne. Miał się zająć organizacją życia kościelnego i reprezentować KEA w stosunkach zewnętrznych. Jego istnienie zostało przyjęte do aprobowanej wiadomości przez Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP) 10 listopada 1945 r.²³⁷ W skład Tymczasowego Zarządu Kościoła weszli: ks. Zygmunt Michelis, ks. Jan Szeruda, ks. Henryk Wendt, wiceprezes konsystorza Maksymilian Rudowski oraz zastępca członka konsystorza Władysław Roguski²³⁸. Po pewnych sporach wewnętrznych²³⁹ ostatecznie ustalono, że do wyboru władz kościelnych dojdzie 20 czerwca 1945 r. w Łodzi podczas zjazdu całego duchowieństwa. W składzie Tymczasowego Konsystorza znaleźli się: ks. Szeruda (zastępca biskupa), wiceprezes Rudowski, ks. Michelis, ks. Karol Kotuła, ks. Wendt oraz – radcy świeccy – Karol Kozieł i Jan Kozieł, co zostało zatwierdzone przez MAP. Głównym zadaniem Tymczasowego Konsystorza było zwołanie synodu KEA, który miał dokonać wyboru władz kościelnych. Ostatecznie synod KEA został zwołany w 1950 r. oraz w 1951 r. Na biskupa Kościoła wybrano ks. Karola Kotulę.

Kościół Ewangelicko-Augsburski rozpoczął działalność na ZO, w tym na Dolnym Śląsku, jednak jeszcze przed 1950 r. W grupie operacyjnej Bolesława Drobnera przybyłej 10 maja 1945 r. do Wrocławia znalazł się przedstawiciel KEA ks. Wiktor Niemczyk, który 5 sierpnia 1945 r. założył w tym mieście pierwszą parafię ewangelicko-augsburską. Początkowo

²³⁶ *Ibidem*, s. 51. Pewna nieścisłość co do zatwierdzenia Tymczasowego Konsystorza pojawiła się w: Z. Zarzycki, *Sytuacja prawa nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w Polsce Ludowej* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa...* Wydaje się, że autor połączył zjazd w Częstochowie z wyborem Tymczasowego Konsystorza, który został wyłoniony później w Łodzi i jako właściwa władza kościelna zatwierdzony przez MAP, *ibidem*, s. 185.

²³⁷ *Ibidem*.

²³⁸ R. Michalak, *Kościół protestancki...*, s. 51.

²³⁹ Jako konkurencyjna dla Tymczasowego Konsystorza powstała w Warszawie Narodowa Rada Ewangelicka skupiona wokół ks. Zygmunta Michelisa, *ibidem*, s. 53.

nabożeństwa odbywały się w tzw. kościele dworskim (obecnie Kościół Opatrzności Bożej przy ul. Kazimierza Wielkiego), a od października 1945 r. w kościele pw. św. Elżbiety (obecnie Bazylika Mniejsza pw. św. Elżbiety Węgierskiej)²⁴⁰. Tymczasowy Konsystorz 31 lipca 1945 r. mianował ks. Wiktora Niemczyka pełnomocnikiem na Dolny Śląsk²⁴¹. W styczniu 1946 r. złożył on sprawozdanie o stanie wyznania na Dolnym Śląsku, w którym informował o powstaniu, ze względu na liczbę protestantów wśród ludności polskiej i autochtonicznej, trzech parafii: we Wrocławiu, w Sycowie i Międzyborzu. Na terenie Dolnego Śląska w lipcu 1946 r. przebywało dwóch duchownych KEA – ks. Wiktor Niemczyk i ks. Karol Jadwiszczok²⁴². Wraz z napływem ludności polskiej na ZO rozwinęły się także struktury kościelne. W 1947 r. nabożeństwa odbywały się w czterech miejscowościach, a duchowni z tego terenu obsługiwali również wspólnoty ewangelickie w Czarnym Lesie i Kobylej Górze (województwo poznańskie)²⁴³.

Istotne znaczenie dla ustabilizowania struktury KEA w powojennej Polsce miały dwie kwestie: zmiany prawne umożliwiające funkcjonowanie Kościoła na całym terytorium państwa oraz nowy podział na diecezje. Powyższe wprowadzono jeszcze przed synodem w 1950 r., czyli w trakcie funkcjonowania Tymczasowego Konsystorza.

Dekretem z dnia 19 września 1946 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej²⁴⁴ włączono w struktury KEA parafie i członków innych przedwojennych Kościołów luteranckich: Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Polsce

²⁴⁰ „Strażnica Ewangeliczna” 1946, nr 1, s. 9.

²⁴¹ R. Michalak, *Kościół protestancki...*, s. 53; „Strażnica Ewangeliczna” 1946, nr 1, s. 9.

²⁴² Lista 61 duchownych na terenie Polski zob. „Strażnica Ewangeliczna” 1946, nr 1, s. 14.

²⁴³ Dokładny wykaz miejscowości, w których odbywały się nabożeństwa, zob. „Strażnica Ewangeliczna” 1947, nr 2, s. 16. Pod koniec 1947 r. wiernych KEA obsługiwało trzech duchownych: ks. Wiktor Niemczyk, ks. Karol Jadwiszczok, ks. Heryng, oraz Jan Zajączkowski, nieordynowany absolwent teologii. W posiadaniu KEA znajdowały się: we Wrocławiu – 4 kościoły (odebrano kościół św. Elżbiety i przekazano katolickiemu duszpasterstwu wojskowemu), 4 plebanie, szpital, Dom Diakonów i 5 innych domów; w Jeleniej Górze – 1 kościół i plebania; w Karpaczu, Wałbrzychu, Legnicy i Świdnicy – po 1 świątyni; w pozostałych 6 miejscowościach na Dolnym Śląsku nabożeństwa odbywały się nieregularnie w tymczasowych kaplicach.

²⁴⁴ Dz.U. 1946, nr 54, poz. 304.

z konsystorzem w Poznaniu, Ewangelickiego Kościoła Unijnego na polskim Górnym Śląsku, Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego i Helweckiego Wyznania, Jednotę Braci Morawskich (art. 1)²⁴⁵. Ich majątek kościelny jednak przeszedł na własność Skarbu Państwa, ponieważ w dniu wejścia w życie dekretu z 1946 r. nie był we władaniu KEA. Nowo przyłączone parafie i cały nowy obszar Polski (art. 3) objęto przepisami dekretu z 1936 r. Uchylono tym samym dotychczasowe ustawodawstwo regulujące funkcjonowanie Kościołów luterzańskich (głównie proveniencji zaborczej). Dzięki rozciągnięciu mocy obowiązywania dekretu z 1936 r. na ZO KEA mógł legalnie działać na tym terenie²⁴⁶. Kolejne zmiany organizacyjne wprowadziła Ustawa z dnia 4 lipca 1947 r. w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej²⁴⁷. Na jej mocy w skład KEA weszły parafie Kościoła Ewangelicko-Luterskiego (Staroluterskiego) w Polsce zachodniej z podobnym rozwiązaniem dotyczącym majątku kościelnego. Spod przepisów majątkowych ustawy wyłączono jednak (na mocy art. 2) obszar ZO i byłego Wolnego Miasta Gdańska²⁴⁸.

Po legalizacji działalności KEA w powojennej Polsce oraz po przejęciu opieki nad parafiami luteranskimi innych Kościołów Tymczasowy Konsystorz przystąpił do nowego podziału administracyjnego. Na posiedzeniu 15 kwietnia 1948 r. ustanowiono siedem diecezji oraz wyznaczono duchownych do pełnienia obowiązków seniora²⁴⁹: diecezja warszawska (ks. Michelis), diecezja łódzka (ks. Kotula), diecezja śląska (ks. Paweł Nikodem), diecezja wielkopolska (ks. Ryszard Trenkler), diecezja katowicka

²⁴⁵ J. Dziobek-Romański, *Uznanie niekatolickich Kościołów chrześcijańskich o ustawowo uregulowanej sytuacji prawnej w latach 1919–1939*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2004, t. 14, z. 1, s. 329.

²⁴⁶ Wzmianka o tej nowelizacji znalazła się w: „Strażnica Ewangeliczna” 1946, nr 7, s. 8 (do informacji nie dołączono żadnych komentarzy redakcyjnych, stąd trudno wnioskować na temat opinii w sprawie obiektów poniemieckich lub innych kwestii majątkowych).

²⁴⁷ Dz.U. 1947, nr 52, poz. 272.

²⁴⁸ W związku z połączeniem Kościołów słusznie zauważono, że niektóre z unifikowanych kościołów obejmowały nie tylko parafie luterzańskie, lecz także kalwińskie, które *de facto* na mocy przywołanych aktów prawnych zostały zdelegalizowane, zob. J. Dziobek-Romański, *Uznanie niekatolickich Kościołów chrześcijańskich...*, s. 329.

²⁴⁹ R. Michalak, *Kościół protestancki...*, s. 60.

(ks. Robert Fiszkał), diecezja wrocławska (ks. Waldemar Preiss²⁵⁰) oraz diecezja mazurska (ks. Edmund Friszke).

Uregulowanie wyżej przedstawionych kwestii zakończyło okres tymczasowości struktury Kościoła luterańskiego na ZO. Trwał on stosunkowo krótko w porównaniu z innymi kościołami. Wynikało to zasadniczo z kilku powodów, m.in.: braku zewnętrznego i pozapaństwowego czynnika decyzyjnego, samodzielnej inicjatywy KEA w utworzeniu tymczasowej administracji kościelnej oraz istnienia jeszcze przedwojennej struktury, która pomimo poniesionych strat była w stanie elastycznie i sprężysto reagować na zmiany. Władze państwowe i ówczesna doktryna wykorzystywały to do ukazania nieudolności Kościoła katolickiego w zakresie likwidacji jego tymczasowej administracji na ZO²⁵¹.

Po II wojnie światowej w zupełnie nowej sytuacji znalazł się Polski Narodowy Kościół Katolicki (PNKK). Tereny Dolnego Śląska i szerzej ZO były dla niego terenami misyjnymi, ponieważ wcześniej nie działała na nich żadna jego jednostka kościelna. PNKK pojawił się w II RP tuż po odzyskaniu niepodległości, a w szczytowym okresie swojej działalności liczył ok. 120 tys. wiernych i 56 placówek duszpasterskich²⁵². Władze PNKK wiązały ze zmianami po 1945 r. spore nadzieje na polepszenie sytuacji Kościoła i jego uznanie²⁵³. Pomimo powszechnej opinii, że PNKK był wykorzystywany do walki z Kościołem katolickim i do odbierania mu wiernych, w początkowym okresie jego stosunki z władzami państwowymi nie układały się dobrze²⁵⁴. Państwo szczególnie podejrzliwie traktowało utrzymywanie przez niego łączności z macierzystym Kościo-

²⁵⁰ „Strażnica Ewangeliczna” 1948, nr 2/3, s. 23. W 1947 r. ks. Waldemar Preiss zastąpił ks. Wiktora Niemczyka na stanowisku pełnomocnika konsystorza na Dolny Śląsk.

²⁵¹ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 78–79.

²⁵² K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 105.

²⁵³ *Ibidem*, s. 31–39; por. A. Chabasińska, *Kościół Polskokatolicki na Ziemi Lubuskiej po 1945 r.*, „Studia Lubuskie. Prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie” 2007, t. 3, s. 116. O tych nadziejach świadczy m.in. artykuł pt. *Na naszej drodze* opublikowany w pierwszym po wojnie czasopiśmie PNKK. Stwierdzono w nim, że „Polski Narodowy Kościół Katolicki widzi przed sobą prostą drogę...”, „Posłannictwo. Tygodnik społeczno-religijny poświęcony polskiemu katolicyzmowi” 1945, nr 1, s. 1. Podobny entuzjizm wykazano także w słowie od redakcji: „W ciągu całej swojej historii nie mieliśmy tak sprzyjających warunków do rozwoju i pracy, jak dziś”, K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 12.

²⁵⁴ R. Michałak, *Divide et impera...*, s. 57.

łem w USA. Starania o legalizację PNKK jego przedstawiciele podjęli już w 1944 r., ale w tym okresie władze państwowe określały go mianem „amerykańskiej sekty”. W 1945 r. odbyły się dwa zjazdy PNKK: w marcu – powołano Radę Kościoła, i we wrześniu – przyjęto nowy statut Kościoła i zwrócono się z prośbą o uznanie prawne do władz państwowych²⁵⁵. Ostatecznie 1 lutego 1946 r. MAP uznało PNKK za publicznoprawny związek wyznaniowy²⁵⁶. Przyjęty przez władze państwowe administracyjny tryb uznania PNKK na mocy art. 116 konstytucji marcowej budzi jednak pewne wątpliwości legislacyjne. Artykuł ten był bowiem tylko jednym z elementów całej procedury legislacyjnej, zmierzającej do pełnego uregulowania stosunków państwa z danym związkiem wyznaniowym. Uznanie nowego lub dotąd nieuznanego związku wyznaniowego miało za zadanie wyłonienie reprezentacji prawnej, z którą władze państwowe powinny uzgodnić projekt ustawy przewidzianej w art. 115 konstytucji marcowej. W okresie międzywojennym art. 116 konstytucji marcowej był w zasadzie przepisem martwym, ponieważ sam w sobie nie wskazywał ani trybu, ani formy uznania nowych związków wyznaniowych. Wobec tego zarówno w doktrynie, jak i orzecznictwie przed 1939 r. wykształcił się pogląd, że potrzebna jest ustawa ramowa, która te warunki określi. Ustawy takiej nie udało się uchwalić²⁵⁷. Uznanie PNKK w trybie decyzji administracyjnej stawia pod znakiem zapytania naturę prawną przyjętej procedury. Także po wejściu w życie Konstytucji PRL nie przeprowadzono ustawowego określenia wzajemnych relacji. Pomimo uznania prawnego PNKK nadal był podejrzliwie traktowany przez władze państwowe i mocno atakowany przez Kościół katolicki, który nazywał jego członków

²⁵⁵ Szczegółowy przebieg starań o uznanie prawne PNKK zob. K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 39–54.

²⁵⁶ Uznanie nastąpiło na mocy reskryptu MAP z 1 II 1946 r. ogłoszonego pismem okólnym 8 X 1947 r., zob. T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 125, przyp. 51. Datę uznania 8 X 1947 r. podano, jak się wydaje, niewłaściwie w: W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, Warszawa 1997, s. 21. Więcej na temat miejsca w systemie prawa wyznaniowego PRL aktów administracyjnych uznających związki wyznaniowe w trybie art. 116 konstytucji marcowej zob. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1978, s. 80–81. Akty takie miały charakter aktów samoistnych i pozaustawowych. Do 1952 r. wydano ich trzy – w sprawie PNKK, Unii Zborów Adwentystów Dnia Siódmego i Kościoła Ewangelicznych Chrześcijań Baptystów.

²⁵⁷ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 138–140.

i sympatyków „sekcjarzami” oraz protestował przeciwko użyciu w jego nazwie słowa „katolicki”²⁵⁸.

Ostatecznie w latach 1950–1951 władze państwowe podjęły działania mające na celu usunięcie z kierownictwa PNKK osób, które dążyły do niezależności oraz wykazywały chęć utrzymywania stosunków z macierzą w USA. Planowano zastąpić je osobami całkowicie oddanymi nowym władzom. Punktem kulminacyjnym tych działań było aresztowanie zwierzchnika Kościoła bp. Józefa Padewskiego i dwóch innych duchownych. Śmierć Padewskiego w areszcie 9 maja 1951 r.²⁵⁹ zakończyła okres względnej niezależności PNKK i rozpoczęła cykl działań zmierzających do podporządkowania jego władz kościelnych polityce państwa. UdSW przystąpił do stworzenia tymczasowej administracji PNKK i pismem (reskryptem) z 22 stycznia 1951 r. powołał Tymczasowe Kolegium Rządzące, składające się z pięciu duchownych i jednej osoby świeckiej. Na czele tego organu stanął ks. Józef Dobrochowski. Do jego głównych zadań należały: zarząd sprawami Kościoła do czasu powołania nowych władz naczelnych, zwołanie Synodu Generalnego Kościoła i uporządkowanie spraw administracyjnych²⁶⁰. Zjazd duchowieństwa odbył się 15 marca 1951 r. w Warszawie. Podczas niego zgodnie z wolą władz państwowych zerwano stosunki z Kościołem macierzystym w USA i przyjęto deklarację wierności państwu²⁶¹. Od tego momentu należy datować całkowite podporządkowanie PNKK władzom Polski Ludowej. Kolejne kroki w „stabilizacji” PNKK podjęto w maju 1951 r., kiedy Tymczasowe Kolegium Rządzące przekształciło

²⁵⁸ *Memorial Episkopatu do prezydenta Krajowej Rady Narodowej B. Bieruta w sprawie normalizacji stosunków Kościoła i państwa z dnia 15 września 1946 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 35–36.

²⁵⁹ Więcej na temat okoliczności aresztowania i śmierci bp. Józefa Padewskiego zob. K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 56–60. Według naocznego świadka, biorącego udział w pogrzebie, na ciele biskupa były widoczne liczne obrażenia, *idem*, *Lepsi katolicy? Ingerencja organów państwa w życie Kościoła polskokatolickiego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2004, nr 3, s. 33. Wraz z bp. Padewskim aresztowano także ks. Franciszka Koca i ks. Edwarda Narbuttowicza. Ten ostatni pod zarzutem współpracy z gestapo został skazany na karę śmierci, zamienioną później na 15 lat więzienia; wyszedł na wolność w 1956 r.

²⁶⁰ K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 60.

²⁶¹ *Ibidem*, s. 65.

się w stałą Radę Kościoła. We wrześniu 1951 r. uchwalono nowe prawo kanoniczne, zmieniono nazwę na Kościół Polskokatolicki w RP oraz wprowadzono nowy podział administracyjny²⁶². Wszystkie powyższe zmiany zostały zatwierdzone przez Synod Kościoła, który odbył się w dniach 8–11 grudnia 1952 r. w Warszawie²⁶³.

Nowy podział administracyjny PNKK objął także ZO. W 1948 r. PNKK utworzył cztery nowe okręgi o charakterze ponadparafialnych jednostek administracyjnych, z tego trzy na terenie ZO: gdański (6 parafii), szczeciński (9 parafii) i wrocławski (2 parafie: Wałbrzych²⁶⁴ i Boguszów). W 1951 r. Dolny Śląsk wszedł w skład okręgu krakowsko-śląskiego (parafie: Wałbrzych, Boguszów, Wrocław²⁶⁵). Zmiana władz kościelnych pociągnęła za sobą także zmianę w strukturze administracyjnej Kościoła. W drugiej połowie 1951 r. w miejsce okręgów utworzono siedem dekanatów, w tym wrocławski z parafiami: we Wrocławiu, Wałbrzychu, Boguszowie, Cieplicach i Poznaniu, oraz ich filiami: w Leśnej, Lesznie i Osobowicach z p.o. dziekanem ks. Józefem Osmólskim na czele. Kolejne zmiany administracyjne nastąpiły w 1954 r., kiedy powołano dekanat śląsko-małopolski z siedzibą we Wrocławiu (parafie z Dolnego Śląska: Wrocław, Wałbrzych, Boguszów, Cieplice) i stałym już dziekanem ks. Osmólskim. W 1958 r. powrócono do podziału na pięć dekanatów. Wrocławski liczył wówczas siedem parafii (Wrocław,

²⁶² *Ibidem*, s. 72.

²⁶³ Sprawozdanie z przebiegu sesji synodu, przyjętych uchwał i konsekracji dwóch nowych biskupów, tj. ks. Juliana Pękała oraz ks. Eugeniusza Kriegerewicza, zob. „Posłannictwo. Tygodnik społeczno-religijny poświęcony polskiemu katolicyzmowi” 1952, nr 12, s. 163–174. Synod zatwierdził wszystkie wcześniej przyjęte przez Radę Kościoła zmiany administracyjne, potwierdził wybór nowych biskupów i kolegialną formę zarządu, przyjął wiele deklaracji dotyczących rozwoju, uściślenia zasad wiary i programu duszpasterskiego. Uczestniczyło w nim 150 delegatów ze wszystkich parafii w Polsce. Na zakończenie dwaj nominaci przyjęli sakrę biskupią.

²⁶⁴ Parafia powstała w 1946 r. lub rok później, K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 297. 26 X 1954 r. była wizytowana przez bp. Pękała. Jej proboszcz, 61-letni ks. Józef Kwolek, pracował także jako robotnik w wałbrzyskich zakładach, „Posłannictwo. Tygodnik społeczno-religijny poświęcony polskiemu katolicyzmowi” 1954, nr 5, s. 151.

²⁶⁵ Parafia polskokatolicka we Wrocławiu została założona w 1949 r. przez ks. Józefa Osmólskiego, który otrzymał od władz państwowych odbudowany po wojnie kościół św. Marii Magdaleny. Początkowo nabożeństwa odbywały się w jednej z bocznych kaplic, „Posłannictwo. Tygodnik społeczno-religijny poświęcony polskiemu katolicyzmowi” 1954, nr 3, s. 73.

Świdnica, Wałbrzych, Boguszów, Cieplice, Leszno, Poznań). Następnie strukturę dekanatów zmienił biskup Kościoła ks. Maksymilian Rode w 1960 r., tworząc ich jedenaście, w tym wrocławski z pięcioma parafiami (Wrocław, Świdnica, Leśnica, Wałbrzych, Boguszów). Ustabilizowanie struktury administracyjnej KPKat. nastąpiło ostatecznie w latach sześćdziesiątych. Biskup Rode dekretem z 23 marca 1961 r. powołał wówczas do życia trzy diecezje, w tym wrocławską z wikariuszem generalnym ks. Osmólskim na czele. W skład diecezji wrocławskiej weszły trzy dekanaty: wrocławsko-opolski (parafie: Wrocław, Wrocław-Leśnica, Świdnica, Boguszów, Wałbrzych, Cieplice), poznańsko-zielonogórski (parafie: dwie w Poznaniu, Leszno) i szczecińsko-koszaliński (Szczecin, Stargard Szczeciński)²⁶⁶. Struktura administracyjna najpierw PNKK, a później KPKat. była niestabilna, ale pomimo wprowadzenia przez władze państwowe tymczasowego organu zarządczego Kościoła nigdy nie miała charakteru tymczasowego²⁶⁷.

Ustalenie dokładnej liczby wiernych zarówno dla całego Kościoła Polskokatolickiego, jak i poszczególnych parafii czy większych jednostek administracyjnych jest bardzo trudne. Wynika to przede wszystkim z dążenia jego przedstawicieli do zawyżania liczby członków oraz napływu i odpływu wiernych między nim a Kościołem katolickim w zależności od intensyfikacji podejmowanych przez władze państwowe akcji, mających na celu osłabienie rzymskich katolików²⁶⁸.

²⁶⁶ Szczegółowo zmiany te zostały przedstawione w: K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 114–123.

²⁶⁷ Fakt ten, jak już wskazano powyżej, był wykorzystywany przez władze państwowe do atakowania Kościoła katolickiego w związku z kwestią administratur apostolskich na ZO, H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 79.

²⁶⁸ Tomasz Langer wyraził wątpliwości co do rzeczywistej liczby członków KPKat. szacowanej w 1964 r. na około 56 tys. wiernych, *idem*, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 127–128. Liczbę 142 tys. wiernych podaną w 1948 r. przez bp. Padewskiego kwestionował także Konrad Białecki. Autor wskazał, że była ona zawyżona i nawet władze państwowe nie dając jej wiary, określały wielkość KPKat. na około 30 tys. członków po 1945 r. Według niego prawdopodobna liczba wiernych KPKat. to około 11 tys. w 1951 r. i około 26,5 tys. w 1956 r., *idem*, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 135–138. Kazimierz Urban, opierając się na danych MAP, podał liczbę 151 tys. wiernych w latach 1947–1948, ale podkreślił, że dane te nie są pewne ze względu na praktykę zawyżania liczby wiernych przez kościoły mniejszościowe, K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce...*, s. 16–18.

Tabela 3. Liczba wiernych i stan organizacyjny Kościoła Polskokatolickiego w województwie wrocławskim

Rok	1951 ^a	1965 ^b
Liczba wiernych	475	700
Liczba parafii	6 (2 filie)	10
Liczba duchownych	4	7

Źródło: a – K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce...*, s. 19 (liczba wiernych i parafii); AAN, UdSW, 12/179, *Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952* (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 8 (liczba kapłanów); b – Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu (dalej: AIPN Wr), 291/3, *Analiza działalności WdSW PWRN we Wrocławiu w 1965 r., 11 XII 1965 r.*, k. 223 (podana liczba jest trzy razy niższa niż zawarta w tabeli 2, należy jednak uwzględnić źródło, z którego dane te pochodzą).

Wrocław od samego początku stał się silnym ośrodkiem PNKK, a później KPKat. W stolicy województwa wrocławskiego zawsze znajdowała się siedziba okręgu lub dekanatu, a ostatecznie w 1961 r. umieszczono w niej siedzibę diecezji. WdSW we Wrocławiu pilnie śledził losy KPKat. na Dolnym Śląsku. Szczegóły prowadzonej wobec niego polityki omówiono w dalszej części pracy, niemniej jednak dane prezentowane w tabeli świadczą o powolnym rozwoju struktury tego Kościoła na terenie województwa wrocławskiego.

Przenalizowane powyżej cztery przykłady budowania administracji kościelnej na terenie Dolnego Śląska są dowodem na stosowanie przez administrację wyznaniową i władze państwowe zróżnicowanych działań wobec poszczególnych Kościołów. W dużej mierze jej postawa była determinowana ogólną dyrektywą polityki wyznaniowej, tj. dążeniem do wyeliminowania religii z życia społecznego. Ostro atakowana zarówno przez czynniki państwowe, jak i część doktryny tymczasowość administracji Kościoła katolickiego miała wyraźnie wydźwięk antywatykański. W przypadku mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych władze państwowe same tworzyły tymczasowe struktury i organy, mające zarządzać ich sprawami. W takich sytuacjach tymczasowość traktowana była jako konieczny okres przejściowy. Przyznać należy, że wszystkie

Kościoły bardzo sprawnie zorganizowały swoje struktury na Dolnym Śląsku. Administracja PAKP i KEA przez pierwsze lata istnienia miała charakter tymczasowy i ekstraordynaryjny, ale z biegiem czasu przyjęła postać stałej sieci parafii i diecezji, które objęły tereny ZO. KPKat., chociaż od początku swojego funkcjonowania na Dolnym Śląsku też był kierowany przez tymczasowe organy, posiadał strukturę, która nie była tymczasowa, ale cechowała ją niestabilność w postaci częstych zmian granic i jednostek administracyjnych. Dopiero na początku lat sześćdziesiątych KPKat. udało się stworzyć stałą sieć diecezjalną, która objęła całą Polskę.

Scalanie administracji kościelnej na Dolnym Śląsku ze strukturami kościelnymi reszty ziem Polski było procesem długofalowym i zróżnicowanym w zależności od specyfiki funkcjonowania danego Kościoła oraz jego relacji z państwem i innymi związkami wyznaniowymi²⁶⁹.

3.2. Duchowieństwo etnicznie niepolskie

Sprawa duchowieństwa etnicznie niepolskiego, przebywającego na Dolnym Śląsku, podobnie jak tymczasowość administracji kościelnej na tym terenie, była szczególnym wyzwaniem dla organów administracji państwowej odpowiedzialnej za politykę wyznaniową. Na duchowieństwo to składały się zasadniczo trzy grupy: duchowieństwo niemieckie zarówno katolickie, jak i ewangelickie, duchowieństwo prawosławne i greckokatolickie przesiedlone w ramach akcji „Wisła” oraz tzw. duchowni autochtoni (miejscowi uważani przeważnie za Polaków, rzadziej Niemców, ale świadomość narodowa była w tej grupie płynna).

Te trzy grupy podlegały stałemu monitoringowi najpierw SRdSW, a później WdSW we Wrocławiu. Dane statystyczne oraz sprawozdania z ich działalności były jednymi z najistotniejszych analiz przygotowanych na potrzeby UdSW. Statystyki takie prowadzono od samego początku funkcjonowania UdSW. W aktach UdSW znajduje się pochodząca prawdopodobnie z 1950 r. lub początku 1951 r. nieda-

²⁶⁹ Z potrzebą zbudowania struktur na Dolnym Śląsku borykały się także inne związki wyznaniowe, np. Rafał Abkowicz, hazzan karaimski, który przybył do Wrocławia z terenów dzisiejszej Litwy, M. Abkowicz, *Karaimi we Wrocławiu*, „Almanach Karaimski” 2007, t. 1, s. 109–110; T. Resler, *Zmiany w położeniu prawnym Karaimów polskich 1936–1945–1989*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2019, t. 11, s. 190–198.

towana i anonimowa notatka na temat wagi i sposobu sporządzania sprawozdań przez podległe jednostki²⁷⁰. Dołączono do niej projekt sprawozdania sytuacyjnego, według którego powinny być przygotowywane owe sprawozdania. Jednym z ich stałych punktów były stosunki narodowościowo-wyznaniowe w terenie. Twórca projektu sprawozdania sytuacyjnego polecał przekazywać następujące informacje z ZO: liczbę ludności w powiatach z podziałem na niemiecką, autochtoniczną i przesiedloną w ramach akcji „Wisła”, liczbę placówek duszpasterskich, obsługujących daną grupę, liczbę i wykaz duchownych według wskazanych wyżej kategorii oraz informacje o ewentualnych sporach na tle narodowościowym lub wyznaniowym²⁷¹. Realizując polecenie UdSW, w związku z licznymi nieprawidłowościami WdSW we Wrocławiu wydał Zarządzenie nr 104/tjn/1952 z 21 listopada 1952 r. w sprawie składania sprawozdań²⁷². W odpowiedzi na nie poszczególne powiatowe referaty do spraw wyznań rozpoczęły sporządzanie sprawozdań rocznych i kwartalnych, których jednym z elementów była informacja o duchowieństwie etnicznie niepolskim. Trzeba przy tym podkreślić, że powiatowe referaty do spraw wyznań bardzo swobodnie traktowały zasady zbierania danych – od ogólnych po drobiazgowę. Dlatego też trudno na ich podstawie określić dokładnie liczbę osób i duchownych pochodzenia niemieckiego, autochtonów i przesiedlonych ze Wschodu.

Z zachowanej dokumentacji SRdSW wynika, że tego typu statystyka była już prowadzona w 1951 r.²⁷³ Sprawozdanie Referatu do Spraw Wyznań (RdSW) Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (PPRN) w Lubaniu zawierało informacje o ludności i duchownych z podziałem na pochodzenie etniczne i wyznanie, przy czym wyraźnie rozdzielano ludność i duchowieństwo niemieckie od ludności i duchowieństwa autochtonicznego²⁷⁴.

²⁷⁰ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Wytyczne dotyczące sprawozdawczości, b.d., k. 1–3.

²⁷¹ *Ibidem*, k. 6.

²⁷² Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr), Wydział do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu (dalej: WdSW PWRN we Wrocławiu), IV/16, Pismo PPRN w Lubaniu do WdSW we Wrocławiu dotyczące sprawozdania od 8 I 1951 do 8 I 1953 r., 8 I 1953 r., k. 1.

²⁷³ *Ibidem*, Wykaz ludności i duchowieństwa z podziałem na pochodzenie etniczno-narodowe przesłany w ramach sprawozdania z działalności Referatu do Spraw Wyznań w Lubaniu za okres 8 I 1951 – 8 I 1952 r., k. 3.

²⁷⁴ *Ibidem*, *passim*.

Podobne rozróżnienie stosowano w przypadku charakterystyki zakonów, działających w powiecie²⁷⁵. W ogóle często w odniesieniu do zgromadzeń zakonnych określano, czy klasztor jest etnicznie polski, czy niemiecki, i jakim językiem posługują się jego mieszkańcy na co dzień²⁷⁶. Staranie śledzono losy duchownych przesiedlonych w ramach akcji „Wisła”²⁷⁷. Niektóre sprawozdania bardzo dokładnie opisywały skład wyznaniowy ludności. RdSW PPRN w Świdnicy raportował w 1953 r., że na terenie powiatu przebywa 1975 osób narodowości niemieckiej, z czego 90 proc. to ewangelicy, a 10 proc. katolicy; 451 autochtonów, z czego po 50 proc. stanowią katolicy i ewangelicy, oraz 111 przesiedlonych w ramach akcji „Wisła” (bez podania wyznania, z zaznaczeniem, że nie ujawniają go i asymilują się z ludnością miejscową)²⁷⁸. Z kolei raport kwartalny za okres od października do grudnia 1952 r. sporządzony przez RdSW PPRN w Sycowie rozróżniał jedynie siostry autochtonki i pochodzenia niemieckiego²⁷⁹, gdy w sprawozdaniu za ten sam okres z powiatu złotoryjskiego podawano nie tylko pochodzenie etniczne (Łemkowie), lecz także wyznanie przesiedleńców (zarówno prawosławni, jak i grekokatolicy)²⁸⁰. Jak pokazują dane za 1952 r., jakość i dokładność sprawozdań z poszczególnych powiatów była mocno zróżnicowana i zależała od stopnia zorganizowania komórki administracji wyznaniowej, znajomości zagadnienia oraz rzetelności jej pracowników.

Wytyczne UdSW odnośnie do raportowania w punkcie „Stosunki narodowościowo-wyznaniowe w terenie” swobodnie traktował także SRdSW we Wrocławiu. W przygotowanym przez niego zestawieniu za 1952 r. nie zgadzają się żadne dane liczbowe przekazane z powiatów. W ogóle nie

²⁷⁵ *Ibidem*, k. 9.

²⁷⁶ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/4, Sprawozdania statystyczne o stanie księży rzymsko-katolickich (półroczne) oraz wykazy księży i zakonnic, 1954–1960, k. 39–48. W tym przypadku WdSW we Wrocławiu sporządził wykaz klasztorów męskich i żeńskich określonych jako autochtoniczne wraz z informacją na temat języka i dominującej narodowości.

²⁷⁷ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Sprawozdanie PPRN w Miliczu z działalności referatu do spraw wyznań za okres od 1 X do 31 XII 1952 r., k. 22. RdSW PPRN w Miliczu informował, że grekokatolicki ksiądz Jarosław Wodonos przybył wraz z żoną i dziećmi do Milicza w 1948 r. i od tej pory pełnił posługę wikarego w parafii katolickiej w Miliczu. Pomimo przesiedlenia około 116 rodzin nie zorganizowano oddzielnej parafii unickiej.

²⁷⁸ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Sprawozdanie sytuacyjne RdSW PPRN w Świdnicy za okres od kwietnia do 31 XII 1952 r., 16 I 1953 r., k. 29.

²⁷⁹ *Ibidem*, k. 42–43.

²⁸⁰ *Ibidem*, k. 73.

uwzględniono w nim liczby autochtonów, chociaż UdSW wyraźnie tego żądał. W większości przypadków zawyżono zarówno liczbę Niemców, jak i osób przesiedlonych ze Wschodu. Słusznie nie uwzględniono w niej Greków, mieszkających na terenie powiatu lubańskiego, ale wszystko wskazuje na to, że podana liczba prawosławnych to przesiedleńcy w ramach akcji „Wisła”. Albo sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu za 1952 r. opierało się na innych danych, których źródła w chwili obecnej są nieznane, albo kierownik SRdSW we Wrocławiu konfabulował.

Tabela 4. Wybrane przykłady danych statystycznych podanych w punkcie „Stosunki narodowościowo-wyznaniowe w terenie” w sprawozdaniu SRdSW we Wrocławiu za 1952 r.

Powiat	Dane SRdSW we Wrocławiu ^a		Dane RdSW PPRN ^b			
	Niemcy	Akcja „Wisła”	Niemcy	Autochtoni	Akcja „Wisła”	Inne
bolesławiecki	312	475	294	56	226	
lubański	901	0	750	320	0	550 Greków, 350 prawosławnych
oleśnicki	14	1251	18	240	1263	
sycowski	5	0	5	461	0	
zgorzelecki	314	0	253	38	0	
razem	1546	1726	1320	1115	1489	900

Źródło: a – AAN, UdSW, 12/179, *Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 9–10*; b – APWr, *WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Sprawozdania referatów do spraw wyznań województwa wrocławskiego, k. 3, 18, 53, 60, 80 (SRdSW PWRN we Wrocławiu, przygotowując własne sprawozdanie, dysponował danymi z powiatów)*²⁸¹.

²⁸¹ Wybrano przykłady powiatów, dla których zachowały się sprawozdania roczne. Sprawozdanie SRdSW PWRN we Wrocławiu zawierało dane ze wszystkich 31 powiatów i miast na prawach powiatów. Natomiast sprawozdania roczne z terenu powiatów zachowały się

Z czasem sprawozdania z działalności WdSW we Wrocławiu poświęcały coraz mniej miejsca sprawom narodowościowo-wyznaniowym. Wraz z odwilżą październikową w 1956 r. oraz likwidacją referatów do spraw wyznań powiatowych rad narodowych w 1957 r. informacje na ten temat zaczęły zanikać. Ostatnimi zachowanymi dokumentami, w których WdSW we Wrocławiu posługiwał się przedstawioną powyżej kategoryzacją duchownych, są pismo kierownika WdSW we Wrocławiu do przewodniczących powiatowych rad narodowych z 1961 r.²⁸² w sprawie przesłania informacji dotyczącej rewizjonistycznej i antypolskiej działalności kleru oraz sprawozdanie sporządzone na podstawie informacji z terenu i przesłane do UdSW 11 września 1961 r.²⁸³ Podobną

tylko w pięciu przypadkach (Bolesławiec: sprawozdanie sporządzone 8 I 1953 r. wpłynęło do PWRN 12 I 1953 r., Lubiąż: sprawozdanie sporządzone 8 I 1953 r. wpłynęło do PWRN 12 I 1953 r., Syców: sprawozdanie sporządzone 22 I 1953 r. wpłynęło do PWRN 27 I 1953 r., Zgorzelec: sprawozdanie sporządzone 26 I 1953 r. wpłynęło do PWRN 29 I 1953 r., Oleśnica: sprawozdanie sporządzone 17 II 1953 r. wpłynęło do PWRN 2 III 1953 r.). Dane z tych powiatów zostały wykorzystane do przygotowania zestawienia.

²⁸² AIPN Wr, 291/1, Tajne pismo w sprawie postaw rewizjonistycznych wśród duchowieństwa (nr 0424/31/61), 14 VII 1961 r., k. 49. Pismo sporządzono w związku z wydanym przez wicedyrektora UdSW Jana Lecha poleceniem zebrania informacji na temat postaw rewizjonistycznych wśród duchowieństwa na podstawie tajnego pisma (nr 0744/112/tjn/61) z 10 VII 1961 r., *ibidem*, k. 50–51.

²⁸³ *Ibidem*, k. 52–56. W tajnym piśmie 0552/31/61 nie stwierdzono wśród polskiego duchowieństwa w województwie wrocławskim jawnie rewizjonistycznych wystąpień. Takie wystąpienia zanotowano natomiast wśród kleru żeńskiego autochtonicznego. Działalność rewizjonistyczna z podziałem na powiaty wyglądała następująco: Żąbkowice Śląskie – boromeuszki otrzymywały leki z RFN, które sprzedawały, a za uzyskane pieniądze wspomagały ludność niemiecką, członkowie zboru ewangelickiego otrzymywali paczki z RFN i ze Szwecji, boromeuszki z Trzebnicy otrzymywały leki z RFN i utrzymywały korespondencję prywatną; Bolesławiec – proboszcz parafii Wykroty ks. Jan Schmidt, autochton, posługiwał się językiem niemieckim i wypowiadał się o tymczasowości ZO, przełożona elżbietanek szarych ks. Agnieszka Szczęśny mówiła po niemiecku i starała się o wyjazd, diakonisa Emilia Ott ze zboru ewangelickiego w Bolesławcu utrzymywała kontakty z Niemcami zachodnimi; Legnica – ks. Wolfgang Meisler z Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego utrzymywał kontakty z niemieckimi organizacjami, które wspierały go materialnie; Zgorzelec – ks. Piotr Kwaśniewski, autochton, proboszcz parafii Zatonie, oświadczył, że ZO nie mają uregulowanej sytuacji; Wołów – boromeuszki posługiwały się głównie niemieckim, przełożona Maria Dąbrowska była silnie popierana przez niemieckie zakonnice i nie lubiła polskich zakonnic; Strzelin – gminą Kościoła ewangelicko-reformowanego zarządzał autochton Friedrich Flegler, który utrzymywał kontakty z niemieckimi organizacjami; Kłodzko – franciszkanki szpitalne w Ołdrzychowicach Kłodzkich z przełożoną Marią Ludwiką Breninkmayer (pochodziła z holenderskiej rodziny hrabiowskiej) na czele używały tylko języka niemieckiego.

kategoryzacją w stosunku do klasztorów posłużył się UdSW w kwietniu 1961 r. przy próbie zbadania, które placówki szczególnie zasłużyły się dla zachowania polskości na ZO²⁸⁴. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że koniec lat sześćdziesiątych przyniósł kres (przynajmniej w zakresie sprawozdawczości) tej specyficznej cesze polityki wyznaniowej na Dolnym Śląsku, tj. „problemowi” duchowieństwa pochodzenia niepolskiego. Przyczyn tego końca należy upatrywać zarówno w czynnikach naturalnych, jak i politycznych.

Kontrola działalności duchowieństwa o niepolskim pochodzeniu etnicznym prowadzona przez władze państwowe w ich ocenie była związana z kwestią zagrożenia rewizjonizmem wśród duchowieństwa niemieckiego i autochtonicznego²⁸⁵ oraz z walką z ukraińskim nacjonalizmem²⁸⁶. W tym drugim przypadku sytuację komplikowało dodatkowo

go, utrzymywały stałe kontakty z zagranicznymi ośrodkami kościelnymi, od których otrzymywały paczki i lekarstwa; Dzierżoniów – Zbór Zjednoczonego Kościoła Ewangelickiego utrzymywał kontakty listowne z RFN i Anglią, skąd otrzymywał literaturę i pieniądze, ale rewizjonistycznej działalności nie prowadził.

²⁸⁴ AIPN Wr, 291/1, Pismo UdSW do wydziałów do spraw wyznań z poleceniem sporządzenia ewidencji parafii i placówek klasztornych, które w trakcie rządów niemieckich były szczególnie zasłużone dla zachowania polskości (nr 0398/59/tj./61), 29 IV 1961 r., k. 32–33. W tym zakresie UdSW wskazał, że ewidencją należało objąć tylko te placówki autochtoniczne, których kler w sposób jednoznaczny podkreślał swoją polskość pomimo represji niemieckich. W ewidencji polecono uwzględnić parafie rzymskokatolickie i ewangelickie. Jako istotny powód ewidencjonowania UdSW wskazał konieczność podjęcia ewentualnych merytorycznych decyzji co do nieruchomości użytkowanych przez związki wyznaniowe na ZO. W odpowiedzi kierownik WdSW we Wrocławiu przesłał pismo (nr 0339/31/61) z 13 VI 1961 r. z informacją, że na terenie województwa wrocławskiego tego typu placówek nie było.

²⁸⁵ B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008, s. 147.

²⁸⁶ W ramach działań przeciwko ludności ukraińskiej aparat bezpieczeństwa na Dolnym Śląsku rozpoczął w 1952 r. akcję „Wichrzyciele”. Według Planu werbunku agentury do rozpracowania środowiska krypt. „Wichrzyciele” zatwierdzonego przez szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP) we Wrocławiu 19 III 1952 r. księża grekokatolicy przeszli na wyznanie rzymskokatolickie tylko dlatego, aby zakonspirować swój ukraiński nacjonalizm i prowadzić działalność antypaństwową, zob. AIPN Wr, 032/238/1, Plan werbunku agentury do rozpracowania środowiskowego kryptonim „Wichrzyciele”, 19 III 1952 r., k. 10. W kontrolę nad ludnością ukraińską zaangażował się także UdSW, który w grudniu 1951 r. zażądał od podległych mu jednostek na ZO dokładnych danych statystycznych dotyczących ludności ukraińskiej oraz wykazu duchownych. Kolejnym krokiem w tej sprawie było utworzenie specjalnej komisji z Aleksandrem Zawadzkiem na czele, mającej na celu ustalenie dokładnej liczby ludności ukraińskiej, jej nastrojów i postulatów.

zróznicowanie wyznaniowe. Przyjmuje się, że ok. 30 proc. przesiedleńców było wyznania prawosławnego, a 70 proc. – greckokatolickiego²⁸⁷. Oba wymienione czynniki występowały jednocześnie właśnie na obszarze ZO, a działania organów administracji wyznaniowej w tym zakresie były adekwatne do sytuacji, o czym świadczy konieczność uwzględniania przez komórki wojewódzkie w sprawozdaniach sytuacyjnych z działalności informacji na temat zarówno rewizjonizmu niemieckiego, jak i nacjonalizmu ukraińskiego. Konsekwencje szczególnego zainteresowania władz państwowych duchowieństwem skategoryzowanym według wyżej opisanego schematu były różne. W wymiarze indywidualnym dochodziło do podjęcia działań operacyjnych przez służby bezpieczeństwa państwa²⁸⁸ lub nawet do aresztowań²⁸⁹. W wymiarze szerszym władze państwowe stosowały: wysiedlenia, obejmujące całą grupę duchownych, np. wysiedlenie grupy duchownych autochtonów z terenu administratury apostolskiej Śląska Opolskiego²⁹⁰, lub skoordynowane masowe represje, np. wysiedlenie sióstr zakonnych z ZO w ramach akcji „X-2”,

W efekcie prac komisja zidentyfikowała 125 tys. Ukraińców zamieszkujących ZO w tym okresie (stan na marzec 1952 r.). Wśród ludności miały panować silne tendencje nacjonalistyczne, I. Hałagida, *Grekokatolicy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956* [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1..., s. 217.

²⁸⁷ Idem, *Kościół greckokatolicki i jego wierni narodowości ukraińskiej na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polskich w latach 1947–1957* [w:] *Ziemie Zachodnie i Północne Polski w okresie stalinowskim*, red. C. Osękowski, Zielona Góra 1999, s. 157.

²⁸⁸ Przykładem tego typu działań była przywołana już akcja krypt. „Wichrzyciele”, w której poddano rozpracowaniu środowisko „nacjonalistycznych” księży greckokatolickich, wymienionych imiennie jako zagrożenie dla państwa. Byli to: ks. Andrzej Złupko (2 IV 1947 r. mianowany przez prymasa Hłonda generalnym wikariuszem Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny), ks. Paweł Szuflat, ks. Konstanty Dacko, ks. Jarosław Hermaniuk i ks. Karol Korol, AIPN Wr, 032/238/1, Plan werbunku agentury do rozpracowania środowiska krypt. „Wichrzyciele”, 19 III 1952 r., k. 10.

²⁸⁹ Informacja o aresztowaniu ks. Jarosława Hury zob. I. Hałagida, *Grekokatolicy na Pomorzu Zachodnim*..., s. 213.

²⁹⁰ Do wysiedlenia dwudziestu duchownych autochtonów doszło w czerwcu i lipcu 1954 r. Na polecenie władz państwowych wikariusz kapitulny ks. M. Banach nakazał opuścić parafie i teren Śląska Opolskiego dwudziestu księżom: H. Czerwionce, J. Dollaowi, S. Duerschlagowi, B. Gadeowi, S. Górcie, J. Jaeschemu, H. Jordanowi, A. Klementowi, B. Kudlekowi, A. Liszce, F. Pieruszcze, J. Piszczkowi, W. Porwolowi, I. Przybyszowi, E. Puchale, J. Skorupie, F. Spilli, H. Weidlerowi, G. Weidlichowi, K. Wojciechowskiemu, zob. J. Kopiec, *Polityka ludowego państwa wobec Kościoła katolickiego na Śląsku Opolskim w latach 1945–1972* [w:] *Spółczesność – państwo – Kościół (1945–2000). Materiały z ogólnopolskiej*

której głównym zadaniem było zlikwidowanie niemieckich wpływów w środowiskach zakonnych.

Inspiracją dla wysiedlenia zakonnic z ZO pod zarzutem rewizjonizmu i działalności antypolskiej były akcje władz Czechosłowacji (1949 r.) i Węgier (1950 r.), którym udało się zlikwidować żeńskie i męskie zakony na własnym terenie²⁹¹. Na decyzję tę wpłynął konflikt z RFN wpleciony w ogólnościową sytuację geopolityczną i podsycany przez rewizjonistyczne głosy dotyczące granicy polsko-niemieckiej. Na przełomie 1952/1953 r. władze państwowe postanowiły wykorzystać go w dziedzinie polityki wyznaniowej państwa i zarzuciły duchowieństwu niemieckiemu i autochtonicznemu na ZO rewizjonizm i działania antypolskie²⁹². Powyższe było skorelowane z gromadzeniem przez wojewódzkie komórki administracji wyznaniowej informacji na temat przebywającego na ZO duchowieństwa niemieckiego, autochtonicznego i pochodzącego z Kresów Wschodnich. Duży nacisk UdSW na sprawozdania statystyczne w tym zakresie zdaje się potwierdzać tezę, że przesiedlenia zaczęto planować dużo wcześniej²⁹³. Wysiedlenie w Polsce Ludowej zdecydowano się jednak odłożyć ze względu na opór prymasa Wyszyńskiego²⁹⁴.

W optyce władz Polski Ludowej duchowieństwo pochodzenia nie-polskiego było wpisane w specyfikę ZO, stanowiąc ostoję rewizjonizmu, działań antypolskich oraz ukraińskiego nacjonalizmu. Wszystko to postrzegano jako zagrożenie dla państwa oraz dużą przeszkodę w repolonizacji ZO. Szczególnie trudnym przeciwnikiem dla SB oraz administracji wyznaniowej na terenie Dolnego Śląska były zakony żeńskie, w których żyły siostry niemieckie i tzw. autochtonki. Przesiedlenia z sierpnia 1954 r. miały w ocenie władz rozwiązać ten problem. Szczegóły akcji „X-2” zostaną omówione w dalszej części pracy, w kontekście polityki państwa wobec Kościoła katolickiego. W tym miejscu należy zaznaczyć tylko, że wysiedlono także zakonnice pochodzenia polskiego. Ostatecznie w 1957 r.

konferencji naukowej. Szczecin, 15–16 VI 2000, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000, s. 64; B. Noszczak, *Polityka państwa...*, s. 159–163.

²⁹¹ B. Noszczak, *Polityka państwa...*, s. 159.

²⁹² *Idem*, *Przesiedlenie żeńskich zgromadzeń zakonnych z województw katowickiego, opolskiego i wrocławskiego (sierpień 1954)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 1(9), s. 311–312.

²⁹³ *Idem*, *Polityka państwa...*, s. 143–144.

²⁹⁴ *Ibidem*, s. 159.

część zgromadzeń zakonnych otrzymała pozwolenie na powrót na teren województwa wrocławskiego²⁹⁵, ale na ogół bez możliwości odzyskania dawnych siedzib.

3.3. Poniemieckie mienie kościelne

Wraz ze zmianą granic i włączeniem ZO do Polski nastąpiła zmiana stosunków własnościowych na tych terenach. W pierwszych latach po wojnie osadnicy przybyli ze Wschodu zajmowali nieruchomości albo własnowolnie, albo na podstawie przydziału administracyjnego. Duchowieństwo wraz z falą osadników po prostu instalowało się w istniejących i nadających się do użytku obiektach sakralnych. Kwestie praw do nieruchomości schodziły wówczas na dalszy plan. Było to zrozumiałe zarówno ze względów socjologicznych (migracja, poczucie tymczasowości), jak i formalnoprawnych (brak rozpoznania stanu prawnego i struktur administracyjno-sądowych).

Po raz pierwszy kwestia własności poniemieckiej na ZO została zasygnalizowana w Manifeście PKWN w 1944 r. Zadeklarowano w nim konfiskatę majątków niemieckich i przejście pod zarząd państwowy niemieckiego majątku narodowego (fabryk, banków, lasów itp.)²⁹⁶. Manifest nie wspominał *expressis verbis* o majątkach kościelnych, ale też nie wyłączał ich spod działań aparatu państwowego. Kolejny raz prawna regulacja własności majątków pozostawionych bez właściciela została podjęta jeszcze w czasie trwania działań zbrojnych. Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach porzuconych i opuszczonych²⁹⁷ oraz Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych²⁹⁸ definiowały pojęcie majątku opuszczonego i porzuconego, ale w ocenie ówczesnej doktryny nie odnosiły się do ZO (obowiązywały tylko w Polsce central-

²⁹⁵ AAN, UdSW, 32/20, Wykaz zakonów mających pozwolenie na powrót do placówek, z których zostały wysiedlone w 1954 r., b.d., k. 4–6.

²⁹⁶ A. Gwiżdż, J. Zakrzewska, *Konstytucja i podstawowe akty ustawodawcze...*, s. 11.

²⁹⁷ Dz.U. 1945, nr 9, poz. 45. Dekret z dnia 2 III 1945 r. o majątkach porzuconych i opuszczonych utracił moc wobec nieprzedstawienia go przez Prezydium KRN do zatwierdzenia na posiedzeniu KRN. Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 1945 r. o utracie mocy prawnej dekretów o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów oraz o majątkach opuszczonych i porzuconych, Dz.U. 1945, nr 17, poz. 95.

²⁹⁸ Dz.U. 1945, nr 17, poz. 97.

nej) i do spraw związanych z majątkiem niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego²⁹⁹.

Kwestia poniemieckich majątków kościelnych na terenie m.in. Dolnego Śląska została uregulowana dopiero w 1946 r. po przejściu przez władze polskie zarządu ZO. Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich³⁰⁰ dotyczył już poniemieckich majątków kościelnych. W jego art. 2 ust. 1 pkt c) ustawodawca stwierdził, że na mocy prawa na własność Skarbu Państwa przechodzi wszelki majątek niemieckich i gdańskich osób prawnych z wyłączeniem osób prawnych prawa publicznego. Ten na mocy art. 2 ust. 4 dekretu przysługiwał odpowiednim polskim osobom prawnym, a w przypadku zbiegu roszczeń ostateczną decyzję miała podjąć RM w drodze uchwały. I tak na mocy art. 2 ust. 4 dekretu z 1946 r. Kościół katolicki przejął około trzech tysięcy różnego rodzaju nieruchomości i budynków na terenie ZO³⁰¹. W początkowym okresie administracja wyznaniowa nie kwestionowała praw własności nieruchomości nabytych na podstawie dekretu z 1946 r.³⁰² Zmiana w tym zakresie nastąpiła na początku 1957 r.³⁰³ Wówczas władze państwowe uznały, że Kościoły uważane za prawnych następców niemieckich osób prawnych prawa publicznego były tylko użytkownikami obiektów własności państwowej, które miały służyć w sprawowaniu kultu, tj. kościołów, kaplic, klasztorów, plebanii. Tym samym odebrały

²⁹⁹ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 91; H. Kołodziejek, *Sytuacja prawna nieruchomości kościelnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945–1956*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze” 1986, z. 16, s. 81.

³⁰⁰ Dz.U. 1946, nr 13, poz. 87.

³⁰¹ A. Dudek, *Państwo i Kościół...*, s. 139.

³⁰² Henryk Świątkowski wskazuje, że praktyka ta wynikała z nieprzezwycięzonego przez organy państwa poglądu o publicznoprawnym charakterze związków wyznaniowych prawnie uznanych, *idem*, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 93; por. D. Mazurkiewicz, *Spór o prawo własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945–1973*, „Studia Paradyskie” 2006, t. 16, s. 222; D. Walencik, *Zabór mienia kościelnego w latach 1944–1989 [w:] Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 34.

³⁰³ M. Krawczyk, *Urząd do Spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Seria Administracja i Zarządzanie” 2014, t. 27, nr 100, s. 121; D. Walencik, *Zabór mienia kościelnego...*, s. 34; T. Stanisławski, *Status prawny nieruchomości kościelnych na ziemiach odzyskanych*, „Studia Prawnicze Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 2013, nr 2(54), s. 73.

Kościółowi katolickiemu i KEA przymiot osób publicznoprawnych. Taka sytuacja w pewnych okolicznościach mogła mieć także skutki pozytywne. W przypadku orzeczenia zaległości podatkowych władze państwowe nie mogły przejść na ich poczet nieruchomości, które formalnie były własnością Skarbu Państwa³⁰⁴.

Dla ustalenia prawa własności do poniemieckich majątków kościelnych istotne będzie udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy polskie osoby prawne w postaci jednostek organizacyjnych kościołów i innych związków wyznaniowych są (były) następcami prawnymi niemieckich osób prawnych prawa publicznego. Kwestia ta stanowiła przedmiot rozważań zarówno ówczesnej, jak i współczesnej judykatury. Problem dotyczył jedynie Kościoła katolickiego i KEA, ponieważ tylko one w myśl przepisów prawa niemieckiego miały status korporacji prawa publicznego³⁰⁵. Własność pozostałych kościołów i innych związków wyznaniowych na mocy art. 2 ust. 1 pkt c) dekretu z 1946 r. przeszła *ex lege* na rzecz Skarbu Państwa.

W odpowiedzi na pojawiające się pytania o zmianę praktyki działania administracji wyznaniowej w odniesieniu do uznawania własności Kościoła katolickiego i KEA na ZO wicedyrektor UdSW Jan Lech w piśmie do wszystkich organów administracji wyznaniowej na ZO³⁰⁶ z dnia 3 czerwca 1957 r. zajął następujące stanowisko: „przez polskie osoby prawne prawa publicznego należy rozumieć związki samorządu terytorialnego, związki samorządu gospodarczego (ubezpieczalnie społeczne, izby rzemieślnicze, izby lekarskie itp.)”³⁰⁷, tym samym „związki religijne uznane o uregulowanym stosunku do państwa, i ich osoby prawne, więc i Kościół katolicki, nie są osobami prawa publicznego w rozumieniu

³⁰⁴ T. Stanisławski, *Przejmowanie majątku zgromadzeń zakonnych na podstawie prawa podatkowego i ustawy o dobrach martwej ręki w czasach PRL* [w:] *Prawo instrumentem walki...*, s. 23.

³⁰⁵ Instytucja ta została wprowadzona na mocy art. 137 konstytucji weimarskiej, H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 147; J. Krukowski, *Osobowość prawna Kościoła katolickiego w relacji do państwa*, „Rocznik Nauk Społecznych” 1980, t. 8, s. 8.

³⁰⁶ AAN, UdSW, 59/698, Pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha do wszystkich organów administracji wyznaniowej na ZO (nr III.22a/29/57), 3 VI 1957 r., k. 87–88. O piśmie wspominają: H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 94; M. Krawczyk, *Urząd do Spraw Wyznań...*, s. 120.

³⁰⁷ Zamiast art. 2 ust. 4 i 6 powinno być art. 3 ust. 4 i 6. W dalszej części dokumentu tej pomyłki już nie ma.

art. 2 ust. 4 i 6 dekretu”. Tłumaczył, że wobec niewskazania w drodze uchwały Rady Ministrów właściwej osoby prawnej majątek taki z mocy prawa jest własnością Skarbu Państwa. Jednocześnie kwestionował ważność czynności prawnych podjętych przez Kościół katolicki wobec tych nieruchomości oraz polecił zgłaszać prokuraturze wszystkie próby wykonywania przez przedstawicieli Kościoła katolickiego praw własności w stosunku do tych obiektów.

Kolejny raz administracja państwowa wypowiedziała się na temat własności poniemieckich majątków kościelnych na Ziemiach Odzyskanych już po orzeczeniach Sądu Najwyższego istotnych dla tej sprawy. 23 kwietnia 1959 r. Ministerstwo Gospodarki Komunalnej (MGK) wystosowało do wydziałów gospodarki komunalnej i mieszkaniowej PWRN na ZO pismo okólne nr 20³⁰⁸, w którym analogicznie jak w piśmie wicedyrektora UdSW Jana Lecha do wszystkich organów administracji wyznaniowej na ZO podtrzymano interpretację przepisów dekretu. Okólnik stwierdzał, że wszelkie budynki mieszkalne i użyteczne wraz z przyległościami podlegają zarządowi wydziałów gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, budynki sakralne i cmentarze wyznaniowe natomiast jurysdykcji UdSW³⁰⁹. Z powodu przyjętej interpretacji MGK poleciło: przejęcie zarządu nad budynkami o charakterze niesakralnym, poinformowanie o tym jednostek kościelnych, uiszczenie czynszu z mocą wsteczną od 1 stycznia 1959 r., a także unieważnienie umów dzierżawy i wzięcie tych obiektów w zarząd. Inną konsekwencją okólnika było stanowisko Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, który od 1 stycznia 1961 r. odmawiał ubezpieczenia budynków sakralnych od ognia, uznając je za własność państwa³¹⁰.

W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że zmiana w praktyce działania administracji wyznaniowej była podyktowana otwarciem nowego frontu walki władz Polski Ludowej z Kościołem katolickim. Przemawia za tym to, że w piśmie UdSW wicedyrektor Jan Lech wyraźnie wskazywał Kościół katolicki jako podmiot, któremu państwo odmawia osobowości

³⁰⁸ AAN, UdSW, 59/698, Pismo okólne nr 20 z 23 IV 1959 r. w sprawie poniemieckich majątków kościelnych na Ziemiach Zachodnich, k. 84–86.

³⁰⁹ Dariusz Walencik słusznie wskazał, że wyłączenie obiektów sakralnych od przejęcia zarządu nie zmieniało sytuacji cywilnoprawnej tych obiektów. Pozostały one pod zarządem UdSW i nadal były użytkowane, *idem*, *Zabór mienia kościelnego*..., s. 35, przyp. 9.

³¹⁰ M. Krawczyk, *Urząd do Spraw Wyznań*..., s. 122.

publicznoprawnej, pomijając w ogóle KEA. Okólnik nr 20 wspominał już wprawdzie o Kościele protestanckim, ale przede wszystkim akcentował niezasadność roszczeń Kościoła katolickiego.

Z prawnego punktu widzenia ustalenie, czy w momencie wejścia w życie dekretu z 8 marca 1946 r. o mieniu opuszczonym i poniemieckim Kościół katolicki oraz KEA w Polsce Ludowej były odpowiednimi osobami prawnymi w rozumieniu art. 2 ust. 4 tego dekretu, ma fundamentalne znaczenie dla oceny prawności działania władz. W tym zakresie SN wypowiedział się cztery razy³¹¹. Chronologicznie najwcześniej we wrześniu 1958 r. SN orzekł, że tylko osoby prawne prawa publicznego mogą na mocy dekretu z 1946 r. nabyć własność niemieckich majątków pokościelnych, do tego grona nie należy jednak Kościół katolicki, ponieważ w świetle obowiązujących przepisów nie ma podstaw do przyznania mu tego rodzaju osobowości. Jednocześnie SN wskazał źródła tego rodzaju osobowości prawnej: umowa międzynarodowa, przepis prawa lub poruczenie Kościołowi specjalnych zadań publicznoprawnych. Żadna z tych przesłanek w jego ocenie nie została spełniona³¹². Podobne stanowisko zajął SN 17 czerwca 1959 r. Orzekł, że poniemiecki majątek osób prawnopublicznych nie przeszedł z mocy prawa na własność polskich osób prawnych, tylko stał się własnością Skarbu Państwa. Nieco odmienne stanowisko zaprezentował SN w orzeczeniu z 3 grudnia 1958 r. Wprawdzie uznał, że jednostki kościelne nie mogą być osobami prawa publicznego w rozumieniu art. 2 ust. 4 dekretu z 1946 r., ale według niego nie oznacza to, że kościelne jednostki organizacyjne nie nabyły prawa własności do mienia swoich niemieckich poprzedników. Powołał się tutaj na przesłanki potwierdzające nabycie prawa własności, tj. na praktykę działania administracji państwowej, która do tej pory traktowała Kościół katolicki jako właściciela³¹³.

³¹¹ Orzeczenie SN z dnia 11 września 1958 r. (II CR 576/58) niepublikowane; Orzeczenie SN z dnia 3 grudnia 1958 r. (IV CR 95/59) niepublikowane; Orzeczenie SN z dnia 17 czerwca 1959 r. (II CR 162/59) niepublikowane; Uchwała Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego – Izba Cywilna – zasada prawna z dnia 19 grudnia 1959 r. (I CO 42/59, Legalis 506803); H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe*..., s. 94–95; D. Walencik, *Zabór mienia kościelnego*..., s. 35–37; T. Stanisławski, *Status prawny nieruchomości kościelnych*..., s. 74.

³¹² D. Walencik, *Zabór mienia kościelnego*..., s. 35.

³¹³ T. Stanisławski, *Status prawny nieruchomości kościelnych*..., s. 74.

Wobec sprzeczności orzeczeń SN zajął się powyższym zagadnieniem w składzie siedmioosobowym³¹⁴. 19 grudnia 1959 r. przyjął uchwałę, w której stwierdził, że „Jednostki organizacyjne związków wyznaniowych, działających na obszarze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, nie mogą być uważane w stosunku do niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego za odpowiednie osoby prawne w rozumieniu art. 2 ust. 4 dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich”. SN zastosował tutaj kryterium formalne – orzekł, że skoro konstytucja marcowa z 1921 r. nie nadała kościołom i innym związkom wyznaniowym charakteru osoby prawnej prawa publicznego i nie uczynił tego konkordat z 1925 r., a ustawodawca przedwojenny rozróżniał związki religijne i osoby publicznoprawne, to nie ma podstaw, aby uznać jednostki organizacyjne tego kościoła za osoby prawa publicznego³¹⁵. Jednocześnie SN wskazał, że nie ma przeszkód natury prawnej do uregulowania kwestii przekazania własności poniemieckich majątków kościelnych kościołom i innym związkom wyznaniowym w drodze odrębnej ustawy³¹⁶ (powyższa zasada prawna nadal obowiązuje, ale jej praktyczne znaczenie jest obecnie ograniczone)³¹⁷. W ten sposób ugruntował stanowisko władz państwowych prezentowane od 1957 r.³¹⁸ Uchwała, podobnie jak wcześniejsze okólniki, była wymierzona głównie w interesy Kościoła katolickiego³¹⁹.

³¹⁴ Michał Krawczyk, powołując się na dokumenty z zasobu AAN, podał, że uchwała ta była wynikiem działań UdSW, który przeciwdziałając orzeczeniu z grudnia 1958 r., postanowił zadbać o dobranie właściwego składu orzekającego, *idem*, *Urząd do Spraw Wyznań*..., s. 123; por. D. Mazurkiewicz, *Spór o prawo własności*..., s. 228. Obaj autorzy nie odnieśli się jednak do orzeczenia SN z czerwca 1959 r.

³¹⁵ Z. Strus, *Nabycie własności i prawa rzeczowe zastawnicze w praktyce Sądu Najwyższego*, „Palestra” 1994, nr 38/9–10(441–442), s. 13. Zbigniew Strus nie podzielał argumentacji SN, ale nie wszedł w polemikę z formalnymi przesłankami, którymi kierował się skład orzekający.

³¹⁶ D. Walencik, *Zabór mienia kościelnego*..., s. 38.

³¹⁷ W związku z wejściem w życie Ustawy z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, kwestie własności niemieckich majątków kościelnych zostały w znaczącej części rozwiązane, Dz.U. 1971, nr 16, poz. 156.

³¹⁸ W lutym 1960 r. UdSW poinformował wszystkie wydziały do spraw wyznań o treści uchwały, a co za tym idzie o bezpodstawności roszczeń Kościoła katolickiego, M. Krawczyk, *Urząd do Spraw Wyznań*..., s. 123.

³¹⁹ Z. Strus, *Nabycie własności*..., s. 12.

Zasadniczo nie ma wątpliwości, że publicznoprawna osobowość kościołów i innych związków wyznaniowych nie funkcjonowała pod rządami Konstytucji PRL. Na podstawie przyjętych przez ustawodawcę koncepcji stosunków państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi oraz wobec odebrania im w wyniku tzw. laicyzacji prawa państwowego władztwa w zakresie akt stanu cywilnego i spraw małżeńskich kościoły i inne związki wyznaniowe nie posiadały osobowości publicznoprawnej. Sytuacja ta była konsekwencją generalnej zasady rozdziału Kościoła i państwa³²⁰. Inną kwestią pozostaje przyznanie poszczególnym jednostkom Kościoła katolickiego (parafiom, diecezjom i seminarium duchownym) osobowości prawnej przez SN 18 kwietnia 1963 r.³²¹

Odnosząc się jednak do formalnych przesłanek posiadania osobowości publicznoprawnej przez Kościół katolicki, należy rozważyć przytoczone przez SN w uchwale z 19 grudnia 1959 r. trzy z nich: nadanie tego typu osobowości w wyniku umowy międzynarodowej, nabycie jej z mocy przepisów prawa oraz powierzenie jej w związku z wykonywaniem władztwa publicznego. Spośród nich najmniej wątpliwości budzi ta ostatnia. Proces tzw. laicyzacji prawa państwowego (opisany powyżej) pozbawił kościoły i inne związki wyznaniowe uprawnień do wykonywania władztwa publicznego w zakresie spraw małżeńskich i prawa do prowadzenia ksiąg stanu cywilnego, tj. wykonywania zadań państwowego urzędnika stanu cywilnego. Powyższe uprawnienia zostały odebrane Kościołowi katolickiemu i KEA w 1945 r. Z formalnoprawnego punktu widzenia przesłanka powierzenia osobowości publicznoprawnej tym kościołom

³²⁰ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 153; Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 255; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1978, s. 53. Józef Krukowski zwrócił uwagę, że niektóre państwa pomimo rozdziału odmiennie interpretują możliwość przyznania osobowości publicznoprawnej, *idem*, *Osobowość prawna Kościoła katolickiego...*, s. 13.

³²¹ SN stwierdził: „Wobec braku przepisu ustawowego wyraźnie regulującego zagadnienie osobowości prawnej Kościoła rzymskokatolickiego i jego jednostek w Polsce, można wymienione wyżej przepisy uznać za podstawę do przyjęcia osobowości prawnej parafii, diecezji i seminariów duchownych”, Postanowienie Sądu Najwyższego – Izba Cywilna – z dnia 18 IV 1963 r. (I CR 223/63, Legalis 104498). Andrzej Rozmarynowicz na marginesie rozważań o zdolności prawnej w ramach prawa cywilnego wysnuł tezę, że „Kościół posiada nieodokreślone cechy lub przymioty osobowości publicznoprawnej”, *idem*, *W sprawie statusu prawnego Kościoła Katolickiego w PRL (rozważania do dyskusji)*, „Palestra” 1987, t. 31, nr 2(350), s. 12.

w związku z wykonywaniem władztwa publicznego nie funkcjonowała zatem w czasie wydania dekretu z 1946 r. Władztwo tego typu nie istniało także po 1952 r., co podkreślała ówczesna doktryna³²².

Nadanie osobowości publicznoprawnej w wyniku umowy międzynarodowej lub przepisów prawa jako podstawy prawnej regulacji stosunku państwa do obu Kościołów w okresie międzywojennym należy rozważyć natomiast łącznie. W tym kontekście najważniejsze znaczenie miały postanowienia konstytucji marcowej, konkordatu z 1925 r. (Kościół katolicki) oraz Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Osobowość publicznoprawna Kościoła katolickiego w okresie międzywojennym nie budziła wątpliwości. Wynikała z art. 114 konstytucji marcowej³²³, który zapewniał m.in.: autonomię wewnętrzną Kościoła poprzez uznanie prawa kanonicznego jako elementu prawa państwowego oraz swobodę jego działalności limitowaną przepisami prawa państwowego³²⁴. Dopelnieniem tych postanowień był konkordat z 1925 r., który ugruntował przymioty osobowości publicznoprawnej przez przyznanie Kościołowi katolickiemu uprawnień władczych w zakresie akt stanu cywilnego i spraw małżeńskich. Wiązało się to z wykonywaniem przez

³²² J. Osuchowski, *Niektóre problemy dotyczące statusu prawnego Kościoła rzymskokatolickiego w PRL*, „Państwo i Prawo” 1988, nr 3, s. 111; por. J. Krukowski, *Osobowość prawna Kościoła katolickiego...*, s. 13; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 147.

³²³ „Wyznanie rzymskokatolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w Państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań. Kościół rzymskokatolicki rządzi się własnymi prawami. Stosunek Państwa do Kościoła będzie określony na podstawie układu ze Stolicą Apostolską, który podlega ratyfikacji przez Sejm”, Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267.

³²⁴ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 138–141; K. Dembski, *Osobowość prawna Kościoła Katolickiego w PRL*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1981, z. 6, s. 3; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 34; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 130–137. Odmienne stanowisko co do osobowości publicznoprawnej zajął Janusz Osuchowski. Podważył on art. 113–115 konstytucji marcowej jako ramy osobowości publicznoprawnej związków wyznaniowych prawnie uznanych, odnosząc te przepisy tylko do osobowości prawnej na gruncie prawa prywatnego, *idem*, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1967, s. 431–433. Szerzej w tej sprawie zob. L. Górnicki, *Problem nabywania oraz charakteru osobowości prawnej kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce* [w:] *Prawo wyznaniowe...*, s. 229–233.

duchowieństwo katolickie zadań urzędników stanu cywilnego, w tym wydawaniem akt, odpisów i zaświadczeń, mających moc prawną na forum prawa państwowego. Także uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 12 września 1945 r. w sprawie konkordatu i przyjęta we współczesnym orzecznictwie SN koncepcja utraty mocy obowiązującej konkordatu w dniu 8 maja 1945 r. w wyniku istotnej zmiany okoliczności nie przesądzały o pozbawieniu Kościoła katolickiego osobowości publicznoprawnej. W ocenie autora należy bowiem ją wywodzić na podstawie art. 113 i 114 konstytucji marcowej³²⁵, który gwarantował samodzielność organizacyjną i autonomię w działaniu. Konkordat tylko te kwestie doprecyzowywał. Nawet część ówczesnej doktryny wskazywała, że prawo kanoniczne zachowało swoją moc jako wewnętrzne prawo Kościoła katolickiego. Powyższe miało wynikać z Ustawy konstytucyjnej z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej oraz z Deklaracji Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 lutego 1947 r. w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich³²⁶, które podtrzymywały podstawowe założenia konstytucji marcowej³²⁷.

Zmiana interpretacji dekretu z 1946 r., a tym samym odebranie Kościołowi katolickiemu przymiotu osób publicznoprawnych przez władze państwowe, wywołała protesty hierarchii katolickiej, podnoszącej, że osobowość publicznoprawna została jej przyznana na mocy konstytucji marcowej i konkordatu z 1925 r., a działania władz uderzały w wolność religijną oraz *de facto* w polskość ZO, sankcjonując w ten sposób tymczasowość granicy³²⁸. W odpowiedzi na te zarzuty dyrektor UdSW Jerzy Sztachelski skierował na ręce bp. Choromańskiego, sekretarza Episkopatu Polski, pismo z 31 lipca 1959 r., w którym podkreślił, że ani konstytucja marcowa, ani konkordat z 1925 r. *expressis verbis* nie nadały Kościołowi

³²⁵ Por. K. Dembski, *Osobowość prawna Kościoła Katolickiego...*, s. 3. Henryk Kołodziejek stwierdził, że konstytucja marcowa nie nadawała osobowości publicznoprawnej związkowi wyznaniowemu, *idem*, *Sytuacja prawna nieruchomości kościelnych...*, s. 91–95. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że Kołodziejek był kierownikiem WdSW PWRN w Szczecinie.

³²⁶ S. Piotrowski, *Konkordat...*, s. 6.

³²⁷ Por. J. Osuchowski, *Problem obowiązywania konkordatu z 1925 r. w Polsce Ludowej*, „Państwo i Prawo” 1985, z. 5, s. 53.

³²⁸ *List Episkopatu Polski do Premiera J. Cyrankiewicza w sprawie okólnika nr 20 Ministra Gospodarki Komunalnej, 3 lipca 1959 r. Warszawa [w:] P. Raina, Kościół w PRL...*, s. 731–733.

katolickiemu osobowości prawnej prawa publicznego³²⁹. We wrześniu 1959 r.³³⁰ Episkopat Polski, powołując się na orzeczenie SN z września 1958 r., które stwierdziło nabycie własności bez potwierdzenia osobowości publicznoprawnej, w imię polskiej racji stanu ponownie wezwał władze państwowe do uchylenia Okólnika nr 20. Korespondencja ta toczyła się już jednak w okresie napięcia we wzajemnych relacjach w wyniku działań władz państwowych wobec bp. Czesława Kaczmarka³³¹.

Reasumując, w dniu wejścia w życie Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich Kościół katolicki posiadał przymioty osoby prawnej prawa publicznego, a więc spełniał przesłanki art. 2 ust. 4 dekretu i był w posiadaniu poniemieckich majątków kościelnych jako następca prawny osób prawnych prawa publicznego. Podkreślić jednak należy, że prawo własności nabył tylko wobec nieruchomości należących przed wojną do niemieckiego Kościoła katolickiego. Objęcie w posiadanie nieruchomości kościelnych i obiektów sakralnych pozostałych po KEA oraz po innych związkach wyznaniowych nieposiadających osobowości publicznoprawnej należy uznać za niespełniające wymogów formalnoprawnych przewidzianych w dekreście³³². Decydujące znaczenie ma tu bowiem określenie „odpowiednie osoby prawne”. W tym kontekście wyraźnie wskazano, że przejęcie własności może nastąpić tylko w obrębie danego wyznania.

Przyjęta powyżej konstatacja, że osobowość publicznoprawna kościołów i innych związków wyznaniowych w II RP miała swoje bezpośrednie i autonomiczne źródło w art. 113–115 konstytucji marcowej, ma również decydujące znaczenie dla określenia charakteru osobowości prawnej KEA w momencie wejścia w życie Dekretu z 1946 r. Z art. 115 konstytucji marcowej oraz Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r.

³²⁹ AAN, UdSW, 59/698, Pismo dyrektora UdSW Jerzego Sztachelskiego do sekretarza Episkopatu Polski bp. Zygmunta Choromańskiego w sprawie nieruchomości kościelnych na ZO, 31 VII 1959 r., k. 78–83.

³³⁰ *List Episkopatu do Pełnomocnika Rządu do Spraw Stosunków z Kościołem J. Sztachelskiego w sprawie nieruchomości kościelnych na Ziemiach Zachodnich, 29 września 1959 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 745–747.

³³¹ Więcej na ten temat zob. w dalszej części pracy.

³³² Biskup Zygmunt Choromański w liście z lipca 1959 r. stwierdził, że Kościół katolicki miał także prawo własności do nieruchomości ewangelickich. Taka interpelacja nie mogła jednak być przyjęta w toku poczynionych ustaleń odnośnie do „odpowiedniej osoby prawnej”.

o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej wynika, że KEA posiadał osobowość publicznoprawną w okresie międzywojennym. Analogicznie jak Kościół katolicki otrzymał władztwo w zakresie aktów urzędu stanu cywilnego oraz spraw małżeńskich, co więcej, orzeczenie władz kościelnych w przedmiotowym zakresie miało moc obowiązującą na forum prawa publicznego. W przypadku KEA na podstawie Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich i Ustawy z dnia 4 lipca 1947 r. w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej utrzymano moc obowiązującą dekretu z 1936 r., tym samym należy uznać, że osobowość prawna KEA w 1946 r. także miała charakter publicznoprawny. KEA i jego jednostki były zatem odpowiednią osobą prawną prawa publicznego w rozumieniu art. 2 ust. 4 dekretu z 1946 r. i na tej podstawie nabyły prawo własności nieruchomości, które przed wojną należały do niemieckiego odpowiednika KEA. Dodatkowo w przypadku tego Kościoła nie zachodził problem braku osobowości prawnej na gruncie prawa cywilnego, która została określona w dekreście z 1936 r.

W wyniku przeprowadzonej analizy stwierdzić należy, że zarówno zmiana postępowania władz państwowych w zakresie uznawania osobowości publicznoprawnej dwóch Kościołów, jak i zasada prawna z 1959 r. były dotknięte istotną wadą, chociaż w kontekście późniejszych działań legislacyjnych i aktualnego stanu faktycznego ma to już tylko znaczenie symboliczne³³³ (z formalnoprawnego punktu widzenia zasada prawna z 1959 r. nadal ma moc obowiązującą). Dowiedzione błędne przesłanki wydania uchwały SN dają przekonanie, że działania administracji wyznaniowej, pomimo pozornego legalizmu, nosiły znamiona represji wobec Kościoła katolickiego i KEA. Dopełnieniem tego poglądu jest fakt, że w pierwszych latach po wojnie administracja państwowa uznawała osobowość publicznoprawną obu Kościołów³³⁴.

³³³ Pytanie Pierwszego Prezesa SN o identycznej treści jak w 1959 r. zostało skierowane do całego składu Izby Cywilnej w listopadzie 1993 r. W roku następnym wniosek ten wycofano, dlatego nadal moc obowiązującą ma zasada prawna z 1959 r., Z. Strus, *Nabycie własności...*, s. 12.

³³⁴ D. Walencik, *Zabór mienia kościelnego...*, s. 34. Henryk Kołodziejek opisał ewolucję w poglądach urzędów państwowych na temat osobowości publicznoprawnej Kościoła katolickiego, zob. *idem*, *Sytuacja prawna nieruchomości kościelnych...*, s. 95–102.

Uregulowanie kwestii własności poniemieckich majątków kościelnych próbowano podjąć już kilka miesięcy po orzeczeniu SN w 1959 r. Na odprawie kierowników WdSW 6 lutego 1960 r. w Warszawie połączono dokonać dokładnego spisu poniemieckich nieruchomości kościelnych³³⁵. Ustawa z 14 lipca 1961 r. o gospodarce nieruchomościami w miastach i osiedlach³³⁶, przewidująca w art. 392 ust. 2 możliwość przekazania osobom prawnym kościołów i innych związków wyznaniowych własności nieruchomości, które przeszły na własność Skarbu Państwa, okazała się jednak w tym punkcie przepisem martwym. Pomimo wydania do niej ponad sześćdziesięciu aktów wykonawczych nie przekazano żadnej nieruchomości. Z przygotowaniami do uchwalenia powyższej ustawy można łączyć zapewne nakaz spisu kościelnych majątków poniemieckich oraz wspomniane już pismo z kwietnia 1961 r. w sprawie zasług dla utrzymania polskości położonych przez parafie i klasztory na ZO.

Ostateczne uregulowanie kwestii własności poniemieckich majątków kościelnych na ZO nastąpiło w 1971 r. Uchwalenie odpowiedniej ustawy poprzedziły rozmowy rządu i przedstawicieli Kościoła katolickiego, w trakcie których obie strony poczyniły pewne ustępstwa³³⁷. Artykuł 1 Ustawy z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych³³⁸ stwierdzał: „Własność nieruchomości państwowych lub ich części położonych na obszarze Ziem Zachodnich i Północnych, które w dniu 1 stycznia 1971 r. znajdowały się w wyłącznym faktycznym władaniu osób prawnych Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych, przechodzi nieodpłatnie na te osoby prawne”. W ten sposób Kościół katolicki nabył prawo własności do około 4700 kościołów i kaplic oraz do tysiąca kilkuset innych budynków, w których oprócz instytucji kościelnych oraz mieszkań duchownych i pracowników kościelnych nie było osób i instytucji postronnych. Inne

³³⁵ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 6 II 1960 r., k. 37–41.

³³⁶ Dz.U. 1961, nr 32, poz. 159.

³³⁷ D. Mazurkiewicz, *Spór o prawo własności...*, s. 236.

³³⁸ Dz.U. 1971, nr 16, poz. 156.

związki wyznaniowe i ich osoby prawne otrzymały natomiast na własność około 100 kościołów i 70 innych budynków³³⁹. Podmioty uprawnione do nabycia własności wskazał na podstawie delegacji ustawowej dyrektor UdSW³⁴⁰. Ujawnienie prawa własności w księgach wieczystych skutkowało zwolnieniem od opłat i podatków³⁴¹. Artykuł 2 ustawy z 1971 r. ot-

³³⁹ *Polityka wyznaniowa...*, s. 307; D. Mazurkiewicz, *Spór o prawo własności...*, s. 237; D. Walencik, *Zabór mienia kościelnego...*, s. 41.

³⁴⁰ Zarządzenie Dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 13 sierpnia 1971 r. w sprawie wykonania przepisów o przejściu na osoby prawne Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M.P. 1971, nr 44, poz. 284. Uprawnienia dotyczyły następujących kościelnych osób prawnych: 1) parafii, diecezji i diecezjalnych seminariów duchownych Kościoła Rzymskokatolickiego; 2) parafii i diecezji Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego; 3) parafii i diecezji Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz Kościoła tego jako całości; 4) parafii Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; 5) parafii i diecezji Kościoła Polskokatolickiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; 6) parafii Kościoła Metodystycznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; 7) gmin wyznaniowych Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego nieposiadającego hierarchii duchownej; 8) gmin wyznaniowych Muzułmańskiego Związku Religijnego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; oraz następujących kościołów i związków wyznaniowych jako całości: Polskiego Kościoła Chrześcijan Baptystów; Kościoła Adwentistów Dnia Siódmego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; Karaimeńskiego Związku Religijnego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej; Zrzeszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego w Polsce; Stowarzyszenia Badaczy Pisma Świętego w Polsce; Świeckiego Ruchu Misyjnego „Epifania”, a także zakonów, prowincji zakonnych, domów zakonnych, zakonnych seminariów duchownych oraz takich samych jednostek organizacyjnych kongregacji duchownych.

³⁴¹ W obrocie prawnym wskazane powyżej zarządzenie ma moc prawną. Potwierdza to wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego z siedzibą w Warszawie z dnia 5 maja 2015 r. (I SA/Wa 98/15, Legalis 1322331), w którym sąd zważył, że wejście w życie Konstytucji RP z 1997 r. nie oznaczało dyskwalifikacji aktów normatywnych wydanych zgodnie z odmiennymi zasadami prawotwórstwa, obowiązującymi we wcześniejszym okresie, jak również przywołał poglądy wyrażane w doktrynie, zgodnie z którymi jeśli „akt podstawowy został wydany przez podmiot, który miał do tego kompetencję i jeżeli dochowana została procedura wydawania tego aktu, to akt taki obowiązuje nadal”, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, t. 1, Warszawa 1999, s. 12 (uwaga 14 do art. 241 Konstytucji). Naczelny Sąd Administracyjny dodał natomiast, iż w przeciwnym razie należałoby dojść do pozbawionego podstaw wniosku, że Konstytucja RP z 1997 r. ma w tym zakresie moc wsteczną, co oznaczałoby, iż większość aktów normatywnych wydanych w okresie PRL nie może posiadać dzisiaj mocy obowiązującej: „Sąd rozpoznający sprawę powyższe poglądy w pełni podziela i uznaje, że mogą one znaleźć zastosowanie również w niniejszej

worzył zaś drogę do dalszych przysporzeń na rzecz Kościoła katolickiego i innych związków wyznaniowych. Na jego podstawie RM podjęła trzy uchwały, przekazujące kolejne 662 nieruchomości na własność kościelnych osób prawnych³⁴².

Uregulowanie kwestii własności poniemieckich majątków kościelnych należy rozpatrywać w kontekście normalizacji stosunków PRL z Watykanem i zbliżającej się decyzji papieża o utworzeniu stałych diecezji na terenie ZO. Uznanie przez Kościół katolicki konieczności odrębnej regulacji potwierdza, że instytucja ta zrezygnowała ze stanowiska, na którym stała konsekwentnie od początku sporu w sprawie własności poniemieckich majątków kościelnych, tj. następstwa prawnego po niemieckich osobach publicznoprawnych, w tym także własności nieruchomości poewangelickich. Jak podniesiono wyżej, taki punkt widzenia był nieuprawniony. Mimo tego ustawa z 1971 r. była korzystna dla Kościoła katolickiego. Wprowadzając kryterium „wyłączonego faktycznego władania”, abstrahowała od kwestii prawa własności przed 1939 r., sankcjonując w ten sposób przejęcie mienia po niekatolickich związkach wyznaniowych przez osoby prawne Kościoła katolickiego³⁴³.

sprawie. Wobec powyższego, badając, czy zarządzenie z 13 sierpnia 1971 r. mogło być podstawą wydania zaskarżonej decyzji, uwzględnić należy kontekst prawny istniejący w dacie jego wydania”.

³⁴² Uchwała nr 231 Rady Ministrów z dnia 8 października 1973 r. w sprawie przekazania osobom prawnym Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M.P. 1973, nr 45, poz. 262; Uchwała nr 302 Rady Ministrów z dnia 31 grudnia 1973 r. w sprawie uregulowania stanu prawnego nieruchomości i szpitala w Trzebnicy, M.P. 1973, nr 57, poz. 324 (nastąpiło przekazanie nieruchomości wraz z zapewnieniem użytkowania przez szpital i określeniem w drodze decyzji administracyjnej obowiązków użytkowania); Uchwała nr 303 Rady Ministrów z dnia 31 grudnia 1973 r. w sprawie przekazania osobom prawnym Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M.P. 1973, nr 57, poz. 325.

³⁴³ Po uchwaleniu ustawy 5 VIII 1971 r. władze państwowe przystąpiły do dalszych rozmów z Episkopatem w sprawie ustalenia zakresu interpretacji i stosowania jej przepisów odnośnie do nieruchomości na ZO. Ze strony UdSW rozmowy prowadził Aleksander Merker, naczelnik Wydziału Rzymskokatolickiego, a ze strony Episkopatu – ks. Franciszek Gościński i ks. Alojzy Orszulik, AAN, UdSW, 122/77, Projekt wspólnej instrukcji w sprawie nieruchomości na Ziemiach Zachodnich sporządzony przez Aleksandra Merkera, 12 VIII 1971 r., k. 8–17. Pierwsza wersja planu rozmów zawierała dwadzieścia cztery punkty do omówienia. Po wspólnych konsultacjach ostateczny tekst wiążących ustaleń oraz wzory wniosków

Tabela 5. Liczba nieruchomości przekazanych Kościołowi katolickiemu i innym związkom wyznaniowym na mocy uchwał RM z 1973 r. według województw

Nazwa województwa	Liczba nieruchomości
białostockie	10
gdańskie	50
katowickie	21
koszalińskie	47
olsztyńskie	63
opolskie	99
poznańskie	4
szczecińskie	98
Wrocław (miasto)	34

i oświadczeń zostały przesłane do WdSW dnia 11 X 1971 r. za pismem nr RK-6040/45/71, *ibidem*, k. 55–69. W świetle tego dokumentu intencją ustawodawcy było zrównanie majątkowo-prawne kościołów i innych związków wyznaniowych na ZO i w reszcie kraju. Sprawne wykonanie przepisów ustawy miało służyć normalizacji stosunków państwa i Kościoła katolickiego. Prowadzone postępowania powinny się opierać na zaufaniu i życzliwości obu stron. Wydziały do spraw wyznań miały podjąć kroki niezbędne do szybkiego i sprawnego zakończenia postępowań, a jednostki kościelne – do szybkiego i sprawnego wykonania obowiązków nałożonych na nie przez ustawę. Podstawą wpisu do księgi wieczystej miała być tylko decyzja wydana przez WdSW, opatrzona wpisem, że jest ostateczna. Postępowanie miało być wszczynane z urzędu, a kościelne osoby prawne miały zawiesić składanie wniosków w tej sprawie. W dalszych ustaleniach wskazano, że władze państwowe wstrzymają się z podnoszeniem i egzekucją zaległych czynszów i opłat. Ustalono także, że w przypadku własności dzielonej z zakładami Zrzeszenia Katolików „Caritas” kościelne osoby prawne staną się właścicielami tych obiektów, ale nie będą naliczać czynszu zakładom, tylko pobierać opłatę partycypacyjną. Wydziały do spraw wyznań miały także ułatwiać procedurę przekazania na własność kościelnych osób prawnych majątków prywatnych należących do duchownych, chcących je przekazać. Resumując, wytyczne te były bardzo korzystne dla Kościoła katolickiego i zawierały także postanowienia niewynikające wprost z ustawy, np. pomoc w przekazywaniu majątków prywatnych duchowieństwa, wstrzymanie naliczania czynszów i egzekucji zaległości, dążenie do scalania gruntów oraz wszczynanie postępowania z urzędu, a nie na wniosek.

Nazwa województwa	Liczba nieruchomości
wrocławskie	186
zielonogórskie	50

Źródło: Uchwała nr 231 Rady Ministrów z dnia 8 października 1973 r. w sprawie przekazania osobom prawnym Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M.P. 1973, nr 45, poz. 262; Uchwała nr 302 Rady Ministrów z dnia 31 grudnia 1973 r. w sprawie uregulowania stanu prawnego nieruchomości i szpitala w Trzebnicy, M.P. 1973, nr 57, poz. 324; Uchwała nr 303 Rady Ministrów z dnia 31 grudnia 1973 r. w sprawie przekazania osobom prawnym Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M.P. 1973, nr 57, poz. 325.

4. Podsumowanie

Dolny Śląsk po II wojnie światowej stał się częścią Polski Ludowej, która w sferze polityki wyznaniowej zmieniła radykalnie zapatrywanie na miejsce i znaczenie nie tylko instytucji o charakterze religijnym, lecz także samej religii w życiu społecznym i politycznym. Nowy system aksjologiczny państwa miał charakter wybitnie antyreligijny, z możliwością czasowego akceptowania religii jako „zła koniecznego”. Wpłynęło to na stosunki państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi także w dziedzinie prawa. Konstytucja PRL uwzględniała pięć podstawowych zasad prawa wyznaniowego, w tym rozdział państwa od Kościoła (tzw. separacja wroga) i „negatywną” wolność sumienia i wyznania. Miały one jednak tylko charakter deklaratoryjny – w bieżącym administrowaniu sprawami wyznaniowymi przez państwo najważniejszą rolę odgrywał interes partyjno-państwowy.

Na obszarze objętym działalnością administracji wyznaniowej sześciu wojewódzkiego we Wrocławiu oprócz ogólnopaństwowych aspektów polityki wyznaniowej występowały również specyficzne problemy, z którymi zarówno władze centralne, jak i lokalne, a także kościoły i inne związki wyznaniowe musiały się mierzyć. Często nie dało się ich rozwiązać przez długie lata, co wykorzystywano jako pretekst do zmian

w polityce państwa. Zmiany te niejednokrotnie miały charakter nielegalny, kolidujący z podstawowymi prawami człowieka, sprzeczny ze stanem prawnym i faktycznym. Najbardziej konfliktogennymi płaszczyznami wzajemnych relacji okazały się tymczasowość administracji kościelnej i poniemieckie majątki kościelne.

Przeanalizowane cztery przykłady budowania administracji kościelnej na ZO pokazują, jak skomplikowany to był proces. W przypadku odtwarzania struktur Kościoła katolickiego na przeszkodzie stanęły m.in. kwestie międzynarodowe, które ostatecznie udało się przewyciężyć dopiero w latach siedemdziesiątych. Inne związki wyznaniowe od samego początku działalności na Dolnym Śląsku budowały stałą sieć, która powstała w zasadzie do początku lat pięćdziesiątych. Na ZO da się zasadniczo wyróżnić trzy ścieżki tworzenia administracji kościelnej: tymczasowej administracji (Kościół katolicki), administracji najpierw tymczasowej lub z duchownymi tymczasowo kierującymi jednostkami kościelnymi, a później stałej (PAKP, KEA), i administracji stałej, ale niestabilnej (KPKat.). Ta różnorodność powodowała wzmożony wysiłek państwowej administracji wyznaniowej w związku z faktem, że Wrocław stał się siedzibą władz diecezjalnych aż czterech Kościołów.

Równie skomplikowana była kwestia poniemieckich majątków kościelnych. W wyniku działań legislacyjnych w 1946 r. Kościół katolicki i KEA weszły w posiadanie majątków pozostawionych przez niemieckie osoby prawa publicznego. Zmiana stanowiska władz państwowych odnośnie do interpretacji art. 2 ust. 4 Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich była następstwem bieżącej polityki państwa i przykładem instrumentalnego traktowania prawa. W tym względzie pewne zarzuty można postawić Kościołowi katolickiemu, który domagał się, jak dowiedziono nieuprawnionego, uznania własności niekatolickich poniemieckich majątków kościelnych. Ostatecznie spór zażegnano na początku lat siedemdziesiątych, co należy łączyć z końcem tymczasowości administracji Kościoła katolickiego na ZO. W wyniku Ustawy z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych oraz trzech uchwał RM z 1973 r. Kościół katolicki i inne związki wyznaniowe stały się właścicielami około 5500 nieruchomości.

Trudno ustalić, ile poewangelickich nieruchomości, do których Kościół katolicki nie miał prawa na mocy art. 2 ust. 4 dekretu z 1946 r., wówczas on przejął.

Specyficzną cechą ZO była obecność na nim niepolskiego etnicznie duchowieństwa. Na duchowieństwo to składały się zasadniczo trzy grupy: duchowieństwo niemieckie, duchowieństwo przesiedlone w ramach akcji „Wisła” oraz duchowieństwo autochtoniczne. Traktowane jako wróg państwa, ostoja rewizjonizmu niemieckiego i nacjonalizmu ukraińskiego, było szczególnym obiektem zainteresowania aparatu państwowego. Tylko na ZO administracja wyznaniowa miała obowiązek stałego monitorowania i rozpoznania tego środowiska. Kategoryzacja duchowieństwa utrzymywała się przez całe lata pięćdziesiąte w sprawozdaniach z działalności WdSW we Wrocławiu. Ostatnie tego typu rozróżnienie pojawiło się incydentalnie w 1961 r. i było związane z inną cechą charakterystyczną polityki wyznaniowej na Dolnym Śląsku, a mianowicie z majątkiem poniemieckim. W wyniku zmian politycznych, a przede wszystkim z przyczyn naturalnych, problem ten zniknął pod koniec lat sześćdziesiątych.

POWSTANIE I ORGANIZACJA WYDZIAŁU DO SPRAW WYZNAŃ WE WROCŁAWIU

W państwie, jakie zrodziło się na ziemiach polskich po II wojnie światowej, wymagano od administracji publicznej realizacji koncepcji socjalizmu opartej na ideologii marksistowsko-leninowskiej. Doktryna prawa administracyjnego lat pięćdziesiątych m.in. tak definiowała administrację państwową: „Administracja PRL jest to jedna z form działalności państwowej, prowadzonej pod kierownictwem Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, na podstawie ustaw, wyrażającej wolę i interesy ludu pracującego miast i wsi, polegająca na organizowaniu bezpośredniej, praktycznej realizacji zadań państwa ludowego, a w szczególności budowy podstaw socjalizmu, ograniczenia i ostatecznej likwidacji obalonych klas wyzyskiwaczy, obrony i ochrony narastających zdobyczy ludu pracującego oraz obrony państwa przed agresją światowego imperializmu i zabezpieczenia światowego pokoju”¹.

Administracja państwowa była podporządkowana zatem interesowi zbiorowemu, interesowi państwa, a nie jednostki². Nowe rozwiązania wzorowano na systemie radzieckim według idei Lenina, tj. centralizmu demokratycznego, jednolitego scentralizowanego kierownictwa, hierar-

¹ M. Jaroszyński, M. Zimmermann, W. Brzeziński, *Polskie prawo administracyjne. Część ogólna*, Warszawa 1956, s. 28.

² Definicja administracji publicznej w okresie Polski Ludowej miała inny charakter niż ta określona współcześnie, zgodnie z którą: „Administracja publiczna to przejęte przez państwo i realizowane przez jego zawisłe organy, a także przez organy samorządu terytorialnego zaspokajanie zbiorowych i indywidualnych potrzeb obywateli, wynikających ze współżycia ludzi w społecznościach”, *Prawo administracyjne*, red. J. Boć, Wrocław 2010, s. 15. Więcej na temat ewolucji pojęcia „administracji i prawa administracyjnego”, prawnych form działania administracji i teorii organu administrującego zob. G. Smyk, *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011, s. 87–112.

chicznej struktury administracji i odrzucenia zasady podziału władzy³. W organizacji administracji Polski Ludowej przyjęto następujące zasady: udział mas pracujących w administracji, kierownicza rola partii, centralizm demokratyczny, praworządność i planowa działalność⁴.

Kiedy 21 lipca 1944 r. KRN powołała PKWN, który formalnie nie był rządem, ale rodzajem komitetu wykonawczego⁵, kompetencje z zakresu administracji wyznaniowej na szczeblu centralnym przejął resort administracji publicznej⁶. Po utworzeniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej sprawami wyznaniowymi kierował minister administracji publicznej⁷. Ostatecznie o kształcie polskiej administracji ZO przesądził Dekret z 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziemi Odzyskanych⁸. Stworzył on za pomocą zwrotu „póki potrzeby będą tego wymagać” przejściowy odrębny zarząd na tym terenie w postaci MZO⁹, którym do końca jego działania, tj. do 1949 r., kierował Władysław Gomułka. Pod jego jurysdykcją znalazły się określone bardzo ogólnie wszystkie obszary na zachód i północ od granic państwa w 1939 r., w tym m.in. okręg administracyjny Dolny Śląsk. Wśród enumeratywnie wyliczonych kompetencji MZO figurował zarząd mieniem poniemieckim, czyli także miejscami kultu, oraz sprawami wyznaniowymi na mocy art. 2 lit. e ww. dekretu. Akt ten delegował na Radę Ministrów dokonanie tymczasowego podziału ZO na województwa i powiaty oraz wyznaczenie ich siedzib. Na krótko, po likwidacji MZO 21 stycznia 1949 r., kierowanie sprawami wyznaniowymi na ZO przejęło MAP¹⁰, a w 1950 r. – UdSW¹¹.

³ H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 1997, s. 257–258.

⁴ J. Starościak, E. Iserzon, *Prawo administracyjne w zarysie*, Warszawa 1959, s. 50. Identyfikacyjny katalog z dokładnym omówieniem zob. J. Służewski, O. Bujko, K. Sobczak, *Polskie prawo administracyjne*, Warszawa 1961, s. 28–53.

⁵ W. Witkowski, *Historia administracji 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 415.

⁶ Dz.U. 1944, nr 1, poz. 1. Kierownikiem resortu administracji publicznej w PKWN 21 VII 1944 r. został Stanisław Kotek-Agroszewski.

⁷ Ustawa z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1944, nr 19, poz. 99.

⁸ Dz.U. 1945, nr 51, poz. 295.

⁹ MZO zlikwidowano z dniem 21 I 1949 r. na mocy Ustawy z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziemi Odzyskanych z ogólną administracją państwową, Dz.U. 1949, nr 4, poz. 22.

¹⁰ Ustawa z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziemi Odzyskanych z ogólną administracją państwową, Dz.U. 1949, nr 4, poz. 22, art. 2.

¹¹ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156, art. 4, ust. 2.

1. Prawnoustrojowe podstawy centralnej administracji wyznaniowej

W 1950 r. doszło do zmiany koncepcji funkcjonowania administracji terytorialnej Polski Ludowej i uchwalenia kilku ważnych aktów normatywnych, będących później podstawą prawną działalności wyspecjalizowanej państwowej administracji wyznaniowej. Wraz z likwidacją MZO i reformą podziału terytorialnego, która weszła w życie 6 lipca 1950 r., województwo wrocławskie zostało włączone do ogólnopaństwowej sieci administracyjnej bez odmiennego statusu i charakteru tymczasowego. Unifikacja ziem polskich pozwoliła na zorganizowanie stałej administracji wyznaniowej w formie odrębnego pionu o ścisłej hierarchii: od ośrodka decyzyjnego o charakterze centralnym, przez komórki wojewódzkie, na powiatowych kończąc.

Podstawowym aktem prawnym organizującym administrację wyznaniową w Polsce Ludowej była Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej (u.z.o.n.w.p.)¹². Jako uzasadnienie do zmian w tym zakresie wskazano przekształcenie rad narodowych w jednolite organy władzy państwowej, co pociągnęło za sobą konieczność reorganizacji urzędów centralnych. Na mocy art. 3 niniejszej ustawy zlikwidowano MAP, a jego kompetencje przekazano innym organom administracji wskazanym w rozporządzeniu RM. Wyjątek od tej reguły stanowił art. 4, erygujący UdSW podległy bezpośrednio Prezesowi Rady Ministrów, który powoływał i odwoływał jego dyrektora. Zakres kompetencji UdSW został określony bardzo ogólnie jako: „sprawy stosunku Państwa do wyznań, wchodzące dotychczas do zakresu działania Ministerstwa Administracji Publicznej”. Pomimo niskiego stopnia szczegółowości powyższa norma prawna nie miała charakteru domniemania kompetencji w sprawach wyznań – odnosiła się do istniejących już w przeszłości uprawnień MAP. W praktyce działania UdSW przepis ten był jednak traktowany jako domniemanie kompetencji i Urząd rozbudowywał katalog aktów prawnych i zakres spraw, które rozstrzygał lub opiniował, często w sposób wiążący. Ustawa delegowała na RM nadanie statutu organizacyjnego UdSW. Nakazywała też przejście pracowników

¹² Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156.

MAP do odpowiednich działów zarządu państwowego (art. 6). Pierwszym dyrektorem UdSW został Antoni Bida, następnie do 1971 r. Urzędem kierowali kolejno: Jan Izydorczyk, Marian Zygmantowski, Jerzy Sztachelski, Tadeusz Żabiński i Aleksander Skarżyński¹³.

Zmiana w państwowej administracji wyznaniowej, polegająca na przekształceniu jednego z departamentów ministerstwa w odrębny organ o charakterze centralnym, podporządkowany bezpośrednio premierowi, świadczy o znaczeniu i roli, jaką wówczas odgrywała polityka wyznaniowa. Usamodzielnienie administracji wyznaniowej wzmocniło ją organizacyjnie. W tym kontekście zastanawiające jest, dlaczego władze państwowe nie zdecydowały się na powołanie oddzielnego naczelnego organu administracji państwowej, tj. ministerstwa do spraw wyznań. Odpowiedzi na to pytanie należy szukać w charakterze ministra jako organu i w zakresie jego kompetencji, w tym kompetencji samodzielnych. Pozycja prawnoustrojowa tego urzędu została ustalona w Konstytucji PRL z 1952 r. Jej art. 42 określał ministra jako kierownika działu administracji państwowej, uprawnionego do wydawania rozporządzeń i zarządzeń na podstawie delegacji ustawowej. Urząd ministra tworzone również na mocy ustawy. Minister był powoływany i odwoływany w trybie określonym przez konstytucję, co odróżniało jego pozycję od kierowników urzędów centralnych, których sposób powoływania i odwoływania regulowały ustawy zwykłe lub nawet akty niższego rzędu¹⁴. Konstytucja PRL z 1952 r. w ogóle nie przewidywała instytucji „centralnego organu administracji państwowej”¹⁵. Inaczej niż ministrowie, kierownicy urzędów centralnych, odwoływani i powoływani przez premiera, nie wchodził w skład RM¹⁶.

¹³ Lista dyrektorów sporządzona na podstawie analizowanej dokumentacji archiwalnej.

¹⁴ Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 475; A. Burda, *Polskie prawo państwowe*, Warszawa 1977, s. 314.

¹⁵ Konstytucja PRL z 1952 r. określała pięć rodzajów organów: organy władzy państwowej, organy kontroli państwowej, organy administracji, organy wymiaru sprawiedliwości i organy prokuratury, Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 309. W rozdziale 4 jako organy administracji wskazała tylko naczelne organy administracji państwowej: Radę Ministrów, Prezesa Rady Ministrów, wiceprezesów Rady Ministrów, ministrów, przewodniczących komisji i komitetów określonych przez ustawy jako naczelne organy administracji.

¹⁶ Zmiana w tym zakresie nastąpiła po 1974 r., kiedy na mocy uchwały sejmiku na czele UdSW stanął minister-kierownik, będący pełnoprawnym członkiem rządu, chociaż UdSW nadal był tylko centralnym organem administracji państwowej, A. Nowakowski, *Administracja spraw*

Różnica między ministrem a kierownikiem urzędu centralnego miała znaczenie nie tylko formalne – ten drugi miał: mniejszą samodzielność z powodu służbowego podporządkowania jednemu z ministrów lub premierowi, węższy zakres kompetencji oraz brak prawa do wydawania aktów wykonawczych w zakresie swojej działalności (kompetencja ta była zastrzeżona dla organu sprawującego nadzór i kontrolę organizacyjną)¹⁷. Podobne rozwiązania ustrojowe dotyczące urzędów centralnych zawierała tzw. mała konstytucja z 1947 r., która w zakresie pozycji ministrów na mocy art. 19 ust. 1 odsyłała do postanowień konstytucji marcowej (konkretnie do art. 44, 45 ust. 1 i 2 oraz art. 56–63), również nieregulującej statusu „centralnych organów państwa”¹⁸.

Charakter ustrojowy UdSW wzmacniało to, że należał on do tzw. centralnych organów pozaresortowych¹⁹. Koordynował działania wszystkich organów państwowych (w tym ministrów) w zakresie spraw wyznaniowych²⁰. W tym aspekcie pozycja UdSW była sprzeczna z hierarchią organów ustanowioną w Konstytucji PRL²¹. W doktrynie przyjmowano, że urzędy centralne powstają z potrzeb praktycznych wynikłych w pro-

wyznaniowych w powojennej Polsce, „Kościół i Prawo” 1998, t. 13, s. 30. We wczesnych wypowiedziach doktryny na temat centralnych urzędów państwowych rozróżniano te, które bezpośrednio nadzorowała Rada Ministrów, od tych, które podlegały ministrom. Te drugie uważano za urzędy, które nie mają cech urzędów centralnych, R. Klimowiecki, *Uwagi o położeniu prawnym centralnych urzędów*, „Państwo i Prawo” 1952, nr 3, s. 445–448 (artykuł ten ukazał się przed wejściem w życie Konstytucji PRL). W późniejszym okresie, po uchwaleniu ustawy zasadniczej PRL, doktryna określała mianem „samodzielnych urzędów centralnych” także te, których kierownicy nie wchodziłi w skład Rady Ministrów, ale które były reprezentowane na posiedzeniu rządu albo przez premiera, albo przez właściwego ministra. Te samodzielne urzędy centralne wraz z ministrami zostały zaliczone do szerszej kategorii centralnych organów administracji, J. Starościak, E. Iserzon, *Prawo administracyjne*..., s. 73–74.

¹⁷ Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne*..., s. 479; R. Klimowiecki, *Uwagi o położeniu prawnym*..., s. 460.

¹⁸ R. Klimowiecki, *Uwagi o położeniu prawnym*..., s. 449. Jest to istotne zagadnienie, ponieważ UdSW został utworzony przed uchwaleniem Konstytucji PRL.

¹⁹ E. Ochendowski, *Centralne organy administracyjne [w:] System prawa administracyjnego*, t. 2, red. J. Jendrośka, Wrocław 1977, s. 74; J. Służewski, O. Bujko, K. Sobczak, *Polskie prawo administracyjne*..., s. 71.

²⁰ Koordynacja ta często miała charakter decyzji wiążących inne organy, w tym naczelne organy administracji państwowej, H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji*..., s. 61–63.

²¹ Ta sprzeczna z postanowieniami konstytucyjnymi praktyka administracyjna wynikała z generalnego postrzegania Konstytucji PRL z 1952 r. jako ustawy zasadniczej. Przekonanie o jej wielu rzeczowych i formalnych wadach determinowało znaczenie konstytucji w real-

cesie zarządzania sprawami państwowymi, a jednocześnie zakres spraw, którymi się zajmują, nie jest na tyle obszerny, aby powoływać odrębne ministerstwa²². Innymi kryteriami, pozwalającymi na wyodrębnienie urzędu centralnego, mogły być: znaczny ciężar gatunkowy zadań realizowanych przez dany urząd lub wyraźna odrębność techniki pracy²³.

Pomimo spełniania przez UdSW wyżej wskazanych przesłanek przemawiających za utworzeniem organu centralnego, wybór na tę właśnie formę organizacyjną padł głównie z powodu możliwości politycznego kreowania przez organy partyjne konkretnych działań administracji wyznaniowej i nieformalnego podejmowania decyzji. Służbowe podporządkowanie dyrektora UdSW premierowi²⁴, ograniczony zakres kompetencji i brak konstytucyjnego umocowania UdSW jako naczelnego organu administracji państwowej pozwalały szybko, elastycznie i skutecznie zarządzać polityką wyznaniową państwa. Istotną rolę w wyznaczaniu jej kierunków odgrywało Biuro Polityczne Komitetu Centralnego (KC) PZPR, a niezależne działania podejmował najpierw resort bezpieczeństwa publicznego, a później resort spraw wewnętrznych²⁵. O wpływie PZPR i organów bezpieczeństwa na działalność administracji wyznaniowej świadczy m.in. obecność na naradach kierowników administracji wyznaniowej w terenie przedstawicieli PZPR i MBP²⁶. Według doktryny prawa wyznaniowego

nym życiu prawnym, K. Działocha, *Geneza Konstytucji PRL*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 1985, t. 66, s. 29.

²² J. Służewski, O. Bujko, K. Sobczak, *Polskie prawo administracyjne...*, s. 72.

²³ J. Starościak, E. Iserzon, *Prawo administracyjne...*, s. 77.

²⁴ Eugeniusz Ochendowski podkreślał, że było to podporządkowanie pełne, czyli zależność służbowa i funkcjonalna, *idem*, *Centralne organy administracyjne...*, s. 75.

²⁵ A. Nowakowski, *Administracja spraw wyznaniowych...*, s. 30. Na temat wpływu różnych organów państwa i partii oraz służb bezpieczeństwa na szeroko rozumianą politykę wyznaniową Polski Ludowej powstała bogata literatura przedmiotu, która częściowo została wskazana w rozdziale I. Zobrazowaniem „dualistycznego państwowo-partyjnego” sposobu decydowania w sprawach wyznaniowych była wypowiedź premiera Józefa Cyrankiewicza na posiedzeniu jednego z ciał KC PZPR w dniu 7 V 1949 r. Premier stwierdził wówczas, że w zakresie polityki wyznaniowej potrzebna jest pełna koordynacja działań na szczeblu państwowym i partyjnym, dlatego też dyrektywy w sprawach wyznaniowych dla aparatu partyjnego będzie wydawał Sekretariat KC PZPR, jednocześnie te same dyrektywy będą trafiały do aparatu administracyjnego państwa za pośrednictwem RM, R. Gryz, *Władze partyjno-państwowe...*, s. 118.

²⁶ Na odprawie kierowników SRdSW w Warszawie w dniu 14 VII 1950 r. polecenia dotyczące obszarów działania administracji wyznaniowej w terenie wydawał przedstawiciel KC PZPR

UdSW realizował wytyczne partii i rządu w ramach obowiązującego ustawodawstwa²⁷. Pełnił więc funkcję wykonawczą. Znaczącą rolę w określaniu założeń polityki wyznaniowej odgrywał Zespół do spraw Kleru, który utworzono w 1949 r. przy Wydziale Administracyjnym KC PZPR²⁸. Podobna korelacja zachodziła zresztą w przypadku RM i Prezesa RM. Formalnie, w świetle art. 37 ust. 1 Konstytucji PRL, RM i premier ponosili odpowiedzialność przed Sejmem PRL, ale w praktyce przepisy te miały charakter ratyfikujący w stosunku do decyzji podejmowanych przez KC PZPR, co wynika z kilku istotnych czynników charakterystycznych dla okresu PRL: decydującej roli partii w obsadzaniu stanowiska premiera, wiążących sejm i RM decyzji podejmowanych przez PZPR, więzi organizacyjnej łączącej Prezydium Rady Ministrów (PRM) i Biuro Polityczne KC PZPR, polegającej na częstym odbywaniu wspólnych posiedzeń, i więzi personalnej, polegającej na łączeniu członkostwa w gremiach rządowych i partyjnych²⁹.

Wykonując dyspozycję art. 4 ust. 4 u.z.o.n.w.p., wydano Uchwałę Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu UdSW³⁰, która w załączniku zawierała Tymczasowy Statut Organizacyjny Urzędu do Spraw Wyznań. Uchwała określała strukturę organizacyjną oraz zasady kierowania organem aż do 1981 r., kiedy została uchylona³¹. W ciągu ponad trzydziestu lat działania UdSW funkcjonował więc na mocy tymczasowego statutu. Zgodnie z jego założeniami działalnością UdSW kierował dyrektor przy pomocy wicedyrektora. Urząd składał się

Czesław Skonecki, który nakazał kierownikom skupić działania na czterech zagadnieniach: cudach, szkołach, Caritasie i księżach „patriotach”, AAN, UdSW, 84/139, Protokół z konferencji kierowników referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych, 14 VII 1950 r., k. 6. Przedstawiciele PZPR oraz MBP byli obecni na większości tego typu narad, zabierali głos, udzielali wskazówek i wydawali polecenia.

²⁷ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 127.

²⁸ R. Łatka, *Polityka władz PRL...*, s. 43–44. Na czele tego gremium stali: Jakub Berman, Zenon Kliszko (w okresie rządów Władysława Gomułki) i Stanisław Kania (w okresie rządów Edwarda Gierka).

²⁹ J. Nowak, R. Pelczar, *Ustrój naczelnych organów administracji państwowej według Konstytucji PRL i praktyki*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 1985, t. 66, s. 186.

³⁰ M.P. 1950, nr A-78, poz. 905.

³¹ Uchwała nr 233 Rady Ministrów z dnia 6 listopada 1981 r. w sprawie utraty mocy obowiązującej niektórych uchwał Rady Ministrów i jej organów, ogłoszonych w Monitorze Polskim, M.P. 1981, nr 29, poz. 268.

z trzech wydziałów (Ogólnego, Wyznania Rzymskokatolickiego, Wyznań Nierzymskokatolickich) oraz dwóch samodzielnych referatów (Nadzoru Stowarzyszeń Wyznaniowych i Nadzoru Funduszu Kościelnego). Na czele komórek organizacyjnych mieli stanąć odpowiednio naczelnicy i kierownicy. Szczegółowy podział kompetencji pomiędzy poszczególne wydziały został oparty na kryterium przedmiotowym. Do głównych zadań UdSW należały: statystyka wyznaniowa, sprawozdawczość, legislacja w zakresie stosunków państwa ze związkami wyznaniowymi, koordynowanie spraw wyznaniowych z działalnością innych organów państwa, ewidencja obiektów wyznaniowych. W stosunku do Kościoła katolickiego UdSW odpowiadał za nadzór nad: prawidłową realizacją przepisów prawa, realizacją wolności wyznaniowej i szkolnictwem wyznaniowym. Poza tym UdSW opiniował wszelkie przejawy działalności Kościoła katolickiego w stosunku do organów państwa, w tym podania o finansowanie, nauczanie religii, kwestie seminariów duchownych itp. Podobny zakres zadań obowiązywał go w zakresie mniejszościowych kościołów i związków wyznaniowych. Dodatkowo UdSW zajmował się uznaniem prawnym nowych związków wyznaniowych, rozdzielaniem środków Funduszu Kościelnego (FK) i nadzorem nad stowarzyszeniami wyznaniowymi, tj. głównie zakonami i kongregacjami zakonnymi.

Analizując zarysowany zakres kompetencji UdSW, należy stwierdzić, że po pierwsze był on bardzo ogólny, tzn. opisano go za pomocą zwrotów niedookreślonych (nadzoruje, opiniuje), a po drugie jego materialnoprawne podstawy musiały pochodzić z innych źródeł normatywnych niż u.z.o.n.w.p. W odniesieniu do pierwszego spostrzeżenia wypada zgodzić się ze stwierdzeniem, że użycie ogólnych zwrotów określających zakres kompetencji UdSW dawało szerokie pole dowolności³². Jeśli zaś chodzi o drugą kwestię, to przyznać trzeba, że u.z.o.n.w.p. dokonywała jedynie reorganizacji administracji państwowej i wskazywała miejsce UdSW w hierarchii organów państwowych, z kolei Tymczasowy Statut Organizacyjny był aktem prawnym, który określił wewnętrzną strukturę organizacyjną i hierarchię służbową, nie podawał natomiast źródeł uprawnień UdSW. Materialnoprawnych podstaw działalności UdSW należy więc upatrywać w innych aktach

³² H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji...*, s. 39.

prawnych, określających szeroko rozumianą politykę wyznaniową państwa i jego relacje z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. UdSW sam poszukiwał tych źródeł; utworzył katalog aktów prawnych, które były podstawą jego działalności. Z biegiem czasu katalog ten ulegał zmianie. W 1950 r. znalazły się w nim: Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, Porozumienie między Episkopatem a Rządem RP z dnia 14 kwietnia 1950 r. oraz Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (u.p.d.m.r.)³³.

Katalog aktów prawnych będących podstawą działalności UdSW w 1950 r. budzi pewne zastrzeżenia. W d.o.w.s.w. trudno wskazać materialnoprawne przesłanki kompetencji UdSW. Dekret ten należał bowiem do dziedziny prawa karnego i nie zawierał wprost kompetencji przyznanych MAP, które mogłyby przejść na UdSW, co więcej, realizacja dekretu została powierzona ministrowi sprawiedliwości. Kompetencje w tym zakresie wynikały więc z ogólnej przesłanki u.z.o.n.w.p. powołującej do życia UdSW i z Tymczasowego Statutu Organizacyjnego, który zobowiązywał UdSW do nadzoru realizacji zasady wolności sumienia i wyznania. W przypadku porozumienia państwo–Kościół z 1950 r. kompetencje UdSW miały charakter nienormatywny i polegały na „kontrolu” przestrzegania aktu. Odnośnie do FK art. 10 u.p.d.m.r. oddawał jego nadzór MAP. W tym zakresie UdSW miał pewne problemy z realizacją swoich ustawowych kompetencji. Jak stwierdził autor notatki służbowej z 15 grudnia 1960 r., Samodzielny Referat Nadzoru Funduszu Kościelnego istniał tylko na papierze, ponieważ statutowy zakres działania referatu nie odpowiadał statutowi FK i potrzebom wynikającym ze stanu faktycznego³⁴.

Kolejną kwestią budzącą wątpliwości prawne pozostaje wykonywanie przez UdSW zadań na mocy Dekretu z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych (d.o.d.s.k.)³⁵. W art. 4 d.o.d.s.k.

³³ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z konferencji kierowników referatów do spraw wyznań prezydów wojewódzkich rad narodowych, 14 VII 1950 r., k. 2.

³⁴ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Notatka (egzemplarz nr 3) dotycząca regulaminu i statutu UdSW, 15 XII 1960 r., k. 107.

³⁵ Dz.U. 1953, nr 10, poz. 32.

określił organy właściwe do decydowania w sprawach obsady stanowisk kościelnych – były nimi RM i PWRN, a nie UdSW, przed którym osoby obejmujące wyższe stanowiska duchowne miały składać jedynie przysięgę na wierność państwu (art. 5 d.o.d.s.k.). Znaczące uprawnienia UdSW zyskał natomiast na podstawie Zarządzenia nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych³⁶, które obligowało PWRN do zasięgania opinii UdSW w sprawie nominacji duchownych (wnioski o mianowanie biskupów przed rozpatrzeniem przez RM trafiały do UdSW). Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych³⁷ (d.o.o.s.k.) w ogóle nie wskazywał UdSW jako organu właściwego w sprawach przez niego regulowanych. Wymieniał tylko dwa organy administracji państwowej: rząd i rady narodowe (art. 2 d.o.o.s.k.). Pomimo braku kompetencji ustawowej UdSW i jego terenowe organy prowadziły sprawy związane z obsadą stanowisk kościelnych. Wynikało to z ogólnej kompetencji UdSW, przyznanej mu na podstawie u.z.o.n.w.p.³⁸

Wśród innych aktów normatywnych, kreujących kompetencje UdSW, należy wskazać Zarządzenie nr 202 Prezesa Rady Ministrów z dnia 7 października 1960 r. w sprawie przekazania uprawnień dotyczących fundacji o celach wyznaniowych³⁹ wydane na podstawie art. 9 Dekretu z 24 kwietnia 1952 r. o zniesieniu fundacji⁴⁰. W jego wyniku UdSW i wydziały do spraw wyznań uzyskały możliwość decydowania o majątku pozostałym po fundacjach kościelnych. Istotne wzmocnienie kompetencji UdSW nastąpiło w 1965 r., kiedy uchwałą RM nr 173/65 z 10 lipca 1965 r. dyrektor UdSW otrzymał uprawnienie do zatwierdzania, w drodze decyzji

³⁶ M.P. 1953, nr 43, poz. 522.

³⁷ Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6.

³⁸ AAN, UdSW, 84/139, Wyciąg z protokołu odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 3 I 1957 r., 4 I 1957 r., k. 34–39. Już 3 I 1957 r. w UdSW zorganizowano odprawę kierowników wydziałów do spraw wyznań poświęconą Dekretowi z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych. Dyrektor UdSW zaznajomił jej uczestników z podstawowymi założeniami nowych regulacji, wskazał na art. 7 i 8 jako ewentualne sankcje wobec duchownych oraz zreferował żądania Episkopatu co do zakresu wpływu państwa na obsadę stanowisk kościelnych.

³⁹ M.P. 1960, nr 78, poz. 361.

⁴⁰ Dz.U. 1952, nr 52, poz. 172.

administracyjnej, statutów niektórych związków wyznaniowych⁴¹. UdSW był organem rejestrowym w stosunku do związków wyznaniowych prawnie nieuznanych oraz zakonów i kongregacji zakonnych, które mogły nabywać osobowość prawną na podstawie przepisów znowelizowanych przez Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach⁴². W wyniku procedury przewidzianej w tych przepisach UdSW zarejestrował dziesięć związków wyznaniowych⁴³.

Światło na pozycję ustrojową UdSW rzuca wspomniana już notatka z 15 grudnia 1960 r. na temat statutu i regulaminu UdSW⁴⁴. Jej autor stwierdził, że faktyczne funkcjonowanie Urzędu znacznie odbiega od postulowanego przez przepisy prawa. Poza wspomnianą już kwestią FK do znaczących odchyłeń od litery prawa zaliczył funkcjonowanie dwóch wicedyrektorów UdSW w latach 1950–1956 zamiast jednego, jak przewidywały u.z.o.n.w.p. i Tymczasowy Statut Organizacyjny, oraz wydzielenie trzech komórek organizacyjnych nieprzewidzianych przez Tymczasowy Statut Organizacyjny. Najpoważniejszym jednak naruszeniem, które wpływało także na pozycję ustrojową UdSW i jego miejsce w hierarchii organów administracji państwowej, miało być stworzenie, po odwilży październikowej, stanowiska Pełnomocnika Rządu do Spraw Stosunków z Kościołem, który w randze ministra wchodził w skład RM i jednocześnie kierował UdSW, gdzie wakowało zwolnione w listopadzie 1956 r. stanowisko dyrektora. Stosunek osoby kierującej UdSW (był to

⁴¹ H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji...*, s. 39; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1978, s. 81.

⁴² Dz.U. 1949, nr 45, poz. 335. Zgodnie z par. 3–5 Rozporządzenia Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 r. w sprawie wykonania Dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach związku wyznaniowe prawnie nieuznane, stowarzyszenia religijne, zakony i kongregacje zakonne składały wniosek o rejestrację do MAP za pośrednictwem właściwej wojewódzkiej władzy administracji ogólnej, Dz.U. 1949, nr 47, poz. 358.

⁴³ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1978, s. 81. Były to: Zjednoczony Kościół Ewangeliczny w PRL, Świecki Ruch Misyjny Epifania, Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego w Polsce, Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego w Polsce, Stolica Apostołska w Jezusie Chrystusie, Kościół Chrześcijan Dnia Sobotniego, Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w PRL, Niezależna Samodzielna Parafia Rzymskokatolicka w Wierzbicy, Niezależna Parafia Rzymskokatolicka w Kamionce Wielkiej, Jednota Braci Polskich.

⁴⁴ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Notatka (egzemplarz nr 3) dotycząca regulaminu i statutu UdSW, 15 XII 1960 r., k. 107–108.

Jerzy Sztachelski) do premiera ulegał więc zmianie i nie odzwierciedlał stanu prawnego, określonego w u.z.o.n.w.p. Powrót do stanu sprzed końca 1956 r. nastąpił po odwołaniu Sztachelskiego ze stanowiska kierownika UdSW w 1961 r. Pomimo tej zmiany ścisłą kontrolę nad działalnością Urzędu przez cały czas sprawowała PZPR. Świadczy o tym zachowana szczegółowa informacja z działalności UdSW zaadresowana do gen. Kazimierza Witaszewskiego, kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR, koordynującego z ramienia partii sprawy wyznaniowe⁴⁵, z której wynika, że poszerzeniu uległ zakres kompetencji Urzędu. Oprócz wymienionych wcześniej wskazano m.in. sprawy darowizn, świeckiej szkoły, podatków, zbiorów publicznych i zgromadzeń publicznych.

Poza nadzorem nieformalnym, sprawowanym przez PZPR, działalność UdSW nadzorował Prezes Rady Ministrów z racji podległości służbowo-organizacyjnej wynikającej z art. 4 ust. 3 u.z.o.n.w.p. Środkiem prawnym, dającym taką możliwość, było powoływanie i odwoływanie dyrektora UdSW przez premiera. Pośrednio UdSW jako centralny organ administracji państwowej podlegał również ogólnemu kierownictwu naczelnych organów władzy państwowej, tj. Sejmowi PRL i Radzie Państwa – wynikało to z hierarchii organów państwowych ustanowionych przez Konstytucję PRL⁴⁶. Funkcja kontrolna Sejmu PRL nad działalnością innych organów władzy państwowej została wyrażona *expressis verbis* w art. 20 ust. 3 ustawy zasadniczej. Kompetencja ta, określona jako kłauzula generalna, odnosiła się do politycznej sfery działalności organów państwowych (naczelnych i terenowych organów administracji państwowej oraz wymiaru sprawiedliwości), tj. strzeżenia realizacji koncepcji państwa socjalistycznego. Nie kolidowało to jednak z uprawnieniami Najwyższej Izby Kontroli (NIK) w zakresie kontroli państwowej oraz Rady Państwa w zakresie sprawowania nadzoru nad radami narodowymi niższego szczebla⁴⁷. Kontroli NIK UdSW podlegał na zasadach ogólnych, w konstytucyjnie określonych ramach, tj. działalności gospodarczej,

⁴⁵ *Ibidem*, Anonimowe pismo odręcznie zaadresowane do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego z adnotacją, że sporządzono je w trzech egzemplarzach, [1961 r.], k. 124–130 (jest to druk z naniesionymi poprawkami i odręcznie wpisanym adresatem oraz rokiem sporządzenia – 1961).

⁴⁶ A. Burda, *Polskie prawo państwowe...*, s. 225.

⁴⁷ Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 389.

finansowej i organizacyjno-administracyjnej. Prowadząc ją, sprawdzało: realizację planu społeczno-gospodarczego, legalność, gospodarność, celowość i rzetelność (art. 34 ust. 1 Konstytucji PRL)⁴⁸.

Istotną kwestią była sprawa kontroli decyzji administracyjnych wydawanych przez UdSW. O jego charakterze jako centralnego organu administracji państwowej świadczyło m.in. wydawanie decyzji ostatecznych na podstawie art. 110 ust. 3 Ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (k.p.a.)⁴⁹ w związku z art. 187 ust. 1 k.p.a.⁵⁰ Z przepisów tych wynikało, że UdSW wydawał decyzje administracyjne w I instancji i tak jak w przypadku decyzji naczelnich organów administracji państwowej, stronie nie przysługiwało od nich odwołanie. Działalność orzecznicza UdSW potwierdziło także orzecznictwo SN na kanwie przepisów u.p.d.m.r., w którym SN wskazał, że na podstawie art. 4 pkt 5 u.p.d.m.r. w sprawie o zbycie części nieruchomości przez proboszcza parafii rzymskokatolickiej nie dołączono do wniosku o wpis do księgi wieczystej orzeczenia UdSW, czy dana nieruchomość stanowi gospodarstwo rolne proboszcza. SN zauważył: „w sprawie *quaestionis* proboszcz parafii nie złożył przy zawarciu umowy sprzedaży orzeczenia Urzędu do Spraw Wyznań stwierdzającego, że nieruchomość stanowi gospodarstwo rolne proboszcza. [...] za uzasadniony uznać należy zarzut, że postanowienie Sądu Powiatowego odmawiające urządzenia księgi wieczystej i wpisu własności połowy nieruchomości na rzecz małżonków

⁴⁸ Przytoczony przepis Konstytucji PRL z 1952 r. nie dawał podstaw do kontroli centralnych organów administracji państwowej, w tym UdSW. Podmiotowy katalog kontroli NIK doprecyzowano w art. 3 pkt 1 Ustawy z dnia 22 listopada 1952 r. o kontroli państwowej, Dz.U. 1952, nr 47, poz. 316. Zgodnie z nim przez NIK skontrolowane mogły być: ministerstwa, komisje i komitety, centralne urzędy, sprawujące funkcje naczelnich organów administracji państwowej, jak również podległe im urzędy. Ustawa z dnia 13 grudnia 1957 r. o Najwyższej Izbie Kontroli określiła nieco inaczej zakres podmiotowy kontroli NIK, wprowadzając przesłanki obligatoryjnej kontroli naczelnich i terenowych organów administracji państwowej i fakultatywną kontrolę urzędów, przedsiębiorstw, zakładów i instytucji podległych organom administracji państwowej lub znajdujących się w ich zarządzie, Dz.U. 1957, nr 61, poz. 330, art. 2 ust. 1; art. 3 ust. 1. W doktrynie prawa konstytucyjnego PRL uprawnienia kontrolne NIK w stosunku do urzędów centralnych nie budziły wątpliwości, Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 441; A. Burda, *Polskie prawo państwowe...*, s. 293.

⁴⁹ Dz.U. 1960, nr 30, poz. 168.

⁵⁰ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Notatka o sytuacji prawnej UdSW (nr I. 1/33/61), 9 VI 1961 r., k. 110–111.

[...] było przedwczesne. Należało bowiem zażądać od wnioskodawcy Państwowego Biura Notarialnego w Nowym Sączu przedstawienia decyzji. Gdyby decyzja taka, jak również zaświadczenie, że nabywcy mają kwalifikacje do prowadzenia gospodarstwa rolnego, zostały złożone, Sąd nie miałby podstawy do odmowy wpisu [...]”⁵¹.

Powyższe orzeczenie jest przykładem kontroli w sferze prawa administracyjnego sądów powszechnych, które sprawowały ją incydentalnie, a ich orzeczenia nie były wiążące dla administracji. Do kontroli legalności działań administracji państwowej dochodziło w toku spraw z zakresu prawa karnego (tzw. przestępstwa urzędnicze) lub prawa cywilnego (powoływanie się strony procesowej na nieważność aktu administracyjnego)⁵². Inne organy nie były uprawnione do sprawowania nadzoru nad legalnością decyzji administracyjnych wydanych przez UdSW. Nie miała tutaj zastosowania tzw. prokuratorska kontrola przestrzegania prawa⁵³.

W doktrynie podnosi się, że faktyczny obszar decyzyjności UdSW był znacznie szerszy niż przewidywany przez przesłanki procesowe i materialnoprawne. Faktycznie UdSW i terenowa administracja wyznaniowa brały udział we wszystkich procesach decyzyjnych, w których występowały podmioty o charakterze religijnym. Decyzje administracyjne były sporządzane przez właściwe rzeczowo organy administracji państwowej, ale w rzeczywistości organem decyzyjnym był UdSW⁵⁴.

Z formalnoprawnego punktu widzenia UdSW w latach 1950–1973 był centralnym urzędem administracji państwowej. Ze względu na zakres kompetencji w doktrynie określano go mianem centralnego organu „pozaresortowego”, co podkreślało jego rolę i znaczenie w tej części zarządu państwowego, za którą odpowiadał. Materialnoprawne przesłanki kompetencji UdSW z czasem zostały rozszerzone dzięki kolejnym aktom prawnym reglamentującym działalność kościołów i innych związków wyznaniowych. UdSW wydawał ostateczne decyzje administracyjne w postępowaniu jednoinstancyjnym, brał udział w podejmowaniu decyzji we wszystkich sprawach związanych w jakikolwiek

⁵¹ Postanowienie SN – Izba Cywilna z dnia 16 V 1964 r. (II CR 221/64, Legalis nr 12095).

⁵² W. Witkowski, *Historia administracji...*, s. 441.

⁵³ *Ibidem*, s. 440.

⁵⁴ Przykłady takich działań zob. H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji...*, s. 61–63.

sposób z polityką wyznaniową państwa, zastępując często naczelne organy administracji państwowej. W ten sposób realizował główny cel swojej działalności, tj. administracyjny nadzór nad kościołami i innymi związkami wyznaniowymi⁵⁵.

2. Przeobrażenia administracji terytorialnej

Wraz ze zmianą ustroju państwa w 1945 r. przeobrażeniu uległa administracja publiczna. Początkowo utrzymano trójstopniowy podział na województwa, powiaty i gminy/miasta, dostosowując do niego strukturę powstających rad narodowych⁵⁶. Nawiązywanie do przedwojennych rozwiązań administracyjno-ustrojowych i uzupełnianie ich o nowe instytucje, zwłaszcza rady, było cechą charakterystyczną administracji państw pozostających w sferze wpływów radzieckich⁵⁷. Nowe organy przedstawicielskie w Polsce miały głównie zadania prawodawcze i wykonawcze⁵⁸. Zakres ich kompetencji określiła KRN na posiedzeniu 1 stycznia 1944 r. Według niej rady narodowe miały być „formą organizacyjną demokratycznego frontu narodowego”⁵⁹ oraz ekspozyturą KRN w terenie⁶⁰. W konsekwencji przywrócenia przedwojennych struktur administracyjnych oraz

⁵⁵ Anonimowy autor notatki z 1961 r. stwierdził: „Urząd do Spraw Wyznań w każdym roku podnosi swą zdolność do nadzoru nad związkami wyznaniowymi poprzez dokładniejsze rozpoznanie ich wszechstronnej działalności – każdej parafii, zakonu czy poszczególnych księży itp. Urząd do Spraw Wyznań staje się coraz bardziej zdolny do czynnego i twórczego inicjowania takich form nadzoru, któreby (*sic!*) obecnie utrzymały organizacje kościelne i zakonne w ramach obowiązujących przepisów prawnych i uznanych przywilejów (*sic!*), a w perspektywie wyłączały te instytucje od spraw społecznych i ograniczały do działalności religijno-kulturowej w ramach kościoła czy klasztoru”, AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Anonimowe pismo odręczne zaadresowane do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego, k. 124.

⁵⁶ H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji...*, s. 407; Z. Leoński, *Ewolucja rad narodowych w Polsce Ludowej*, Poznań 1974, s. 27.

⁵⁷ H. Izdebski, *Historia administracji...*, s. 260–261.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 267.

⁵⁹ T. Bocheński, S. Gebert, J. Służewski, *Rady narodowe i terenowe organy administracji państwowej*, Warszawa 1977, s. 19.

⁶⁰ *Uchwała Krajowej Rady Narodowej z dnia 1 stycznia 1944 r. Statut tymczasowy rad narodowych* [w:] A. Gwiżdż, J. Zakrzewska, *Konstytucja i podstawowe akty ustawodawcze...*, s. 53–59.

powołania nowych instytucji⁶¹ latem 1944 r. powstał dualistyczny system administracji terenowej, który przetrwał do 1950 r.

Zapowiedź restytucji przedwojennej administracji terenowej znalazła się w Manifestie PKWN, który jednocześnie zakładał skupienie całej władzy terenowej w radach narodowych⁶². Dyrektywy manifestu praktycznie wykonano w sierpniu i we wrześniu 1944 r.

Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I i II instancji⁶³ przywracał na terenie Polski urząd wojewody jako organ wykonawczy administracji ogólnej II instancji (art. 1), mianowany przez PKWN na wniosek kierownika Resortu Administracji Publicznej zaopiniowany przez właściwą Wojewódzką Radę Narodową (WRN), która sprawowała kontrolę społeczną nad działalnością wojewody (art. 5), a jej ten podlegał organizacyjnie i służbowo w zakresie spraw samorządu terytorialnego (art. 10). Organem administracji wykonawczej I instancji było starostwo powiatowe ze starostą na czele (nie był organem, ale kierownikiem), mianowanym przez kierownika Resortu Administracji Publicznej na wniosek wojewody zaopiniowany przez właściwą radę powiatową (art. 7). Zasady wzajemnych relacji były analogiczne jak w przypadku wojewody. Zarówno wojewoda, jak i starosta wchodził z urzędu w skład właściwej rady narodowej jako jej pełnoprawni członkowie. Dekret nie określał kompetencji wojewody ani starostwa powiatowego poza wskazaniem, że były to organy administracji ogólnej. Wojewodowie utracili swoje znaczenie polityczne, stając się w większym stopniu organem administracyjnym⁶⁴,

⁶¹ Ówczesna doktryna prawa administracyjnego mocno podkreślała przedwojenny rodowód rad, których kontynuacją miały być rady powołane przez KRN, J. Szreniawski, *Rzecz historyczny rad narodowych w aspekcie prawno-ustrojowym* [w:] *Z problematyki rad narodowych. Materiały sesji naukowej*, red. K. Sand, Lublin 1961, s. 11–24; M. Jaroszyński, *Zagadnienia rad narodowych. Studium prawno-polityczne*, Warszawa 1961, s. 13–26; Z. Rybicki, *Działalność i organizacja rad narodowych w PRL*, Warszawa 1965, s. 16–22; Z. Leoński, *Rady narodowe. Zasady organizacji i funkcjonowania*, Warszawa 1969, s. 4–7; *idem*, *Ewolucja...*, Poznań 1974, s. 22–28; T. Bocheński, S. Gebert, J. Służewski, *Rady narodowe...*, s. 15–19.

⁶² H. Izdebski, *Historia administracji...*, s. 267; W. Witkowski, *Historia administracji...*, s. 409–410.

⁶³ Dz.U. 1944, nr 2, poz. 8.

⁶⁴ H. Izdebski, *Historia administracji...*, s. 268.

ale w świetle powyższego dekretu utrzymali przedwojenne kompetencje w zakresie spraw wyznaniowych, wynikające zarówno z przepisów ogólnych⁶⁵, jak i szczegółowych, regulujących stosunek państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych⁶⁶.

Ustawa z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych⁶⁷ powołała zaś rady narodowe jako tymczasowe organy ustawodawcze i samorządowe na terenach wyzwolonych spod okupacji (art.1). Wprowadzała hierarchiczną, pięciostopniową strukturę z KRN na czele (art. 2). Wśród kompetencji rad narodowych nie było spraw z zakresu polityki wyznaniowej. Jednocześnie na mocy Dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 listopada 1944 r. o organizacji i zakresie działania samorządu terytorialnego⁶⁸ były one organem reprezentującym samorząd terytorialny, który będąc korporacją, miał osobowość publicznoprawną.

Zmiana w funkcjonowaniu rad narodowych w wyżej zarysowanej formie nastąpiła w wyniku uchwalenia Ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. o zmianie ustawy z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych⁶⁹. Rady narodowe stały się wówczas organami planowania działalności publicznej oraz kontroli nad rządowymi i samorządowymi organami wykonawczymi. Jako takie zostały one uznane za stałe terenowe organy przedstawicielskie, które nie były ani organami samorządu terytorialnego, ani organami administracji rządowej⁷⁰. W tej postaci administracja terytorialna funkcjonowała do 1950 r., kiedy na mocy Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych

⁶⁵ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej, Dz.U. 1928, nr 11, poz. 86, art. 27 pkt 6.

⁶⁶ Potwierdza to także stanowisko SN, który w 1946 r. sformułował zasadę utrzymania w mocy wszystkich przepisów obowiązujących na terenie Polski w momencie inwazji III Rzeszy z wyjątkiem przepisów uchylonych aktami „władzy ludowej” oraz tych, które nie dały się pogodzić z „założeniami ustroju ludowo-demokratycznego”, H. Izdebski, *Historia administracji...*, s. 265–266.

⁶⁷ Dz.U. 1944, nr 5, poz. 22.

⁶⁸ Dz.U. 1944, nr 14, poz. 74.

⁶⁹ Dz.U. 1946, nr 3, poz. 19. Wcześniej uchwalono dwie nowelizacje – w grudniu 1944 oraz w maju 1945 r., ale dotyczyły one kwestii organizacyjnych w KRN i nie miały wpływu na funkcjonowanie czy zakres kompetencji rad narodowych niższego szczebla.

⁷⁰ H. Izdebski, *Historia administracji...*, s. 269.

organach jednolitej władzy państwowej (u.t.o.j.w.p.)⁷¹ zlikwidowano system dualistycznej administracji rządowo-samorządowej i zastąpiono go terenowymi organami jednolitej władzy państwowej w postaci rad narodowych (art. 1), których organami wykonawczymi i zarządczymi były prezydya (art. 12 ust. 1).

Zmiana granic, migracje ludności i poczucie tymczasowości okazały się brzemiennie w skutki na gruncie prawnoadministracyjnym i wyznaniowym na ZO. Obszar ten przechodził proces „repolonizacji”, co spowodowało, że cechowała go odmienna od reszty kraju struktura administracyjna. 14 marca 1945 r. Rząd Tymczasowy podzielił ZO na cztery okręgi administracyjne: Prusy Wschodnie, Pomorze Zachodnie, Dolny Śląsk, Śląsk Opolski. Na czele każdego stanął Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny (okręgi podzielono na jednostki niższego rzędu – obwody z własnymi pełnomocnikami). W przypadku Dolnego Śląska funkcję tę objął Stanisław Piaskowski. Pełnomocnicy okręgów podlegali pełnomocnikowi generalnemu Ziem Odzyskanych – Edwardowi Ochabowi⁷² – jako centralnemu organowi administracji właściwemu w sprawach zastrzeżonych dla MAP na ZO⁷³. Po utworzeniu MZO urząd Pełnomocnika Generalnego Ziem Odzyskanych zlikwidowano, a dotychczasowi pełnomocnicy okręgowi i obwodowi zostali podporządkowani nowemu ministerstwu.

Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziem Odzyskanych⁷⁴ utworzono województwo wrocławskie z siedzibą we Wrocławiu⁷⁵.

⁷¹ Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130.

⁷² S. Jankowiak, *Tudny „powrót do macierzy”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 9–10, s. 28.

⁷³ P. Kacprzak, *Polskie władze administracyjne w procesie wysiedlania ludności niemieckiej w latach 1945–1949*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, t. 62, z. 1, s. 209–210.

⁷⁴ Dz.U. 1946, nr 28, poz. 177.

⁷⁵ W skład województwa wrocławskiego weszły powiaty: bolesławiecki, brzeski z Brzegiem, bystrzycki, dzierzoniowski, głogowski z Głogowem, górowski, jaworski, jeleniogórski z Jelenią Górą, kamiennogórski, kłodzki, koźuchowski, legnicki z Legnicą, lubański, lubiński, lwówecki, milicki, namysłowski, oleśnicki, oławski, strzeliński, szprotawski, sycowski, średzki, świdnicki ze Świdnicą, trzebnicki, wałbrzyski, powiat Wałbrzych, wrocławski, powiat Wrocław, wołowski, ząbkowicki, zgorzelecki, zlotoryjski, żagański, żarski.

Składało się ono z 37 powiatów i miast (powiatów miejskich). W dniu 6 lipca 1950 r. doszło do zmian w podziale administracyjnym kraju⁷⁶. Utworzono nowe województwa, m.in. opolskie (dołączono powiaty brzeski z Brzegiem i namysłowski) oraz zielonogórskie (dołączono powiaty: głogowski z Głogowem, żagański, szprotawski, żarski i kożuchowski). W związku z tym przesunięciu uległy granice województwa wrocławskiego, które po zmianach przypominało współczesne województwo dolnośląskie (poza powiatem głogowskim). W 1957 r. ze struktur województwa wrocławskiego wydzielono miasto Wrocław na prawach województwa⁷⁷. W takim kształcie województwo wrocławskie przetrwało aż do reformy administracji terytorialnej przeprowadzonej w latach siedemdziesiątych.

3. Geneza administracji wyznaniowej na Dolnym Śląsku

Rodząca się na Dolnym Śląsku od 1945 r. administracja państwowa obejmowała także struktury odpowiedzialne za zarządzanie sprawami wyznaniowymi. W pierwszym okresie, po przejęciu przez Polskę ZO, zabezpieczano poniemiecki majątek kościelny i przekazywano go w ręce polskich kościołów i innych związków wyznaniowych. Współpraca z duchowieństwem różnych wyznań, a szczególnie z katolickim, miała za zadanie zapewnienie społeczeństwu poczucia stabilizacji i uporanie się z niepewnością wśród ludności przybywającej z Kresów Wschodnich. O takiej polityce państwa świadczy skład przybyłej w maju 1945 r. do Wrocławia grupy Bolesława Drobnera, w której znaleźli się, jak już wspomniano, m.in.: ks. Kazimierz Lagosz i ks. Wiktor Niemczyk. Duchowni ci w imieniu swoich Kościołów zajęli się organizacją życia religijnego przy wsparciu administracji państwowej początkowo we Wrocławiu, a później na reszcie ziem Dolnego Śląska.

⁷⁶ Ustawa z dnia 28 czerwca 1950 r. o zmianach podziału administracyjnego państwa, Dz.U. 1950, nr 28, poz. 255, art. 2 ust. 2 pkt 2.

⁷⁷ Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o wydzieleniu z województw miast: Krakowa, Poznania i Wrocławia oraz o nadaniu miejskim radom narodowym tych miast uprawnień wojewódzkich rad narodowych, Dz.U. 1957, nr 1, poz. 1, art. 1 pkt 3.

3.1. Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska

Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, który funkcjonował od 14 marca 1945 r. do 28 czerwca 1946 r.⁷⁸, wykonywał także zadania z zakresu administracji spraw wyznaniowych. Początkowo jego siedziba mieściła się w Trzebnicy, później w Legnicy, a po zdobyciu Wrocławia – w stolicy Dolnego Śląska. Jak już wspomniano, Pełnomocnikiem Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska został Stanisław Piaskowski, wcześniej wicewojewoda kielecki⁷⁹, a od 1946 r. wojewoda wrocławski⁸⁰.

Od kwietnia 1945 r. sprawy wyznaniowe zostały podporządkowane Wydziałowi Administracyjnemu Biura Pełnomocnika. Dzielił się on na trzy oddziały: Obywatelstwa i Praw Stanu Cywilnego, Wyznań Religijnych oraz Ogólny⁸¹. Zgodnie z Okólnikiem nr 1 z dnia 4 czerwca 1945 r. sprawy z zakresu działania Wydziału Administracyjnego zostały przekazane do decyzji nowo powołanego zastępcy Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska Piotra Szymczyka⁸². Okólnik nr 2 wydany 1 sierpnia 1945 r. utrzymał zwierzchność służbową zastępcy pełnomocnika nad Wydziałem Administracyjnym, wprowadzał jednak nowy podział na wydziały. Jeden z nich – Wydział Społeczno-Polityczny – przejął sprawy z zakresu wyznań. Podlegał bezpośrednio pełnomocnikowi⁸³. Kolejny podział kompetencji nastąpił w styczniu 1946 r. wraz z powołaniem nowego zastępcy pełnomocnika (tutaj pełnomocnik użył

⁷⁸ Rozporządzenie z 29 V 1946 r. weszło w życie 28 czerwca.

⁷⁹ APWr, Urząd Wojewódzki Wrocławski (dalej: UWW), I/46, Okólnik nr 4 wydany przez wojewodę kieleckiego Stanisława Piaskowskiego (nr Org. 3/45), Kielce, 25 II 1945 r., k. 192.

⁸⁰ APWr, UWW, I/4, Rozporządzenie Wojewody Wrocławskiego nr 19 w sprawie tępienia ostu, 28 VI 1946 r., k. 278.

⁸¹ APWr, UWW, I/47, Tymczasowy plan organizacyjny Biura Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, Trzebnica, 22 IV 1945 r., k. 4–17.

⁸² *Ibidem*, Okólnik nr 1 (Org. L1/45), Trzebnica, 4 VI 1945 r., k. 20. Okólnik ustalał podział zadań między Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, Stanisława Piaskowskiego, a trzech jego zastępców: Piotra Szymczyka, mjr. Stanisława Imiołka, ppłk. Kazimierza Orczykowskiego, z zastrzeżeniem, że w sprawach o istotnym znaczeniu politycznym, społecznym, gospodarczym i socjalnym przed podjęciem decyzji powinni oni skonsultować się z pełnomocnikiem.

⁸³ *Ibidem*, Okólnik nr 2 (Org. L.1/18/45), Legnica, 1 VIII 1945 r., k. 48–50.

sformułowania „vicewojewoda”) – Stanisława Jurzyka⁸⁴. Jak wynika z notatki służbowej sporządzonej 12 lutego 1946 r. przez samego zastępcę pełnomocnika⁸⁵, podział kompetencji nie był przestrzegany, niemniej jednak sprawy Wydziału Społeczno-Politycznego pozostały w gestii Piaskowskiego.

Administracja spraw wyznaniowych została powołana także na niższym szczeblu administracyjnym⁸⁶ – obwodów. Urzędy pełnomocników obwodowych podzielono na referaty. Referat V Wyznaniowy prowadził sprawy: wyznania katolickiego, wyznań niechrześcijańskich, wyznania mojżeszowego, stanu bezwyznaniowego, statystyki wyznań, zakładania i utrzymywania cmentarzy, oraz sprawy różne i okólniki. Jak się wydaje, w projekt zarządzenia wkraść się błąd i zapewne sprawy wyznań niechrześcijańskich miały być sprawami wyznań nierzymskokatolickich, o czym świadczy osobne potraktowanie wyznania mojżeszowego i bezwyznaniowców. W przeciwnym razie żaden referent nie prowadziłby spraw z zakresu np. Kościoła prawosławnego lub Kościołów ewangelickich.

Od początku funkcjonowania polskiej administracji na ZO struktury odpowiedzialne za prowadzenie spraw wyznaniowych budowano także w obwodach, co podkreśla wagę tych spraw.

Znaczenia spraw wyznaniowych na ZO dowodzi bezpośredni nadzór Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska nad Wydziałem Społeczno-Politycznym. Poza krótkim epizodem w 1945 r.

⁸⁴ APWr, UWW, I/4, Zarządzenie nr 44 Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska, 18 I 1946 r., k. 52. W lutym 1946 r. został powołany drugi zastępca Aleksander Barchacz. W związku z tym Okólnik nr 21/46 (Org. L.1/8/46 z 11 II 1946 r.) wprowadził nowy podział zadań, ale Wydział Społeczno-Polityczny pozostał pod nadzorem Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska Stanisława Piaskowskiego, *ibidem*, k. 93.

⁸⁵ *Ibidem*, k. 95. W notatce zastępca pełnomocnika stwierdził, że wielokrotnie dochodziło do referowania spraw z zakresu jego odpowiedzialności bezpośrednio pełnomocnikowi, który podejmował decyzję i wydawał polecenia wbrew przyjętemu podziałowi kompetencji. Z powyższymi uwagami zgodził się pełnomocnik i zabronił pomijania ścieżki służbowej. Pomimo zmian w podziale kompetencji Wydział Społeczno-Polityczny zawsze pozostawał pod zarządem pełnomocnika.

⁸⁶ APWr, UWW, I/46, Projekt Zarządzenia Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska z sierpnia 1945 r. o tymczasowej wewnętrznej organizacji urzędów obwodowych pełnomocników rządu RP wraz ze statutem tymczasowym, regulaminem wewnętrznym urzędowania, instrukcją referendarską i instrukcją kancelaryjną, [sierpień 1945 r.], k. 71–159.

do bezpośredniej decyzji pozostawiono mu sprawy: wyznaniowe, mniejszości narodowych, stosunku ludności do władzy, działalności partii politycznych, związków zawodowych i organizacji społecznych, propagandy i prasy oraz volksdeutsche⁸⁷. Podległe mu struktury zostały zobligowane przez MZO do sporządzania comiesięcznych sprawozdań sytuacyjnych, w których przedstawiano mu stan spraw z zakresu polityki wyznaniowej państwa. Kwestie te były tak pilnie śledzone przez władze państwowe, ponieważ ZO wchodziły stopniowo w skład państwa polskiego i zasiedlała je ludność ze Wschodu, a wraz z nią duchowni różnych wyznań.

3.2. Wojewoda Wrocławski 1946–1950

Z dniem 28 czerwca 1946 r. dotychczasowy Pełnomocnik Rządu RP na Okręg Administracyjny Dolnego Śląska Stanisław Piaskowski objął funkcję Wojewody Wrocławskiego⁸⁸. Zarządzeniem z 15 października 1946 r. (weszło w życie od 1 stycznia 1947 r.) ustanowił Statut Organizacyjny Urzędu Wojewódzkiego, szczegółowy podział czynności, instrukcję kancelaryjną oraz regulamin urzędu⁸⁹. Zgodnie ze statutem wojewoda na obszarze województwa był przedstawicielem rządu oraz szefem administracji ogólnej, a ponadto w zakresie kompetencji MZO sprawował zwierzchnie kierownictwo nad wszystkimi działami zarządu państwowego⁹⁰. Urząd Wojewódzki Wrocławski dzielił się na 18 biur

⁸⁷ Zakres spraw prowadzonych przez Wydział Społeczno-Polityczny zob. *ibidem*, Schemat miesięcznego sprawozdania sytuacyjnego, będącego załącznikiem do Zarządzenia wewnętrznego nr 16 (Okólnik Org. L. 1/25/46), 4 VI 1946 r., s. 234–235.

⁸⁸ Pismo okólne Ministerstwa Ziem Odzyskanych (L.dz. 13332/II/46) z dnia 7 VI 1946 r., „Wrocławski Dziennik Wojewódzki” (dalej: WDzW) 1946, nr 5, poz. 54 (pismo to zachowało się także w dokumentacji archiwalnej, zob. APWr, UWW, I/4, k. 273–274). W dokumencie znalazły się wytyczne dotyczące wprowadzonej zmiany, np. polecono stosować nazwy organów: „Wojewoda Wrocławski”, „Wojewoda Szczeciński” itd. Jednym z pierwszych aktów prawnych wydanych przez Piaskowskiego jako wojewodę wrocławskiego było Rozporządzenie Wojewody Wrocławskiego z dnia 28 czerwca 1946 r. w sprawie tępienia ostu (APWr, UWW, I/4, k. 278).

⁸⁹ Zarządzenie Wojewody Wrocławskiego z dnia 15 października 1946 r. w sprawie zatwierdzenia i ścisłego stosowania w urzędowaniu Statutu Organizacyjnego szczegółowego podziału czynności, instrukcji kancelaryjnej oraz regulaminu Urzędu Wojewódzkiego, WDzW 1946, nr 10, poz. 122.

⁹⁰ Statut Organizacyjny Urzędu Wojewódzkiego Wrocławskiego, WDzW 1946, nr 10, poz. 123, par. 1 i 2.

i wydziałów (par. 15 Statutu). Na czele każdego wydziału stał naczelnik, który odpowiadał przed wojewodą za stan organizacyjny, biurowość i należyte opracowywanie spraw biurowych. Kierował jednocześnie jednym z oddziałów (par. 16).

Naczelnikiem Wydziału Społeczno-Politycznego (znak SP) został dr Walery Taube⁹¹. Wydział ten dzielił się na cztery oddziały: Społeczno-Polityczny, Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego, Narodowościowy i Wyznaniowy (zwany także Narodowościowo-Wyznaniowym) oraz Komisariat do spraw Repatriacyjnych (par. 24).

Do zadań Oddziału Narodowościowo-Wyznaniowego (znak SPN), zgodnie ze szczegółowym podziałem czynności, należało merytoryczne prowadzenie spraw związanych z polityką wyznaniową państwa na terenie województwa. Sprawy te podzielono na kategorie tematyczne, których było sześć, z tego pięć dotyczyło spraw wyznaniowych, a jedna narodowościowych. Sprawy wyznania katolickiego obejmowały:

- 1) kwestie personalne: uposażenie duchownych, przenoszenie i nominacje proboszczów, kształcenie duchownych, internaty, seminaria duchowne;
- 2) kwestie majątkowe: subwencje na budowę kościołów, rewindykację majątków kościelnych, fundusze i fundacje kościelne, darowizny na rzecz kościoła;
- 3) kwestie organizacyjne: podział terytorialny Kościoła, tworzenie nowych parafii, patronaty kościelne, prawne uznanie nowo powstałych stowarzyszeń i organizacji kościelnych;
- 4) kwestie klasztorów i kongregacji zakonów;
- 5) przepisy i zarządzenia ogólne.

Podobnie wyglądał zakres spraw wyznań chrześcijańskich nierzymskokatolickich. Do spraw „Kościoła Narodowego” (Polski Narodowy Kościół Katolicki) i innych sekt zaliczały się: przepisy ogólne i zarządzenia, ogólne sprawy sekt, rejestracja sekciarskich gmin wyznaniowych, zatwierdzanie ich kierowników i cmentarzy, a także budowy domów modlitwy, oraz stosunek do rządu i wojska. Kolejną kategorią były sprawy wyznania mojżeszowego i innych wyznań niechrześcijań-

⁹¹ APWr, UWW, VI/692, Pisma naczelnika Wydziału Społeczno-Politycznego do MZO i do Rafała Abkowicza, hazzana karaimskiego we Wrocławiu, 27 XI 1947 r., k. 12, 13, 15.

skich. Dotyczyły: wyboru i zatwierdzania duchownych, nadzoru nad działalnością gmin żydowskich, kontroli wyborów do ciał statutowych gmin żydowskich, spraw majątkowych i budżetowych, w tym składek na rzecz gminy, opłat za czynności religijne, spraw uboju rytualnego, egzaminów dla kandydatów na rabinów itp. Ostatnią kategorią były sprawy wyznaniowe ogólne: międzywyznaniowe, bezwyznaniowe, osób nienależących do żadnego prawnie uznanego związku wyznaniowego, procesów sądowych i majątkowych między wyznaniem, reprezentacji rządu wobec wszystkich wyznań, statystyki wyznań oraz fundacji i zapisów publicznych na cele wyznaniowe⁹².

Należy stwierdzić, że szczegółowy zakres działalności Oddziału Narodowościowo-Wyznaniowego odzwierciedlał przedwojenny stan prawny. Świadczy o tym m.in. utrzymanie podziału na sprawy związane z uznanymi i nieuznanymi prawnie związkami wyznaniowymi, zaliczenie PNKK do sekt, wykonywanie kompetencji nadzorczych państwa wobec gmin wyznaniowych żydowskich oraz reprezentacja rządu wobec wyznań. Nawiązanie do przedwojennego stanu prawnego stanowiło także wskazanie dni świątecznych i wolnych od pracy, zgodnie z którym stosunek świąt kościelnych do państwowych wynosił jedenaście do sześciu⁹³.

4. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu w strukturze administracji państwowej

Wyznaniowa administracja terenowa ewoluowała wraz ze zmianami generalnej koncepcji administracji państwowej oraz wyodrębnieniem w strukturze organów państwowych UdSW. Dla rodzącej się struktury

⁹² Załącznik do Statutu Organizacyjnego Urzędu Wojewódzkiego Wrocławskiego. Szczegółowy podział czynności Urzędu Wojewódzkiego Wrocławskiego, WDZW 1946, nr 10, poz. 123.

⁹³ Święta kościelne: Trzech Króli, Oczyszczenie NMP, drugi dzień Wielkiej Nocy, drugi dzień Zesłania Ducha Świętego, Wniebowstąpienie Pańskie, Boże Ciało, Świętych Apostołów Piotra i Pawła, Wniebowzięcie NMP, Niepokalane Poczęcie NMP, Boże Narodzenie. Święta świeckie: Nowy Rok, 3 Maja, Narodowe Święto Zwycięstwa i Wolności, Narodowe Święto Odrodzenia, 1 Maja, Zarządzenie Urzędu Wojewódzkiego Wrocławskiego z dnia 16 listopada 1946 r. w sprawie dni świątecznych i wolnych od pracy, WDZW 1946, nr 10, poz. 128.

administracji wyznaniowej, w tym także wyznaniowej administracji terenowej, rok 1950 należy uznać za przełomowy. Wówczas nie tylko powołano UdSW, lecz także ustanowiono jednolite organy władzy państwowej (marzec 1950 r.) i przejęto tzw. dobra martwej ręki (marzec 1950 r.); a nieco wcześniej wydano Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania.

Analizowane akty prawne, określające funkcjonowanie centralnej administracji wyznaniowej, nie zawierały przepisu, który ustanowiłby bezpośredni organizacyjny związek między UdSW a jego wojewódzkimi agendami. Takiego związku czy zależności nie konstituowały ani u.z.n.o.w.p., ani inne ustawy określające zakres kompetencji UdSW. Powiązanie to jednak istniało, o czym świadczy przywołana już notatka o sytuacji prawnej UdSW, w której stwierdzono, że Urząd „wydawał wytyczne w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań prezydów wojewódzkich rad narodowych”⁹⁴. Jeżeli powstanie UdSW uzasadniano wprowadzeniem jednolitych organów władzy państwowej, to konsekwencją tego było tworzenie administracji wyznaniowej w województwie.

Głównym zamysłem reformy terenowej administracji państwowej przeprowadzonej przez u.t.o.j.w.p. była likwidacja dualizmu administracji terenowej i zastąpienie organów samorządowych i rządowych organami jednolitej władzy państwowej⁹⁵. Reforma ta miała przyczynić się do urzeczywistnienia podstawowych zasad funkcjonowania organów państwowych w kraju socjalistycznym, tj. centralizmu demokratycznego, udziału mas w rządzeniu i planowego zarządzania gospodarką narodową⁹⁶ przez realizację zasady „pełnia władzy w ręce rad”⁹⁷. W poglądach przywołanych przedstawicieli ówczesnej doktryny prawa stanowiła ona przełom ustrojowy, a jednocześnie niosła rewolucyjną zmianę w systemie organów państwowych.

⁹⁴ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Notatka o sytuacji prawnej UdSW (nr I. 1/33/61), 9 VI 1961 r., k. 111.

⁹⁵ Z. Leoński, *Ewolucja rad narodowych w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 4, s. 5; T. Bocheński, S. Gebert, *Nowa ustawa o radach narodowych*, Warszawa 1959, s. 13.

⁹⁶ Z. Rybicki, *Działalność i organizacja...*, s. 66–68.

⁹⁷ Z. Leoński, *Ewolucja...*, Poznań 1974, s. 12.

W myśl art. 1 u.t.o.j.w.p. rady narodowe były organami jednolitej władzy państwowej⁹⁸ m.in. w województwach. Jednolitość ta przejawiała się zarówno w sferze strukturalnej, jak i funkcjonalnej⁹⁹. W związku z tym wojewódzkie rady narodowe przejęły kompetencje zlikwidowanych organów, w tym kompetencje wojewodów w sprawach wyznaniowych. Zakres uprawnień rad narodowych określił art. 6 u.t.o.j.w.p., który przyznał im uprawnienia m.in. do: zapewnienia ochrony porządku publicznego i przestrzegania praworządności demokratycznej, wydawania przepisów prawnych na podstawie upoważnienia ustawowego, wyboru i odwołania Prezydium Rady Narodowej oraz kierowania działalnością swoich organów i przyjmowania sprawozdań od tychże. Organami rady narodowej były prezydya i przewodniczący prezydium (odpowiednio art. 12 ust. 1 i art. 17 u.t.o.j.w.p.). Prezydium było organem wykonawczo-zarządzającym, który nie składał się z zawodowych urzędników, a swoje zadania wykonywał za pośrednictwem wydziałów powołanych w miejsce zniesionych urzędów. Co istotne z punktu widzenia prawnego, wydziały te nie były odrębnymi organami administracji państwowej, lecz częścią prezydium¹⁰⁰. W związku z powyższym organem administracyjnym były prezydya, które na podległym terenie sprawowały wszystkie funkcje wykonawcze władzy państwowej w ramach obowiązujących przepisów (art. 16 u.t.o.j.w.p.). Kierownik wydziału/referatu nie był uprawniony do wydawania decyzji administracyjnych¹⁰¹.

Kolejne przepisy u.t.o.j.w.p. zawierały normy kompetencyjne oraz normy hierarchicznego podporządkowania poszczególnych wydziałów/

⁹⁸ Ta nowa kategoria organów – organy władzy państwowej – wprowadzona przez Ustawę z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej stała się później podstawą do stworzenia systemu organów w Konstytucji PRL, *idem*, *Rady narodowe...*, s. 13; *idem*, *Ewolucja...*, Poznań 1974, s. 42.

⁹⁹ Jednolitość strukturalna polegała na zniesieniu organów samorządu terytorialnego, organów administracji rządowej zespolonej oraz niektórych organów administracji rządowej niezespolonej. Jednolitość strukturalna dotyczyła także wewnętrznej budowy rad narodowych oraz charakteru kompetencji. Jednolitość funkcjonalna polegała na przekazaniu radom narodowym wszystkich kompetencji zlikwidowanych organów, Z. Rybicki, *Działalność i organizacja...*, s. 69–72.

¹⁰⁰ T. Bocheński, S. Gebert, *Nowa ustawa...*, s. 14; Z. Rybicki, *Działalność i organizacja...*, s. 80; T. Bocheński, S. Gebert, J. Służewski, *Rady narodowe...*, s. 26.

¹⁰¹ Przepisy wykonawcze dopuszczały zlecanie kierownikom wydziału funkcji administracyjnych. Wydawali wówczas decyzje „za prezydium”, Z. Leoński, *Ewolucja...*, Poznań 1974, s. 63.

referatów organom wyższego stopnia oraz naczelnym organom administracji państwowej. Poszczególne dziedziny spraw, należące do kompetencji rad narodowych, były zarządzane przez wydziały prezydium (art. 18 u.t.o.j.w.p.), które rzeczowo podporządkowano właściwym wydziałom prezydium rady narodowej wyższego stopnia (art. 19 ust. 1 u.t.o.j.w.p.). *Lex specialis* do powyższej zasady stanowił art. 19 ust. 2, który wydziały/referaty PWRN podporządkował RM oraz właściwemu ministrowi. Z tej normy należy wywodzić przedmiotowe podporządkowanie terenowej administracji wyznaniowej UdSW. W ten sposób domknęto hierarchiczny ustrój państwowej administracji wyznaniowej. UdSW, jako centralny organ administracji państwowej, kierował pod względem rzeczowym działalnością podporządkowanych referatów wojewódzkich, które z kolei jako jednostki wyższego stopnia nadzorowały pracę komórek wyznaniowych w prezydiach powiatowych rad narodowych.

Dosyć szybko okazało się, że u.t.o.j.w.p. wymaga zmiany, ponieważ w praktyce funkcjonowania rad narodowych zachodziły zjawiska, które wprost nie naruszały ustawy, ale powodowały wypaczenie idei reformy aparatu administracji terytorialnej. Ówczesna doktryna prawa wskazywała na kilka istotnych czynników tego stanu. Najważniejszym była nadmierna centralizacja decyzji, która przejawiała się w zawężaniu spraw przekazywanych do rozstrzygnięcia organom rady¹⁰². Do pozostałych zaliczono ograniczanie samodzielności rad narodowych¹⁰³ oraz podwójne podporządkowanie rad¹⁰⁴.

¹⁰² Stanisław Gebert wskazał jako przyczynę takiego stanu rzeczy plan sześcioletni, zob. *idem*, *Komentarz do ustawy o radach narodowych*, Warszawa 1964, s. 2; T. Bocheński, S. Gebert, *Nowa ustawa...*, s. 18; Z. Rybicki, *Działalność i organizacja...*, s. 78–79.

¹⁰³ T. Bocheński, S. Gebert, *Nowa ustawa...*, s. 18. Ograniczenie samodzielności polegało zwłaszcza na centralnym ustalaniu dochodów i wydatków rad narodowych, wydawaniu dużej liczby szczegółowych instrukcji i wytycznych oraz bardzo licznych przypadkach zatwierdzania decyzji organów terenowych przez organy wyższego stopnia lub centralne, por. M. Jaroszyński, *Zagadnienia rad narodowych...*, s. 33.

¹⁰⁴ Przewidziany przez Ustawę z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej zwierzchni nadzór Rady Państwa oprócz instrumentów nadzoru i kontroli zawierał także mechanizmy aktywnego kierowania radami narodowymi, np. udzielanie wytycznych i instrukcji przez Radę Państwa w połączeniu z analogicznymi uprawnieniami Rady Ministrów i naczelnym organom administracji państwowej prowadziło do znacznego zawężenia obszaru decyzyjnego rad, Z. Rybicki, *Działalność i organizacja...*, s. 82–85.

Odpowiedzią na pojawiające się niedomagania systemu terenowych organów jednolitej władzy państwowej była Ustawa z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych¹⁰⁵ (u.r.n.). Stanowiła ona również reakcję na zmiany polityczne w 1956 r.¹⁰⁶ Cele nowej ustawy określono w jej wstępie. Były nimi: ustawowe określenie uprawnień rad narodowych, prawidłowe ustalenie kompetencji organów i umocnienie samodzielności rad z jednoczesnym ustaleniem zakresu nadzoru niezbędnego do zapewnienia jednolitej polityki państwa. Tym samym rady narodowe stały się organami władzy państwowej (art. 1 u.r.n.). Wśród enumeratywnie wskazanych obszarów ich działania nie wymieniono bezpośrednio spraw wyznaniowych (art. 3 ust. 2 u.r.n.). Jednocześnie u.r.n. wprowadziła domniemanie kompetencji rad narodowych na terenie ich działania (art. 3 ust. 1 u.r.n.).

Najistotniejsza zmiana wprowadzona na mocy u.r.n. dotyczyła funkcji, kompetencji i zakresu działania wydziałów prezydium. Na podstawie art. 59 ust. 1 u.r.n. stały się one terenowymi organami administracji państwowej, które kierowały poszczególnymi dziedzinami spraw należących do właściwości rad narodowych. Wydziały prezydium miały obowiązek działania zgodnie z wytycznymi i zarządzeniami prezydium oraz wytycznymi właściwego ministra (art. 60 u.r.n.). Na czele wydziału stał kierownik, który odpowiadał za jego pracę i wyniki (art. 61 u.r.n.). Wydział jako organ administracji państwowej cechował się: utworzeniem przez prezydium, podporządkowaniem bezpośrednio prezydium, kompetencją o charakterze resortowym przyznaną odrębnymi przepisami prawa, działaniem we własnym imieniu w zakresie właściwości¹⁰⁷. Doprecyzowując pozycję prawnoustrojową wydziału prezydium, doktryna wskazywała, że

¹⁰⁵ Dz.U. 1958, nr 5, poz. 16. Ustawa z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych została znówelizowana Ustawą z dnia 28 czerwca 1963 r. o zmianie ustawy o radach narodowych, Dz.U. 1963, nr 28, poz. 164. Nowelizacja nie miała jednak zasadniczego wpływu na analizowane instytucje prawne i umocowanie organów administracji państwowej. W wyniku Obwieszczenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 lipca 1963 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu Ustawy z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych zmieniła się numeracja poszczególnych przepisów, Dz.U. 1963, nr 29, poz. 172. W zakresie analizowanych przepisów dotyczących wydziałów i nadzoru numery artykułów przesunęły się o dwa. Numeracja poszczególnych przepisów podana jest według stanu na 1958 r.

¹⁰⁶ Z. Leoński, *Ewolucja...*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, s. 6.

¹⁰⁷ W. Skrzydło, *Zasady ustawodawstwa o radach narodowych w praktyce* [w:] *Z problematyki rad narodowych...*, s. 147; Z. Leoński, *Rady narodowe...*, s. 145; S. Gebert, *Komentarz do ustawy...*, s. 344. Komentarz dotyczył ustawy po nowelizacji, stąd w porównaniu ze stanem

organem administracji państwowej był w zasadzie kierownik wydziału prezydium¹⁰⁸.

Wzmocnienie i usamodzielnienie pozycji kierownika wydziału prezydium¹⁰⁹ niosło za sobą również konsekwencje na niwie procedury administracyjnej. Wskazać należy, że PWRN nie był w stosunku do kierownika WdSW, jako organu administracyjnego, organem wyższego stopnia w rozumieniu art. 13 k.p.a. W związku z powyższym PWRN nie był instancją w toku postępowania administracyjnego¹¹⁰. W konsekwencji PWRN nie mógł rozstrzygać ani odwołania od decyzji, ani zażalenia na postanowienie wydane w toku postępowania, w tych kwestiach bowiem właściwy był UdSW jako organ wyższego stopnia w stosunku do kierownika WdSW (art. 110 par. 2 k.p.a.). Doktryna jednak wskazywała, że w pewnych przypadkach interwencja PWRN jako organu nadzorczego była przez k.p.a. przewidziana. W art. 140 k.p.a. PWRN otrzymał możliwość uchylecia decyzji kierownika WdSW w każdym czasie, jeżeli decyzja nie przyznała praw stronom postępowania¹¹¹.

W świetle postanowień u.r.n. utrzymano podwójne podporządkowanie wydziałów prezydium. Pod względem funkcjonalno-organizacyjnym

prawnym z 1958 r. zmieniła się numeracja poszczególnych przepisów, ale treść postanowień dotyczących wydziałów pozostała tożsama.

¹⁰⁸ M. Jaroszyński, *Zagadnienia rad narodowych...*, s. 205; Z. Rybicki, *Działalność i organizacja...*, s. 295; Z. Leoński, *Rady narodowe...*, s. 147.

¹⁰⁹ W tym miejscu warto podkreślić, że jeszcze po kilku latach od wejścia w życie Ustawy z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych zauważono pewne nieprawidłowości w stosunkach na linii kierownicy wydziałów – prezydium: „Prezydium często w sposób nadmiernie szczegółowy ingeruje w zakres działania kierownika wydziału. Sami kierownicy, także ulegając niekiedy nadmiernej ostrożności, starają się w indywidualnych nawet sprawach o wstępną akceptację stale urzędującego członka prezydium. Taki sposób postępowania [...] angażuje członków prezydium do rozstrzygnięć należących do kompetencji kierownika wydziału, z drugiej zaś, utrudnia ogólne kierownictwo i kontrolę nad funkcjonowaniem wydziału sprawowaną przez prezydium”, Z. Rybicki, *Działalność i organizacja...*, s. 296–297.

¹¹⁰ M. Jaroszyński, *Zagadnienia rad narodowych...*, s. 218.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 219. Powyższa konstatacja wynikała z literalnego brzmienia art. 140 k.p.a.: „Przewidziane w art. 135–139 uprawnienia organów wyższego stopnia do uchylecia i zmiany decyzji służą w stosunku do decyzji wydanych przez organy administracji prezydiów rad narodowych także tym prezydium”. Wątpliwości budzi jednak to, że decyzja, przyznająca prawa stronom przed jej doręczeniem i przed upływem terminu na wniesienie odwołania, mogła być przez PWRN uchylona. W ten sposób PWRN mógł wkraczać pozakodeksowo w każdą podjętą przez uprawniony organ administracyjny decyzję. Dotyczyło to także decyzji z rygorem natychmiastowej wykonalności przed jej doręczeniem stronom.

wydziały do spraw wyznań podlegały prezydiom wojewódzkich rad narodowych (podporządkowanie poziome). Wynikało to z uprawnień przyznanych prezydiom wojewódzkich rad narodowych na mocy art. 53 ust. 2 u.r.n. (organizacja wykonywania zadań rady narodowej), art. 53 ust. 4 pkt 3 u.r.n. (nadawanie kierunku działalności wydziałów) oraz art. 55 u.r.n. (uchylenie decyzji kierownika w trybie nadzoru). Dodatkowo, na podstawie aktów wykonawczych do u.r.n., prezydium wojewódzkich rad narodowych otrzymały uprawnienia do: tworzenia wydziałów, określania ich organizacji oraz szczegółowego zakresu działania, powoływania i odwoływania kierowników wydziałów (z zastrzeżeniem pewnych odrębnych trybów dla niektórych wydziałów) oraz do rozpatrywania sprawozdań z działalności wydziałów¹¹². W układzie podporządkowania poziomego istotne znaczenie miało także oddziaływanie aparatu partyjnego na kierowników wydziałów¹¹³, ponieważ kierownictwo partyjne było realizowane w tym układzie przede wszystkim przez wpływ komitetów partyjnych danego szczebla na organy administracji państwowej¹¹⁴.

Drugi typ nadzoru, tzw. nadzór pionowy, był realizowany w trzech liniach. Wydziały prezydiów wojewódzkich rad narodowych podlegały nadzorowi właściwego ministra lub kierownika urzędu centralnego¹¹⁵. Same nadzorowały z kolei odpowiednie wydziały prezydiów powiatowych rad narodowych¹¹⁶. Powyższe wynikało z przepisu art. 63 ust. 1 pkt 3 u.r.n. WdSW PWRN podlegał więc w układzie pionowym nadzorowi UdSW. Zakres tego nadzoru miał dwojaki charakter. W świetle art. 64 u.r.n. jego celem było zapewnienie zgodności działania rad

¹¹² T. Bocheński, S. Gebert, *Nowa ustawa...*, s. 145.

¹¹³ W przypadku WdSW PWRN we Wrocławiu oddziaływanie kierownictwa partyjnego pokrywało się także z nadzorem poziomym. Przewodniczący PWRN we Wrocławiu Bronisław Ostapczuk był jednocześnie wysokim funkcjonariuszem aparatu KW PZPR we Wrocławiu. Sytuacja ta powodowała zbieg kontroli partyjnej z nadzorem poziomym. Szczegółowe dane na temat Bronisława Ostapczuka zob. Aneks nr 5 (na podstawie <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/19781?katalog=4>, dostęp: 2 I 2021 r.).

¹¹⁴ Z. Rybicki, *Działalność i organizacja...*, s. 298.

¹¹⁵ K. Siarkiewicz, *Nadzór nad radami narodowymi i ich organami*, Warszawa 1968, s. 16. Pozostałe linie nadzoru to: rady narodowego wyższego stopnia i Rada Państwa – rady narodowe, prezydium rad narodowych wyższego rzędu i Rada Ministrów – prezydium rad narodowych.

¹¹⁶ W ramach prezydiów powiatowych rad narodowych w latach 1950–1957 działały referaty do spraw wyznań.

narodowych i ich organów z przepisami prawa oraz z zasadniczą linią polityki państwa, a także zapewnienie pomocy w skutecznym realizowaniu powierzonych mu zadań. Nadzór ten miał zatem za zadanie ułatwienie kontroli politycznej nad działaniami organów administracji państwowej. Posłużenie się przez ustawodawcę tak nieostrym kryterium, jakim było zapewnienie zgodności działania z zasadniczą linią polityki państwa, mogło tworzyć pole do różnych nadużyć. Wywoływało także wątpliwości i dyskusje w ówczesnej doktrynie¹¹⁷. Kryterium to oceniano negatywnie – wytyczne polityczne często stały w sprzeczności z postulowanym stanem prawnym, a brak hierarchii celów w art. 64 u.r.n. powodował, że nie było mechanizmów na wypadek kolizji prawa z zasadniczą linią polityczną państwa.

Nadzór pionowy nad wydziałami prezydów wojewódzkich rad narodowych, wykonywany przez ministrów bądź centralne organy administracji państwowej, miał więc charakter resortowy (w danym zakresie spraw) i fachowy¹¹⁸. Sprawowanie nadzoru resortowego wynikało z dwóch przesłanek. Pierwsza to uprawnienia przyznane ministrom i kierownikom centralnych urzędów administracji państwowej na podstawie art. 69 u.r.n. Ich katalog obejmował: udzielanie właściwym resortowo wydziałom wytycznych co do ich działalności, udzielanie wydziałom fachowej pomocy i instruktażu, kontrolę i ocenę pracy wydziałów pod kątem zgodności z prawem i z zasadniczą linią polityki państwa oraz uchylanie lub zmienianie decyzji administracyjnych na podstawie przepisów ustawowych. Miał on jednak charakter „form ingerencji nadzorczej” w stosunku do drugiej przesłanki nadzoru resortowego, czyli przepisów prawa materialnego i procesowego¹¹⁹. Nadzór resortowy znalazł szerokie zastosowanie w świetle k.p.a. w zakresie relacji resortowego ministra (kierownika centralnego organu administracji państwowej) do właściwego kierownika wydziału. Organ nadzorczy, w rozumieniu

¹¹⁷ Więcej o zbędności kryterium politycznego zob. M. Jaroszyński, *Zagadnienia rad narodowych...*, s. 275. Kazimierz Siarkiewicz opowiedział się za rozdzieleniem tych dwóch kryteriów, wskazując, że zasadnicza linia polityki państwa nie zawsze była wyrażona w aktach prawnych, zob. *idem*, *Nadzór nad radami narodowymi...*, s. 31–35 (tu też przegląd poglądów doktryny).

¹¹⁸ *Idem*, *Nadzór nad radami narodowymi...*, s. 22; S. Gebert, *Komentarz do ustawy...*, s. 388.

¹¹⁹ S. Gebert, *Komentarz do ustawy...*, s. 388; T. Bocheński, S. Gebert, *Nowa ustawa...*, s. 242.

art. 69 u.r.n., mógł zmienić lub uchylić decyzję kierownika wydziału w administracyjnym toku instancji¹²⁰.

Odrębną od nadzoru dziedziną, w ramach przewidzianych przez przepisy u.r.n. i k.p.a., była kwestia badania legalności decyzji administracyjnych przez organy inne niż administracja państwowa. Wobec braku w omawianym okresie sądownictwa administracyjnego kontrola legalności decyzji administracyjnych pozostawała w zakresie kompetencji prokuratora – była to tzw. prokuratorska kontrola przestrzegania prawa¹²¹. Mechanizm ten został uchwalony Ustawą z dnia 20 lipca 1950 r. o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej¹²². W myśl jej art. 3 Generalny Prokurator sprawował nadzór nad ścisłym przestrzeganiem prawa przez wszystkie organy, władze i urzędy na szczeblu wojewódzkim, powiatowym i gminnym oraz czuwał nad zgodnością z prawem aktów i innych czynności władz, urzędów i instytucji. Uprawnienia prokuratora miały więc zastosowanie także do działań i aktów prawnych prezydiów rad narodowych i ich wydziałów jako organów administracji państwowej. W rzeczywistości prokuratorska kontrola przestrzegania prawa przez organy administracji państwowej schodziła na dalszy plan wobec czynności podejmowanych przez ten organ w sferze prawa karnego¹²³. Szczególne uprawnienia prokuratora wobec organów administracji państwowej przewidywał k.p.a. Jego art. 143–150 określały udział prokuratora w postępowaniu, zakres jego uprawnień, w tym prawo do wniesienia w określonych przypadkach sprzeciwu od decyzji ostatecznej do organu wyższego stopnia, z zastrzeżeniem, że uprawnienia prokuratora nie miały zastosowania do decyzji wydanych przez naczelny organ administracji państwowej, co korelowało z zakresem podmiotowym prokuratorskiej kontroli praworządności, która na mocy przepisów prawa określających zasady działania prokuratury również nie miała zastosowania do naczelných organów administracji państwowej.

¹²⁰ Szerzej na ten temat zob. M. Jaroszyński, *Zagadnienia rad narodowych...*, s. 278–284.

¹²¹ W. Witkowski, *Historia administracji...*, s. 440.

¹²² Dz.U. 1950, nr 38, poz. 346. Prokuratorską kontrolę przestrzegania prawa utrzymała także w mocy Ustawa z dnia 14 kwietnia 1967 r. o Prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz.U. 1967, nr 13, poz. 55, art. 3, ust. 1, pkt 6.

¹²³ A. Burda, *Polskie prawo państwowe...*, s. 365.

4.1. Samodzielny Referat do Spraw Wyznań we Wrocławiu

Szczegóły funkcjonowania terenowych organów jednolitej władzy państwowej ustaliła na podstawie delegacji ustawowej Rada Ministrów. Organ ten podjął trzy uchwały o charakterze organizacyjno-kompetencyjnym: Uchwałę Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. Instrukcję nr 2 w sprawie składu, podziału pracy i trybu działania prezydiów rad narodowych¹²⁴ (Instrukcja nr 2), Uchwałę Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. Instrukcję nr 3 w sprawie tworzenia wydziałów i referatów prezydiów rad narodowych¹²⁵ (Instrukcja nr 3) oraz Uchwałę Rady Ministrów z dnia 10 czerwca 1950 r. Instrukcję nr 8 w sprawie organizacji wewnętrznej i etatów wydziałów prezydiów rad narodowych¹²⁶ (Instrukcja nr 8). Na podstawie par. 1 pkt 1 Instrukcji nr 3 w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz w prezydiach rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi utworzono szesnaście wydziałów, Komisję Planowania Gospodarczego oraz Referat do Spraw Wyznań. Co istotne, referaty do spraw wyznań organizowano także w prezydiach powiatowych rad narodowych¹²⁷. Zgodnie z Instrukcją nr 8 do zakresu działania referatów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych należały sprawy nadzoru nad wykonaniem przepisów dotyczących związków religijnych i stowarzyszeń wyznaniowych oraz wolności wyznaniowej, a także sprawy nadzoru nad szkolnictwem wyznaniowym (par. 1).

Uchwałą z dnia 18 lipca 1950 r. PWRN we Wrocławiu powołał SRdSW¹²⁸. Przejął on prowadzenie spraw wyznaniowych po zlikwido-

¹²⁴ M.P. 1950, nr A-57, poz. 654.

¹²⁵ M.P. 1950, nr A-57, poz. 655.

¹²⁶ M.P. 1950, nr A-70, poz. 814.

¹²⁷ Instrukcja nr 3, M.P. 1950, nr A-57, poz. 655, par. 2 pkt 1.

¹²⁸ Uchwała nr 14 PWRN z dnia 18 lipca 1950 r. w przedmiocie utworzenia Samodzielnego Referatu do Spraw Wyznań, WDZW 1950, nr 15, poz. 61 (zawierała załącznik Tymczasowy Rzeczowy Wykaz Akt Referatu do Spraw Wyznań). Uchwała została wydana na podstawie par. 1, 2 i 12 Instrukcji nr 3 oraz par. 11 Instrukcji nr 8. Powołanie się na przytoczone przepisy było zabiegiem wątpliwym legislacyjnie, ponieważ żaden z nich ani nie upoważniał, ani nie obligował PWRN do wydania uchwały, która poza załącznikiem określającym szczegółowy podział rzeczowy akt była powtórzeniem przepisów aktów prawnych Rady Ministrów. Właściwą podstawą prawną wydania przez PWRN Uchwały nr 14 powinien być par. 13 lit. g

wanym Wydziale Społeczno-Politycznym UWW. Obsadę personalną SRdSW miał zapewnić kierownik Wydziału Kadr w porozumieniu z kierownikiem Wydziału Społeczno-Administracyjnego. Przejęcie spraw wyznaniowych przez SRdSW i obsadzenie w nim stanowisk miało się zakończyć do 31 lipca 1950 r. Załącznik do uchwały kategoryzował sprawy leżące w kompetencji SRdSW we Wrocławiu na ogólne (okólniki i zarządzenia własne i władz nadrzędnych) oraz wyznaniowe, w tym sprawy:

- stosunku do wyznań;
- wyznania katolickiego;
- zakonów i kongregacji;
- nadzoru nad szkolnictwem wyznaniowym;
- stowarzyszeń i związków religijnych;
- zebrań, zgromadzeń i procesji religijnych;
- Kościoła Narodowego (PNKK) i sekt;
- wyznań chrześcijańskich niekatolickich;
- działalności, opinii i charakterystyki duchownych diecezjalnych i zakonnych;
- majątkowe wyznań i duchownych;
- statystyki duchownych;
- różne¹²⁹.

Instrukcji nr 2 w związku z art. 16 ust. 2 pkt 2 i art. 6 ust. 5 Ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej.

¹²⁹ Lidia Fiejdasz, opierając się tylko na archiwaliach, sformułowała tezę, że SRdSW PWRN w Rzeszowie działał do 1952 r. bez szczegółowego zakresu kompetencji, które zostały określone dopiero na podstawie Zarządzenia PWRN w Rzeszowie z 16 VII 1952 r. w sprawie szczegółowego podziału czynności SRdSW PWRN i RdSW PPRN (niepublikowanego), *eadem*, *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012, s. 32. Porównując jednak zakres spraw z zarządzenia z tymi, które SRdSW we Wrocławiu otrzymał na podstawie przytoczonej Uchwały nr 14 PWRN, należy stwierdzić, że te kompetencje są tożsame. Zdaniem Fiejdasz SRdSW PWRN w Rzeszowie musiał już istnieć w 1950 r., ponieważ w tym roku powstały powiatowe referaty wyznaniowe. Prawdopodobne jest więc, że PWRN w Rzeszowie wydał analogiczną uchwałę jak PWRN we Wrocławiu. Wykaz aktów prawnych i materiałów archiwalnych zamieszczonych w publikacji Fiejdasz wskazuje jednak, że nie korzystała ona z dziennika urzędowego województwa rzeszowskiego. PWRN we Wrocławiu 14 XII 1950 r. (data wejścia w życie 1 I 1951 r.) wydał Zarządzenie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu w sprawie wewnętrznej organizacji wydziałów PWRN (pismo nr O. Org. I_1/1/50), APWr, Wydział Organizacyjno-Prawny PWRN

Uchwała z dnia 18 lipca 1950 r. nakazywała do dnia 10 sierpnia 1950 r. przyjąć analogiczny zakres czynności w referatach do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych i miejskich rad narodowych miast wydzielonych. Prezydia powiatowych rad narodowych zostały zobowiązane do przesłania raportów w tej sprawie. Z treści uchwały wynika jednak, że nie powoływała ona referatów do spraw wyznań w powiatach, jedynie wskazywała na stosowanie jednolitego wykazu rzeczowego akt, skąd można wysunąć wniosek, że komórki powiatowe już tam istniały albo powinny istnieć. Samodzielną podstawą ich tworzenia był par. 2 Instrukcji nr 3. Obowiązek szybkiego organizowania wydziałów i referatów do spraw wyznań oraz powołania ich kierowników nakładał na prezydia rad narodowych par. 11 Uchwały Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. Instrukcji nr 1 w sprawie pierwszej sesji rad narodowych (Instrukcja nr 1)¹³⁰. Powołanie referatu do spraw wyznań w powiecie nie oznaczało jeszcze, że komórka działała prawidłowo. Wiele stanowisk kierowników referatów do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych było nieobsadzonych. Jeszcze w lipcu 1951 r. w sprawozdaniu do UdSW kierownik SRdSW PWRN we Wrocławiu donosił, że sytuacja kadrowa

we Wrocławiu, I/21, k. 1–3. Na nowo zorganizowało ono zadania części wydziałów, ale SRdSW nadal działał na mocy postanowień Uchwały nr 14. W Szczecinie SRdSW został powołany 25 V 1950 r., R. Włodkowski, *Powstanie i organizacja referatów do spraw wyznań w prezydiach rad narodowych województwa szczecińskiego w latach 1950–1959* [w:] *Spółczesność – państwo – Kościół...*, s. 83; Z. Stanuch, *Referat/Wydział do spraw Wyznań w Szczecinie w latach 1950–1973* [w:] *Urząd do spraw Wyznań...*, s. 92 (tu także informacja o wybraniu na przewodniczącego PWRN w Szczecinie Tadeusza Żabińskiego, późniejszego dyrektora UdSW). W Gdańsku SRdSW utworzono 6 V 1950 r., D. Gucwicz, *Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań...*, s. 18, przyp. 6. W Poznaniu SRdSW powołano 27 V 1950 r., E. Wojcieszek, *Wydział do spraw Wyznań w Poznaniu – charakterystyka organizacji i działalności kierownictwa w latach 1950–1970* [w:] *Urząd do spraw Wyznań...*, s. 70. W Opolu w związku z faktem, że samo województwo opolskie powstało 28 VI 1950 r., SRdSW utworzono w lipcu 1950 r., Z. Bereszyński, *Prawe ramie partii w walce z Kościołem. Działalność terenowych struktur Urzędu do spraw Wyznań na przykładzie województwa opolskiego* [w:] *Urząd do spraw Wyznań...*, s. 110–111. W Katowicach SRdSW miał kierownika już przed 14 VII 1950 r., A. Dziurok, *Kruchtoizacja...*, s. 108.

¹³⁰ M.P. 1950, nr A-57, poz. 653; por. L. Fiejdasz, *Organizacja referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych rad narodowych w latach 1950–1957 na terenie województwa rzeszowskiego. Studium prawnohistoryczne*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2010, t. 22, s. 170.

w powiatach poprawiła się – z ośmiu etatów kierowniczych nieobsadzone pozostały trzy¹³¹.

Także organizacja SRdSW PWRN we Wrocławiu i jego obsada personalna postępowała dość wolno. Protokół jednej z pierwszych narad kierowników SRdSW w UdSW w dniu 14 lipca 1950 r. niestety nie zawiera listy obecności ani nie wymienia z imienia i nazwiska żadnego kierownika SRdSW¹³², dlatego też nie wiadomo, kto w tym czasie reprezentował SRdSW PWRN we Wrocławiu. Do 1 sierpnia 1950 r. Referatem kierował prawdopodobnie jeden z członków PWRN (zgodnie z wytycznymi par. 11 Instrukcji nr 1). W tym dniu na stanowisko p.o. kierownika SRdSW we Wrocławiu został powołany Jan Magdalan¹³³. Ostatecznie etat kierownika obsadzono 15 września 1950 r.¹³⁴ Kierownikiem SRdSW we Wrocławiu został Franciszek Wojdak¹³⁵. Pełnił on tę funkcję do 15 marca 1954 r., kiedy to przeszedł do pracy w Ministerstwie Kontroli Państwowej¹³⁶. Wcześniej od 1946 r. był zatrudniony w UWW

¹³¹ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 7/5, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za drugi kwartał 1951 r., 28 VII 1951 r., k. 337.

¹³² AAN, UdSW, 84/139, Protokół z konferencji kierowników referatów do spraw wyznań prezydów wojewódzkich rad narodowych, 14 VII 1950 r., k. 1–7. Następny zachowany protokół dotyczył narady z dnia 24 IV 1951 r., na której był obecny osobiście kierownik SRdSW we Wrocławiu, AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Protokół z odpawy kierowników referatów do spraw wyznań, 25 IV 1951 r., k. 251–260.

¹³³ Uchwała nr 23 PWRN z dnia 15 lipca 1950 r. mianowanie na p.o. naczelników wydziałów PWRN, zob. APWr, Wydział Ogólny PWRN we Wrocławiu, I/722, Protokół z posiedzenia PWRN we Wrocławiu, b.d., k. 333.

¹³⁴ Archiwum Zakładowe Dolnośląskiego Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu (dalej: AZDUW), 4233, Akta osobowe Franciszka Wojdaka 1946–1954, k. 172 (świadectwo pracy wystawione w 1966 r.).

¹³⁵ *Ibidem*, Potwierdzenie powierzenia przez PWRN Franciszkowi Wojdakowi funkcji p.o. kierownika SRdSW we Wrocławiu z dniem 15 września wraz z przyrzeczeniem powołania na stanowisko w trybie przewidzianym w Instrukcji nr 2 z 13 IX 1950 r., k. 101.

¹³⁶ *Ibidem*, Pismo dyrektora Departamentu Kadr i Szkolenia Ministerstwa Kontroli Państwowej Bronisława Pawlika do PWRN we Wrocławiu (nr DKSz/260-01/898) z informacją, że decyzją ministra Franciszek Wojdak został przyjęty do pracy i skierowany do Zespołu Przemysłu Mięsno-Mleczarskiego w Grupie Terenowej Ministerstwa we Wrocławiu, 14 II 1954 r., k. 155. Pismo przekazano do wiadomości Wydziału Administracyjnego KW PZPR we Wrocławiu. Po miesiącu Wojdaka jednak oddano do dyspozycji PWRN w związku z niewyrażeniem zgody na jego przejście przez KW PZPR we Wrocławiu, AZDUW, 4233, Pismo dyrektora Departamentu Kadr i Szkoleń Ministerstwa Kontroli Państwowej do PWRN we Wrocławiu (nr DKSz/260-01/1787) z informacją

na stanowisku inspektora mleczarskiego w Wydziale Handlu. Miał wykształcenie średnie. Przed wojną należał do Stronnictwa Ludowego, a po niej – do Polskiej Partii Robotniczej (PPR, późniejszej PZPR), gdzie pełnił m.in. funkcję II sekretarza podstawowej organizacji partyjnej (POP) PZPR we Wrocławiu¹³⁷.

Jeszcze na pierwszym, konstytutywnym posiedzeniu PWRN we Wrocławiu w dniu 29 maja 1950 r. zdecydowano, że sprawy wyznaniowe będą nadzorowane bezpośrednio przez przewodniczącego PWRN¹³⁸. Kolejną decyzję w tej sprawie podjęto 12 sierpnia 1950 r. Utrzymano nadal nadzór przewodniczącego PWRN nad SRdSW¹³⁹.

Od początku funkcjonowania samodzielnych referatów do spraw wyznań ich praca budziła sporo zastrzeżeń władz państwowych. Już w anonimowej notatce, sporządzonej na potrzeby dyrektora UdSW prawdopodobnie na przełomie 1950 i 1951 r.¹⁴⁰, stwierdzono, że tylko kilka samodzielnych referatów do spraw wyznań prawidłowo realizuje zadania. Wśród najgorzej sobie radzących wskazano SRdSW we Wrocławiu, gdzie 50 proc. etatów w PPRN nie było obsadzonych. W ocenie autora notatki niezbędne zmiany należało wprowadzić przez: właściwy dobór kandydatów do pracy w referatach wyznaniowych i niekierowanie ich

o przekazaniu Franciszka Wojdaka do dyspozycji PWRN z dniem 15 IV 1954 r., 31 III 1954 r., k. 160. Kolejną instytucją zainteresowaną zatrudnieniem Wojdaka był Centralny Zarząd Przemysłu Mięsnego, AZDUW, 4233, Pismo Centralnego Zarządu Przemysłu Mięsnego do PWRN we Wrocławiu (nr 1-os-319) z prośbą o opinię na temat Franciszka Wojdaka, 10 VI 1954 r., k. 161.

¹³⁷ AZDUW, Akta osobowe Franciszka Wojdaka 1946–1954, 4233, Obiektywka, b.d., k. 168. Więcej szczegółów zob. Aneks nr 1.

¹³⁸ APWr, Wydział Ogólny PWRN we Wrocławiu, I/722, Protokół z posiedzenia PWRN we Wrocławiu, 29 V 1950 r., k. 2. W skład PWRN wchodził: Józef Szałapczyński (przewodniczący), Józef Szczęśniak (wiceprzewodniczący), Zbigniew Jaśkiewicz (wiceprzewodniczący), Leon Adamowski (wiceprzewodniczący), Zbigniew Kulczyński (sekretarz), Arnold Kapulkin (członek), Andrzej Jasiński (członek), Jan Fernal (członek).

¹³⁹ *Ibidem*, Protokół nr 14 zwyczajnego posiedzenia PWRN z dnia 12 VIII 1950 r., podczas którego podjęto Uchwałę nr 41 zmieniającą podział pracy, 29 V 1950 r., k. 426. Także w innych województwach referaty wyznaniowe podlegały przewodniczącemu PWRN, m.in. w Opolu i w Szczecinie, zob. Z. Bereszyński, *Prawe ramię...*, s. 110; Z. Stanuch, *Referat/Wydział do spraw Wyznań...*, s. 92.

¹⁴⁰ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Anonimowa notatka dla Dyrektora UdSW dotycząca niedomagań w pracy aparatu terenowego do spraw wyznań, b.d., k. 7–8. Autor notatki zalecał „bardziej troskliwą opiekę ze strony Partii i władz administracyjnych”.

do innych czynności, utrzymywanie stałych kontaktów z kierownictwem partii na danym szczeblu i władzami bezpieczeństwa oraz zapewnienie właściwych pomieszczeń dla kierowników referatów, a także środków lokomocji do wyjazdów w teren¹⁴¹.

Również kierownik SRdSW we Wrocławiu dostrzegał mankamenty działalności administracji wyznaniowej w województwie wrocławskim. W lipcu 1951 r. w sprawozdaniu przesłanym do UdSW¹⁴² samokrytycznie stwierdził, że niepełna obsada personalna SRdSW, brak niektórych kierowników referatów do spraw wyznań na poziomie powiatów i środków lokomocji spowodowały nieprawidłowe realizowanie zadań i spore zaległości. To, że komórka organizacyjna nie była wydziałem, utrudniało awans pracowników¹⁴³. Kadra powiatowych referentów do spraw wyznań pozostawiała wiele do życzenia. Ponieważ podstawowym kryterium powierzania tej funkcji była przynależność partyjna oraz pochodzenie, osoby ją sprawujące nie zawsze dobrze orientowały się w sprawach wyznaniowych¹⁴⁴.

Prawdziwa potrzeba reorganizacji zaistniała jednak wtedy, kiedy wzrosła liczba obowiązków nakładanych na administrację wyznaniową w terenie. Momentem decydującym w tej kwestii było, jak się wydaje, wejście w życie 9 lutego 1953 r. d.o.d.s.k. W związku z zaostrzeniem

¹⁴¹ Powyższe konkluzje znalazły się w poufnym i niepublikowanym Okólniku nr 30 Prezesa Rady Ministrów z dnia 31 stycznia 1952 r. w sprawie referatów do spraw wyznań, L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 33–34 (tu też analiza przepisów okólnika).

¹⁴² AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 7/5, Poufne pismo kierownika SRdSW PWRN we Wrocławiu Franciszka Wojdaka do UdSW (nr W.Oa/1/51) z dnia 28 VII 1951 r. z załączonym Sprawozdaniem SRdSW PWRN we Wrocławiu za drugi kwartał 1951 r., k. 334–338.

¹⁴³ *Ibidem*, k. 337. Obsadzenie wszystkich etatów SRdSW we Wrocławiu nastąpiło dopiero 27 VII 1951 r., czyli dzień przed sporządzeniem sprawozdania. Braki kadrowe występowały też w innych województwach. W Szczecinie w 1951 r. był jeden wakat, który został obsadzony w październiku 1954 r., R. Włodkowski, *Powstanie i organizacja...*, s. 83. W Stalino w 1954 r. były obsadzone wszystkie etaty (tj. 5), A. Dziurok, *Kruchtowizacja...*, s. 109.

¹⁴⁴ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Wytyczne dotyczące sprawozdawczości, b.d., k. 8. Autor przytaczanej notatki podał kilka rażących przykładów niekompetencji referentów powiatowych, stwierdzając, że tylko jeden na dziewięciu referentów zebranych na odprawie w Białymstoku dobrze orientował się w sytuacji wyznaniowej w terenie. Reszta nie wiedziała, ile było parafii, ilu księży katolickich i prawosławnych itp., czy odbyły się rekolekcje, misje itd.

polityki państwa wobec Kościoła katolickiego UdSW dostrzegł, że referaty na szczeblu wojewódzkim nie będą w stanie podołać nowym zadaniom. Projekt zmian legislacyjnych został przesłany do premiera Józefa Cyrankiewicza przez dyrektora UdSW pod koniec 1954 r.¹⁴⁵ W jego uzasadnieniu wskazano na konieczność podniesienia roli i prestiżu referatów wyznaniowych w województwach. Służyć temu miało ich przekształcenie w wydziały. Zakładano, że zmiana ta przyczyni się do wzmocnienia komórek aparatu wyznaniowego nie tylko w stosunku do innych organów prezydium, lecz także w stosunku do interesantów.

Tabela 6. Charakterystyka kierowników referatów do spraw wyznań prezydium powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego w 1953 r.

Lp.	Imię i nazwisko kierownika	RdSW PPRN	Wykształcenie	Pochodzenie	Przynależność partyjna
1.	Leon Caban	Bolesławiec	3 klasy gimnazjum	robotnicze	PZPR
2.	Władysław Straszak	Dzierżoniów	5 klas szkoły podstawowej	chłopskie	PZPR
3.	Jan Konczal	Góra	7 klas szkoły powszechnej	chłopskie	PZPR
4.	brak kierownika	Jawor	—	—	—
5.	Władysław Maciejewski	Jelenia Góra	niepełne średnie	robotnicze	II sekretarz POP PZPR
6.	Witold Krawczyk	Kłodzko	zbyt niskie wykształcenie	robotnicze	I sekretarz POP PZPR

¹⁴⁵ AAN, UdSW, 27/6, Pismo dyrektora UdSW Jana Izydorczyka do premiera Józefa Cyrankiewicza (nr I. 1a/7/54) wraz z projektem uchwały Urzędu Rady Ministrów (URM) w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań i uzasadnieniem, 6 XI 1954 r., k. 1–6.

Lp.	Imię i nazwisko kierownika	RdSW PPRN	Wykształcenie	Pochodzenie	Przynależność partyjna
7.	Zygmunt Maksymiak	Lubań	–	–	–
8.	Michał Siwek	Lwówek Śl.	– *		
9.	Teodor Maksymiak	Milicz	–	robotnicze	–
10.	Ryszard Woziński	Oleśnica	–	inteligenc- kie	PZPR
11.	Mieczysław Paszkiewicz	Strzelin	8 klas gimna- zjum huma- nistycznego	robotnicze	PZPR
12.	Jan Karbowski	Syców	2 klasy gimnazjum	robotnicze	PZPR
13.	Kazimierz Gibur	Środa Śl.	5 klas szkoły podstawowej	robotnicze	II sekretarz POP PZPR
14.	Jan Witkowski	Świdnica	7 klas szkoły podstawowej i kurs spół- dzielczości	chłopskie	PZPR (należał do AK)
15.	Poświęt	Wałbrzych	7 klas szkoły podstawowej	robotnicze	PZPR
16.	Leon Łukasik	Wołów	–	chłopskie	PZPR
17.	Bernard Ulatowski	Wrocław miasto	7 klas szkoły podstawowej i 3 klasy gimnazjum	robotnicze	PZPR (w 1945 r. w Urzędzie Bezpie- czeństwa)

Lp.	Imię i nazwisko kierownika	RdSW PPRN	Wykształcenie	Pochodzenie	Przynależność partyjna
18.	Tadeusz Dubiński	Wrocław powiat	liceum rolnicze	chłopskie	PZPR
19.	Franciszek Sinek	Złotoryja	7 klas szkoły podstawowej	robotnicze	—

* załącznik do celów służbowych przekazany do WdSW we Wrocławiu

Źródło: APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/18, *Tajne pismo (nr 3365/tjn/53) przewodniczącego PWRN we Wrocławiu Szczepana Jurzaka do przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych na terenie województwa wrocławskiego, 20 VIII 1953 r., k. 1–40*¹⁴⁶.

Przekształcenie samodzielnych referatów do spraw wyznań w wydziały do spraw wyznań nastąpiło na mocy art. 1 Uchwały nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi¹⁴⁷. Uchwała zmieniała także w odpowiednim zakresie instrukcje nr 2, 3 i 8 oraz inne akty wykonawcze, zgodnie z projektem przesłanym przez UdSW w listopadzie 1954 r. Zmiana weszła w życie z dniem ogłoszenia uchwały, tj. 26 lutego 1955 r.

4.2. Utworzenie wydziałów do spraw wyznań

Uchwała nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych oraz rad narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi nie określiła na nowo kompetencji wydziałów do spraw wyznań – ich działania

¹⁴⁶ W piśmie polecono przesłać w uzgodnieniu z lokalnymi komórkami PZPR charakterystyki kierowników referatów do spraw wyznań, które miały zawierać wiele danych. Dane przedstawione w tabeli pochodzą z zachowanych pism przesłanych przez prezydium powiatowych rad narodowych. Brakuje charakterystyk z ośmiu powiatów, do których wysłano zapytania.

¹⁴⁷ M.P. 1955, nr 16, poz. 164.

i obowiązki wyznaczały dotychczasowe instrukcje i wytyczne władz centralnych¹⁴⁸.

Kolejna zmiana w strukturze organów administracji wyznaniowej nastąpiła 16 marca 1957 r. Wówczas w wyniku uchwały nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. zniesiono referaty do spraw wyznań na szczeblu powiatów¹⁴⁹. Dotychczasowe ich kompetencje przeszły na odpowiednie jednostki organizacyjne prezydiów powiatowych rad narodowych mające związek ze sprawami wyznaniowymi, które zostały podporządkowane wydziałom do spraw wyznań. Zniesienie powiatowych referatów do spraw wyznań zakomunikowano kierownikom wydziałów do spraw wyznań na odprawie w UdSW 28 listopada 1956 r.¹⁵⁰, tj. jeszcze przed skierowaniem projektu uchwały w tej sprawie do URM. Oficjalny projekt uchwały wpłynął do URM 25 lutego 1957 r.¹⁵¹ W jego uzasadnieniu jako przyczyny likwidacji referatów do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych podano zmianę wewnętrznej sytuacji politycznej i wprowadzenie w 1956 r. d.o.o.s.k.¹⁵². Wskazano

¹⁴⁸ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 34.

¹⁴⁹ Uchwała nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. w sprawie zniesienia referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych, rad narodowych miast stanowiących powiaty oraz w prezydiach dzielnicowych rad narodowych w m.st. Warszawie i m. Łodzi, M.P. 1957, nr 18, poz. 134.

¹⁵⁰ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań z kierownictwem UdSW, 28 X 1956 r., k. 29–30. Minister Jerzy Sztachelski poinformował o zniesieniu referatów do spraw wyznań i zaznaczył, że wydziały do spraw wyznań pozostają i nadal będą pełnić swoją funkcję. Kompetencje zniesionych referatów mieli przejąć przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych lub ich zastępcy. Robert Włodkowski podał, że decyzję tę zakomunikowano kierownikom wydziałów do spraw wyznań 3 I 1957 r., *idem*, *Powstanie i organizacja...*, s. 86 (brak wskazanego źródła tej informacji).

¹⁵¹ AAN, UdSW, 31/550, Pismo ministra Jerzego Sztachelskiego do dyrektora generalnego UdSW Stanisława Rozmaryna (nr L. dz. I-10/2/57) wraz z projektem uchwały Rady Ministrów w sprawie zniesienia referatów do spraw wyznań, data pisma nieczytelna, k. 1–3. Projekt uchwały został sporządzony po konsultacjach z Ministerstwem Finansów (k. 29), Ministerstwem Spraw Wewnętrznych (MSW) i prezydiami powiatowych rad narodowych (k. 28, 32). Nie uwzględniono w nim propozycji Ministerstwa Finansów i niektórych prezydiów powiatowych rad narodowych, aby uchwała wskazywała konkretną jednostkę organizacyjną, która miałaby przejąć sprawy wyznaniowe. W ocenie UdSW brak spadkobiercy zadań mógł sugerować, że referaty do spraw wyznań nadal istnieją, ale pod zmienioną nazwą. Uchwała Rady Ministrów przychyliła się do życzenia UdSW.

¹⁵² Likwidacja komórek powiatowych nie wpłynęła znacząco na złagodzenie kontroli duchownych prowadzonej przez wydziały do spraw wyznań, która w latach 1960–1964, jak wskazuje

także na konieczność znajomości sytuacji w terenie przez administrację wyznaniową, a w konsekwencji na potrzebę utrzymywania kontaktów władz państwowych szczebla powiatowego z przedstawicielami duchowieństwa różnych wyznań, i na odpowiedzialność za to przewodniczącego PPRN lub jego zastępcy. Szczegółowy tryb postępowania przy znoszeniu referatów do spraw wyznań określiła instrukcja UdSW z 1957 r.¹⁵³

Wprowadzona w 1958 r. przez u.r.n. zmiana pozycji prawnoustrojowej kierownika WdSW, który pełnił odtąd funkcję organu administracji państwowej, spowodowała kolejne umocnienie jego statusu względem PWRN i innych jego wydziałów. Tego typu sytuacja prawna trwała do końca istnienia administracji wyznaniowej szczebla wojewódzkiego. W poufnym Okólniku nr 175 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r. w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań¹⁵⁴ znalazły się wytyczne dotyczące zasad i sposobu funkcjonowania wydziałów do spraw wyznań. Głównym celem ich działalności było zapewnienie jednolitości polityki wyznaniowej państwa w terenie. Zgodnie z okólnikiem za prowadzenie polityki wyznaniowej w województwie WdSW odpowiadał przed PWRN. W związku z powyższym PWRN powinien szczególnie starannie dobierać jego pracowników,

Krzysztof Sychowicz na przykładzie województwa białostockiego, stała się skuteczniejsza, zob. *idem*, *Wydział do spraw Wyznań w Białymstoku 1950–1975. Zarys zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań...*, s. 60. Z kolei WdSW PWRN w Szczecinie próbował zapobiec likwidacji niektórych komórek powiatowych. Pismem z 19 I 1957 r. wystąpił z prośbą do UdSW o powstrzymanie się przed likwidacją referatów wyznaniowych w Szczecinie i w Stargardzie. Odpowiedź UdSW nie zachowała się, a referaty ostatecznie zlikwidowano, Z. Stanuch, *Referat/Wydział do spraw Wyznań...*, s. 97–98.

¹⁵³ AAN, UdSW, 31/550, Instrukcja (bez nr. porządkowego) z dnia 25 marca 1957 r. (L. dz. I-1c/brak/57), nakazująca zniesienie referatów do spraw wyznań do 1 IV 1957 r., k. 4–16. Przewodniczący prezydiów powiatowych rad narodowych byli zobowiązani do: utrzymywania kontaktu z duchowieństwem świeckim i zakonnym, udzielania wytycznych jednostkom, które przejęły sprawy wyznaniowe, w tym informowania wydziałów do spraw wyznań, przekazania komisyjnie akt wytworzonych przez referaty do spraw wyznań do wydziałów do spraw wyznań, wypowiedzenia pracy kierownikom zniesionych referatów do spraw wyznań przed 1 IV 1957 r., jeżeli nie znaleźli zatrudnienia w innych jednostkach prezydiów powiatowych rad narodowych. Kierownicy wydziałów do spraw wyznań zostali zaś zobowiązani do sporządzenia sprawozdania z likwidacji referatów do spraw wyznań.

¹⁵⁴ AAN, UdSW, 127/63, Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów w sprawie postępowania prezydiów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań (nr P. 1/235/60), 8 IX 1960 r., k. 1–3; por. K. Sychowicz, *Wydział do spraw Wyznań...*, s. 61.

z kierownikami włącznie. Pracownicy WdSW winni odznaczać się wyrobieniem politycznym i moralnym. Okólnik także ograniczał kompetencje kierownika WdSW, wynikające z d.o.o.s.k., nakazując, aby uprawnienia do obsadzania stanowisk kościelnych, które zgodnie z art. 77 ust. 1 u.r.n. zostały przeniesione z PWRN na kierownika WdSW, nadal były rozpatrywane na posiedzeniach PWRN (miano określić katalog spraw zastrzeżonych do decyzji prezydium). W tym względzie było to istotne naruszenie przepisów prawa (przytoczonego już art. 77 ust. 1 u.r.n.) i osłabienie pozycji prawno-ustrojowej kierownika WdSW jako organu administracji państwowej¹⁵⁵. Po wejściu w życie k.p.a. decyzje wydane w takim trybie były obciążone istotną wadą prawną, powodującą jej nieważność¹⁵⁶. Okólnik wyraźnie wskazywał, że organem wydającym formalnie decyzję był kierownik WdSW, ale polecenie wypływało z PWRN. Procedura określona przez dokument była więc przykładem instrumentalnego traktowania przepisów prawa przez organy administracji wyznaniowej, które ignorowały wiążące je ustawy, na pierwszym miejscu stawiając cele polityczne.

W dalszej części okólnik zobowiązywał zarówno prezydium wojewódzkich rad narodowych, jak i kierowników wydziałów do spraw wyznań do uzgadniania z UdSW poważniejszych decyzji w sprawach wyznaniowych, obciążał też inne wydziały do konsultowania decyzji z WdSW, jeśli chociaż pośrednio wiązały się z polityką wyznaniową państwa. Podkreślał, że obowiązek ten nie zmienia właściwości rzeczowej wydziałów, które po zasięgnięciu opinii wydawały decyzję we własnym imieniu. Dalej podtrzymywał, że prezydium wojewódzkich rad narodowych powinny systematycznie kontrolować działalność prezydiów powiatowych rad narodowych w sprawach wyznaniowych i w razie konieczności uchylać decyzje, które naruszałyby kryterium zasadniczej linii polityki państwa. Uzupełnieniem Okólnika nr 175 była ściśle tajna instrukcja wykonawcza z 13 września 1960 r., która określała rzeczywiste działania władz państwowych w sferze polityki wyznaniowej. Polecała:

¹⁵⁵ Art. 77 ust. 1 miał istotne znaczenie w przypadkach decyzji w sprawach indywidualnych i właśnie dla tego typu spraw był przewidziany przez ustawodawcę, por. S. Gebert, *Komentarz do ustawy...*, s. 405–407.

¹⁵⁶ Decyzja taka mogła być uchylona na podstawie art. 137 par. 1 pkt 1 k.p.a., ponieważ „została wydana przez organ administracji państwowej niewłaściwy ze względu na przedmiot decyzji”.

- nie dopuszczać do zakładania nowych placówek kościelnych,
- nie dopuszczać do organizowania publicznych uroczystości religijnych i do powstawania nowych obiektów sakralnych,
- stosować wysokie podatki, naliczać wysokie czynsze i przejmować kościelne grunty rolne¹⁵⁷.

Utrzymanie jednolitej polityki wyznaniowej państwa musiało napotykać przeszkody, skoro UdSW w 1965 r. wydał kolejne zalecenia. Poleciał kierownikom wydziałów do spraw wyznań zwrócić się do przewodniczących prezydiów wojewódzkich rad narodowych z wnioskiem o wydanie zarządzenia skierowanego do przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych i miejskich rad narodowych, które zobowiązywałoby ich do wyłącznego podejmowania decyzji w sprawach duchowieństwa i kościoła, co oznaczało, że żadna komórka merytoryczna nie mogła wydać decyzji w sprawach wyznaniowych bez aprobaty przewodniczącego PPRN¹⁵⁸. Kolejnym elementem zapewnienia jednolitości państwowej polityki wyznaniowej było uregulowanie właściwości wydziałów do spraw wyznań w przypadku, kiedy diecezja obejmowała swoim zasięgiem kilka województw (w całości lub w części). Wytyczne były odpowiedzią UdSW na stwierdzone braki w nadzorze nad tego typu diecezjami i wprowadziły zasadę, że za nadzór i koordynację kontroli działalności parafii i duchowieństwa odpowiada ten WdSW, na którego terenie mieści się siedziba biskupa danej diecezji. W celu lepszej koordynacji działań między wydziałami różnych województw mogły one prowadzić spotkania koordynująco-konsultacyjne za zgodą UdSW¹⁵⁹.

Likwidacja wydziałów do spraw wyznań prezydiów wojewódzkich rad narodowych nastąpiła w 1973 r. na mocy Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 listopada 1973 r. w sprawie zasad organizacji urzędów

¹⁵⁷ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 37–38.

¹⁵⁸ AAN, UdSW, 127/63, Pismo dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego do kierowników wydziałów do spraw wyznań (nr Org. 01151/1/65), 8 III 1965 r., k. 57.

¹⁵⁹ *Ibidem*, Pismo dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego do wydziałów do spraw wyznań (nr Org. 01151/2/65), 15 III 1965 r., k. 56. Na przykład w 1961 r. można mówić o koordynacji m.in. między WdSW w Poznaniu a WdSW we Wrocławiu oraz między WdSW w Poznaniu a WdSW w Bydgoszczy w zakresie spraw dotyczących diecezji wrocławskiej i archidiecezji gnieźnieńskiej, których terytorium częściowo obejmowało województwo poznańskie, E. Wojcieszek, *Wydział do spraw Wyznań...*, s. 77.

terenowych organów administracji państwowej¹⁶⁰. Wydziały do spraw wyznań weszły wówczas w skład urzędów wojewódzkich. Tracąc przymiot organów administracji państwowej, stały się jednostką organizacyjną o charakterze pomocniczym względem wojewody¹⁶¹.

5. Organizacja i kadry Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu

Zgodnie z art. 59 ust. 2 u.r.n. WdSW powinien zostać utworzony przez PWRN, który był władny do określenia jego organizacji wewnętrznej i szczegółowego zakresu działania. Ustawa przewidywała także powołanie wspólnego wydziału dla województwa i miasta wyłączonego

¹⁶⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 listopada 1973 r. w sprawie zasad organizacji urzędów terenowych organów administracji państwowej, Dz.U. 1973, nr 47, poz. 280. Wcześniej wydano Uchwałę nr 304 Rady Ministrów z dnia 4 grudnia 1972 r. w sprawie utraty mocy obowiązującej niektórych uchwał Rady Ministrów, Prezydium Rządu, Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Komitetu Ministrów do Spraw Kultury, ogłoszonych w Monitorze Polskim, M.P. 1972, nr 58, poz. 311 (weszła w życie 30 XII 1972 r.). W załączniku do uchwały, zawierającym akty prawne, które utraciły moc, pod poz. 561 znalazła się Uchwała nr 132 Rady Ministrów. Ten sam załącznik uchylał także Uchwałę Rady Ministrów nr 73 w sprawie zniesienia powiatowych referatów do spraw wyznań (poz. 641 w załączniku). Uchwała nr 304 nie likwidowała wydziałów do spraw wyznań, ponieważ te funkcjonowały jeszcze przez prawie rok, ale miała za zadanie uporządkowanie chaosu prawnego, spowodowanego wątpliwościami co do mocy obowiązującej przepisów prawnych wskazanych w załączniku.

¹⁶¹ Zmiana ta była częścią szerszej reformy administracji terytorialnej państwa. Ustawa z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wprowadziła nowe konstytucyjne organy administracji państwowej, tzw. terenowe organy administracji państwowej, które stały się jednocześnie organami zarządzającymi i wykonawczymi rad narodowych. Tymi organami na mocy znowelizowanego art. 42 Konstytucji PRL z 1952 r. byli: wojewoda oraz naczelnicy miast, powiatów, dzielnic i gmin, Ustawa z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz.U. 1973, nr 47, poz. 275 (weszła w życie 9 XII 1973 r., jednocześnie ze wskazanym powyżej rozporządzeniem). Prezydium rad narodowych pozostawiono jako wewnętrzne organy rad odpowiedzialne za ich reprezentowanie na zewnątrz i organizację pracy, K. Wojtczak, *Wojewoda w okresie przemian w ustroju politycznym i administracyjnym między II a III Rzeczpospolitą Polską* [w:] *Administracja publiczna pod rządami prawa. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. zw. dra hab. Adama Błasia*, red. J. Korczak, Wrocław 2016, s. 532–534. Jednocześnie znowelizowano Ustawę z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych i na mocy Ustawy z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie ustawy o radach narodowych rady narodowe wszystkich szczebli stały się „organami władzy państwowej i podstawowymi organami samorządu społecznego wyrażającymi wolę ludu pracującego miast i wsi”, Dz.U. 1973, nr 47, poz. 276, art. 1 ust. 2.

z województwa (art. 59 ust. 3 lit. b u.r.n.). Możliwość ta miała charakter fakultatywny i zależała od porozumienia w tej sprawie właściwych prezydów. Połączenie można było przeprowadzić w przypadku WdSW we Wrocławiu i WdSW PRN m. Wrocławia, ale nie zrobiono tego.

Sytuacja zmieniła się w 1961 r. Paragraf 9 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1961 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydów rad narodowych¹⁶², zachowując ścieżkę porozumienia między właściwymi prezydami wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw, wprowadził obowiązek tworzenia wspólnych wydziałów w sześciu przypadkach, w tym w odniesieniu do WdSW. Odstąpienie od tej zasady mogło nastąpić w wyniku zgody premiera. W podobnym zakresie obligatoryjne tworzenie wspólnych wydziałów przewidywał par. 7 ust. 2 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 20 marca 1970 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydów rad narodowych¹⁶³. Mimo tych przepisów nie utworzono wspólnego WdSW PWRN i PRN m. Wrocławia. Problem połączenia pojawił się w dokumentacji UdSW w tych samych latach, w których zostały wydane rozporządzenia obligujące do niego prezydów.

Po raz pierwszy z inicjatywą połączenia wydziałów do spraw wyznań PWRN i PRN m. Wrocławia wystąpiło PRN m. Wrocławia, które chciało w ten sposób zaoszczędzić jeden etat, oddając dwa etaty do wspólnego wydziału. Według opinii przedstawiciela UdSW nie było to słuszne posunięcie. Egzekutywa KW PZPR miała zdecydować o połączeniu do końca marca 1962 r.¹⁶⁴ Ostatecznie, zgodnie z rekomendacją UdSW, do niego nie doszło¹⁶⁵. Kolejną próbę podjęto na początku lat

¹⁶² Dz.U. 1961, nr 53, poz. 300.

¹⁶³ Dz.U. 1970, nr 7, poz. 56.

¹⁶⁴ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego do Wrocławia starszego radcy UdSW Włodzimierza Wanata w dniach 22–24 III 1962 r., 28 III 1962 r., k. 18–24.

¹⁶⁵ APWr, Wydział Organizacyjno-Prawny PWRN we Wrocławiu, I/1052, Projekt uchwały PWRN nr 69/62 w sprawie utworzenia, zakresu działania i organizacji wspólnych wydziałów PWRN we Wrocławiu i PRN m. Wrocławia, 5 III 1962 r., k. 190–191. W zachowanym projekcie uchwały wykreślono WdSW. Ostatecznie uchwała powołała wspólny Wydział Rolnictwa i Leśnictwa oraz określiła zakres działania innych wspólnych wydziałów, które zostały utworzone już wcześniej: Wydziału Skupu, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Komisji Centralnej.

siedemdziesiątych. Wówczas zdecydowanym przeciwnikiem połączenia był kierownik WdSW we Wrocławiu, Witold Skórczyński, który argumentował, że pogląd, jakoby dwa oddzielne wydziały we Wrocławiu, gdzie swoją siedzibę ma tylko jedna kuria, nie są w stanie prowadzić jednolitej polityki wyznaniowej, jest chybiony. Podkreślał, że wydziały do spraw wyznań prowadziły jednolitą politykę, ponieważ w praktyce wszystkie ważniejsze sprawy były uzgadniane na posiedzeniach zespołu w Wydziale Administracyjnym KW PZPR z udziałem obu kierowników wydziałów do spraw wyznań lub ustalano je z UdSW. Postulował, aby rozmowy z najwyższymi przedstawicielami kurii odbywały się także z udziałem obu kierowników – co miało zapewnić jeden wspólny przekaz, chociaż zauważył, że zasadniczo sprawy stosunków państwa z Kościołem katolickim nie rozstrzygały się na poziomie kontaktów z kurią, lecz na poziomie kontaktów z parafiami. Nawiązał również do prób połączenia z 1961 r. i wskazał, że wtedy premier podjął decyzję o utrzymaniu oddzielnych wydziałów¹⁶⁶. Ostatecznie i ta próba ich połączenia nie doszła do skutku. Do 1973 r. WdSW we Wrocławiu odpowiadał za politykę wyznaniową na terenie województwa wrocławskiego z wyłączeniem Wrocławia¹⁶⁷. W trakcie kwerendy archiwalnej nie natrafiono na dokumenty, które potwierdzałyby wprowadzenie postulowanych przez kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego wspólnych rozmów obu kierowników z przedstawicielami kurii.

¹⁶⁶ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Poufne pismo do dyrektora UdSW Aleksandra Skarżyńskiego (nr Wz-1/11/113/683/70), 7 IX 1970 r., k. 1–4. Opinia ta została sporządzona na telefoniczne polecenie z UdSW, o czym kierownik WdSW we Wrocławiu Witold Skórczyński wspomniał w poufnym piśmie do dyrektora UdSW Aleksandra Skarżyńskiego, a następnie przekazana do PWRN we Wrocławiu. Ani z treści pisma, ani ze wzmiankowanej opinii nie wynika, z czyjej inicjatywy podjęto kolejną próbę połączenia obu wydziałów.

¹⁶⁷ Więcej o połączeniu wydziałów do spraw wyznań w Poznaniu zob. E. Wojcieszek, *Wydział do spraw Wyznań...*, s. 71. Elżbieta Wojcieszek opisuje fakt przekazania 165 etatów między prezydiami miejskim i wojewódzkim, ale ostatecznie nie podaje, czy doszło do połączenia obu wydziałów. Z dalszej lektury publikacji wynika jednak, że WdSW PWRN w Poznaniu był wydziałem wspólnym z PRN m. Poznania. Podobnie jak we Wrocławiu, do utworzenia wspólnych wydziałów dla województwa i miasta wydzielonego nie doszło w Łodzi, gdzie wspólny wydział powstał dopiero po powołaniu urzędu wojewody pod koniec 1973 r., E. Ślęzak, *Wydział do spraw Wyznań w Łodzi 1950–1975: struktura, działalność, ludzie [w:] Urząd do spraw Wyznań...*, s. 46.

5.1. Organizacja Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu

Na podstawie art. 59 ust. 7 u.r.n. RM wydała Rozporządzenie z dnia 18 kwietnia 1958 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych¹⁶⁸. Kolejnych zmian w tym zakresie dokonano w 1961¹⁶⁹, 1964¹⁷⁰, 1966¹⁷¹, 1970¹⁷² i – tuż przed wejściem wydziałów do spraw wyznań w struktury urzędów wojewódzkich – w 1973 r.¹⁷³

W myśl Rozporządzenia z 18 kwietnia 1958 r. każdy PWRN tworzył w drodze uchwały wydziały, zgodnie z wykazem załączonym do rozporządzenia (par. 3 ust. 1). Przy organizacji wewnętrznej danego wydziału i określeniu jego szczegółowego zakresu obowiązków (par. 4 ust. 2) prezydium było zobowiązane do uwzględnienia wytycznych właściwego ministra lub kierownika urzędu centralnego oraz do opublikowania uchwały w dzienniku wojewódzkim (par. 5). Załącznik do rozporządzenia przewidywał utworzenie przez PWRN 20 wydziałów (jednostek równorzędnych), w tym WdSW¹⁷⁴.

¹⁶⁸ Dz.U. 1958, nr 25, poz. 103.

¹⁶⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1961 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1961, nr 53, poz. 300.

¹⁷⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 1964 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1964, nr 24, poz. 157.

¹⁷¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1966 r. zmieniające rozporządzenie z dnia 24 listopada 1961 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1966, nr 18, poz. 115.

¹⁷² Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 marca 1970 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1970, nr 7, poz. 56.

¹⁷³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 1973 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1973, nr 15, poz. 100.

¹⁷⁴ Oprócz WdSW załącznik przewidywał: Wojewódzką Komisję Planowania Gospodarczego, Wydział Statystyki, Wydział Finansowy, Wydział Architektury i Nadzoru Budowlanego, Wydział Budownictwa, Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, Wydział Rolnictwa i Leśnictwa, Wydział Gospodarki Wodnej, Wydział Przemysłu, Wydział Handlu, Wydział Komunikacji, Komisję Cen, Wydział Zdrowia, Wydział Zatrudnienia i Spraw Socjalnych, Kuratorium Okręgu Szkolnego, Wydział Kultury, Urząd Spraw Wewnętrznych, Wydział Organizacyjno-Prawny, Wydział Budżetowo-Gospodarczy. Kolejne zmiany nie miały zasadniczo wpływu na WdSW – dotyczyły głównie znoszenia, łączenia, dzielenia lub tworzenia wydziałów PWRN. W 1961 r. zwiększono liczbę wydziałów do 22, w 1964 r. i w 1966 r. nie zmieniono ich liczby, w 1970 r. zwiększono ją do 23, w 1973 r. zmniejszono liczbę wydziałów do 18.

PWRN we Wrocławiu, realizując obowiązek prawny nałożony przez rozporządzenie z 1958 r., wydał Zarządzenie nr 54 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z dnia 6 października 1958 r. w sprawie utworzenia, organizacji i zakresu działania wydziałów i jednostek równorzędnych w Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej¹⁷⁵ (opublikowane 20 listopada 1958 r.), które, zgodnie z par. 23, działało z mocą wsteczną i weszło w życie 1 sierpnia 1958 r. W wyniku zarządzenia na nowo zorganizowano WdSW PWRN we Wrocławiu. Zgodnie z jego par. 17 pkt 2 i 3 na czele WdSW we Wrocławiu stanął kierownik, który kierował całokształtem pracy przy pomocy zastępcy. Wydział składał się z samodzielnych stanowisk pracy. Zarządzenie określiło także szczegółowy zakres kompetencji Wydziału, do których należały¹⁷⁶:

1. Nadzór nad prawidłowym wykonywaniem przepisów dotyczących związków i stowarzyszeń wyznaniowych;
2. Rejestracja, ewidencja i nadzór nad działalnością związków i stowarzyszeń wyznaniowych, zakonów, kongregacji zakonnych;
3. Nadzór nad seminariami duchownymi;
4. Opiniowanie wniosków duchowieństwa o zapomogi i dotacje z funduszy państwowych;
5. Opiniowanie spraw należących merytorycznie do innych wydziałów, lecz dotyczących związków wyznaniowych oraz ich członków;
6. Prowadzenie ewidencji i statystyki wyznań;
7. Uzgadnianie spraw wyznaniowych z innymi wydziałami PWRN i radami narodowymi niższego szczebla;

¹⁷⁵ Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu (dalej: Dz.U. WRN) 1958, nr 8, poz. 96.

¹⁷⁶ Wcześniej w celu przygotowania odpowiedniej uchwały PWRN we Wrocławiu zwrócił się do wszystkich kierowników wydziałów do spraw wyznań pismem z dnia 11 VI 1958 r. (nr III. 23/11/58) z poleceniem przekazania do Wydziału Organizacyjnego niezbędnych informacji, APWr, Wydział Organizacyjny PWRN we Wrocławiu, I/1044, Pismo sekretarza PWRN we Wrocławiu do kierowników wydziałów (nr III. 23/11/58), 11 VI 1958 r., k. 64. PWRN prosił kierowników wydziałów o złożenie w terminie do 14 czerwca: wydanych przez władze zwierzchnie wytycznych (lub ich uzyskanie, jeżeli nie zostały wydane) co do zakresu działania i organizacji wydziału, projektu organizacji i zakresu działania wydziału wraz z omówieniem różnic występujących między projektem a wytycznymi oraz projektu wytycznych dotyczących działania organów rad narodowych niższego szczebla. Niestety nie zachowały się odpowiedzi poszczególnych kierowników.

8. Ocena pozakultowej działalności związków i stowarzyszeń wyznaniowych;

9. Opracowywanie sprawozdań z działalności dla PWRN i UdSW.

Wraz z reorganizacją PWRN we Wrocławiu zdecydował się utworzyć w ramach każdego wydziału organ doradczy kierownika w postaci Kolegium Wydziału¹⁷⁷. Składało się ono z kierownika jako przewodniczącego, jego zastępcy oraz innych kierowników wydziałów wskazanych przez przewodniczącego i zbierało się co najmniej raz w miesiącu. Przewodniczący Kolegium był zobowiązany zawiadomić o posiedzeniu i jego przedmiocie: przewodniczącego właściwej komisji WRN, członka PWRN odpowiedzialnego za nadzór nad wydziałem, przedstawiciela odpowiedniej organizacji partyjnej PZPR oraz przedstawicieli związków zawodowych, którzy mieli prawo udziału w posiedzeniu Kolegium (par. 5). W związku z powyższym Kolegium, będące stałym podmiotem doradczym kierownika w podejmowaniu zasadniczych decyzji w sprawach merytorycznych i organizacyjnych (par. 2), stało się *de facto* organem, który miał ograniczyć jego samodzielność jako organu administracji państwowej. Co więcej, podstawa prawna przywołana w art. 60 u.r.n. nie wspominała o możliwości powołania takiego ciała, zobowiązywała tylko do działania zgodnie z wytycznymi PWRN i właściwego ministra. W tym ujęciu Kolegium było więc organem powołanym bez ustawowego upoważnienia, zwłaszcza że u.r.n. nie przewidywała możliwości udzielania wytycznych przez inne organy niż wskazane w art. 60 (tzn. zgodnie z prawem nie mogli takich wytycznych wydać członkowie PZPR, związki zawodowe, komisje WRN). Tylko jeden wydział nie był zobowiązany do powołania kolegium – zgodnie z par. 1 Uchwały nr 345/58 PWRN we Wrocławiu z dnia 11 listopada 1958 r. w sprawie działalności kolegiów w wydziałach i równorzędnych jednostkach organizacyjnych PWRN Kolegium nie utworzono w WdSW we Wrocławiu. Trudno określić przesłanki takiego wyłączenia. Przypuszczać należy, że mogło mieć to związek z rolą i znaczeniem spraw wyznaniowych w polityce państwa, a co za tym idzie – z uzgadnianiem ich bezpośrednio

¹⁷⁷ APWr, Wydział Organizacyjny PWRN we Wrocławiu, I/1044, Uchwała nr 345/58 PWRN we Wrocławiu z dnia 11 listopada 1958 r. w sprawie działalności kolegiów w wydziałach i równorzędnych jednostkach organizacyjnych PWRN, k. 135–136.

między kierownikiem WdSW i przewodniczącym PWRN we Wrocławiu oraz z odpowiednimi komórkami KW PZPR¹⁷⁸.

Z kolei na podstawie par. 3 ust. 3 rozporządzenia z 1961 r. w styczniu 1962 r. UdSW przygotował szczegółowe wytyczne dotyczące zakresu działania i organizacji wewnętrznej WdSW¹⁷⁹. Zgodnie z nimi WdSW powinien się dzielić na samodzielne stanowiska pracy (kierownik, zastępca kierownika, samodzielny referent) oraz zespoły inspektorów (starszych inspektorów i inspektorów). UdSW zalecał, aby zespół inspektorów działał na prawach oddziału i składał się z takiej liczby pracowników, która zapewni przypadanie jednego pracownika na pięć powiatów. W związku z tym Wydział powinien liczyć co najmniej sześciu pracowników zespołu inspektorów, WdSW we Wrocławiu nigdy jednak nie stworzył zespołu inspektorów zgodnie z wytycznymi zaprezentowanymi powyżej¹⁸⁰.

Rozporządzenie z 1961 r. określiło także szczegółowy zakres działania WdSW przez wprowadzenie klauzuli generalnej – nadzoru nad prawidłowym wykonywaniem przepisów dotyczących związków i stowarzyszeń wyznaniowych (par. 1 ust. 1). Powyższa zasada została doprecyzowana przez stworzenie katalogu enumeratywnie wyliczonych kompetencji. WdSW w szczególności zajmował się¹⁸¹:

¹⁷⁸ APWr, Wydział Organizacyjno-Prawny PWRN we Wrocławiu, I/1053, Pismo okólne Prezesa Rady Ministrów nr 192 (P-130/306/61), 16 IX 1961 r., k. 87–88. W okólniku zalecano zlikwidowanie zbędnych komisji i kolegiów, co świadczy, że stały się one w pewnym sensie plagą administracji państwowej. W wykazie sporządzonym przez PWRN we Wrocławiu figurowały łącznie 74 kolegia i komisje, z których do likwidacji proponowano 45. Według zestawienia organ tego typu nie funkcjonował tylko w WdSW, *ibidem*, Wykaz kolegiów i komisji PWRN we Wrocławiu, b.d., k. 134.

¹⁷⁹ AAN, UdSW, 127/63, Pismo dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego do prezydów wojewódzkich rad narodowych (nr I. 3/11/62) zawierające wytyczne dla prezydów wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wydzielonych w sprawie zakresu działania i organizacji wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań, 12 I 1962 r., k. 74–76.

¹⁸⁰ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Sprawozdanie z dnia 4 III 1967 r. w sprawie realizacji Zarządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 XII 1967 r. w sprawie usprawnienia organizacji i metod pracy oraz ograniczenia wzrostu zatrudnienia w jednostkach administracji państwowej, k. 153. UdSW wskazał, że zmniejszenie liczby etatów w WdSW określonych w wytycznych z 1962 r. jest niemożliwe ze względu na konieczność zapewnienia właściwej realizacji polityki wyznaniowej państwa. Jednocześnie autor sprawozdania informował, że do tej pory niektóre prezydya wojewódzkich rad narodowych (w tym wrocławskie) nie zastosowały się jeszcze do wcześniejszych zaleceń i nie zatrudniły odpowiedniej liczby pracowników.

¹⁸¹ AAN, UdSW, 127/63, Wytyczne dla prezydów wojewódzkich rad narodowych i rad narodowych miast wyłączonych z województw w sprawie zakresu działania i organizacji

1. Wykonywaniem przepisów d.o.o.s.k. z 31 grudnia 1956 r.;
2. Sprawami duszpasterstwa (służbą wojskową kleryków i zakonników, wyjazdami zagranicznymi duchownych, opiniowaniem spraw karnych i karno-administracyjnych duchowieństwa);
3. Koordynowaniem i uzgadnianiem spraw z innymi wydziałami PWRN i organami niższego szczebla (w szczególności: nadzorem nad seminariami, punktami katechetycznymi, szkołami wyższymi i powszechnymi, bursami, majątkami kościelnymi, zwłaszcza przejętymi na rzecz Skarbu Państwa, podatkami, ubezpieczeniem duchownych, zbiórkami publicznymi i sprawami budownictwa kościelnego);
4. Rozpoznawaniem stanu majątkowego związków wyznaniowych, zakonów, kongregacji, stowarzyszeń oraz ich składu osobowego i instytucji;
5. Nadzorem nad zakonami i kongregacjami oraz stowarzyszeniami religijnymi w dziedzinie pozakultowej;
6. Nadzorem nad świeckimi organizacjami o charakterze wyznaniowym;
7. Nadzorem nad prawidłowym wykonywaniem d.o.w.s.w. z 1949 r.;
8. Pomocą organom niższego stopnia w prawidłowej realizacji przepisów prawa i ich instruktażem w tym zakresie;
9. Prowadzeniem jednolitego systemu dokumentacji dotyczącej związków wyznaniowych;
10. Prowadzeniem rejestracji i ewidencji zakonów, kongregacji i stowarzyszeń wyznaniowych;
11. Prowadzeniem statystyki wyznaniowej;
12. Opracowywaniem sprawozdań dla PWRN i UdSW.

Powyższy zakres działania był ściśle skorelowany z Okólnikiem nr 175 z 1960 r. i uzupełniał jego postanowienia¹⁸². Inaczej niż w zakresie działalności WdSW we Wrocławiu z 1958 r. rozporządzenie z 1961 r.

wewnętrznej wydziałów do spraw wyznań podpisane przez dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego, 12 I 1962 r., k. 74–75.

¹⁸² Lidia Fiejdasz podaje zbliżony zakres działania WdSW PWRN w Rzeszowie na podstawie dokumentów z Archiwum Państwowego w Rzeszowie. Nie wspomina o wytycznych z 1962 r., tylko o uchwałach PWRN w Rzeszowie i Okólniku nr 175, *eadem*, *Stosowanie prawa...*, s. 36–37.

podawało konkretne akty prawne, których realizację należało nadzorować. W przeciwieństwie do wytycznych wydanych przez inne ministerstwa na podstawie rozporządzenia z 1961 r.¹⁸³ wytyczne UdSW nie zostały nigdy opublikowane.

Realizując dyspozycję rozporządzenia z 1961 r. i wytycznych UdSW z 1962 r., PWRN we Wrocławiu wydał Zarządzenie nr 3 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu z dnia 5 lutego 1962 r. w sprawie utworzenia, organizacji i zakresu działania wydziałów i jednostek równorzędnych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej¹⁸⁴ (opublikowane 20 sierpnia 1962 r., weszło w życie 1 lutego 1962 r.). W par. 3 powieliło ono większość zakresu działania WdSW wskazanego w 1958 r. i zignorowało część wytycznych UdSW z 1962 r.¹⁸⁵ PWRN we Wrocławiu nie zastosował się także do wytycznych w zakresie organizacji pracy Wydziału, twierdząc, że na jego czele stał kierownik, a WdSW składał się z samodzielnych stanowisk (nie utworzono postulowanego zespołu inspektorów)¹⁸⁶.

W przypadku rozporządzenia z 1970 r. PWRN we Wrocławiu nie wydał nowego zarządzenia regulującego pracę wydziałów. Kwestie te unormowano w 1973 r. Na podstawie odpowiednich przepisów rozporządzenia z 1973 r. PWRN we Wrocławiu wydał Zarządzenie nr 10/73 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu z dnia 30 czerwca 1973 r. w sprawie utworzenia, organizacji i zakresu działania wydziałów i jednostek równorzędnych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej¹⁸⁷ (opublikowane 10 lipca 1973 r., weszło w życie 1 lipca 1973 r.).

¹⁸³ Na przykład Zarządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 13 kwietnia 1968 r. ustalające wytyczne w sprawie zakresu działania naczelnego lekarza uzdrowiska, M.P. 1968, nr 19, poz. 123.

¹⁸⁴ Dz.U. WRN 1962, nr 5, poz. 162.

¹⁸⁵ Wykorzystano klauzulę generalną, ale pominięto konkretne akty prawne, sprawozdania i nadzór nad duszpasterstwem, a także pomoc i instruktaż dla rad narodowych niższego stopnia.

¹⁸⁶ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-14/98/61), 20 X 1961 r., k. 36–38. Na żądanie UdSW kierownik WdSW we Wrocławiu przesłał wyciąg z Zarządzenia nr 54 z 1958 r. W aktach zachował się także wyciąg z Zarządzenia nr 3 z 1962 r., ale bez pisma przewodniego. Był on podpisany przez Witolda Skórczyńskiego, zapewne więc przesłano go w celu kontroli realizacji wytycznych przez PWRN.

¹⁸⁷ Dz.U. WRN 1973, nr 5, poz. 58.

Na podstawie zarządzenia nie powstał WdSW. W strukturach PWRN we Wrocławiu Wydział został zlikwidowany 30 czerwca 1973 r., a jego kompetencje przejęła równorzędna jednostka Prezydium Rady Narodowej m. Wrocławia powstała na podstawie par. 8 ust. 2 rozporządzenia z 1973 r., które nakazywało powołanie wspólnego WdSW dla województw i miast wydzielonych¹⁸⁸.

5.2. Kadry Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu

Odpowiedni dobór kadr terenowej administracji wyznaniowej od samego początku odgrywał istotną rolę ze względu na rodzaj i znaczenie wykonywanych zadań. Dlatego też na pierwszym miejscu stawiano „uświadomienie polityczne” i właściwy stosunek do religii. Pod tym względem zarówno kierownika SRdSW we Wrocławiu Franciszka Wojdaka, jak i kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego oceniano pozytywnie¹⁸⁹. W procesie powoływania kierowników samodzielnych referatów do spraw wyznań, a potem wydziałów do spraw wyznań, decydujące znaczenie miała opinia władz centralnych. Bez ich zgody mianowanie kierownika było niemożliwe. Poza tym wymagano akceptacji lokalnych struktur partyjnych¹⁹⁰.

Na podstawie art. 62 ust. 1 u.r.n. kierowników wydziałów powoływało i odwoływało prezydium rady narodowej. Szczegółowe zasady obsady stanowisk kierowników wydziałów, na podstawie dyspozycji art. 62 ust. 2, wprowadzało Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 października 1958 r. w sprawie obsadzania i zmian na stanowiskach kierowników

¹⁸⁸ Powyższe potwierdza objęcie funkcji kierownika wspólnego wydziału przez Witolda Skórczyńskiego, zob. rozdział II, podrozdział 5.2.

¹⁸⁹ AZDUW, 4233, Opinia naczelnika Wydziału Handlu PWRN we Wrocławiu Czesława Grynczewicza na temat Franciszka Wojdaka, 20 IV 1950 r., k. 94; AZDUW, 20081, Akta osobowe Witolda Skórczyńskiego, 1945–1975, Opinia Centrali Sprzętu Samochodowego „Motozbyt” na temat Witolda Skórczyńskiego z dnia 11 V 1954 r., k. 71; AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Charakterystyka Witolda Skórczyńskiego sporządzona przez naczelnika Wydziału Ogólnego UdSW Kazimierza Leśniewskiego, 19 II 1966 r., k. 70 (stwierdzono w niej, że jest wzorowym pracownikiem i działaczem polityczno-społecznym).

¹⁹⁰ Więcej o konieczności uzyskania akceptacji struktur partyjnych przed nominacją na stanowisko kierownika WdSW zob. E. Ślęzak, *Wydział do spraw Wyznań...*, s. 50; por. Aneks nr 7.

wydziałów prezydiów rad narodowych oraz kierowników przedsiębiorstw, zakładów i instytucji podległych radom narodowym, jak również na niektórych innych stanowiskach pracowniczych¹⁹¹. Nałożyło ono na prezydium wojewódzkich rad narodowych obowiązek uzyskania zgody właściwego ministra lub kierownika urzędu centralnego na objęcie stanowiska kierownika wydziału przez danego kandydata. W przypadku WdSW był nim dyrektor UdSW¹⁹², co wynikało z rozporządzenia i u.r.n., które uznawały kierowników urzędów centralnych obok ministrów za organ właściwy w tych sprawach. Rozporządzenie wprowadziło także domniemanie zgody, jeżeli właściwy minister lub kierownik urzędu centralnego nie zajął stanowiska w ciągu 30 dni (par. 3 ust. 2 *in fine*).

Po nowelizacji u.r.n. w 1963 r. za konieczne uznano zatwierdzenie uchwały prezydium rady narodowej, powołującej daną osobę na stanowisko kierownika przez całą radę narodową¹⁹³. Nowelizacja ta spowo-

¹⁹¹ Dz.U. 1958, nr 72, poz. 305.

¹⁹² W przeciwieństwie do sytuacji sprzed 1958 r., kiedy Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej i wydane na jej podstawie akty wykonawcze: Instrukcja 1 nr i Instrukcja nr 3, wprowadziły obowiązek uzyskania zgody PRM lub naczelnego organu administracji, co w praktyce wykluczało z prawnego punktu widzenia możliwość udzielania zgody na objęcie stanowiska kierownika WdSW przez dyrektora UdSW. Taki stan prawny potwierdzają zachowane zgody URM na objęcie stanowisk przez Witolda Skórczyńskiego, AZDUW, 20081, Pismo wiceministra w Urzędzie Rady Ministrów Zygrydy Szneka do PWRN we Wrocławiu w sprawie zgody na objęcie stanowiska przez Witolda Skórczyńskiego, 12 I 1955 r., k. 113. Potwierdza to również doktryna, R. Klimowicki, *Uwagi o położeniu prawnym...*, s. 456–457. Powyższa kwestia pojawiła się też w dokumentacji archiwalnej UdSW, zob. AAN, UdSW, 29/236, Pismo dyrektora UdSW Mariana Zygmantowskiego (nr 1–10/1/56) wraz z projektem Zarządzenia Rady Ministrów w sprawie przekazania przez PRM uprawnień władzy naczelnej w stosunku do kierowników wydziałów do spraw wyznań na rzecz UdSW, 7 I 1956 r., k. 1–2. Marian Zygmantowski wskazywał, że powyższe uprawnienia zostały w praktyce przekazane UdSW na mocy Okólnika nr 26 z 31 V 1955 r. Odpowiedniej zmiany formalnoprawnej nie wprowadzono jednak aż do 1958 r. Sytuację ostatecznie uregulowała Ustawa z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych, Dz.U. 1958, nr 5, poz. 16.

¹⁹³ Przepis po nowelizacji oraz uwaga, że brak akceptacji rady narodowej nie oznaczał automatycznego rozwiązania umowy o pracę (należało ją wypowiedzieć w trybie i na zasadach przewidzianych w odrębnych przepisach), zob. S. Gebert, *Komentarz do ustawy...*, s. 363–364. Przed nowelizacją ustawy w 1963 r. w par. 9 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 4 października 1958 r. w sprawie obsadzania i zmian na stanowiskach kierowników wydziałów prezydiów rad narodowych oraz kierowników przedsiębiorstw, zakładów i instytucji podległych radom narodowym, jak również na niektórych innych stanowiskach pracowniczych,

dowała wydanie Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 19 lipca 1963 r. w sprawie obsadzania i zmian na stanowiskach pracowniczych prezydów rad narodowych oraz na niektórych stanowiskach w przedsiębiorstwach, zakładach i instytucjach podporządkowanych radom narodowym¹⁹⁴, które potwierdziło uprawnienia PWRN do powoływania, odwoływania i awansowania kierowników wydziałów (z zastrzeżeniem, że decyzja prezydium musiała zostać zatwierdzona przez radę). W przeciwieństwie jednak do poprzedniego stanu prawnego nowe przepisy przyznały właściwemu ministrowi lub kierownikowi urzędu centralnego, poza uprawnieniem do zaakceptowania kandydata, możliwość wystąpienia z inicjatywą jego powołania przez złożenie wniosku w tej sprawie do PWRN (par. 1 ust. 2). Przepis ten miał dyscyplinować PWRN w celu zapewnienia ciągłości w obsadzie organów administracyjnych. Wzmocnił także rady narodowe, które otrzymały uprawnienia do zatwierdzania kandydata wybranego przez PWRN (par. 6 ust. 1)¹⁹⁵.

Zasady wynagradzania i określania stanowisk pracowniczych oraz niezbędnych wymagań i kwalifikacji wyznaczała Ustawa z dnia 4 lutego 1949 r. o uposażeniu pracowników państwowych i samorządowych oraz przewodniczących organów wykonawczych gmin miejskich i wiejskich¹⁹⁶, a także wydane na jej podstawie Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 maja 1958 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników prezydów rad narodowych¹⁹⁷. Zgodnie z rozporządzeniem kierownik WdSW został zakwalifikowany do grupy zawodów ekonomiczno-prawnych¹⁹⁸. Osoba piastująca funkcję kierownika wydziału w PWRN, zaliczana do grupy zawodów ekonomiczno-prawnych, powinna legitymować się wykształceniem wyższym prawniczym i minimum czterema latami

znalazł się obowiązek informowania WRN przez PWRN o zmianach na stanowiskach kierowników, WRN nie miała jednak możliwości blokowania tych nominacji.

¹⁹⁴ Dz.U. 1963, nr 35, poz. 203.

¹⁹⁵ Zgodnie z dyspozycją art. 65 Ustawy z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych po nowelizacji.

¹⁹⁶ Dz.U. 1949, nr 7, poz. 39.

¹⁹⁷ Dz.U. 1958, nr 33, poz. 149.

¹⁹⁸ Załącznik nr 3 do Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 9 maja 1958 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników prezydów rad narodowych: Instrukcja w sprawie zasad i trybu kwalifikowania pracowników na stanowiska przewidziane tabelą stanowisk, kwalifikacji i grup uposażenia zasadniczego, Dz.U. 1958, nr 33, poz. 149.

praktyki zawodowej lub wykształceniem średnim i ośmioma latami praktyki zawodowej. Kierownik WdSW był szeregowany między V a I grupą uposażenia, tj. mógł zarabiać pomiędzy 2300 a 4000 zł miesięcznie¹⁹⁹. Ustawa z 1949 r. została uchylona przez Ustawę z dnia 15 lipca 1968 r. o pracownikach rad narodowych²⁰⁰. Wydane na jej podstawie Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 1973 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i wynagrodzenia pracowników rad narodowych²⁰¹ wprowadziło wymóg posiadania przez kierownika wydziału wykształcenia wyższego i minimum sześciu lat praktyki zawodowej oraz szeregoowało go pomiędzy szczeblem A a E, tj. w granicach od 3000 do 5500 zł zasadniczego wynagrodzenia miesięcznego²⁰². Powyższe rozporządzenie derogowało inne wydane w 1966 r., które przewidywało możliwość objęcia stanowiska kierownika WdSW przez osobę legitymującą się wykształceniem wyższym i minimum pięcioletnim stażem pracy lub osobę z wykształceniem średnim i minimum dziesięcioletnim stażem pracy oraz szeregoowało je pomiędzy 4000 a 5000 zł miesięcznego wynagrodzenia²⁰³.

W latach 1950–1973 administracją wyznaniową na Dolnym Śląsku kierowały dwie osoby²⁰⁴. Świadczy to przede wszystkim o trwałości

¹⁹⁹ Załącznik nr 1 do Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 9 maja 1958 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników prezydiów rad narodowych: Tabela stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników rad narodowych, Dz.U. 1958, nr 33, poz. 149.

²⁰⁰ Dz.U. 1968, nr 28, poz. 164. Ustawa dotyczyła tylko pracowników rad narodowych; wprowadziła obowiązki (np. sumienne ich wykonywanie, kierowanie się praworządnością ludową, stanie na straży autorytetu władzy ludowej itd.) i uprawnienia w zakresie nawiązania i rozwiązywania stosunku pracy.

²⁰¹ Dz.U. 1973, nr 15, poz. 101.

²⁰² Załącznik nr 1 do Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 9 maja 1958 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników prezydiów rad narodowych: Tabela stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników rad narodowych, Dz.U. 1958, nr 33, poz. 149.

²⁰³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 lipca 1966 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników prezydiów rad narodowych, Dz.U. 1966, nr 30, poz. 180.

²⁰⁴ Podobna tendencja do stałości obsady stanowisk kierowniczych utrzymywała się także w innych wydziałach. W latach 1957–1973 kierownikiem WdSW PRN m. Wrocławia był Antoni Michalak. WdSW PWRN w Rzeszowie do 1973 r. kierowały w sumie dwie osoby, L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 39. W Gdańsku w latach 1950–1977 funkcję kierownika WdSW PMRN pełniły cztery osoby: Zdzisław Szeffler, Zygmunt Burezyk, Leon Piotrowski i Jan Szewczyk, D. Gucewicz, *Wydział do spraw Wyznań...*, s. 27–28. W Łodzi funkcję kierowników komórek wyznaniowych w PMRN w latach 1950–1973 pełnili:

decyzji personalnych i właściwym wykonywaniu przez nie obowiązków w ocenie władz zwierzchnich i partyjnych. Do 15 marca 1954 r. na czele SRdSW we Wrocławiu stał Franciszek Wojdak, który odszedł z tej funkcji do Ministerstwa Kontroli Państwowej²⁰⁵. Na jego miejsce z dniem 1 kwietnia 1954 r. został powołany Witold Skórczyński²⁰⁶, który początkowo pełnił obowiązki kierownika SRdSW we Wrocławiu²⁰⁷ (w tym czasie SRdSW został przekształcony w WdSW), by ostatecznie z dniem 17 kwietnia 1956 r., na mocy uchwały PWRN we Wrocławiu, zaakceptowanej przez dyrektora UdSW, zostać kierownikiem WdSW we Wrocławiu. Przed powierzeniem mu tej funkcji jego kandydaturę zaakceptował KW PZPR we Wrocławiu²⁰⁸. Skórczyński miał wykształ-

Feliks Kaczmarek, Adam Wroczyński i Zygmunt Skwira, a w PWRN w analogicznym okresie: Jan Maciaszek, Leon Karwat, Waldemar Biezanowski i Bolesław Urbański, E. Ślázak, *Wydział do spraw Wyznań...*, s. 46. W Poznaniu w latach 1950–1990 na czele komórki wyznaniowej stały w sumie trzy osoby: Jan Brygier, Leonard Łączny i Edmund Kędzierski, E. Wojcieszek, *Wydział do spraw Wyznań...*, s. 80–83. W Szczecinie w latach 1955–1973 WdSW kierowali: Bolesław Węclewski, Henryk Cupiał i Henryk Kołodziejek, Z. Stanuch, *Referat/Wydział do spraw Wyznań...*, s. 99–100. W Opolu do 1973 r. kierownikami WdSW byli: Wacław Mądrzejewski, Zbigniew Zawadzki i Adam Urbanowicz, Z. Berezzyński, *Prawe ramie...*, s. 129–132.

²⁰⁵ Zob. podrozdział 4.1.

²⁰⁶ AAN, UdSW, 29/209, Pismo wiceprzewodniczącego PWRN we Wrocławiu Bronisława Ostapczuka do UdSW (nr K. I.-41-S/1-1/56) w sprawie powołania dotychczasowego p.o. kierownika Witolda Skórczyńskiego na kierownika WdSW we Wrocławiu, 28 IV 1956 r., k. 1; AZDUW, 20081, Charakterystyka Witolda Skórczyńskiego podpisana przez przewodniczącego PWRN we Wrocławiu Szczepana Jurzaka, [1954 r.], k. 89.

²⁰⁷ AZDUW, 20081, Zgoda zastępcy szefa Urzędu Rady Ministrów Zygryda Szneka na powierzenie obowiązków kierownika SRdSW Witoldowi Skórczyńskiemu wyrażona w piśmie do PWRN we Wrocławiu (nr K-12/1/1/55), 25 I 1955 r., k. 113.

²⁰⁸ AAN, UdSW, 29/209, Pismo wiceprzewodniczącego PWRN we Wrocławiu Bronisława Ostapczuka do UdSW (nr K. I.-41-S/1-1/56) w sprawie powołania dotychczasowego p.o. kierownika Witolda Skórczyńskiego na kierownika WdSW we Wrocławiu, 28 IV 1956 r., k. 1–2. Bronisław Ostapczuk zaznaczył, że kandydaturę zaakceptowała Egzekutywa KW PZPR we Wrocławiu uchwałą z 27 III 1956 r. W odpowiedzi pismem z dnia 18 V 1956 r. (nr I. 7h/9/56) dyrektor UdSW Marian Zygmantowski wyraził zgodę na powołanie Witolda Skórczyńskiego na kierownika WdSW, AZDUW, 20081, Pismo nr I. 7h/9/56, 18 V 1956 r., k. 141. Wniosek o zaakceptowanie kandydatury został złożony przez Wydział Kadr i Szkolenia PWRN we Wrocławiu, *ibidem*, Wniosek do Wydziału Organizacyjnego KW PZPR we Wrocławiu, 19 III 1956 r., k. 132. KW PZPR poinformował o uchwale akceptującej kandydata pisemnie, *ibidem*, Pismo kierownika Wydziału Organizacyjnego KW PZPR we Wrocławiu Władysława Bednarka do PWRN we Wrocławiu, 30 III 1956 r., k. 135.

cenie średnie oraz doświadczenie zarówno w pracy w administracji państwowej, jak i na tzw. odcinku kościelnym. W okresie od 13 listopada 1950 r. do 30 kwietnia 1954 r. był kierownikiem Biura Komisji Księży przy Zarządzie Okręgowym Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD) we Wrocławiu²⁰⁹. Z punktu widzenia władz cechowały go też inne zalety – należał do PZPR oraz był „politycznie dobrze uświadomiony i wyrobiony”²¹⁰.

Skórczyński dobrze wykonywał swoje obowiązki zawodowe, czego przykładem były liczne i w miarę systematyczne awanse w ramach grup uposażenia. Pierwszy otrzymał w dniu 1 stycznia 1959 r. na wniosek PWRN we Wrocławiu, a kolejne w 1960, 1961, 1964, 1966, 1968 i w 1971 r.²¹¹ Po utworzeniu w czerwcu 1973 r. wspólnego dla miasta Wrocławia i województwa wrocławskiego WdSW został powołany na stanowisko jego kierownika²¹², 1 stycznia 1974 r. – na stanowisko dyrektora WdSW Urzędu Województwa Wrocławskiego i Miasta Wrocławia²¹³, a później – na stanowisko dyrektora Wydziału Wyznań Urzędu

²⁰⁹ *Ibidem*, Zaświadczenie Zarządu Głównego ZBoWiD o zatrudnieniu w celu przedłożenia do Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, 4 III 1968 r., k. 67. Szczegóły życiorysu zob. Aneks nr 2.

²¹⁰ *Ibidem*, k. 111.

²¹¹ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha (nr I. 2/26/58) awansujące Witolda Skórczyńskiego do III grupy uposażenia z kwotą 3200 zł, 4 XII 1958 r., k. 151; *ibidem*, Pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha (nr I. 2/4/60) awansujące Witolda Skórczyńskiego do II grupy uposażenia z kwotą 3600 zł, 16 II 1960 r., k. 161; *ibidem*, Pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha (nr I. 2/38/60) awansujące Witolda Skórczyńskiego do I grupy uposażenia z kwotą 4000 zł, 16 I 1961 r., k. 170; *ibidem*, Pismo dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego (nr I. 9/14/64) wyrażające zgodę na przyznanie Witoldowi Skórczyńskiemu zryczałtowanego wynagrodzenia w wysokości 4300 zł, 13 IV 1964 r., k. 175; *ibidem*, Pismo przewodniczącego PWRN we Wrocławiu Bronisława Ostapczuka (nr V. 110a/30/66) do Witolda Skórczyńskiego z informacją o zmianie zaszerogowania i uposażenia Witolda Skórczyńskiego do kwoty 4600 zł, 30 VII 1966 r., k. 188; *ibidem*, Pismo dyrektora UdSW Aleksandra Skarżyńskiego (nr 110a/4/68) z podniesieniem wynagrodzenia Witoldowi Skórczyńskiemu do kwoty 4900 zł, 1 VII 1968 r., k. 190; *ibidem*, Pismo przewodniczącego PWRN we Wrocławiu (nr Iv.-170/15/71) do Witolda Skórczyńskiego akceptujące kwotę jego uposażenia w wysokości 5200 zł, 2 III 1971 r., k. 197.

²¹² *Ibidem*, Pismo przewodniczącego PRN m. Wrocławia do UdSW (nr V. 110a/74/73) z prośbą o zaakceptowanie kandydatury z 23 VI 1973 r.; *ibidem*, Akceptacja UdSW z 13 IX 1973 r.; *ibidem*, Wniosek do KW PZPR we Wrocławiu o akceptację; *ibidem*, Powołanie na stanowisko z dniem 1 IX 1973 r., k. 199–203.

²¹³ *Ibidem*, Powołanie Witolda Skórczyńskiego na stanowisko dyrektora Wydziału Wyznań w Urzędzie Miasta Wrocławia podpisane przez prezydenta Mariana Czulińskiego, 31 XII 1973 r., k. 205.

Wojewódzkiego we Wrocławiu, skąd 30 września 1975 r. odszedł na emeryturę²¹⁴. Podkreślić należy, że do czasu wejścia w życie rozporządzenia z 1973 r. Skórczyński spełniał wszystkie wymogi odnośnie do niezbędnych kwalifikacji zawodowych – wykształcenia i stażu – określonych przez przepisy prawa²¹⁵.

Wraz z przekształceniem samodzielnych referatów do spraw wyznań w wydziały do spraw wyznań, ze wzmocnieniem ich roli pod rządami nowej u.r.n. oraz z poszerzeniem się zakresu ich obowiązków wzrosła także liczba przysługujących im etatów. Po powstaniu terenowej administracji wyznaniowej dla SRdSW PWRN we Wrocławiu przewidziano trzy etaty (łącznie z kierownikiem)²¹⁶. Przez pewien czas występowały problemy z pełną ich obsadą, którą udało się zapewnić dopiero w lipcu 1951 r.

Tabela 7. Wykaz pracowników WdSW we Wrocławiu – stan na 1962 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Data zatrudnienia	Wynagrodzenie brutto (zł)
1.	Witold Skórczyński	kierownik	1 IV 1954	4000
2.	Mieczysław Bernad	st. inspektor	1 X 1956	2130

²¹⁴ Za swoją zgodą Witold Skórczyński został przeniesiony ze stanowiska dyrektora Wydziału Wyznań Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu na stanowisko inspektora w tym wydziale z zachowaniem dotychczasowego uposażenia, *ibidem*, Pismo wojewody wrocławskiego Zbigniewa Nadartowskiego (nr I. 163/87/75) z dnia 31 VII 1975 r., k. 209. Z dniem 30 IX 1975 r. w związku z przejściem na emeryturę rozwiązano z nim umowę o pracę, *ibidem*, Świadectwo pracy Witolda Skórczyńskiego, k. 213.

²¹⁵ Brak kwalifikacji nie był jednak przesłanką do odwołania Witolda Skórczyńskiego ze stanowiska, zgodnie bowiem z par. 8 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 1973 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i wynagrodzenia pracowników rad narodowych pracownik, który z chwilą wejścia w życie rozporządzenia nie posiadał kwalifikacji wymaganych na dane stanowisko, otrzymywał najniższe wynagrodzenie przewidziane dla tego stanowiska.

²¹⁶ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z konferencji kierowników referatów do spraw wyznań prezydentów wojewódzkich rad narodowych, 14 VII 1950 r., k. 5. Trzy etaty przydzielono 11 z 17 województw, 4 etaty pozostałym.

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Data zatrudnienia	Wynagrodzenie brutto (zł)
3.	Tadeusz Pluta	st. inspektor	1 IV 1960	1900
4.	Janina Lalewicz ²¹⁷	instruktor	1 VI 1951	1500

Źródło: AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr I. 3/17/62) wraz z wykazem pracowników WdSW we Wrocławiu z datą zatrudnienia, 2 II 1962 r., k. 81–82.

W 1960 r. zwiększono liczbę etatów przyznanych WdSW we Wrocławiu do czterech²¹⁸, a w 1963 r. – do sześciu²¹⁹. Po tym wzroście także pojawiały się problemy z zapewnieniem pełnej obsady, wynikające z braku odpowiednich pracowników.

²¹⁷ Janina Lalewicz (zob. Aneks nr 3) miała najdłuższy staż pracy w WdSW we Wrocławiu – rozpoczęła pracę 1 VI 1951 r., a na emeryturę przeszła 30 XII 1988 r., AZDUW, 272018, Akta osobowe Janiny Lalewicz, k. 98. Ponownie została zatrudniona w niepełnym wymiarze czasu pracy 1 IX 1989 r. Po likwidacji WdSW Urzędu Wojewódzkiego w grudniu 1989 r. rozwiązano z nią umowę o pracę z dniem 31 I 1990 r., *ibidem*, k. 115. Jak wynika z zachowanych dokumentów, w latach sześćdziesiątych Lalewicz przestała spełniać przewidziane przez prawo wymogi wykształcenia na zajmowanym stanowisku, ale decyzją ówczesnego przewodniczącego PWRN we Wrocławiu Bronisława Ostapczuka została zwolniona z nich w 1965 r., *ibidem*, k. 29.

²¹⁸ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Wykaz pracowników WdSW we Wrocławiu z datą zatrudnienia, b.d., k. 84. W cytowanym już wyżej sprawozdaniu Włodzimierza Wanata pojawiła się teza, że 4 etaty nadal pozostawiały Wydział w trudnej sytuacji kadrowej, dodatkowo spotęgowanej miesięczną nieobecnością kierownika z powodu wypadku samochodowego, zob. *ibidem*, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego do Wrocławia w dniach 22–24 III 1962 r. sporządzone przez starszego radcę w UdSW Włodzimierza Wanata, 28 III 1962 r., k. 24. Na marginesie warto dodać, że bardzo dobrą opinię Wanat wystawił Janinie Lalewicz, którą proponował przesunąć z kancelarii na stanowisko „polityczne” ze względu na jej duże doświadczenie oraz bardzo dobrą znajomość spraw wyznaniowych. Z treści sprawozdania wynikało, że podobne stanowisko zajmował kierownik WdSW oraz kierownik Wydziału Administracyjnego KW PZPR Górecki. W tym roku zwiększono także obsadę WdSW PWRN w Rzeszowie z 3 do 5 pracowników, L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 39–41.

²¹⁹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Wykaz pracowników WdSW we Wrocławiu z datą zatrudnienia, 25 III 1963 r., k. 84.

Tabela 8. Wykaz pracowników WdSW we Wrocławiu – stan na 1963 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Wykształcenie	Data zatrudnienia	Wynagrodze- nie brutto (zł)
1.	Witold Skórczyński	średnie	1 IV 1954 r.	4000
2.	Mieczysław Bernad	średnie	1 X 1956 r.	2450
3.	Tadeusz Pluta	niepełne średnie	1 IV 1960 r.	2100
4.	Feliks Gorczyński	średnie	1 II 1963 r.	2600
5.	Remigiusz Cichocki	wyższe prawnicze	1 VIII 1962 r.	2250
6.	Janina Lalewicz	niepełne średnie	1 VI 1951 r.	1550

Źródło: AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr Wz-14/32/63) wraz z wykazem pracowników WdSW we Wrocławiu, k. 83–84²²⁰.

Tabela 9. Wykaz pracowników WdSW we Wrocławiu – stan na 1967 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Wykształcenie	Wynagro- dzenie brutto (zł)	Inne
1.	Witold Skórczyński	kierownik	średnie	4600	PZPR
2.	Mieczysław Bernad	st. inspektor/ zastępca kierownika	średnie	2600	PZPR
3.	Feliks Gorczyński	st. inspektor	średnie	2600	PZPR
4.	Janina Lalewicz	starszy referent	niepełne średnie	2150	bezp.

²²⁰ Wykaz nie zawierał stanowisk, ale prawdopodobnie zachowywał hierarchię służbową.

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Wykształcenie	Wynagrodzenie brutto (zł)	Inne
5.	Hanna Borys	praktykantka	wyższe prawnicze	950	d. zatr. 1 IV 1967 r.
6.	wakat	nieobsadzony od września 1966 r.	—	—	—

Źródło: AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/61, Sprawozdanie z pobytu służbowego we Wrocławiu Aleksandra Merkera i Stanisława Potemskiego w dniach 11–13 IV 1967 r., k. 31–33.

Kadra WdSW we Wrocławiu odznaczała się dobrym przygotowaniem do pełnienia obowiązków służbowych. Pracownicy merytoryczni mieli wykształcenie średnie (tylko referent odpowiedzialny za kancelarię legitymował się niepełnym średnim, podobnie jak jeden z inspektorów zatrudniony przez sześć lat). Okresowo pojawiali się także pracownicy z wykształceniem wyższym prawniczym, co zapewne wzmacniało merytoryczny aspekt pracy. Podkreślić należy, że wszyscy pracownicy spełniali wymagania stawiane im przez akty prawne określające minimalne kwalifikacje i doświadczenie zawodowe na danym stanowisku²²¹.

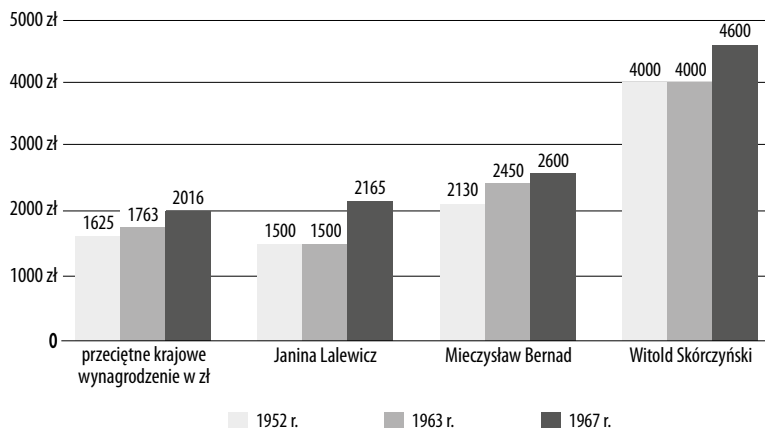
W większości przypadków pracownicy WdSW we Wrocławiu byli członkami PZPR, co nie dziwi, zważywszy na ówczesną rolę i wagę polityki wyznaniowej państwa²²². Powszechne członkostwo urzędników

²²¹ Według przywołanego wyżej rozporządzenia dotyczącego ustalenia kwalifikacji z 1958 r. osoba zatrudniona na stanowisku starszego inspektora powinna mieć wykształcenie wyższe i 3 lata praktyki zawodowej lub średnie i 6 lat praktyki zawodowej, instruktora – wykształcenie wyższe i 2 lata praktyki zawodowej lub średnie i 5 lat praktyki zawodowej; według rozporządzenia dotyczącego ustalenia kwalifikacji z 1966 r. osoba zatrudniona na stanowisku starszego inspektora powinna mieć wykształcenie wyższe i 3 lata pracy lub średnie i 6 lat pracy, instruktora (zmiana nazwy na referent do spraw...) – wykształcenie wyższe i rok pracy lub średnie i 3 lata pracy; według rozporządzenia dotyczącego ustalenia kwalifikacji z 1973 r. osoba zatrudniona na stanowisku starszego inspektora – wykształcenie wyższe i 4 lata praktyki zawodowej lub średnie i 7 lat praktyki zawodowej, starszego referenta – wykształcenie wyższe i 2 lata praktyki zawodowej lub średnie i 3 lata praktyki zawodowej.

²²² Wyjątkiem była Lalewicz, która formalnie nie należała do PZPR, AZDUW, 272018, Kwestionariusz osobowy, 12 I 1977 r., k. 4.

administracji państwowej w strukturach PZPR dawało gwarancję pozaprawnego oddziaływania partii na pracę pojedynczych pracowników, jak i całych organów administracji państwowej²²³.

Wykres 4. Wynagrodzenie wybranych pracowników WdSW PWRN we Wrocławiu na tle przeciętnego wynagrodzenia krajowego w latach sześćdziesiątych²²⁴

Źródło: Przeciętne miesięczne wynagrodzenia w gospodarce narodowej w latach 1950–2020, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-zatrudnieni-wynagrodzenia-koszty-pracy/przecietne-miesieczne-wynagrodzenie-w-gospodarce-narodowej-w-latach-1950-2020,2,1.html>, dostęp: 19 I 2021 r.; *Rocznik*

²²³ Witold Skórczyński, poza członkostwem w PZPR i pełnieniem licznych funkcji w strukturach partyjnych (zob. Aneks nr 1), w 1964 r. wstąpił do Ochotniczej Rezerwy Milicji Obywatelskiej (ORMO), zob. AIPN Wr, 442/181, Kwestionariusz ewidencyjny członka ORMÓ (akta osobowe) podpisany przez Witolda Skórczyńskiego, 24 X 1964 r., k. 87. W dokumentacji zachowały się: złożone 10 X 1964 r. przyrzeczenie podpisane przez Witolda Skórczyńskiego, k. 88; zapytanie o karalność, k. 86; zdjęcie, k. 89.

²²⁴ Przeciętne wynagrodzenie krajowe odzwierciedla ceny w złotych adekwatne do okresu, tzn. kwoty są podane według ówczesnie występujących nominalów waluty. Siła nabywczą pieniądza (należy pamiętać o centralnym sterowaniu cenami) w 1962 r. przedstawiała się następująco (wybrane przykłady): chleb – 3 zł/1 kg, mleko – 2,5 zł/1 l, wódka czysta – 41,5 zł/0,5 l, węgiel – 250 zł/1 t, tapczan – 2150 zł, ziemniaki – 1,71 zł/1 kg, jabłka deserowe – 12,32 zł/1 kg, *Rocznik statystyczny 1963*, Warszawa 1963, s. 440–443. W 1967 r. ceny kształtowały się natomiast w ten sposób: chleb – 3,5 zł/1 kg, mleko – 2,7 zł/1 l, wódka czysta – 48 zł/0,5 l, tapczan – 2150 zł, ziemniaki – 1,36 zł/1 kg, jabłka – 6,36 zł/1 kg, *Rocznik statystyczny 1967*, Warszawa 1967, s. 351–355.

nik statystyczny 1963, *Warszawa 1963*, s. 440–443; Rocznik statystyczny 1967, *Warszawa 1967*, s. 351–355.

Podział obowiązków pomiędzy poszczególnych pracowników w zasadzie odzwierciedlał wytyczne ze stycznia 1962 r. i miał charakter rzeczowo-terytorialny. W 1967 r. pracownicy sprawowali opiekę nad określonym zakresem spraw w powiatach. Starszy inspektor Bernad²²⁵ odpowiadał za: organizowanie i obsadzanie stanowisk duchownych, sprawy wojskowe, podatkowe, majątku pokościelnego, czynszów, FK i wyznań nierzymskokatolickich. Dodatkowo zastępował on kierownika. Starszy inspektor Feliks Gorczyński nadzorował sprawy: zakonów, seminariów, punktów katechetycznych, budownictwa, cmentarzy, nieruchomości rolnych i stowarzyszeń. Starszy referent Janina Lalewicz prowadziła kancelarię²²⁶. Kierownik Skórczyński odpowiadał za sprawy ogólne i zapewne przejął obowiązki po wakującym etacie.

5.3. Ocena funkcjonowania Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu przez Urząd do Spraw Wyznań

Przeprowadzone przez UdSW okresowe kontrole działalności WdSW we Wrocławiu dostarczają interesujących informacji na temat problemów, z którymi przyszło mu się mierzyć. W 1962 r. jednym z nich były braki kadrowe. Wpływały one na powstawanie zaległości w bieżącej pracy. Pomimo deficytu pracowników WdSW we Wrocławiu posiadał

²²⁵ Mieczysław Bernad (zob. Aneks nr 4) był pracownikiem WdSW we Wrocławiu przez 27 lat do śmierci w 1982 r., AZDUW, 24096, Akta osobowe Mieczysława Bernada, k. 1–4.

²²⁶ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/61, Sprawozdanie z pobytu służbowego we Wrocławiu Aleksandra Merkera i Stanisława Potemskiego w dniach 11–13 IV 1967 r., k. 31–32. Podczas kontroli zwrócono uwagę na niedostateczne przygotowanie praktykantki Hanny Borys, dla której nie stworzono programu stażu i dopiero po interwencji kontrolujących zaopatrzono ją w podręcznik H. Świątkowskiego, *Wyznaniowe prawo państwowe...* Temat działalności WdSW PWRN we Wrocławiu został także poruszony w rozmowie z kierownikiem Wydziału Administracyjnego KW PZPR we Wrocławiu Jackiem Cieślakiem, ale jak stwierdzili kontrolerzy, „nie wniósł on istotnych elementów do oceny Wydziału”, AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/61, Sprawozdanie z pobytu służbowego we Wrocławiu Aleksandra Merkera i Stanisława Potemskiego w dniach 11–13 IV 1967 r., k. 33.

dobrze przygotowaną i opracowaną dokumentację dotyczącą m.in. zakonów. Rozpoczął także uzupełnianie teczek parafii i poszczególnych duchownych, które były poszerzane o nowe niezbędne informacje (wymiar podatku, posiadane nieruchomości). Kontroler zaznaczył, że od stycznia do marca 1962 r. pracownicy Wydziału przeprowadzili w sumie 83 rozmowy z duchownymi, z których sporządzono notatki do teczek personalnych. Wydział nie dokonał natomiast żadnych wizytacji w zakonach, a plan takich wizyt był dopiero opracowywany²²⁷. Sprawozdanie nie zawierało żadnych rekomendacji.

W 1963 r. Skórczyński wyjaśniał UdSW, że w zasadzie przestrzegany jest obowiązek koordynacji spraw mających związek z polityką wyznaniową państwa prowadzonych przez inne wydziały i rady narodowe z WdSW we Wrocławiu, ale zdarzają się odstępstwa od tej zasady. Na przykład z WdSW we Wrocławiu nie ustalono decyzji Wydziału Spraw Lokalowych PMRN w Legnicy, ograniczającej powierzchnię mieszkalną dla proboszcza parafii prawosławnej. W świetle pisma Skórczyńskiego winni tego uchybienia zostali ukarani dyscyplinarnie²²⁸.

Podczas kontroli w 1967 r. wizytatorzy UdSW stwierdzili pewne niedociągnięcia. Zwrócili m.in. uwagę na niezadowalający stan dokumentacji. Ocenili, że gromadzone informacje są skąpe i nieaktualne, a przez nieuporządkowanie nie mogą służyć jako podstawa do sporządzenia opracowań. Powyższe uwagi dotyczyły wszystkich rodzajów teczek (parafii, personalnych, zakonów i stowarzyszeń). Ponadto w ocenie kontrolerów przyznany limit 200 km miesięcznie na podróże służbowym samochodem był zdecydowanie niewystarczający dla zapewnienia właściwego nadzoru. Na plus przemawiało uzyskanie milicyjnej linii telefonicznej, która pozwoliła WdSW we Wrocławiu na stały kontakt z powiatowymi

²²⁷ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego do Wrocławia starszego radcy UdSW Włodzimierza Wanata w dniach 22–24 III 1962 r., 28 III 1962 r., k. 18–21.

²²⁸ *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-2/1/62/63) w sprawie uzupełnienia informacji o koordynacji działań w sprawach dotyczących wyznań religijnych, 2 XII 1963 r., k. 32. Pismo było odpowiedzią na upomnienie naczelnika Wydziału Ogólnego UdSW Władysława Wilczyńskiego (nr I.3/57/66) z dnia 18 XI 1963 r., w sprawie nieprawidłowego przedstawienia wcześniej informacji w tym zakresie, *ibidem*, k. 33.

radami narodowymi. Wydział nie posiadał planów pracy, co również stanowiło dla kontrolerów duży mankament – uniemożliwiło im ocenę Wydziału w tym zakresie. W porównaniu z 1962 r. poprawiała się natomiast skuteczność wizytacji zakonów – w roku 1966 przeprowadzono ich 40. Istotne niedociągnięcia wystąpiły w ramach polityki fiskalnej. Pracownicy WdSW we Wrocławiu nie byli w stanie podać informacji, ile parafii założyło księgi inwentarzowe. W ciągu roku przeprowadzono tylko jedną egzekucję w parafii w Oleśnicy. W związku ze stwierdzonymi licznymi uchybieniami wizytatorzy Aleksander Merker i Stanisław Potemski sporządzili wnioski pokontrolne. Zalecili WdSW we Wrocławiu: niezwłoczne obsadzenie wakatu, uaktualnienie dokumentacji i danych o podatkach, bieżące prowadzenie dokumentacji z egzekucji należności, ustalenie, czy wszyscy księża należący do Caritasu podpisali umowy na prowadzenie punktów katechetycznych i założyli księgi inwentarzowe, przeprowadzenie badań w zakresie spadku liczby zakonnic uczących religii, przygotowanie planów rozbiórki kościołów nieczynnych i zniszczonych, uzgodnienie z PWRN i wprowadzenie w życie zasady, że obiektami sakralnymi na gruntach Skarbu Państwa zarządza WdSW, a obiektami zniszczonymi i nieczynnymi – Wydział Gospodarki Komunalnej z zastrzeżeniem, że decyzja odnośnie do rozbiórki będzie uzgadniana z WdSW²²⁹. Ocena pracy WdSW we Wrocławiu w 1967 r. w porównaniu z poprzednią kontrolą uległa obniżeniu. Przede wszystkim pogorszyła się jakość gromadzonej dokumentacji. Regres zanotowano w kwestii polityki fiskalnej, natomiast poprawę – w odniesieniu do kontroli WdSW nad zakonami.

6. Podsumowanie

W 1950 r. nastąpiły istotne dla całej państwowej administracji wyznaniowej zmiany. Podpisanie porozumienia z 1950 r. i uchwalenie u.z.o.n.w.p., u.p.d.m.r. oraz d.o.d.s.k. sprawiły, że stworzono odrębną i hierarchiczną strukturę, składającą się z urzędu centralnego i podległych mu

²²⁹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/61, Sprawozdanie z pobytu służbowego we Wrocławiu Aleksandra Merkera i Stanisława Potemskiego w dniach 11–13 IV 1967 r., k. 18–31, 40–41.

ekspozytur wojewódzkich oraz komórek najniższego szczebla w powiatach. Zrezygnowano z powołania oddzielnego ministerstwa, co było związane prawdopodobnie z procesem podejmowania decyzji i ze specyfiką działalności. Uprawnienia UdSW w zakresie polityki wyznaniowej były labilne i często miały charakter pozaprawny. Dochodziło do cedowania na niego przez organy konstytucyjne państwa swoich uprawnień w zakresie polityki wyznaniowej w formie niepublikowanych aktów prawnych lub w drodze tajnych politycznych wytycznych. UdSW w praktyce decydował lub brał udział w decydowaniu o wszystkich sprawach o charakterze wyznaniowym, sprowadzając uprawniony do tego organ do roli formalnego ogłoszeniodawcy swojej decyzji. Rozszerzanie zakresu działania UdSW często nie znajdowało przesłanek ani w prawie materialnym, ani w prawie procesowym, a na gruncie k.p.a. UdSW był traktowany jak naczelny organ władzy państwowej, od którego decyzji nie przysługiwało odwołanie, jedynie wniosek o ponowne rozpatrzenie sprawy. Z powodu braku kontroli sądowo-administracyjnej oraz niemożności zastosowania tzw. prokuratorskiej kontroli przestrzegania prawa strona, która otrzymała od UdSW niekorzystną decyzję, była w zasadzie na pozycji straconej. Dodatkowo UdSW, stosując przepisy prawa, często ignorował jego cele i podstawowe znaczenie, a w ich interpretacji szedł w kierunku realizacji wytycznych partyjnych i SB, których przedstawiciele stale uczestniczyli w naradach organizowanych w Urzędzie.

Wraz z powstaniem centralnego organu administracji wyznaniowej utworzono hierarchicznie podporządkowane organy szczebla wojewódzkiego i powiatowego. Wydziały do spraw wyznań (do 1955 r. samodzielne referaty do spraw wyznań) były elementem reformy terenowej administracji państwowej, w wyniku której powołano kolegialne terenowe organy jednolitej władzy państwowej – prezydium wojewódzkich rad narodowych. Początkowo wydziały do spraw wyznań nie miały charakteru samodzielnych organów administracyjnych. Zmiana w tym zakresie nastąpiła w 1958 r. w wyniku reformy wprowadzonej przez u.r.n., co wzmocniło ich pozycję w ramach pracy prezydiów wojewódzkich rad narodowych. Kierownik WdSW stał się samodzielnym organem administracji państwowej, który w procedurze wydawania decyzji administracyjnych był merytorycznie niezależny od PWRN, natomiast PWRN nadzorował WdSW w związku z kwestiami organizacyjno-proceduralnymi, mając

możliwość inicjowania zmiany na stanowisku kierownika. Formalny system nadzoru nad kierownikiem WdSW jako organem administracji i organem PWRN był mocno rozbudowany i miał charakter pionowy oraz poziomy²³⁰. WdSW we Wrocławiu podobnie jak UdSW brał udział natomiast w podejmowaniu merytorycznych decyzji innych wydziałów, jeżeli sprawa dotyczyła kwestii wyznaniowych. WdSW jako jedyny wydział w ramach PWRN we Wrocławiu nie powołał kolegium, które formalnie miało charakter doradczy, w praktyce jednak – zważywszy na jego skład osobowy – uczestniczyło w podejmowaniu decyzji przez kierowników.

Pomimo ustrojowej pozycji kierownika WdSW często zdarzało się, że osoba piastująca jego stanowisko sama z niego rezygnowała i uzgadniała większość decyzji z PWRN lub jego przewodniczącym. Wpływ na to miały kwestie pozycji poszczególnych osób funkcyjnych w strukturze PZPR oraz stopień „wyrobienia politycznego” danego kierownika. W przypadku WdSW we Wrocławiu kierownik Skórczyński oprócz podporządkowania w strukturach administracyjnych jako członek PZPR był podporządkowany jednocześnie Bronisławowi Ostapczukowi, przewodniczącemu PWRN we Wrocławiu i członkowi tzw. egzekutywy KW PZPR we Wrocławiu.

Organizację i zakres obowiązków WdSW we Wrocławiu określało kilka uchwał PWRN, które zostały wydane na podstawie wytycznych UdSW i rozporządzeń RM. Decydującą rolę w stylu i zakresie działania odgrywały jednak tajne instrukcje UdSW albo organów partyjnych. Zakres działania WdSW we Wrocławiu, chociaż ulegał zmianie co do szczegółów, to w zasadzie sprowadzał się do klauzuli nadzoru nad prawidłowym wykonywaniem przepisów dotyczących związków i stowarzyszeń wyznaniowych. Klauzula ta rozpatrywana w szerszym kontekście, tj. realizacji przez ograny władzy państwowej zasadniczej linii polityki państwa, daje pełny pogląd na miejsce i rolę prawa w działaniach władz państwowych. Prawidłowe wykonywanie przepisów nie korelowało z celami politycznymi, a te w przypadku państwa socjalistycznego były wrogie religii i związkom wyznaniowym.

Struktura administracji państwowej ulegała zmianie w zależności od koniunktury politycznej. W 1954 r. samodzielne referaty do spraw wyznań przekształcono w wydziały do spraw wyznań, co miało

²³⁰ Zob. Aneks nr 6.

wzmocnić ich pozycję. W 1958 r. wydziały do spraw wyznań stały się samodzielnymi organami administracji. Rok wcześniej w związku z podpisaniem porozumienia z 1956 r. i wejściem w życie d.o.o.s.k. zlikwidowano referaty do spraw wyznań prezydiów powiatowych rad narodowych. Kompetencje zlikwidowanych komórek przejął jeden z członów PPRN, który merytorycznie podlegał kierownikowi WdSW. Komórki powiatowe wydawały się najsłabszym ogniwem całej struktury organizacyjnej. Obsadzone pracownikami niewykształconymi i bez wiedzy w zakresie spraw wyznaniowych nie mogły właściwie realizować swoich zadań. Po odwilży październikowej w 1956 r. wobec braku konieczności utrzymywania tak gęstej sieci administracji wyznaniowej przeszły do historii. Wydziały do spraw wyznań w kształcie ustrojowym z 1958 r. przetrwały do czasów reformy administracyjnej w 1973 r., kiedy stały się częścią aparatu pomocniczego wojewody, tracąc tym samym przymioty organu administracji.

W tak ważnej dla państwa sprawie jak realizacja polityki wyznaniowej niezmiennie istotną kwestią była obsada personalna etatów. WdSW we Wrocławiu cechował się stabilną kadrą. W latach 1950–1973 stanowisko jego kierownika piastowały tylko dwie osoby: Franciszek Wojdak i Witold Skórczyński. Obaj należeli do PZPR od 1945 r., przetrwali okres stalinizacji. Skórczyński był typowym funkcjonariuszem partyjnym pełniącym obowiązki w strukturach administracji państwowej. Dzięki wsparciu partii uzyskiwał stanowiska także poza nią. Należał do ORMO. Podkreślić należy, że po reformie administracji z 1973 r. nadal pełnił funkcje kierownicze i był dyrektorem Wydziału Wyznań w Urzędzie Wojewódzkim we Wrocławiu, aż do przejścia na emeryturę w 1975 r. Pozostali pracownicy WdSW również byli członkami partii (poza Lalewicz), co dodatkowo musiało wpływać na funkcjonowanie pozaprawne Wydziału. W zasadzie wszyscy pracownicy spełniali formalne wymogi odnośnie do kwalifikacji i stażu pracy dla zajmowanych stanowisk, a ich pensje regularnie rosły.

Z punktu widzenia kadrowo-organizacyjnego ocena pracy WdSW we Wrocławiu przez UdSW wypadła w zasadzie dobrze. Poza brakami kadrowymi, które prędzej czy później udawało się uzupełnić, zwrócono uwagę na obniżenie jakości pracy i skuteczności Wydziału pod koniec lat sześćdziesiątych. O pogorszeniu jakości pracy stwierdzonym podczas kontroli w 1967 r. świadczyło powierzchowne przygotowywanie

przez WdSW dokumentów, sprawozdań i analiz według pewnego z góry założonego schematu. Nie oddawały one stanu faktycznego albo nie udzielały odpowiedzi na pytania stawiane przez UdSW. Dowodzi to pewnych niedomagań merytorycznych i organizacyjnych, pojawiających się w funkcjonowaniu WdSW we Wrocławiu. Podkreślenia wymaga, że WdSW we Wrocławiu starał się realizować zalecenia UdSW, czego przykładem może być wizytacja klasztorów.

Przeprowadzona analiza dokumentacji archiwalnej oraz aktów prawnych określających pozycję prawnoustrojową WdSW wskazuje, że najistotniejszym wyznacznikiem funkcjonowania tego organu były dyrektywy partyjne i cele polityczne, przestrzeganie prawa i realizacja dyspozycji zawartych w aktach prawnych pozostawiały natomiast wiele do życzenia. Wbrew postulowanym przez Konstytucję PRL z 1952 r. zasadom prawa wyznaniowego – takim jak wolność sumienia i wyznania, swoboda działalności Kościoła i innych związków wyznaniowych – działalność WdSW jako organu administracji wyznaniowej miała głównie charakter polityczny (realizacja partyjnych celów polityki wyznaniowej), a nie prawny. Świadczą o tym m.in. równoległe pełnienie funkcji publicznych i partyjnych przez urzędników administracji publicznej, zdominowanie administracji wyznaniowej (czy szerzej państwowej) przez członków PZPR, brak jasnych zasad stosowania prawa i tendencyjność organu w stosunku do podmiotów administrowanych. Te i inne przesłanki każą myśleć, że WdSW we Wrocławiu realizował nie tyle konstytucyjne zasady polityki wyznaniowej, ile ich polityczną odmianę w postaci „leninowskich zasad polityki wyznaniowej”. Tego stanu rzeczy nie poprawiło także uchwalenie w 1960 r. k.p.a., który nie spowodował zmian w procedowaniu spraw przez WdSW. Co więcej, archiwalia wskazują, że WdSW we Wrocławiu pomijał często k.p.a. w podejmowanych działaniach i próbował np. zapraszać duchownych na rozmowy bez przewidzianego w przepisach prawa wezwania, pozostawiał sprawy bez rozpoznania lub bez odpowiedzi, dyskrecjonalnie decydował o tym, czy daną sprawę załatwiać, czy nie, np. uzależniając to od „postawy politycznej” danego duchownego. Działania te należy ocenić jako łamanie prawa, a co za tym idzie – jako formę represji stosowanych wobec administrowanych podmiotów.

Także miejsce WdSW w strukturze administracji państwowej, formy sprawowania przez niego nadzoru i kontroli, stopień samodzielności

kierownika WdSW jako organu administracji powodowały, że był on przede wszystkim zobowiązany do wypełniania centralnych dyrektyw polityki wyznaniowej płynących z organów partyjnych, a nie administracyjnych. Taki stan rzeczy potwierdzało istnienie partyjnych komórek odpowiedzialnych za politykę wyznaniową oraz udział w ich pracach kierownika WdSW, przekazywanie dokumentów wytworzonych przez WdSW do wiadomości organów partyjnych, uczestnictwo przedstawicieli PZPR w pracach UdSW i naradach z kierownikami WdSW. W praktyce WdSW mógł być w większym stopniu organem PZPR niż administracja państwowa we współczesnym tego słowa znaczeniu. To stwierdzenie nie ma oczywiście waloru prawnego, ponieważ nie było żadnego aktu konstytuującego taki stan, ale faktyczne działania i zachowana dokumentacja archiwalna w wysokim stopniu uprawdopodobniają tę hipotezę.

Reasumując – a jednocześnie abstrahując od kwestii przestrzegania prawa – WdSW we Wrocławiu był w stanie realizować dyrektywy władz partyjnych i państwowych dotyczące polityki wyznaniowej państwa zasadniczo w sposób sprawny. Przejściowe okresy niedomagań merytorycznych i braków kadrowych udawało się w większym lub mniejszym stopniu niwelować, a stopień biurokratyzacji nie odbiegał od średniej. Nie oznacza to, że działalność WdSW we Wrocławiu była zgodna ze współczesnymi standardami państwa prawnego. Prawo było w owym czasie tylko narzędziem używanym do realizacji celów politycznych, a nie środkiem zapewniającym możliwość korzystania z uprawnień strony czy urzeczywistniania podstawowych praw człowieka i obywatela. Stabilność kadry kierowniczej, która sprawdziła się w okresie najbardziej zaciętego zwalczania Kościoła katolickiego, zdaje się potwierdzać powyższe stwierdzenie.

WYDZIAŁ DO SPRAW WYZNAŃ WE WROCŁAWIU WOBEK SPRAW ORGANIZACYJNYCH I PERSONALNYCH KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Przenoszenie konfliktu z poziomu stolicy na poziom poszczególnych województw, powiatów czy innych jednostek podziału terytorialnego państwa i Kościoła katolickiego było naturalną konsekwencją struktury organizacyjnej o charakterze hierarchicznym. W omawianym okresie główne problemy i spory między władzami centralnymi a Episkopatem Polski z prymasem na czele znajdowały swoje odzwierciedlenie na niższych szczeblach administracji państwowej i kościelnej. Każde nieporozumienie w relacjach na linii państwo/partia – Kościół katolicki automatycznie odbijało się echem w relacjach WdSW–diecezja, i analogicznie na niższych szczeblach, np. referaty do spraw wyznań – parafie. Zdecydowana ich większość zostawiła swój ślad w dokumentacji wytworzonej przez te organy. Dzięki temu można określić rzeczywistą skuteczność prowadzonej przez państwo polityki wyznaniowej.

1. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec tymczasowości administracji kościelnej na Dolnym Śląsku

Głównym problemem w stosunkach między władzami państwowymi a Kościołem katolickim była tymczasowość administracji wyznaniowej na terenie Dolnego Śląska. Z punktu widzenia polityki centralnej i międzynarodowej oraz zagadnień prawnych kwestia ta została już szczegółowo omówiona w rozdziale I, gdzie zakwalifikowano ją do specyficznych problemów polityki wyznaniowej na ZO. Formalnie indyferentne religijnie władze państwowe, bez żadnych podstaw prawnych, opierając się na bliżej niezdefiniowanym pojęciu racji stanu, uzurpowały sobie prawo do

ingerencji w wewnętrzne sprawy Kościoła katolickiego, w tym do jego podziału administracyjnego. Podkreślić należy, że nawet w świetle wygasłego konkordatu z 1925 r. stan tymczasowości administracji kościelnej nie kolidował z zasadą, iż żadna część państwa polskiego nie może znaleźć się pod jurysdykcją ordynariusza mającego siedzibę poza granicami państwa. Argumenty strony kościelnej pozostawiono bez merytorycznego rozpatrzenia, a problem tymczasowości władze państwowe wykorzystały do walki z Kościołem katolickim, oskarżając papieża o filogermanizm i rewizjonizm, a polskich biskupów – o szkodenie interesom państwa i społeczeństwa.

W okresie najintensywniejszego sporu o administrację tymczasową na ZO swoją działalność rozpoczął SRdSW we Wrocławiu, który wkrótce miał odegrać istotną rolę we wdrażaniu rozwiązań mających w ocenie władz partyjnych i państwowych zabezpieczyć polską rację stanu. Głównym założeniem tego planu było usunięcie administratorów apostolskich, mianowanych przez prymasa Augusta Hlonda, i powołanie w ich miejsce przychylnych i lojalnych wikariuszy kapitulnych. Funkcję wikariusza kapitulnego we Wrocławiu 26 stycznia 1951 r. powierzono ks. Kazimierzowi Lagoszowi (sprawował ją do 1956 r.). Dzień po jego wyborze przez ks. Franciszka Niedźbałę (przejęcie władzy przez ks. Lagosza nastąpiło w dniu wyboru)¹ władze państwowe podały do publicznej wiadomości informację o likwidacji stanu tymczasowości². Podobne rozwiązanie zastosowano także wobec innych administratur apostolskich na ZO³.

¹ Protokół z wyboru ks. Kazimierza Lagosza, informacja o objęciu przez niego urzędu i komunikat Episkopatu w sprawie Ziem Zachodnich z 8 II 1951 r., w którym prymas Stefan Wyszyński udzielił jurysdykcji kanonicznej wikariuszom kapitulnym, zob. „Wiadomości Kościelne. Organ Administracji Apostolskiej Dolnego Śląska” 1951, R. 6, nr 1, s. 5–7.

² *Komunikat prasowy Rządu o likwidacji stanu tymczasowości w administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich, 27 stycznia 1951 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 283–284.

³ Powołano następujących wikariuszy kapitulnych: w Gorzowie Wielkopolskim – ks. Tadeusza Załuckowskiego, w Olsztynie – ks. Wojciecha Zinka, w Opolu – ks. Emila Kobierzyckiego, w Gdańsku – ks. Jana Cymanowskiego, H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL...*, s. 46. W Opolu wyboru nowego rządcy dokonali przywiezieni samochodami UB do kurii członkowie rady diecezjalnej, Z. Bereszyński, *Prawe ramię...*, s. 124. Ciekawy jest przypadek ks. Załuckowskiego. Otóż SB nie dotarła do informacji, że jego kandydatura na wikariusza kapitulnego została wysunięta przez usuniętego administratora apostolskiego ks. Edmunda Nowickiego. Po śmierci ks. Załuckowskiego wikariuszem kapitulnym został ks. Zygmunt Szelażek, T. Dzwonkowski, *Polityka lokalnych władz PRL wobec Ordyna-*

Z punktu widzenia prawa kanonicznego do likwidacji tymczasowości administracji kościelnej na ZO oczywiście nie doszło, wręcz przeciwnie – władze państwowe swoim działaniem obniżyły rangę dostojników stojących na czele Kościoła katolickiego na terenie ZO. Powołanie wikariuszy kapitulnych stanowiło formę nacisku na władze kościelne. Powyższe potwierdza przebieg spotkania prezydenta Bolesława Bieruta z prymasem Stefanem Wyszyńskim 3 lutego 1951 r., podczas którego jednym z głównych tematów rozmów było żądanie władz państwowych, aby polscy biskupi wpłynęli na postawę Stolicy Apostolskiej w kwestii uregulowania granic diecezji⁴.

Powstały 18 lipca 1950 r. SRdSW we Wrocławiu nie wypowiadał się co do meritum usunięcia administratorów apostolskich i nielegalnego wyboru w ich miejsce wikariuszy kapitulnych. Na podstawie materiału źródłowego trudno ocenić stopień zaangażowania pracowników referatu w ten proces. W tym okresie SRdSW we Wrocławiu zajmował się głównie organizacją pracy własnej i – jak się wydaje – nie był zdolny do wniesienia jakiegokolwiek merytorycznego wkładu w kwestie zniesienia stanu tymczasowości administracji wyznaniowej na ZO. Ocena ta siłą rzeczy została oparta na przesłankach pośrednich, nie zachowała się bowiem dokumentacja z pierwszych kilku miesięcy funkcjonowania SRdSW we Wrocławiu. Główny ciężar przeprowadzenia zmian spoczął na innych organach państwowych. Jak wynika z relacji świadka, zadanie przekonania ks. Niedźbały do wyboru wikariusza kapitulnego wzięło na siebie MBP, którego funkcjonariusze do późnych godzin nocnych „namawiali” chorego kanonika kapituły katedralnej, aby dokonał wyboru ks. Lagosa⁵.

riatu Gorzowskiego w latach 1951–1972 (na przykładzie postaw wobec ordynariuszy) [w:] *Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziemi Zachodnich i Północnych oraz stosunków polsko-niemieckich. W 100-lecie urodzin Prymasa Tysiąclecia*, red. T. Dzwonkowski, C. Osękowski, Warszawa–Poznań 2001, s. 121; por. J. Sikorski, *Władza a Kościół na Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1956*, „Rocznik Lubuski” 2005, t. 31, cz. 2, s. 109.

⁴ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 67.

⁵ S. Wójcik, *Katechizacja w warunkach systemu totalitarnego. Na przykładzie Administracji Apostolskiej Dolnego Śląska w latach 1945–1961*, Wrocław 1995, s. 38. W niniejszej pracy Stefan Wójcik nie wymienia z nazwiska wspomnianego świadka okoliczności wyboru ks. Lagosa. Z kolei w publikacji *Życie i działalność księdza infułata Kazimierza Lagosa...* podaje nazwiska dwóch świadków: ks. Jana Piskorza i ks. Maksymiliana Zipfela, oraz notariusza – ks. Wacława Jabłońskiego, *ibidem*, s. 88. Taką samą informację przytacza Stanisław Bogaczewicz,

Najwcześniejsze informacje na temat ks. Lagosza w dokumentacji SRdSW we Wrocławiu pochodzą z pierwszej połowy 1951 r. W poufnym sprawozdaniu z działalności za drugi kwartał 1951 r., sporządzonym dla UdSW, odnotowano zaangażowanie ks. Lagosza w ustabilizowanie struktury administracyjnej diecezji i likwidację stanu tymczasowości⁶. Ze sprawozdania SRdSW wynikało, że do stabilizacji struktur kościelnych przyczyniało się obsadzanie wakujących stanowisk proboszczów i dziekanów. Pierwsze działania związane ze zmianami na stanowiskach kościelnych podjęto 7 marca 1951 r. Wikariusz kapitulny wydał wtedy dekret, w świetle którego wszystkie probostwa i prebendy kanonickie przyznane przed 1950 r. zostały uznane za wolne i wakujące⁷, a dzień później wydał dekret o konkursie na stałe probostwa⁸. Dokonał także zmian w instytucjach diecezjalnych i oddał w zarząd administratorom kilkadziesiąt parafii oraz mianował wikariuszy⁹. W 1951 r. ks. Lagosz

por. *idem*, *Ustanowienie ks. Kazimierza Lagosza wikariuszem kapitulnym i działania aparatu bezpieczeństwa wobec kurii wrocławskiej w latach 1951–1956* [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich...*, s. 416. Tych trzech księży, będących świadkami wyboru wikariusza kapitulnego, zostało dobranych w taki sposób, aby zagwarantować korzystne dla władz państwowych rozstrzygnięcie. Ks. Piskorz był bliskim współpracownikiem ks. Lagosza, który pod jego rządami szybko awansował, aż w 1954 r. objął funkcję wikariusza kapitulnego w Katowicach, którą sprawował do 1956 r. Ks. Jabłoński został zakwalifikowany przez WdSW we Wrocławiu do księży pozytywnych, udzielał się społecznie; za rządów ks. Lagosza został kanclerzem kurii, kanonikiem kapituły katedralnej oraz przewodniczącym Komitetu Świeckich i Duchownych Działaczy Katolickich we Wrocławiu, APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/7, Sprawozdanie kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego z przebiegu zjazdu duchowieństwa i działaczy katolickich we Wrocławiu w dniu 21 kwietnia 1955 r., 22 IV 1955 r., k. 1–3; AIPN Wr, 032/238/1, Plan przedsięwzięć operacyjnych nakierowany na pełne opanowanie przez agenturę i nasadzenie (*sic!*) elementem lojalnym stanowisk kierowniczych w Archidiecezji Wrocławskiej zatwierdzony przez szefa WUBP we Wrocławiu mjr. Daniela Kubajewskiego i opatrzonego klauzulą „ściśle tajne”, 12 II 1954 r., k. 2.

⁶ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 7/5, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za drugi kwartał 1951 r., 28 VII 1951 r., k. 335–337. Jak wynika z treści dokumentu, było ono drugim sprawozdaniem w 1951 r. Nie udało się jednak odnaleźć sprawozdania za pierwszy kwartał 1951 r., które rzuciłoby więcej światła na okoliczności „likwidacji” stanu tymczasowości administracji kościelnej na ZO.

⁷ „Wiadomości Kościelne. Organ Administracji Apostolskiej Dolnego Śląska” 1951, R. 6, nr 1, s. 9–10.

⁸ *Ibidem*, s. 11–12.

⁹ Więcej na temat zmian personalnych zob. *ibidem*, s. 17–22. Do najważniejszych zmian doszło w instytucjach kurialnych, m.in. ks. Andrzej Wojtczak został prorektorem WSD we

nominował sześciu archiprezbiterów¹⁰ oraz powołał 112 proboszczów stałych i 32 nowych administratorów parafii¹¹.

O pewnych trudnościach w sprawowaniu władzy przez wikariusza kapitulnego może świadczyć to, że w omawianym okresie ks. Lagosz nie przeprowadził żadnej oficjalnej wizytacji kanonicznej (odbył tylko kilka wyjazdów w teren). Taki stan rzeczy kierownik SRdSW we Wrocławiu tłumaczył licznymi obowiązkami związanymi z odbudową katedry wrocławskiej. Prawdziwe powody były prawdopodobnie zgoła inne. Przypuszcza się, że ks. Lagosz spotykał się ze sprzeciwem wobec swojej osoby, którą narzuciły władze państwowe. Powyższe zdaje się potwierdzać zawarta w tym samym sprawozdaniu informacja o kontestowaniu uprawnień wikariusza kapitulnego i traktowaniu go jak wikariusza generalnego. Jak już wspomniano, księża z terenu diecezji pomijali wikariusza kapitulnego i kierowali sprawy bezpośrednio do prymasa Wyszyńskiego. Takie działania podejmowano pomimo udzielenia przez niego w lutym 1951 r. jurysdykcji kanonicznej nowo wybranym wikariuszom kapitulnym.

Diecezja wrocławska była więc daleka od likwidacji stanu tymczasowości administracji kościelnej, a rozwiązania wprowadzone przez władze państwowe nie od razu osiągnęły pożądany efekt. Zdawała sobie z tego sprawę administracja wyznaniowa w terenie, oceniając metodę zwracania się do prymasa Wyszyńskiego jako szkodliwą. Jak relacjonował kierownik SRdSW we Wrocławiu Franciszek Wojdak, „takie wypadki podawane są pocztą pantoflową z ust do ust wśród księży i urabiają w nich przekonanie o krótkometrażowej (*sic!*) władzy ks. K[azimierza] Lagosza”¹². Dalej konstatował, że taka sytuacja obniżała autorytet ks. Lagosza i wymagała

Wrocławiu, ks. Jan Piskorz – rektorem Niższego Seminarium Duchownego we Wrocławiu, a ks. kan. Nestor Szukalski – proboszczem parafii św. Stanisława i Doroty we Wrocławiu.

¹⁰ „Wiadomości Kościelne. Organ Archidiecezji Wrocławskiej” 1952, R. 7, nr 1–2, s. 26. Nominacje otrzymali: ks. Nestor Szukalski (na archiprezbitera wrocławskiego, 29 maja), ks. Apolinary Wałęga (na archiprezbitera wałbrzyskiego, 15 września), ks. Jakub Steiner (na archiprezbitera legnickiego, 15 września), ks. Dominik Kostiał (na archiprezbitera jeleniogórskiego, 23 listopada), ks. Tytus Korczyk (na archiprezbitera głogowskiego, 23 listopada) i ks. Józef Mendelowski (na archiprezbitera żmigrodzkiego, 23 listopada).

¹¹ „Wiadomości Kościelne. Organ Archidiecezji Wrocławskiej” 1952, R. 7, nr 1–2, s. 27–31.

¹² AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 7/5, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za drugi kwartał 1951 r., 28 VII 1951 r., k. 338.

uzdrowienia¹³. Ze sprawozdania SRdSW we Wrocławiu wynikało także, że nawet część duchowieństwa kwalifikowana jako pozytywnie nastawiona do władzy państwowej była negatywnie ustosunkowana do nominacji ks. Lagosza. Wyżej omówione zagadnienia potwierdzają ułomność forsowanego przez władze państwowe rozwiązania. Nie tylko stało ono w sprzeczności z przepisami prawa kanonicznego, lecz także pogłębiało i tak już skomplikowaną sytuację diecezji katolickich na ZO.

Pewną stabilizację pozycji ks. Lagosza można zaobserwować po wizycie prymasa Wyszyńskiego 29 maja 1952 r. we Wrocławiu, podczas której powołał on nową kapitułę katedralną w składzie: ks. Kazimierz Lagosz – prepozyt, ks. Franciszek Niedźbała – dziekan kapituły, proboszcz katedry, ks. Nestor Szukalski – proboszcz parafii św. Doroty i Stanisława we Wrocławiu, ks. Jan Piskorz – kierownik referatu odbudowy kościołów w kurii wrocławskiej, ks. Józef Marcinowski – rektor WSD we Wrocławiu, ks. Piotr Jaroszek – proboszcz parafii św. Rodziny we Wrocławiu, ks. Wacław Jabłoński – kanclerz kurii, ks. Andrzej Gromadzki – dziekan bolesławiecki, ks. Bolesław Gawel – radca kurii, ks. Wincenty Urban – wykładowca diecezjalnego WSD we Wrocławiu, ks. Wacław Szetelnicki – proboszcz parafii św. Bonifacego we Wrocławiu¹⁴. Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu na temat nominacji kapituły wrocławskiej pomijało jej dwunastego członka, którym był ks. Kazimierz Kotula¹⁵. Po tym wydarzeniu w meldunkach i sprawozdaniach SRdSW we Wrocławiu daje się zauważyć wzmoczoną aktywność ks. Lagosza. Dokonywał wizytacji kanonicznych¹⁶, kontynuował odbudowę katedry,

¹³ *Ibidem*. Z treści sprawozdania wynika, że Franciszek Wojdak w sprawie pomijania ks. Lagosza przez kler diecezjalny wystosował odrębny meldunek do UdSW, w badanych zasobach archiwalnych nie można odnaleźć jednak tego dokumentu.

¹⁴ AAN, UdSW, 18/46, Pismo kierownika SRdSW we Wrocławiu do UdSW (nr W-2/30/52), 31 V 1952 r., k. 1.

¹⁵ Por. „Wiadomości Kościelne. Organ Archidiecezji Wrocławskiej” 1952, R. 7, nr 3–8, s. 6 (dekret prymasa Polski z 26 V 1952 r. powołujący 12 członków kapituły wrocławskiej). Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu zawiera błąd w imieniu ks. Urbana – podano imię Teofil, a powinno być Wincenty. W sprawozdaniu rocznym SRdSW we Wrocławiu za 1952 r. wskazano natomiast właściwą liczbę kanoników, tj. 11 po śmierci w październiku 1952 r. ks. Franciszka Niedźbały, AAN, UdSW, 12/179, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 4.

¹⁶ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Meldunki z wizytacji kanonicznych: w 1952 r. (w dekanacie lubańsko-zgorzeleckim dwie wizytacje) i w 1953 r. (w Złotoryi), k. 33, 49, 67.

uczestniczył w zjeździe duchowieństwa i działaczy katolickich we Wrocławiu 21 kwietnia 1955 r.¹⁷

W zasadzie w zgromadzonym materiale archiwalnym próżno szukać dokumentów traktujących o zaangażowaniu SRdSW we Wrocławiu w likwidację stanu tymczasowości administracji kościelnej na Dolnym Śląsku. Wydaje się, że oficjalnie za datę jej bezwzględnej likwidacji uznawał on 26 stycznia 1951 r. Po odwilży październikowej, kiedy 1 grudnia 1956 r. ks. Bolesław Kominek został mianowany biskupem tytularnym Vagi i specjalnym delegatem prymasa Polski z uprawnieniami biskupa rezydencjalnego we Wrocławiu, a od 15 maja 1967 r. – administratorem apostolskim *ad nutum Sanctae Sedis* archidiecezji wrocławskiej, przemianowany na WdSW we Wrocławiu nie traktował tych nominacji jako zakończenia tymczasowości administracji kościelnej. Stąd płynie wniosek, że WdSW był tylko narzędziem UdSW oraz realizował dyrektywy państwowe i partyjne wydawane na szczeblu centralnym.

Bierność WdSW we Wrocławiu wobec tymczasowości administracji wyznaniowej nie może dziwić, zważywszy na jego substrat osobowy – Wydział składał się z pracowników niedysponujących wyspecjalizowaną wiedzą w zakresie prawa wyznaniowego – oraz na fakt, że nie miał on możliwości prowadzenia samodzielnej polityki wyznaniowej na obszarze swojego działania – ciężar zmian początkowo spoczywał na SB. Głównym zadaniem SRdSW, a potem WdSW we Wrocławiu było więc bieżące monitorowanie sytuacji, sporządzanie sprawozdań dla UdSW oraz wspieranie ks. Lagosza i przychylnego mu duchowieństwa. Objęcie rządów przez bp. Bolesława Kominka pod koniec 1956 r. nie znalazło odbicia w dokumentacji WdSW we Wrocławiu. Przyczyną takiego stanu rzeczy mogło być wypełnienie dyrektywy szefa UdSW Jerzego Sztachelskiego, który 3 stycznia 1957 r. w Warszawie na ogólnopolskiej odprawie kierowników wydziałów do spraw wyznań powiedział: „Urząd

Sam ks. Lagosz przez cały 1952 r. miał dokonać 24 wizytacji kanonicznych, AAN, UdSW, 12/179, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 5.

¹⁷ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/7, Sprawozdanie kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego z przebiegu zjazdu duchowieństwa i działaczy katolickich we Wrocławiu w dniu 21 kwietnia 1955 r., 22 IV 1955 r., k. 1–3. Według sprawozdania w zjeździe wzięło udział około 1100 duchownych, w tym około 400 z terenu diecezji wrocławskiej.

do Spraw Wyznań i wydziały w terenie ograniczą swoją działalność na odcinku kleru do spraw najniezbędniejszych, tj. takich, gdzie konieczny jest nadzór państwa”¹⁸.

2. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec duchowieństwa Kościoła katolickiego

Powstanie ekspozytur UdSW w terenie stanowiło pokłosie prowadzonej przez państwo ofensywy ideologicznej przeciwko Kościołowi katolickiemu, a w szerszym kontekście przeciwko religii jako elementowi życia społecznego. Główne wysiłki samodzielnych referatów do spraw wyznań/wydziałów do spraw wyznań były skoncentrowane, zgodnie z linią partyjną, na „walce z klerem”. Od samego początku funkcjonowania organów administracji wyznaniowej do najważniejszych ich zadań należało prowadzenie regularnej sprawozdawczości i badanie nastawienia poszczególnych duchownych do władz państwowych i powojennej rzeczywistości. Działania te miały na celu stały monitoring Kościoła katolickiego i jego duchowieństwa. Do obowiązków administracji wyznaniowej szczebla wojewódzkiego należało także takie postępowanie wobec duchownych katolickich, aby za pomocą prawnych i pozaprawnych metod, np. przez organizowanie współpracy duchownych z władzami państwowymi, stosowanie przywilejów czy swoistych represji, doprowadzić do realizacji wytycznych polityki wyznaniowej państwa na podległym sobie terenie.

2.1. Klasyfikowanie duchownych

Zarówno w notatce z początku lat pięćdziesiątych dotyczącej sprawozdawczości¹⁹, jaką zobowiązane były prowadzić samodzielne referaty do spraw wyznań/wydziały do spraw wyznań, jak i w aktach prawnych określających zasady działania tych organów próżno szukać kryteriów,

¹⁸ AAN, UdSW, 84/139, Wyciąg z protokołu odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 3 I 1957 r., 4 I 1957 r., k. 35.

¹⁹ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Anonimowa notatka dla Dyrektora UdSW dotycząca niedomagań w pracy aparatu terenowego do spraw wyznań, b.d., k. 1–6.

według których miano klasyfikować duchownych katolickich pod względem stosunku do Polski Ludowej. Pewne odniesienia do kategoryzacji duchownych znajdują się w protokole z jednej z pierwszych porad kierowników samodzielnych referatów do spraw wyznań zorganizowanej w Warszawie w dniu 14 lipca 1950 r., podczas której dyrektor UdSW Antoni Bida podkreślił, że Kościół katolicki, jako największy związek wyznaniowy, wymaga od administracji wyznaniowej właściwego postępowania i właściwych posunięć²⁰. Wówczas też w wypowiedzi Czesława Skoneckiego, przedstawiciela KC PZPR, pojawiło się określenie „księży pożyteczni – patrioci”, którzy mieli być wskazywani przez terenowe organy administracji wyznaniowej do zarządu przejętego przez państwo w styczniu 1950 r. Caritasu²¹. To właśnie postawa księży „patriotów” i ich stosunek do władz państwowych były celem, jaki władze państwowe chciały osiągnąć w całym Kościele katolickim. Wyraz temu dążeniu dał dyrektor Bida, który na zakończenie narady 14 lipca 1950 r. powiedział: „Perspektywą na przyszłość jest przekształcenie Kościoła obsługującego klasę wyzyskiwaczy – na Kościół, który będzie dla wszystkich, Kościół, który nie będzie znał klas społecznych, i który z całą świadomością będzie sobie zdawał sprawę, że znajduje się w państwie, gdzie nie ma wyzysku człowieka przez człowieka i gdzie istnieje społeczeństwo bezklasowe, społeczeństwo równe sobie [...] Kościół nie może być narzędziem reakcji, w walce z ludem polskim, a odwrotnie, musi być czynnikiem, który razem będzie współpracował z nami w walce o lepsze jutro dla narodu i państwa polskiego”²². W tym tonie przedstawiciel MBP Józef Dziemidok podkreślił, że z powodu porozumienia z 1950 r. aktywność aparatu bezpieczeństwa na tzw. odcinku kościelnym powinna zostać ograniczona, dlatego ważna i konieczna jest współpraca administracji wyznaniowej z MBP i jego ekspozyturami. Od tej pory działalność SB miała się opierać na informacjach dostarczonych przez samodzielne referaty do spraw wyznań. Z tego powodu tak istotne było właściwe prowadzenie przez administrację wyznaniową rozpoznania

²⁰ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z konferencji z kierownikami referatów do spraw wyznań prezydentów wojewódzkich rad narodowych, 14 VII 1950 r., k. 1–7.

²¹ *Ibidem*, k. 6.

²² *Ibidem*, k. 7.

„księży reakcyjnych” i „aktywu katolików świeckich” w celu zapobiegania ewentualnym wrogim wystąpieniom²³.

Genezy klasyfikowania księży przez aparat wyznaniowy należy więc szukać w ścisłej współpracy administracji wyznaniowej z aparatem bezpieczeństwa. Po przejściu części zadań MBP przez administrację wyznaniową informacje o postawie konkretnych duchownych znajdowały się w kartotekach ewidencyjnych oraz w sprawozdaniach i meldunkach sytuacyjnych sporządzanych na wszystkich szczeblach. Zadanie klasyfikowania księży zostało cedowane przez MBP na referaty do spraw wyznań/wydziały do spraw wyznań bez formalnego przekazania, ponieważ po pierwsze miało ono status ściśle tajny, a po drugie jako element systemu represji nie znajdowało się w żadnym oficjalnym dokumencie czy akcie prawnym. Do zadań SRdSW we Wrocławiu zgodnie z Uchwałą nr 14 PWRN we Wrocławiu z dnia 18 lipca 1950 r.²⁴ zaliczono m.in. badanie działalności duchownych świeckich i zakonnych oraz sporządzanie o nich opinii i charakterystyk. Kolejnym obowiązkiem SRdSW we Wrocławiu było prowadzenie kartoteki ewidencyjnej poszczególnych księży, majątków kościelnych, szkół duchownych, zgromadzeń zakonnych itd. To właśnie w niej gromadzono wszelkie informacje dotyczące duchownych i ich stosunku do Polski Ludowej. Kartoteka ewidencyjna „podążała za duchownym” i w przypadku jego przeniesienia, skutkującego zmianą właściwości SRdSW/WdSW, była przesyłana do odpowiedniego terytorialnie organu²⁵, który na jej podstawie oceniał i klasyfikował duchownego

²³ *Ibidem*, k. 7.

²⁴ WDzW 1950, nr 14, poz. 61.

²⁵ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/13, Pismo SRdSW PWRN w Zielonej Górze do SRdSW we Wrocławiu w sprawie przesłania karty ewidencyjnej ks. Pawła Szmida przybyłego z Wrocławia do Głogowa (nr II-1/73/52), 27 V 1952 r., k. 12; *ibidem*, Pismo SRdSW PWRN w Katowicach do SRdSW we Wrocławiu dotyczące przesłania karty ewidencyjnej ks. Tadeusza Binkowskiego (nr Wz-62/tjn/52), 26 V 1952 r., k. 14; *ibidem*, Pismo SRdSW PWRN w Katowicach do SRdSW we Wrocławiu przekazujące kartotekę ewidencyjną ks. Eustachego Kuśmierza, 29 V 1952 r., k. 16; *ibidem*, Pismo SRdSW PWRN w Katowicach do SRdSW we Wrocławiu przekazujące kartotekę ewidencyjną ks. Franciszka Króla (nr Wz-67/tjn/52), 29 V 1952 r., k. 18; *ibidem*, Pismo SRdSW PWRN w Krakowie do SRdSW we Wrocławiu przekazujące kartotekę ewidencyjną ks. Władysława Dziędziary (nr W.O/916/Tj./52), 8 VIII 1952 r., k. 22; *ibidem*, Pismo SRdSW PWRN w Gdańsku do SRdSW we Wrocławiu przekazujące kartotekę ewidencyjną ks. Władysława Dziecioła (nr Wz-IV/970/52), 19 XII 1952 r., k. 59.

oraz podejmował wobec niego konieczne z punktu widzenia władzy, aczkolwiek często nielegalne działania, mające na celu zmianę jego postawy.

Punktem odniesienia dla klasyfikacji duchowieństwa było narodzenie się ruchu księży „patriotów” i powstanie we wrześniu 1949 r. okręgowych komisji księży przy ZBoWiD (formalne powołanie nastąpiło 12 stycznia 1951 r.)²⁶. Kategoria księży „patriotów” pojawiła się także w ocenach wystawianych księżom przez samodzielne referaty do spraw wyznań, a później przez wydziały. Ze sprawozdań sporządzanych przez referaty do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego, a potem kompilowanych przez WdSW we Wrocławiu i wysyłanych do UdSW, wyłaniają się trzy kategorie duchownych²⁷:

1. Księża pozytywni/„patrioci”/lojalni – w ocenie aparatu wyznaniowego księży przychylnie nastawieni do władz państwowych i Polski Ludowej; w tej kategorii znaleźli się ci duchowni, którzy pod wpływem nacisku aparatu państwowego nie odczytywali „wrogich” apeli Episkopatu lub odczytywali te, które były po myśli rządzących, stosowali się do zarządzeń władz państwowych, brali udział w wyborach i akcjach propagandowych i do tego też zachęcali parafian, uznawali jurysdykcję ks. Lagosza, aktywnie udzielali się w pracach Frontu Jedności Narodu (FJN), podpisali tzw. Apel sztokholmski lub inne propagandowe dokumenty i odezwę, itd.

2. Księża negatywni/reakcjonisci/wrogowie – kategoria duchownych szczególnie bacznie obserwowana przez aparat wyznaniowy i SB,

²⁶ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL...*, s. 133.

²⁷ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Anonimowa notatka dla Dyrektora UdSW dotycząca niedomagań w pracy aparatu terenowego do spraw wyznań, b.d., k. 1–6 (w wypowiedziach uczestników narady odbytej w Warszawie dnia 14 VII 1950 r. pojawiła się kwestia księży „patriotów” i wrogów). O sporządzaniu charakterystyk wspominała Uchwała nr 14 PWRN we Wrocławiu z dnia 18 lipca 1950 r., WDzW 1950, nr 15, poz. 61. Prezentowany podział wyłonił się na podstawie sprawozdań sytuacyjnych referatów do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego, np.: APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/2, Sprawozdanie RdSW PPRN w Kłodzku odtwarzające sytuację na odcinku szkolnictwa w powiecie kłodzkim, k. 5–6; APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/4, Wykaz zgromadzeń zakonnych męskich i żeńskich działających na terenie województwa wrocławskiego, 1954–1960, k. 39–53; APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/5, Sprawozdanie z kontroli księgozbioru biblioteki WSD Salwatorianów w Bagnie, 23 VIII 1960 r., k. 1–3; APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Meldunki dotyczące działalności duchowieństwa wobec FJN, 1952 r., k. 1–154.

do której zaliczali się księża odmawiający pod różnymi pretekstami udziału w zjazdach księży „patriotów”, deklarujący łączność z prymasem Wyszyńskim, niechętni otwartemu krytykowaniu działań Stolicy Apostolskiej, sprzyjający podziemiu niepodległościowemu, duchowni autochtoni, określane najczęściej jako agenci państw zachodnich, księża niemający zamiaru np. ze względu na wybory zmieniać godzin nabożeństw, otwarcie wypowiadający się na temat roli księży „patriotów”, pomijający ks. Lagosza, odmawiający udziału w akcjach państwowych i utrudniający przeprowadzenie narzucanych przez władze państwowe zmian (co ciekawe, wywieszenie flagi „maryjnej” lub państwa Watykan automatycznie kwalifikowało księdza jako wroga systemu/reakcjonistę).

3. Księża bierni/umiarkowani – według aparatu wyznaniowego księży, którzy z uwagi albo na stan zdrowia, albo na własne przekonania nie angażowali się po żadnej ze stron konfliktu; często byli to duchowni po ciężkich przeżyciach wojennych czy uciekający w postawę bierności ze względów charakterologicznych. Postawę tę WdSW we Wrocławiu traktował jako maskowanie faktycznego wrogiego nastawienia do władz państwowych; prezentującego ją duchownego często klasyfikował jako wroga systemu.

Osobną kategorią byli księża nierozpoznani, tzn. tacy, na których temat dopiero zbierano informacje, oczekiwano na przesłanie kartoteki z innego WdSW, lub którzy zostali nowo wyświęceni (a w seminarium duchownym nie ujawnili swoich przekonań). Prędzej czy później taki duchowny podlegał kategoryzacji i trafiał do jednej z trzech wyżej wymienionych grup.

Obserwacją i wstępną klasyfikacją duchownych zajmowały się komórki powiatowe. Referaty do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych w kwartalnych i rocznych sprawozdaniach bardzo często określały postawę księży ze swojego terenu, przypisując ich do jednej z trzech powyższych kategorii. Szczegółowe zasady kwalifikowania do grup zostały określone przez UdSW dopiero w tajnej instrukcji z 1961 r.²⁸

²⁸ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 101–104. Zgodnie z Instrukcją nr 015/4/tj./61 z 11 stycznia 1961 r. ksiądz pozytywny to duchowny należący do koła księży Caritas, dobrze wyrażający się o władzy państwowej, zachęcający parafian do czynów społecznych, sam aktywnie uczestniczący w życiu społecznym, krytykujący hierarchię kościelną i nienadużywający wolności słowa w kazaniach. Z kolei ksiądz umiarkowany to duchowny, który wykonywał tylko działalność duszpasterską, unikał negatywnego oddziaływania na wiernych w spra-

Do tego czasu ocena i klasyfikacja duchownych odbywała się bez formalnego określenia kryteriów i w zasadzie była oparta na intuicji sporządzających sprawozdania lub na dyspozycjach ustnych wydawanych podczas odpraw referentów powiatowych (brak jednak śladów takich dyspozycji w archiwaliach).

W dokumentacji WdSW we Wrocławiu, znajdującej się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, zachowały się liczne sprawozdania kwartalne i roczne, które zawierają informacje dotyczące klasyfikacji poszczególnych duchownych. Ocena taka trwała w zasadzie przez cały badany okres i była podstawą innych działań prowadzonych przez WdSW we Wrocławiu przeciwko Kościołowi katolickiemu. Od niej zależało np. uzyskanie zezwolenia na nauczanie religii, obciążanie lub nie różnego rodzaju domiarami podatkowymi, udzielenie zgody na przejęcie czy użytkowanie nieruchomości itp. Miała więc niebagatelne znaczenie w praktyce działania WdSW we Wrocławiu.

W sprawozdaniach z działalności administracji wyznaniowej za 1952 r. poszczególne komórki powiatowe dokładnie określały postawę księży pełniących funkcję proboszcza względnie administratora parafii ze swojego terenu. Głównym odniesieniem dla oceny była postawa duchownego wobec powstałego w 1952 r. FJN i mających się odbyć 26 października 1952 r. wyborów do Sejmu PRL. Pod uwagę brano szczególnie kwestię odczytania deklaracji Episkopatu²⁹, która wzywała katolików do udziału w głosowaniu.

RdSW PPRN w Bystrzycy Kłodzkiej odnotował trzy przypadki wrogiej postawy księży: ks. Henryka Wieśniaka, ks. Stefana Dudzikowskiego, ks. Edwarda Skotnickiego, nie podał natomiast informacji o księżach pozytywnie nastawionych do wyborów³⁰. W powiecie dzierżoniowskim

wach konfliktowych między władzą państwową a hierarchią kościelną, był w zasadzie lojalnie ustosunkowany do postulatów władzy państwowej. Ksiądz wrogi natomiast do duchowny, który jawnie i otwarcie występował przeciwko władzy państwowej, oddziaływał negatywnie na wiernych i inspirował ich do wystąpień.

²⁹ „Tygodnik Powszechny” 1952, R. 8, nr 39 (393), s. 1.

³⁰ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Meldunek RdSW PPRN w Bystrzycy Kłodzkiej dotyczący wrogich wystąpień po linii FJN (nr W.O/37/62), 23 X 1952 r., k. 4. Podstawą klasyfikacji tych duchownych do księży wrogich było ich przyłączenie się do apelu o udział w spowiedzi w dniu wyborów, organizowanie rekolekcji w dniu wyborów i rzekoma chęć skreślenia z listy wyborców.

referent pozytywnie sklasyfikował: ks. Alojzego Góreckiego z Dzierżoniowa, ks. Aleksego Styczka z Piławy, ks. Bolesława Trzeciaka z Jordanowa, a negatywnie: ks. Józefa Listopada, ks. Kazimierza Świdkiewicza i ks. Józefa Jaskółowskiego (dziekana pieszyckiego)³¹. W powiecie górowskim za pozytywnych uznano: ks. Bronisława Ilnickiego i ks. Antoniego Chmielewskiego z Chrośnicy³², którzy aktywnie wspierali wybory do sejmiku przez komentowanie odezwy Episkopatu Polski. Według sprawozdania na terenie powiatu jaworskiego dużą aktywność wykazywał ks. Jan Szul – członek Powiatowego Komitetu FJN, który w lokalnych radiowęzłach wzywał do udziału w wyborach³³. O pozytywnie nastawionych księżach wspominał także referat w Kłodzku, gdzie ks. Tomasz Machoń był członkiem FJN. W tym powiecie odnotowano też aktywność propaństwa ks. Józefa Welca i ks. Jana Kani, którzy przez radiowęzły nawoływali katolików do głosowania³⁴. RdSW PPRN w Legnicy do księży negatywnych zakwalifikował ks. Franciszka Bosaka z Legnickiego Pola, który nie chciał przesunąć odpustu z 19 października na termin po wyborach, i ks. Tadeusza Łączyńskiego z parafii św. Piotra i Pawła w Legnicy, który odmówił udziału w pracach FJN, ale zadeklarował udział w wyborach, do pozytywnie ustosunkowanych zaliczył natomiast ks. Władysława Siemiańciowa i ks. Ferdynanda Łukowskiego, którzy rzekomo dopytywali, dlaczego ich nie włączono w prace komitetu wyborczego³⁵. W powiecie lubańskim jako zdecydowanego wroga wskazano ks. Franciszka Wołoszczuka z Henrykowa Lubańskiego, który miał nawoływać wiernych do niewysilania się w pracy³⁶. RdSW PPRN w Lubaniu przesłał także pismem

³¹ *Ibidem*, Pismo RdSW PPRN w Dzierżoniowie w sprawie oceny działań kleru wobec FJN (nr W-97/tjn/52), 20 X 1952 r., k. 7–9. Podstawą zakwalifikowania do księży negatywnych było odczytanie deklaracji Episkopatu o udziale katolików w wyborach na żądanie władz państwowych.

³² *Ibidem*, Pismo RdSW PPRN w Górze w sprawie działalności księży wobec FJN (nr W-2/2/52), 30 X 1952 r., k. 10–11.

³³ *Ibidem*, Pismo RdSW PPRN w Jaworze w sprawie działalności kleru wobec FJN (nr W-12/12/52), 20 X 1952 r., k. 14.

³⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie RdSW PPRN w Kłodzku w sprawie działalności księży wobec FJN (nr W-9/79/52), 28 IX 1952 r., k. 27–28.

³⁵ *Ibidem*, Meldunek RdSW PPRN w Legnicy o działalności księży wobec FJN, 20 X 1952 r., k. 33.

³⁶ *Ibidem*, Meldunek RdSW PPRN w Lubaniu w sprawie włączenia się księży w działalność FJN (nr W-9/tjn/126/52), 1 X 1952 r., k. 40.

z dnia 6 listopada 1952 r. charakterystyki poszczególnych duchownych wraz z oceną postawy³⁷. W Lubinie pozytywnie ustosunkowani mieli być ks. Erwin Ramik i ks. Edmund Żołyniak, a w powiecie Iwówcekim działający w Powiatowym Komitecie FJN ks. Walerian Michniak z Pławnej i ks. Marian Hamerski. Jako wroga RdSW PPRN w Lubinie sklasyfikował ks. Bernarda Pyclika³⁸. Szczegółowe charakterystyki przesłał RdSW PPRN w Miliczu. Na jego terenie pozytywnie nastawionymi duchownymi byli: ks. Celestyn Rubaszewski – uczestnik Kongresu Ziemi Odzyskanych we Wrocławiu, który nawoływał do wyborów i brał w nich udział³⁹, ks. Władysław Niedźwiedzki – uczestnik konferencji powiatowej FJN⁴⁰, ks. Józef Mendelowski – dziekan z Prusic, który zachęcał do głosowania i wysyłał pisma do wszystkich podległych parafii, aby nie organizować konkurencyjnych uroczystości w dniu wyborów⁴¹. Pozostali duchowni prezentowali postawy bardziej zdystansowane⁴². W Świebodzicach bardzo negatywnie

³⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie RdSW PPRN w Lubaniu wraz z charakterystykami księży powiatu lubańskiego (nr W-9/tjn/32/52), 20 X 1952 r., k. 44–46. Według RdSW: ks. Antoni Wamposzyc był wielkim materialistą, moralnie nienaganny, pozytywny; ks. Edmund Jasiek należał do ZBoWiD, pozytywny; ks. Kazimierz Solecki nawoływał wiernych do wykonywania obowiązków wobec państwa, pozytywny; ks. Cyprian Swatek brał udział w zjazdach, informował wiernych o uchwałach Okręgowej Komisji Księży (OKK), z chwilą przybycia na teren powiatu upożytywnił się; ks. Mieczysław Kmita – pasywnie bierny; ks. Franciszek Wołoszczuk nawoływał wiernych do niewysilania się w pracy z powodu gorszego żywienia niż przed wojną, negatywny; ks. Tadeusz Małski – pozytywnie bierny; ks. Józef Burzyński – pozytywny; ks. Józef Brzozowski – brak określenia postawy z powodu krótkiego pobytu; ks. Kazimierz Olszewski – brak określenia postawy z powodu krótkiego pobytu; ks. Józef Zimny – oczekiwano na przysłanie charakterystyki z WdSW w Krakowie.

³⁸ *Ibidem*, Meldunki i notatki służbowe sporządzone przez RdSW PPRN w Lubinie w 1952 r., k. 50–64.

³⁹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Sprawozdanie kwartalne RdSW PPRN w Miliczu za okres od 1 X do 31 XII 1952 r., 13 I 1953 r., k. 22. Ks. Celestyn Rubaszewski w sprawozdaniu sytuacyjnym RdSW PPRN w Miliczu za 1952 r. został zakwalifikowany do księży pozytywnych.

⁴⁰ *Ibidem*. Ks. Władysław Niedźwiedzki w sprawozdaniu sytuacyjnym RdSW PPRN w Miliczu za 1952 r. został zakwalifikowany do księży pozytywnych.

⁴¹ *Ibidem*. Ks. Józef Mendelowski w sprawozdaniu sytuacyjnym RdSW PPRN w Miliczu za 1952 r. został zakwalifikowany do księży pozytywnych.

⁴² APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Pismo RdSW PPRN w Miliczu w sprawie działalności kleru wobec FJN (nr W-18/tjn/52), 6 X 1952 r., k. 67. Ks. Jarosław Wodonoś, wikary w Miliczu – głosował, ks. Jan Junaczek – głosował, ks. Konrad Sarwa, wikary w Żmigrodzie – głosował, ks. Antoni Niezabitowski – oddał głos na FJN, nawoływał do pracy na rzecz państwa i udziału w wyborach, pozytywny, ks. Wiktor Marcinajlis – sprawdził spis

oceniono ks. Juliana Bolka, który nie oddał głosu i wrogo zareagował na wizytę agitatorów⁴³. Na terenie powiatu świdnickiego odnotowano, że ks. Adolf Sznip – proboszcz w Żarowie – był pozytywnie nastawiony do władzy, brał czynny udział w kampanii FJN i w kongresie ZO we Wrocławiu 21 września 1952 r.⁴⁴ Bardzo szczegółowe charakterystyki przygotował RdSW PPRN w Środzie Śląskiej. Jako pozytywnie nastawionego i zaangażowanego w przeprowadzenie wyborów wskazał ks. Franciszka Rachela, a jako wybitnie reakcyjnego – ks. Jakuba Steinera, starszego kolegę ks. Lagosza, odznaczonego w 1932 r. Krzyżem Zasługi, wiernie oddanego Watykanowi, który jednak księżom z dekanatu zalecał nieutrudnianie pracy wyborczej i apelował o wywiązanie się z obowiązków obywatelskich⁴⁵. Z meldunku sporządzonego przez RdSW PPRN w Trzeb-

wyborców, ks. Józef Pieczonka – brał udział w konferencji gminnego FJN, nawoływał do udziału w wyborach, pozytywny, ks. Paweł Michałek – głosował, ks. Antoni Maska – oddał głos na FJN, ks. Józef Pisula, wikary w Cieszkowie – oddał głos na FJN. W piśmie RdSW w Miliczu nie sklasyfikowano duchownych wprost, ale ich postawy można się domyślić po opisie.

⁴³ *Ibidem*, Pismo RdSW PPRN w Świdnicy do SRdSW we Wrocławiu w sprawie działalności kleru wobec FJN (nr 97/tjn/52), 29 X 1952 r., k. 96.

⁴⁴ *Ibidem*, k. 70–87. Pozostali księża prezentowali różnicowane postawy: ks. Paweł Nieużyła ze Strzegomia – brał udział w spotkaniach FJN i w kongresie ZO, pozytywny, ks. Rudolf Suski, proboszcz w Lutomi – wzywał parafian do wywiązania się z obowiązków i udziału w głosowaniu, ks. Kazimierz Kuźnicki, proboszcz w Grodziszczach – wzywał wieś do wywiązania się z obowiązków wobec państwa, pozytywny, ks. Franciszek Pyzner, proboszcz w Rogoźnicy – pozytywny, ks. Władysław Pelc z miejscowości Wiry – pozytywny. Jako księża pozytywnych wskazano jeszcze: ks. Stanisława Bochenka, ks. Romana Pietruszkę (członkowie Gminnego Komitetu FJN w Oławie), ks. Franciszka Witka i ks. Bronisława Troneczka (powiat sycowski), a jako negatywnego – ks. Władysława Michalkiewicza (Strzelin).

⁴⁵ *Ibidem*, k. 88–94. W przypadku pozostałych księży ocena wyglądała następująco: ks. Tadeusz Kaliciak, wikariusz – miał duży wpływ na młodzież, wciągał ją do kółek różańcowych i sodalicii, piętnował niebiorących ślubów kościelnych, nawoływał do brania udziału w wyborach, bez określenia postawy, ks. Łukasz Makolądar, proboszcz w Malczycach – uległy ks. Steinerowi, podpisał apel pokoju, nawoływał do udziału w wyborach, popierał politykę Watykanu, bez określenia postawy, ks. Marcin Zym, proboszcz w Miękinii – w kurii miał kolegów, był wrogiem władzy, ponieważ nie podpisał Apelu sztokholmskiego, został pozbawiony prawa nauczania religii, brał udział w wyborach, ks. Franciszek Rachel, proboszcz w Świętem – brał udział w zjazdach księży, nawoływał chłopów do głosowania i wywiązania się z obowiązków wobec państwa, głosował na FJN, wzywał do głosowania przez radiowęzeł, ks. Władysław Żak, proboszcz w Mrozowie – brał udział w wyborach, bez określenia postawy, ks. Jacek Muzyka, proboszcz w Lutyni – po pozbawieniu parafii w Leśnicy

nicy wynikało zaś, że dwóch księży – ks. Ludwik Pawlaczyk (imię zakonne Andrzej) z Obornik Śląskich oraz ks. Edward Tichy ze Strupiny – zostało ocenionych pozytywnie⁴⁶. Takie same oceny otrzymali na terenie powiatu wałbrzyskiego ks. Mieczysław Pieniążek z Mieroszowa i ks. Jan Szyszka z Boguszowa⁴⁷ (kolejne szczegółowe charakterystyki zostały sporządzone w Wałbrzychu 5 listopada 1952 r.⁴⁸). Szczegółową charakterystykę księży

zaczął jeździć na zjazdy księży i nawoływać do udziału w kongresie w 1952 r. we Wrocławiu, odołożył wyjazd do sanatorium, aby zagłosować, pozytywny, ks. Józef Galeb, administrator w Osieku – skryty wróg władzy ludowej, jeździł na zjazdy w celu utrzymania gospodarstwa rolnego, głosował bez zasłony, ks. Piotr Sobkiewicz, proboszcz parafii w Ujeździe Górnym – uległy ks. Steinerowi, oddany Watykanowi, podczas wizytacji ks. Milika ukarany grzywną administracyjną w wysokości 1500 zł za wywieszenie flagi watykańskiej, brał udział w zjazdach, ponieważ przekonał się, że nie nawołują one do zerwania z Watykanem, lubił wygodne życie, materialista, głosował bez zasłony, ks. Antoni Hoszek, proboszcz Gościszawia, autochton, obywatelstwo polskie przyjął w 1946 r., szykanowany przez Niemców – brał udział w zjazdach księży, wybitny znawca prawa kanonicznego, nie popierał polityki Watykanu, szykanowany przez ks. Milika, głosował bez zasłony, pozytywny, ks. Franciszek Król, proboszcz w Wilkszynie – nie miał autorytetu wśród starszych księży, potrafił zjednywać ludzi, nie brał udziału w wystąpieniach przeciwko władzy, materialista, podpisał Apel sztokholmski, brał udział w zjazdach, głosował bez zasłony, pozytywny, ks. Feliks Wójtowicz, proboszcz w Piekarach – oddalił wszystkich ludzi, z którymi miał dobre stosunki ks. Sznip, negatywny stosunek do księży „patriotów”, po zgłoszeniu się o pozwolenie na nauczanie religii zmienił stosunek do władzy, jeździł na zjazdy, nawiązał współpracę ze ZBoWiD, głosował bez zasłony, pozytywny, ks. Adam Dziedzic, proboszcz parafii w Kulinie – wierny zausznik ks. Steinera, jeździł na zjazdy w obronie pokoju, w czasie wizytacji ks. Milika wywiesił flagę watykańską, za co został ukarany grzywną w kwocie 1500 zł, głosował bez zasłony, potem uczestniczył w zjazdach i zmienił stosunek na pozytywny, ks. Stanisław Garecki, proboszcz w Środzie Śląskiej – salezjanin, więzień obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu i Dachau, wróg władzy ludowej, w Środzie zorganizował Męskie Seminarium Duchowne, którego był rektorem, rozsiewał wrogą propagandę, organizował sodalije i kółka różańcowe, skazany za wywieszenie flagi watykańskiej na 1500 zł grzywny, uważał, że księża „patrioci” oderwali się od Kościoła katolickiego i są wyklęci przez Watykan, głosował bez zasłony; trzech księży nie rozpoznano: ks. Stanisława Wrotkowskiego, ks. Jana Mleccki i ks. Maksymiliana Zacholda.

⁴⁶ *Ibidem*, Pismo przewodniczącego PPRN w Trzebnicy do SRdSW we Wrocławiu w sprawie włączenia się księży w działalność FJN (nr 115/tjn/52), 13 X 1952 r., k. 99.

⁴⁷ *Ibidem*, Pismo PPRN w Wałbrzychu do SRdSW we Wrocławiu w sprawie działalności duchowieństwa wobec FJN (nr 124/tjn/52), 27 IX 1952 r., k. 101.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 109–113. W meldunku scharakteryzowano: ks. Jana Podkopałę, proboszcza w Szczawnie-Zdroju – początkowo biernie nastawiony do wyborów, potem sprawdził spis, przełożona siostr zakonnych oskarżała go o chęć zagarnięcia ich domu, bez określenia postaci, ks. Stanisława Zyrankiewicza, proboszcza w Głuszycy – wicedziekan, deklaratoryjnie popierał FJN, podejrzewany o nierozsyłanie deklaracji Episkopatu, głosował na listę FJN,

opracował też RdSW PPRN w Złotoryi. Tu najbardziej sprzyjający władzy był ks. Adam Łańcucki – dziekan, który przed wyborami zorganizował odpust z udziałem trzech księży obcych, członek Okręgowego Komitetu Wyborczego FJN w Jeleniej Górze (w celu uczestniczenia w obradach zapewniono mu samochód), agitator głosowania na FJN, podczas oddawania głosu nie korzystał z kabin⁴⁹. W 1952 r. RdSW PPRN w Bolesławcu

ks. Zygmunta Głowackiego, proboszcza w Walimiu – negatywnie ustosunkowany do kampanii, odczytał tylko deklarację i zagłosował, pracował z pszczołami, zamiast brać udział w Gminnym Komitecie FJN, ks. Eugeniusza Kapustę, proboszcza w Jedlinie-Zdroju – bierny wobec wyborów, odczytał deklarację i głosował, ks. Kazimierza Kasperskiego, proboszcza w Dzieńmorowicach – nawoływał do oddawania głosów na FJN, ks. Feliksa Sztupłę, proboszcza w Szczawienku – negatywnie ustosunkowany do kampanii, odczytał tylko deklarację i głosował, ks. Karola Mazura, proboszcza w Kuźnicach Świdnickich – negatywnie ustosunkowany, nie brał udziału w pracach FJN, odczytał deklarację bez komentarzy i głosował, ks. Józefa Kryśowskiego, proboszcza w Gorcach – pozytywny, odczytał deklarację i zachęcał z ambony do głosowania, sam głosował, z powodu podeszłego wieku nie brał udziału w pracach FJN, ks. Mieczysława Pieniążka, proboszcza w Mieroszowie – pozytywny, brał udział w zebraniu Gminnego Komitetu FJN, nawoływał do sprawdzania list i głosowania, mówił o osiągnięciach PRL, komentował deklarację, głosował i odwołał wieczorną mszę, aby wierni mogli głosować, ks. Jana Szyszkę, proboszcza w Boguszowie – nawoływał wiernych do sprawdzania list, 25 października na zaproszenie Miejskiego Komitetu FJN odczytał deklarację, mówił o osiągnięciach Polskiej Ludowej, ks. Apolinarego Wałęgę, proboszcza i dziekana parafii pw. św. św. Aniołów Stróżów w Wałbrzychu – z powodu choroby uchylał się od pracy w kampanii, w dniu wyborów głosował zastępujący go wikary – ks. Adolf Iwańczyk wrogo ustosunkowany do rzeczywistości, odczytał deklarację bez komentarzy i oddał głos, drugi wikary ks. Franciszek Chmielak, chociaż ustosunkowany pozytywnie, nie brał czynnego udziału w kampanii, ograniczył się do oddania głosu, ks. Witolda Hadziewicza, proboszcza w Wałbrzychu-Podgórze – wraz z trzema wikariuszami, oddał głos i odczytał deklarację, bez określania postawy, ks. Tadeusza Babiańkę, proboszcza parafii w Wałbrzychu-Starym Zdroju – bierny stosunek do wyborów, odczytał deklarację, wraz z wikarym oddał głos na FJN, ks. Tadeusza Łackiego, proboszcza w Wałbrzychu-Białym Kamieniu – negatywny stosunek do wyborów i pracy w FJN, odczytał deklarację bez komentarzy i oddał głos, ks. Jana Czerwińskiego, proboszcza parafii w Wałbrzychu-Piaskowej Górze – pozytywnie ustosunkowany do wyborów i pracy w FJN, odczytał deklarację i apelował do wiernych, aby głosowali na FJN, wskazywał, że żądana parafia nie otrzymała deklaracji.

⁴⁹ *Ibidem*, k. 148–154. Pozostali zostali sklasyfikowani następująco: ks. Józef Zieliński, wikary z Chojnowa – postawa bierna, nie angażował się w pracę FJN, głosował na FJN, nie korzystał z kabiny, ks. Antoni Michałek, administrator w Zagrodnie – przebywał w szpitalu w Złotoryi, brał udział w zebraniu Obwodowego Komitetu FJN, bez określenia postawy, ks. Henryk Cwińkowski, administrator w Brenniku – świeżo przybyły, nie angażował się w pracę FJN, odczytał deklarację bez komentarza, głosował na listę FJN, nie korzystał z kabiny, bez określenia postawy, ks. Michał Dunas, proboszcz w Złotoryi – należał do Powia-

scharakteryzował ks. Andrzeja Gromadzkiego, dziekana bolesławieckiego, jako wrogo ustosunkowanego do władzy podczas pełnienia funkcji administratora przez ks. Milika. Po odsunięciu nominata prymasowskiego jego stosunek miał ulec zmianie – wykonywał wszystkie zarządzenia ks. Lagosza, a niekiedy uczestniczył w zjazdach duchownych⁵⁰. Z księżmi negatywnie nastawionymi do Polski Ludowej zmagał się RdSW PPRN w Jeleniej Górze. W jego ocenie najbardziej wrogi był ks. Dominik Kostiał, dziekan jeleniogórski, przeciwnik władzy i mianowania ks. Lagosza. Po aresztowaniu przez UB i kilkumiesięcznym wzięciu udział

towego Komitetu FJN w Złotoryi, na zebraniu powiedział, że księża „patrioci” włączą się w odbudowę tak samo jak społeczeństwo, zachęcał do sprawdzania listy i głosowania, wraz z przewodniczącym PPRN przeprowadzał rozmowy z księżmi, wygłosił referat przez radiowęzeł, pozytywny, ks. Bolesław Boś, administrator parafii w Twardocicach – nie udzielał się na rzecz FJN, bez określenia postawy, ks. Augustyn Kaczmarczyk, administrator w Sokółce – nie działał w FJN, wzywał ludność do głosowania, nie podejmował wrogich działań, nie przedłużał nabożeństw, bez określenia postawy, ks. Bolesław Stanisławski, administrator w Świerzawie – nie działał w FJN, wzywał ludność do głosowania, głosował, nie korzystając z kabiny, bez określenia postawy, ks. Teodor Sawka, administrator w Wojcieszowie – bez określenia postawy, ks. Karol Żurawski, proboszcz w Tomaszowie Bolesławieckim – powiedział, że człowiek nie tylko jest od budowania fabryk, lecz także musi dbać o czystość duszy, bez określenia postawy.

⁵⁰ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/13, Pismo RdSW PPRN w Bolesławcu do WdSW we Wrocławiu z charakterystykami księży z terenu powiatu bolesławieckiego (nr W/tj/1/52), 31 I 1952 r., k. 171–182. Poza tym następująco scharakteryzowano: ks. Franciszka Pane – brak rozpoznania ze względu na krótki czas pobytu, ks. Bolesława Balickiego, proboszcza w Nowogrodzcu – bierny, brak dokładnej charakterystyki ze względu na krótki czas pobytu, ks. Zdzisława Semenca, proboszcza w Gierałtowie – wrogo nastawiony do władzy ludowej, zawzięty fanatyk religijny, uchylał się od udziału w zjeździe duchownych, tłumacząc się chorobą, ks. Feliksa Szeligę, proboszcza w Wykrotach – wrogo nastawiony do władzy ludowej, zawzięty fanatyk religijny, miał niski poziom inteligencji, repatriant z Jugosławii, starał się uchylać od zjazdów duchownych, ks. Maksymiliana Lampkę, proboszcza w Krasniku Dolnym – w 1944 r. został archiprezbiterem, pozytywnie ustosunkowany do rzeczywistości, brał udział w zjazdach duchownych, ks. Bolesława Orłowskiego, proboszcza w Tomisławiu – wrogo ustosunkowany do władzy, brał udział w zjazdach duchownych, inteligentny i skryty, ostrożny, ks. Cyryla Lewalskiego, emeryta przebywającego w Bolesławcu – bierny, był profesorem seminarium na Wschodzie, gorliwy nauczyciel, brał udział w zjazdach, ks. Leona Młynarskiego, proboszcza w Raciborowicach – ustosunkowany pozytywnie, należał do Prezydium Powiatowego Komitetu Obrońców Pokoju i do OKK, miał skłonności do alkoholu, ks. Karola Żurawskiego, proboszcza w Tomaszowie – wrogo ustosunkowany do władzy, uchylał się od zjazdów, ks. Stefana Kukieleczyńskiego, proboszcza w Gromadce – fanatyk religijny, wrogo ustosunkowany do władzy, miał skłonności do alkoholu, częściowo uczestniczył w zjazdach.

w zjeździe księży zorganizowanym w grudniu 1952 r.⁵¹ Ponadto w sprawozdaniach sytuacyjnych referatów do spraw wyznań za 1952 r. jako negatywnie nastawieni do władz państwowych zostali sklasyfikowani: ks. Ludwik Gilewski (RdSW PPRN w Zgorzelcu)⁵², ks. Piotr Mrówka (RdSW PPRN w Zgorzelcu)⁵³, ks. Jan Duniec i ks. Edmund Jagła (RdSW PPRN w Sycowie)⁵⁴, ks. Zdzisław Semenec (RdSW PPRN w Bolesławcu)⁵⁵, pozytywnie natomiast: ks. Franciszek Witek (RdSW PPRN w Sycowie)⁵⁶ oraz ks. Michał Dunas i ks. Adam Łańcucki (RdSW PPRN w Złotoryi)⁵⁷.

W sprawozdaniach sytuacyjnych poszczególnych referatów do spraw wyznań za 1953 r. kontynuowano klasyfikowanie duchownych. W powiecie bolesławieckim na 13 księży trzech – ks. Leona Młynarskiego, ks. Stefana Czaplńskiego i ks. Jana Zalińskiego⁵⁸ – uznano za pozytywnie ustosunkowanych do władz państwowych, wszyscy uczestniczyli w powiatowym zebraniu dotyczącym apelu o pokój. Pozostali nie prowadzili w tym okresie wrogiej działalności. Na terenie powiatu wołowskiego jako wroga zakwalifikowano ks. Kazimierza Grabkę⁵⁹, salwatorianina z Bagna, który odmówił złożenia ślubowania na wierność Polsce Ludowej zgodnie z d.o.o.s.k. W powiecie zgorzeleckim za szczególnie niebezpiecznego uznano ks. Mrówkę (dziekana), który przez lokalne władze został usunięty z parafii w Bogatyni z powodu „rozbijackiej i wrogiej roboty w pasie przygranicznym”. Zgodnie ze sprawozdaniem ks. Mrówkę „miał zabrać” ze sobą ks. Łagosz przebywający na wizytacji kanonicznej w Bogatyni

⁵¹ *Ibidem*, k. 203–208. Pozostali miejscowi księża prezentowali następujące nastawienie: ks. Czesław Werksztajn, wikary w Jeleniej Górze – uczył religii, brak rozpoznania z powodu krótkiego czasu pobytu, ks. Edward Zadęcki, wikary w Jeleniej Górze – uczył religii, wrogo nastawiony do władzy, brał udział w zjazdach, ks. Eugeniusz Nowak, wikary w Jeleniej Górze – uczył religii w Szkole Podstawowej nr 7 w Jeleniej Górze, wrogo nastawiony do władzy, o nominacji ks. Łagosza powiedział, że to „lipa”.

⁵² APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Sprawozdanie sytuacyjne RdSW PPRN w Zgorzelcu za czwarty kwartał 1952 r. (nr 178/tjn/53), 14 I 1953 r., k. 33.

⁵³ *Ibidem*, k. 34.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 44.

⁵⁵ *Ibidem*, k. 10.

⁵⁶ *Ibidem*, k. 43.

⁵⁷ *Ibidem*, k. 73.

⁵⁸ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdania z działalności referatów do spraw wyznań na terenie województwa wrocławskiego za 1953 r., k. 2.

⁵⁹ *Ibidem*, k. 15.

26 marca 1953 r.⁶⁰ Na terenie powiatu sycowskiego do księży pozytywnych zaklasyfikowano ks. Franciszka Witka⁶¹. RdSW PPRN w Lubaniu jako negatywnie ustosunkowanego do władzy państwowej wskazał ks. Wacława Domańskiego, który odmówił udziału w zjeździe OKK przy ZBoWiD 25 czerwca 1953 r., twierdząc, że motywem jego organizacji w tym dniu była chęć uniemożliwienia sprawowania przez duchownych mszy św. w związku z zakończeniem roku szkolnego⁶². RdSW PPRN w Złotorii do księży pozytywnych ponownie zaliczył ks. Dunasa⁶³.

W wykazie profesorów diecezjalnego WSD we Wrocławiu, sporządzonym przez PRN m. Wrocławia w dniu 25 marca 1953 r., następująco sklasyfikowano duchownych: ks. Jan Simoni – lojalny, ks. Kazimierz Kotula – lojalny, ks. Leon Pęcherek – negatywny, ks. Marian Rzeszowski – bierny/bliżej nieznany, ks. Franciszek Sąsiadka – lojalny, ks. Stanisław Turkowski – lojalny, ks. Wincenty Urban – negatywny, ks. Józef Wojtukiewicz – negatywny, ks. Aleksander Zienkiewicz – negatywny, ks. Józef Marcinowski – negatywny, ks. Ewaryst Dębicki – pozytywny, ks. Stanisław Góra – bierny, ks. Henryk Grządziel – negatywny, ks. Franciszek Ilkow-Gołąb – bierny⁶⁴.

Trudno określić wpływ internowania prymasa Wyszyńskiego na zmianę postaw poszczególnych księży, przeprowadzona kwerenda archiwalna nie ujawniła bowiem sprawozdań z tego okresu. Nie zachowały się ani sprawozdania referatów do spraw wyznań w powiatach, ani meldunki przesyłane przez wydziały do spraw wyznań do UdSW. Przynależność duchownych do konkretnej grupy w latach 1953–1956 można określić jedynie pośrednio. Pomocne okazały się tu sprawozdania powiatowych referatów do spraw wyznań dotyczące nauczania religii na terenie województwa wrocławskiego z 1954 r.⁶⁵ Dokumentacja ta odwołuje się do oceny wystawianej księżom przy udzielaniu zgody na nauczanie religii

⁶⁰ *Ibidem*, k. 20.

⁶¹ *Ibidem*, k. 40.

⁶² *Ibidem*, k. 42–43.

⁶³ *Ibidem*, k. 56.

⁶⁴ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/21, Tajne pismo PMRN we Wrocławiu do SRdSW we Wrocławiu wraz z załączoną charakterystyką wykładowców WSD świeckich i duchownych (nr nieczytelny), 25 III 1953 r., k. 18–22.

⁶⁵ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/2, Sprawozdania z nauki religii na terenie województwa wrocławskiego za 1954 r., k. 1–32.

w szkołach, z zastrzeżeniem, że nie zawsze brak prolongaty lub odmowa udzielenia zezwolenia były związane z ich postawą. W kilku przypadkach za niewyrażeniem zgody lub nieprzedłużaniem istniejącego zezwolenia stał np. brak wniosku ze strony zainteresowanego duchownego. Niemniej jednak powiatowa administracja wyznaniowa starała się wyeliminować z nauczania religii księży wrogich/negatywnie nastawionych do Polski Ludowej. W związku ze swoją postawą zgody na nauczanie religii nie otrzymali: ks. Stefan Kukielczyński i ks. Bolesław Balicki z powiatu bolesławieckiego⁶⁶ oraz ks. Wacław Zawadzki z powiatu bystrzyckiego⁶⁷. W powiecie kłodzkim nie udzielono czterech zezwoleń, ale z powodu przerwania nauczania religii w szkole⁶⁸. Zezwoleń z powodu postawy wobec Polski Ludowej nie otrzymali natomiast: ks. Tadeusz Jaworski z Sycowa⁶⁹ i ks. Jan Kosiedowski z Wałbrzycha⁷⁰. Sprawozdania z terenów innych powiatów w tym zakresie się nie zachowały. W związku z powyższym trudno wskazać, jaka część duchowieństwa nie otrzymała w 1954 r. zezwoleń na nauczanie religii z powodu „postawy społeczno-politycznej”.

Zmiana w organizacji klasyfikowania duchownych nastąpiła wraz z likwidacją referatów do spraw wyznań przydiów powiatowych rad narodowych w 1957 r. Od tej pory główny ciężar oceny spoczywał na WdSW we Wrocławiu, który winien był uzupełniać kartoteki ewidencyjne na podstawie informacji otrzymanych bezpośrednio od członka PPRN odpowiedzialnego za przejęcie zadań danego RdSW. Z biegiem czasu klasyfikowanie i zbieranie informacji o duchownych stało się bardziej scentralizowane; wydziały do spraw wyznań nie musiały już systematycznie przekazywać ich do UdSW. Były sporządzane w przypadku konkretnej potrzeby władz centralnych. Na przykład w 1961 r. UdSW zwrócił się do wydziałów do spraw wyznań na ZO z poleceniem przy-

⁶⁶ *Ibidem*, k. 1–2.

⁶⁷ *Ibidem*, k. 3.

⁶⁸ *Ibidem*, k. 5.

⁶⁹ *Ibidem*, k. 16. W tym przypadku odmowa była podyktowana brakiem rozpoznania księdza, ponieważ był neoprezbiterem.

⁷⁰ *Ibidem*, k. 26. Kolejnych pięć wniosków załatwiono odmownie. Przyczyną tego miał być fakt, że w szkołach, w których chcieli nauczać duchowni, od dłuższego czasu nie było lekcji religii.

gotowania informacji o rewizjonistycznych postawach duchownych⁷¹, które automatycznie kwalifikowały ich do grupy wrogów Polski Ludowej. Taką działalność przypisano następującym księżom rzymskokatolickim i siostram zakonnym:

- w powiecie bolesławieckim: ks. Janowi Schmidtowi (autochtonowi), s. Agnieszce Szczęsny (przełożonej siostr elżbietanek szarych w Bolesławcu);
- w powiecie zgorzeleckim: ks. Piotrowi Kwaśniewskiemu (autochtonowi);
- w powiecie wołowskim: s. Marii Dąbrowskiej (przełożonej klasztoru Sióstr Boromeuszek);
- w powiecie kłodzkim: s. Marii Ludwice Breninkmayer (obywatelce holenderskiej, przełożonej Domu Prowincjalnego Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Szpitalnych w Ołdrzychowicach Kłodzkich)⁷².

Na kanwie tej sprawy stwierdzono również przypadek postawy politycznej (choć należy go uznać za błędne zastosowanie metodologii klasyfikacji) – RdSW PPRN w Zgorzelcu donosił, że ks. Alfred Bohem (Niemiec), proboszcz jednej z parafii na terenie powiatu, starał się o wyjazd do Niemiec, dlatego nie przejawiał wrogiej działalności i był przychylnie nastawiony do władz państwowych⁷³.

W latach sześćdziesiątych kontynuowano prowadzenie klasyfikacji księży na użytek administracji wyznaniowej. W planach pracy na 1964 r. sporządzonych przez prezydium powiatowych rad narodowych często

⁷¹ AIPN Wr, 261/1, Pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha do WdSW we Wrocławiu (nr 0744/112/tj./61), 10 VII 1961 r., k. 50–51. Wicedyrektor UdSW polecił przesłać następujące informacje: liczba księży prowadzących prawnie nielegalną działalność, formy uprawiania działalności rewizjonistycznej, stosunek władz kościelnych do takiej działalności oraz rodzaj podejmowanych środków, zmierzających do likwidacji tego typu działalności.

⁷² *Ibidem*, Tajna odpowiedź kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr 0552/31/61), 11 IX 1961 r., k. 52–56. W konkluzji Skórczyński stwierdził, że działalności rewizjonistycznej nie prowadziło duchowieństwo polskie, tylko autochtoni i zgromadzenia zakonne żeńskie z przeważającą liczbą zakonnic o niepolskim pochodzeniu. Podał także nazwiska duchownych niekatolickich (więcej na ten temat w kolejnym rozdziale). W większości powiatów tego typu działalności, o którą byli podejrzewani duchowni, nie odnotowano. Odpowiedź WdSW we Wrocławiu nie była też wyczerpująca, ponieważ nie wskazano, w jaki sposób ten problem rozwiązać, oraz nie poinformowano o działaniach kurii wrocławskiej w tym zakresie.

⁷³ *Ibidem*, k. 68.

odnotowywano postawę poszczególnych duchownych⁷⁴. W powiecie noworudzkim jako księży wrogich władzom państwowym wskazano: ks. Michała Białowąsą (dziekan), ks. Kazimierza Adamczuka (wikariusz w Nowej Rudzie), ks. Zdzisława Ostapiuka (administrator w Jugowie), ks. Bolesława Pyzika (administrator w Ludwikowicach Kłodzkich), ks. Helmuta Fieglera (wikariusz w Ludwikowicach Kłodzkich), ks. Jerzego Pankowiaka (administrator w Dzikowcu), ks. Andrzeja Kolbusza (administrator w Słupie), ks. Tomasza Lipieckiego (wicedziekan, administrator w Ścinawce Średniej), ks. Edwarda Jasiewicza (administrator w Wambierzycach), ks. Stefana Wodzińskiego (Wambierzycy) i ks. Mariana Chrobaka (Wambierzycy). Pięciu księży zaliczono do księży pozytywnych: ks. Alfonsa Drzymałę (administrator w Radkowie), ks. Tadeusza Kamińskiego (administrator w Ścinawie Dolnej), ks. Michała Dunasa (administrator w Bożkowie), ks. Klemensa Niewiadomskiego (administrator w Świerkach) i ks. Szczepana Sadowego (administrator w Drogosławiu). Trzech kapłanów uznano za umiarkowanych: ks. Jana Kirysia i ks. Józefa Cwenara z Wambierzyc oraz ks. Antoniego Piechotę z Wojborza⁷⁵.

W powiecie zgorzeleckim sklasyfikowano 25 duchownych. Wrogo do władz państwowych byli nastawieni: ks. Bronisław Maślanka (dziekan, proboszcz w Węglińcu), ks. Jan Kozak (proboszcz w Zgorzelcu), ks. Tadeusz Żejmo (wikariusz w Zgorzelcu), ks. Józef Pieczonka (proboszcz w Bogatyni), ks. Alojzy Stejnert (wikariusz w Bogatyni), ks. Stanisław Pardela (wikariusz w Bogatyni), ks. Piotr Kwaśniewski (proboszcz w Zatoniu). Do księży pozytywnych zaliczono natomiast: ks. Alfonsa Galasa (proboszcza w Pieńsku), ks. Józefa Złyducha (wikariusza w Pieńsku), ks. Stanisława Górnego (wikariusza w Pieńsku), ks. Antoniego Wysockiego (proboszcza w Biedrzychowicach), ks. Piotra Bienia (proboszcza w Trójcy) i ks. Stanisława Olszaka (proboszcza w Ruszowie). W ocenie władz powiatowych

⁷⁴ AIPN Wr, 291/4, Plany pracy prezydiów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego na 1964 r. przesyłane do WdSW we Wrocławiu, k. 100–489. Nadesłane plany pracy charakteryzowały się różnym stopniem szczegółowości i poruszały często odmienne kwestie. Część była planami tabelarycznymi z abstrakcyjnymi założeniami i ogólnymi celami, inne to bardzo szczegółowe plany w formie opisowej. Na ponad trzydzieści powiatów zachowały się plany pracy dla dwunastu z nich: dzierzoniowskiego, noworudzkiego, zgorzeleckiego, oławskiego, wałbrzyskiego, lwóweckiego, bolesławieckiego, jaworskiego, wrocławskiego, lubańskiego, jeleniogórskiego i kamiennogórskiego.

⁷⁵ *Ibidem*, k. 127–144.

na terenie powiatu zgorzeleckiego zdecydowanie najwięcej było księży umiarkowanych/biernych lub jeszcze nierozpoznanych. Należeli do nich: ks. Ryszard Jakubowski i ks. Stanisław Budny (wikariusze w Węglińcu), ks. Dionizy Miazga (wikariusz w Zgorzelcu), nierozpoznani ks. Stanisław Piskorek i ks. Kazimierz Antoniewicz (wikariusze w Zgorzelcu), ks. Zenon Kilion (nierozpoznany wikariusz w Bogatyni), ks. Władysław Duda (wikariusz w Pieńsku), ks. Bernard Dzierbunowicz (proboszcz w Działoszynie), ks. Bolesław Nykiel (proboszcz w Osieku), ks. Romuald Pawełko (wikariusz w Biedrzychowicach), ks. Wojciech Bogacki (proboszcz w Krzywiniu), ks. Edward Franczak (wikariusz w Zatoniu)⁷⁶.

PPRN w Oławie podał tylko opisową klasyfikację, wskazując, że dziekan ks. Franciszek Kurowski był negatywnie ustosunkowany do władz państwowych, a pozostałych 15 duchownych cechowała postawa umiarkowana⁷⁷.

Interesująco przedstawiała się klasyfikacja ks. Alojzego Szmida – dziekana wałbrzyskiego, który nie został określony jako wróg, ale jednocześnie nie był księdzem „patriotą” – wykonywał polecenia kurii i bp. Kominka, od czasu do czasu głosił nieprzychylnie władzom kazania⁷⁸. Poza tym w PPRN w Wałbrzychu sklasyfikowano pozytywnie czterech księży: ks. Tadeusza Jaworskiego (administratora w Miosroszowie), ks. Jana Dula (wikariusza w Miosroszowie), ks. Aleksandra Stankiewicza (wikariusza w Głuszycy), ks. Władysława Karwackiego (wikariusza w Walimiu), a negatywnie – ośmiu: ks. Ludwika Sieradzkiego (administratora w Szczawienku), ks. Mieczysława Krzemińskiego (administratora w Dziecmorowicach), ks. Zdzisława Kaleńskiego (administratora w Starych Bogaczowicach), ks. Stanisława Chabina (administratora w Gorcach), ks. Wiktora Józefowicza (administratora w Kuźnicach Świdnickich), ks. Stanisława Tarasiewicza (wikariusza w Głuszycy), ks. Sylwestra Irla (administratora w Jedlinie-Zdroju) i ks. Franciszka Michalca (administratora w Boguszowie). Do biernych zaliczono czterech duchownych, a do nierozpoznanych – pięciu⁷⁹.

⁷⁶ *Ibidem*, k. 154–158. W nawiasach podano pełnione przez księży funkcje.

⁷⁷ *Ibidem*, k. 170.

⁷⁸ *Ibidem*, k. 179.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 182–192.

Plany pracy przygotowane przez PPRN w Dzierżoniowie i Lwówku Śląskim nie zawierały informacji o klasyfikacji poszczególnych duchownych.

Na terenie powiatu bolesławieckiego klasyfikacja wyglądała następująco: dwóch księży pozytywnych – ks. Józef Burzyński (proboszcz w Tomaszowie Bolesławieckim), ks. Józef Tomaszewski (proboszcz w Warcie Bolesławieckiej), sześciu negatywnych – ks. Michał Florkiewicz (proboszcz w Raciborowicach), ks. Marian Osiecki (proboszcz w Kraśniku Dolnym), ks. Kazimierz Zygmunt (proboszcz w Nowogrodźcu), ks. Władysław Szukała (proboszcz w Parowej), ks. Stefan Stryczowski (proboszcz w parafii Osła), ks. Jan Szmit (proboszcz w Wykrotach), pięciu umiarkowanych/biernych – ks. Ludwik Gilewski (dziekan, proboszcz w Bolesławcu), ks. Karol Kwaśniewski (proboszcz w Tomisławiu), ks. Stefan Kukielczyński (proboszcz w Gromadce), ks. Zdzisław Semenec (proboszcz w Gierałtowie), ks. Michał Werhun (proboszcz w Ocicach). Nierozpoznanych nie było⁸⁰.

W przypadku powiatu jaworskiego plan pracy został przesłany przez Komendę Powiatową (KP) Milicji Obywatelskiej (MO), ale był podpisany przez zastępcę przewodniczącego PPRN⁸¹. W tym powiecie sklasyfikowano łącznie 20 duchownych. Za najbardziej negatywnie nastawionego uchodził ks. Bronisław Wojtera – dziekan i proboszcz jaworski. Do księży negatywnych zaliczono również ks. Stanisława Gromadzkiego (wikariusza w Jaworze), ks. Ludwika Lisa (proboszcza w Pomocnem), ks. Jana Słombę (proboszcza w Kaczorowie). Jako pozytywnych sklasyfikowano dziewięciu duchownych: ks. Piotra Chomiczkiego (proboszcza w Bolkowiu), ks. Kazimierza Dobka (proboszcza w Mściwojowie), ks. Tadeusza Korczyńskiego (proboszcza w Kwietnikach, nieokreślony wprost jako pozytywny, ale wymieniono przy nim wszystkie cechy innych pozytywnych księży), ks. Jerzego Przyborowskiego (proboszcza w Męcince), ks. Jana Dudka (proboszcza w Lipie), ks. Alfonsa Gogółę (proboszcza w Roztoce), ks. Edwarda Ligenzę (proboszcza w Dobromierzu), ks. Zygmunta Targosza (proboszcza w Paszowicach) i ks. Albina Jończyka (proboszcza w Małuszowie). Kolejnych czterech duchownych określono jako

⁸⁰ *Ibidem*, k. 241–243.

⁸¹ *Ibidem*, k. 261–279.

umiarkowanych/biernych. Byli to: ks. Zbigniew Domagała (wikariusz w Jaworze), ks. Józef Krzeski (wikariusz w Jaworze), ks. Józef Daniel (wikariusz w Bolkowie) i ks. Ryszard Jakubowski (wikariusz w Bolkowie). Dwóch księży uznano za nierozpoznanych ze względu na krótki okres pobytu: ks. Wiktora Sopyłę (wikariusza w Jaworze) i ks. Bronisława Jakubca (proboszcza w Słupie).

Plan pracy powiatu lubańskiego zawierał informację o 22 duchownych z podziałem na poszczególne kategorie. Do pozytywnych zaliczono: ks. Stanisława Synówkę (administratora w Uniegoszczy), ks. Szczepana Szostaka (administratora w Radzimowie), ks. Antoniego Łopacińskiego (administratora w Leśnej), ks. Jana Buleca (administratora w Siekierczynie). Do księży biernych mieli należeć: ks. Józef Korgol (wikariusz w Olszynie), ks. Władysław Wawrzonek (wikariusz w Czerniawie-Zdroju), ks. Tadeusz Małski (administrator w Rudzicy), ks. Józef Linda (administrator w Grabiszycach), ks. Adolf Hirniak (wikariusz w Leśnej), ks. Michał Pękalski (wikariusz w Zawidowie), ks. Wojciech Antosz (wikariusz w Lubaniu), ks. Józef Kania (wikariusz w Lubaniu), ks. Stanisław Wielgosz (wikariusz w Lubaniu), ks. Stanisław Gawlik (administrator w Zawidowie) i ks. Szczepan Zieliński (administrator w Henrykowie Lubańskim). Jako negatywnie ustosunkowanych do władzy państwowej oceniono: ks. Józefa Zaremskiego (administratora w Olszynie), ks. Eugeniusza Kaparnika (administratora w Czerniawie-Zdroju), ks. Bolesława Wasila (wikariusza w Leśnej), ks. Kazimierza Soleckiego (administratora w Sulikowie), ks. Feliksa Srokę (wikariusza w Siekierczynie), ks. Jana Winiarskiego (administratora w Lubaniu), ks. Leona Młynarskiego (administratora w Kościelniku)⁸². W przypadku powiatu lubańskiego dało się zauważyć prawidłowość, że pozytywnemu administratorowi parafii przydzielono negatywnie nastawionego do władz państwowych wikariusza.

Najgorzej pod względem klasyfikacji duchownych wypadł plan pracy powiatu jeleniogórskiego⁸³. Na 43 duchownych zamieszkujących ten teren 22 stanowili pijarzy, co utrudniało prowadzenie infiltracji. W dokumencie

⁸² *Ibidem*, k. 312–330. Jako kryterium zaliczenia do księży negatywnych podano „negatywny stosunek do zarządzeń państwowych i w agitacji księży biernych do zajmowania negatywnego stanowiska wobec zarządzeń państwowych”.

⁸³ *Ibidem*, k. 332–374.

jako pozytywnie lub negatywnie ustosunkowanych wskazano tylko 10 duchownych, a pozostałych, tj. 33 duchownych, nie przypisano do żadnej grupy⁸⁴ – podano tylko informację dotyczącą ich aktywności i stopnia przestrzegania zaleceń władz państwowych i kościelnych, ale bez określenia postawy. Do księży negatywnych zostali zaliczeni: ks. Kazimierz Bohusz (proboszcz w Piechowicach), ks. Andrzej Szałajda (administrator w Kowarach), ks. Eugeniusz Wojtowicz (wikariusz w Kowarach), ks. Czesław Marusak (proboszcz w Starej Kamienicy), ks. Stanisław Kaczmarczyk (proboszcz w Janowicach Wielkich), ks. Stanisław Gozdek (wikariusz w Miłkowie), a do księży pozytywnych – ks. Józef Chojnicki (administrator w Cieplicach), ks. Tadeusz Bartkowski (wikariusz w Cieplicach), ks. Władysław Dzieciół (proboszcz w Wojcieszycach) i ks. Dominik Wawrzynowicz (proboszcz w Miłkowie).

Plan pracy sporządzony przez PPRN w Kamiennej Górze zawierał tabelaryczne zestawienie duchowieństwa z charakterystykami⁸⁵. Obejmowało ono 18 nazwisk, ale nie określało postawy księży. Opisowe przedstawienie działań poszczególnych duchownych, użyte sformułowania i inne wskazówki pozwalają jednak dokonać ich klasyfikacji⁸⁶. Do księży negatywnych należeli: ks. Józef Szycza (dziekan, proboszcz w Kamiennej

⁸⁴ Nie rozpoznano ks. Zbigniewa Kirsza (proboszcz w Karpaczu). Duchowni nieprzypisani do konkretnej grupy to: ks. Edmund Pietrkowski (wikariusz w Karpaczu), ks. Stanisław Łuczko (wikariusz w Janowicach Wielkich), ks. Tadeusz Harmata (proboszcz w Karpnikach), ks. Franciszek Rozwód (proboszcz w Siedlęcinie), ks. Jacek Brzezik (wikariusz w Miłkowie), ks. Stanisław Góralczyk (proboszcz w Maciejowej), ks. Michał Darowski (proboszcz w Darowej), ks. Stanisław Pagiela (wikariusz w Łomnicy), ks. Bogusław Werminiński (wikariusz w Piechowicach), ks. Stanisław Zagórski, ks. Stanisław Włodyka i ks. Józef Maj (wikariusze w Kowarach), ks. Antoni Kamiński (administrator w Siedlęcinie), ks. Władysław Lupa (administrator w Mysłakowicach), ks. Bronisław Smarzewski (administrator w Cieplicach), ks. Ryszard Pukacz (administrator w Starej Kamienicy), ks. Franciszek Madeja (administrator w Łomnicy), a także grupa pijarów działająca na terenie Szklarskiej Poręby: ks. Eugeniusz Maj (proboszcz), ks. Marian Januszkiewicz, ks. Antoni Zieralko, ks. Eugeniusz Maciejowski, ks. Kryspin Pluta, ks. Jan Hadrian i ks. Bartłomiej Kołodziej. Nie poczyniono wzmianki o ośmiu duchownych – byli to prawdopodobnie pijarzy, mieszkający w jednej z placówek zakonnych na terenie powiatu.

⁸⁵ *Ibidem*, k. 401–403.

⁸⁶ W przeciwieństwie do planu pracy powiatu jeleniogórskiego w niniejszym dokumencie użyto sformułowań, na podstawie których można określić postawę księdza. Należy do nich zaliczyć: „skryty inspirator nielegalnych posunięć”, „decyzje organów administracyjnych wykonuje ściśle”, „wrogo oficjalnie nie występuje”, itp.

Górze), ks. Bronisław Pacholek (Lubawka), ks. Eugeniusz Sepko (wikariusz w Krzeszowie), ks. Edward Bober (administrator w Marciszowie). Do księży pozytywnych zaliczano: ks. Lucjana Zaklikiewicza (administratora w Miskowicach), ks. Jerzego Budnika (administratora w Czarnym Borze), ks. Franciszka Wołyniaka (Witków Śląski). Do umiarkowanych przypisano: ks. Adolfa Żółczyńskiego (Chełmsko Śląskie), ks. Jaromira Studeny (kapelana w Krzeszowie), ks. Macieja Mścichowskiego (proboszcza w Gostkowie), ks. Józefa Szklarskiego (wikariusza w Marciszowie). Za nierozpoznanych uznano: ks. Emila Wojciaka, ks. Tadeusza Skibińskiego, ks. Jana Wiczkowski (wikariuszy w Kamiennej Górze), ks. Kazimierza Wisa (wikarego w Lubawce), ks. Romana Kruka (wikariusza w Chełmsku Śląskim). W dwóch przypadkach – ks. Wojciecha Wojarskiego (Leszczyniec)⁸⁷ i ks. Mariana Mościńskiego (administrator w Krzeszowie) – pominięto charakterystykę duchownych⁸⁸.

Plan pracy powiatu wrocławskiego cechował się bardzo skąpyimi informacjami na temat poszczególnych księży. Jego autor skupił się przede wszystkim na stanie posiadania i sytuacji majątkowej każdej z 20 parafii⁸⁹. W podsumowaniu dokonał jednak określenia postaw administratorów parafii, których było na terenie powiatu 23 (na 32 duchownych pełniących posługę duszpasterską). Do pozytywnych zaliczył siedmiu duchownych: ks. Jana Zmorę (Gniechowice), ks. Józefa Zielińskiego (Kąty Wrocławskie), ks. Stanisława Rogalskiego (Przeclawice), ks. Zygmunta Kurzaka (Sobótka), ks. Antoniego Krzesicę (Stary Zamek), ks. Bronisława Kazaka (Tyniec Mały), ks. Franciszka Stupaka (Żórawina), jedną osobę uznał za neutralną – ks. Henryka Smoluka (Święta Katarzyna), a dwóch duchownych, ze względu na niedawne przybycie do parafii, nie sklasyfikował – ks. Łukasza Makolądarka (Jaszkotle) i ks. Andrzeja Szylera (Maniów). Pozostałych 13 administratorów przyporządkował do kategorii księży

⁸⁷ Księdza Wojciecha Wojarskiego określono jako „karierowicza i materialistę niecieszącego się dobrą opinią wśród parafian”. Według władz był kobieciarzem, został skazany na 3 lata pozbawienia wolności za bicie dzieci, „oficjalnie wrogo nie występował – skryty”.

⁸⁸ Ksiądz Marian Mościński był określan jako „gorliwy wykonawca poleceń kurii i diekana” oraz „dobry organizator życia religijnego”. W ocenie autora planu chciał nadać zabytłom Krzeszowa ogólnopolskie znaczenie religijne. Wykonywał zarządzenia organów administracyjnych, nie występował publicznie i oficjalnie przeciwko władzom państwowym.

⁸⁹ *Ibidem*, k. 281–291.

pozytywnych. Byli to: ks. Marian Wolas (Chrzastawa Wielka), ks. Bolesław Trzeciak (Gajków), ks. Kazimierz Bartosiewicz (Małkowiec), ks. Stanisław Bochenek (Sobótka-Górka), ks. Jan Czerwiński (Świniary), ks. Damian Wyrost-Wyrostowicz (Tyniec), ks. Andrzej Kijowski (Węgry), ks. Józef Myszczyżyn (Wierzbice), ks. Adolf Sznip (Wawrzeńczyce), ks. Antoni Romańczuk (Widawa), ks. Józef Kubat (Zachowice), ks. Józef Seweryn (Żerniki Wrocławskie) i ks. Justyn Kostek (Żerniki Wielkie)⁹⁰.

Przedstawiona powyżej klasyfikacja ma szczególnie duży walor poznawczy, została sporządzona bowiem według pięciu kryteriów przydziału duchownych do poszczególnych kategorii. Tymi kryteriami były: terminowe płacenie podatku dochodowego, prowadzenie ksiąg podatkowych, płacenie podatku gruntowego, płacenie w terminie czynszu za budynki, zgłaszanie punktów katechetycznych zgodnie z zarządzeniem resortu oświaty z 1962 r. W zależności od udzielonych odpowiedzi danego duchownego zaklasyfikowano jako pozytywnego lub negatywnego. W przypadku ks. Smoluka – określonego jako neutralny – odnotowano trzy odpowiedzi na „tak” i dwie na „nie”. W przypadku duchownych negatywnych większość podanych informacji była odpowiedziami na „nie”. W przypadku duchownych ocenianych pozytywnie – minimum cztery odpowiedzi musiały być twierdzące. Potwierdza to przypadek ks. Kazaka, przy którym tylko jedna odpowiedź była negatywna (czynsz za budynki).

Przykłady klasyfikowania duchownych katolickich przez administrację wyznaniową zaprezentowane powyżej pokazują, że nie było jednej, wspólnej metodologii dokonywania oceny. Często zdarzało się, że referenci powiatowi nie wskazywali wprost, jaką postawę prezentowali księża, nie byli jej w stanie jednoznacznie określić, albo opisując konkretne działania duchownego, pozostawiali ostateczne wnioski organowi wojewódzkiemu. Także przesłanki klasyfikowania do tej czy innej grupy nie były jasne i miały charakter płynny. W jednym powiecie odczytanie deklaracji Episkopatu o uczestniczeniu w wyborach kwalifikowało księdza do grupy pozytywnych, a w innym dopiero jej komentowanie czy udzielanie się w lokalnych mediach. Podkreślić należy, że nie każdy ksiądz określony jako pozytywny należał jednocześnie do ruchu księży „patriotów” lub z nim sympatyzował. Podobnie rzecz się miała z przypadkami nieokreślo-

⁹⁰ *Ibidem*, k. 298–299.

nymi. Trudno stwierdzić, czy ksiądz nierozpoznany był ustosunkowany do rzeczywistości negatywnie, czy biernie, a przez przyjęcie tej drugiej postawy minimalizował ewentualne represyjne akcje odwetowe władz. Wydaje się, że tylko w odniesieniu do księży o zdecydowanie negatywnym nastawieniu do władz publicznych informacje te były przedstawione bezsprzecznie. Zdarzały się także przypadki zmian postaw powodowane różnymi względami. Znamienne jest to, że wikariusze przebywający w danej parafii często przyjmowali postawę swojego proboszcza, ale były też sytuacje, że charyzmatycznego i negatywnego wikariusza wysyłano do parafii, na której czele stał ksiądz pozytywny, aby tam neutralizował jego działalność. Dokonując zatem oceny poszczególnych księży w świetle materiałów dostarczonych przez jednostki powiatowe, należy ostrożnie analizować każdy przypadek.

Rozpoznanie postawy księży pełniących funkcje kierownicze w diecezji należało do zadań WdSW we Wrocławiu. Klasyfikacja powinna obejmować zwierzchników kościelnych (biskupów), pracowników i księży – urzędników kurialnych oraz WSD, a także członków kapituły katedralnej. W dokumentacji wytworzonej przez WdSW we Wrocławiu nie zachował się jednak żaden dokument klasyfikujący duchownych z tych grup. Tego typu dokumentacja została wytworzona natomiast przez Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (WUBP) we Wrocławiu. W ściśle tajnym dokumencie z 12 lutego 1954 r. zatwierdzonym przez szefa WUBP mjr. Daniela Kubajewskiego dokonano analizy obsady stanowisk kościelnych⁹¹. Podczas jej sporządzania WUBP zastosował analogiczne kryteria klasyfikacji jak administracja wyznaniowa. Potwierdza to ściśle współdziałanie obu organów i stosowanie przez nie jednolitych zasad oceny. Analizie poddano w sumie 67 stanowisk kościelnych i nieco mniej duchownych z tego względu, że część urzędów wakowała⁹². Podobne oceny

⁹¹ AIPN Wr, 032/238/1, Plan przedsięwzięć operacyjnych nakierowany na pełne opanowanie przez agenturę i nasadzenie (*sic!*) elementem lojalnym stanowisk kierowniczych w Archidiecezji Wrocławskiej zatwierdzony przez szefa WUBP we Wrocławiu mjr. Daniela Kubajewskiego i opatrzony klauzulą „ściśle tajne”, 12 II 1954 r., k. 2–8.

⁹² W ocenie WUPB we Wrocławiu: 1. Kapituła katedralna: ks. Kazimierz Lagosz – ustosunkowany pozytywnie do władzy, ściśle przestrzegał porozumienia z 1950 r., wkładał dużo pracy w celu skierowania kleru na drogę lojalności, mógł pozostać na zajmowanym stanowisku, ks. Wacław Jabłoński – ustosunkowany pozytywnie, udzielał się w pracy społecznej, mógł pozostać na stanowisku, ks. Piotr Jaroszek – wrogo ustosunkowany do władz polskich,

zachowały się w przypadku księży dziekanów. WUBP we Wrocławiu na 25 dziekanów: 3 sklasyfikował negatywnie, 3 – biernie (lub brak było

propagator polityki prymasa Wyszyńskiego, podejrzewany o prowadzenie działalności szpiegowskiej na rzecz amerykańskiego wywiadu, angażował się w prace FJN w celu rozbijania organizacji od wewnątrz, wskazany do aktywnego rozpracowania, ks. Wincenty Urban – nie angażował się w pracę społeczną, wobec władzy rzekomo bierny, zamaskowany wróg, liczący na przetrwanie aktualnej sytuacji, wskazany do aktywnego rozpracowania, ewentualnej kompromitacji i usunięcia, ks. Waław Szetelnicki – rzekomo bierny, zdecydowany wróg władzy, powiązany z AK i WiN, w przypadku zmian granic kandydat na przyszłego biskupa lwowskiego, wskazany do aktywnego rozpracowania, ks. Ewaryst Dębicki – intelektualista, pozytywnie ustosunkowany do władzy ludowej, prowadził aktywną działalność nad zmianą psychiki reakcyjnego kleru, potępiał wroga działalność kleru wyższego, mógł pozostać na stanowisku, ks. Kazimierz Kotula – lojalny wobec władzy, udzielał się społecznie, aktywnie uczestniczył w zjazdach i konferencjach, ks. Andrzej Gromadzki – w latach ubiegłych znany z wrogiej działalności, w 1954 r. wykazywał pozytywny stosunek do rzeczywistości, ściśle podporządkowany ks. Łagoszowi, mógł pozostać na zajmowanym stanowisku, ale pod ścisłą kontrolą agenturalną, ks. Bolesław Gawel – do władz ustosunkowany biernie, interesował się tylko nauką, nie był szkodliwy, mógł pozostać na stanowisku (w kapitule odnotowano 4 wakaty, w tym 2 z powodu śmierci, 1 z powodu przeniesienia i 1 z powodu zrzeczenia); 2. Kuria: ordynariusz – ks. Kazimierz Łagosz, wikariusz generalni – wakat, kanclerz – ks. Waław Jabłoński, oceniony wyżej, wicekanclerz – ks. Ewaryst Dębicki, oceniony wyżej, wizytator generalny – ks. Jarosław Chomiccki, dwulicowiec, wróg zamaskowany, skrycie szkodził księżom lojalnym, wskazany do głębszego rozpracowania, wizytator – ks. Józef Jaskółowski, w latach ubiegłych znany z wrogiej działalności, w 1954 r. stanął po stronie lojalnej części kleru, mógł pozostać na zajmowanym stanowisku, notariusz – ks. Tadeusz Witkos, powiązany z WiN, skryty wróg, nie wykazywał na zewnątrz wrogiego nastawienia, utrzymywał stałe kontakty z reakcyjną częścią kleru, wskazany do usunięcia; 3. Wydział Duszpasterski: dyrektor – ks. Kazimierz Kotula, jw., wicedyrektor – ks. Józef Jaskółowski, jw., sekretarz – ks. Jan Puzio, dla władz pozytywny, mimo że cieszył się zaufaniem „reakcji”, mógł pozostać na stanowisku, referent – ks. Leon Pęcherek, na zewnątrz bierny, w rzeczywistości skryty wróg, wskazany do usunięcia z funkcji i miasta, referent – ks. Waław Szetelnicki, jw.; 4. Wydział Nauki Chrześcijańskiej: dyrektor – ks. Piotr Jaroszek, wskazany do usunięcia, sekretarz – s. Zofia Głowacka, nierozpoznana, referent – ks. Jan Simoni, bierny, wrogo nie występował, mógł pozostać na stanowisku, referent – ks. Józef Wojtukiewicz, rektor Instytutu Katolickiego, wrogo ustosunkowany, wskazany do aktywnego rozpracowania i usunięcia; 5. Wydział Majątkowy: dyrektor – ks. Nestor Szukalski, zmarł (wakat); 6. Wydział Odbudowy: dyrektor – Kazimiera Gregorowa, świecka, bliżej nierozpoznana, wskazana do aktywnego rozpracowania pod kątem wykorzystania operacyjnego, sekretarka – Irena Matchauzer, jw., inżynier – ks. Edmund Rozenbargier, karmelita bosy, jw.; 7. Archiwum i Biblioteka: kierownik – ks. Wincenty Urban, wskazany do aktywnego rozpracowania, archiwariusz – s. Wiktoria Solarz, wskazana do rozpracowania, pracownik umysłowy – ks. Alfred Sabisz, autochton, skryty wróg i rewizjonista, posłaniec, przekazywał dokumenty do Niemiec, wskazany do rozpracowania i usunięcia; 8. Muzeum Archidiecejalne: kustosz – Władysław Lenkiewicz, świecki nierozpoznany,

informacji) i 19 – pozytywnie (w tym 11 zaangażowanych instytucjonalnie i 2 informatorów/tajnych współpracowników aparatu bezpieczeństwa)⁹³.

zastępca – Zygmunt Wrześniowski, jw., pomoc – Maria Panasiewicz, jw.; 9. Sąd Duchowny: oficjał – ks. Ewaryst Dębicki, mógł pozostać na stanowisku, wiceoficjał – ks. Bronisław Maślanka, były członek organizacji rewolucyjnej, w 1954 r. lojalny, cieszył się dobrą opinią ordynariusza, mógł pozostać na stanowisku, obrońca – Edmund Łowiński, zakonnik, ustosunkowany wrogo, nie działał społecznie, wskazany do usunięcia, notariusz – Emil Bałuciński, świecki, nierozpoznany, archiwista – s. Marta Mode, nierozpoznana, pracownik administracyjny odpowiedzialny za sądownictwo w zakresie spraw małżeńskich – s. Hildegarda Bednorz, nierozpoznana, maszynistka – s. Ritta Michna, nierozpoznana, promotor – ks. Józef Nęcek, zdecydowany wróg, wskazany do rozpracowania, sędzia – ks. Józef Jaskółowski, mógł zostać na stanowisku, sędzia – ks. Bolesław Gawęł, mógł zostać na stanowisku, sędzia – Piotr Jaroszek, wskazany do usunięcia, sędzia – ks. Stanisław Zawadzki, zdecydowany wróg, wskazany do usunięcia, sędzia – ks. Józef Listopad, zdecydowany wróg, wskazany do usunięcia, sędzia – ks. Mikołaj Witkowski, nierozpoznany, sędzia – ks. Franciszek Ilkow-Gołąb, zdecydowany wróg, wskazany do usunięcia, 10. WSD: rektor – wakat po usunięciu ks. Marcinowskiego, wicerektor – ks. Aleksander Zienkiewicz, pozytywny, wypełniał polecenia ordynariusza, mógł zostać na stanowisku, profesor – ks. Wiesław Gawlik, wróg, wskazany do usunięcia, profesor – ks. Franciszek Ilkow-Gołąb, wskazany do usunięcia, profesor – ks. Lech Jezierski, pozytywnie ustosunkowany, cieszył się zaufaniem wśród reakcji, mógł być awansowany na rektora oraz mógł pozostać na stanowisku, profesor – ks. Kazimierz Kotula, mógł pozostać na stanowisku, profesor – ks. Czesław Marusak, nierozpoznany, profesor – ks. Leon Pęcherek, skryty wróg, wskazany do usunięcia.

⁹³ AIPN Wr, 032/238/1, Charakterystyki dziekanów, b.d., k. 235–241. Ks. Adolf Sznip – dziekan oleśnicki, członek ZBoWiD, pozytywny, odznaczony w 1953 r. Złotym Krzyżem Zasługi, w katalogu IPN – informator ps. „Burza”, ks. Jan Kucy – dziekan więzowski, pozytywny, popierał akcje społeczne i brał udział w zjazdach księży, ks. Dominik Kostiał – dziekan jeleniogórski, brak informacji o stosunku do władzy, ks. Józef Tomaszewski – dziekan bolesławiecki, członek OKK i FJN, pozytywny, brał udział w akcjach społecznych, ks. Mieczysław Krzemiński – dziekan kamiennogórski, kapelan AK, skazany, a potem niewinny przez sąd wojskowy, zmienił stosunek i zaczął udzielać się społecznie w wyniku współpracy z ks. Sznipem, sklasyfikowany jako pozytywny, ks. Edward Majchrzak – dziekan lubomierski, przybył z repatriantami z Jugosławii, wychwalał państwa zachodnie, negatywny, ks. Apolinary Wałęga – archiprezbiter wałbrzyski, pozytywny, ze względu na zdrowie nie brał udziału w pracy społecznej, ks. Tadeusz Babiak – dziekan wałbrzyski, początkowo negatywny, w 1952 r. neutralny, bojaźliwy, nie cieszył się autorytetem wśród podległego duchowieństwa, ks. Bolesław Trzeciak – dziekan dzierzoniowski, brał czynny udział w życiu społecznym, członek OKK, pozytywny, ks. Piotr Rybicki – dziekan kamieniecki, brak informacji, nieokreślony, ks. Stanisław Szczepański – dziekan legnicki, negatywnie ustosunkowany do władzy, ks. Michał Michniak – dziekan jaworski, pozytywny, członek OKK, widnieje w przechowywanych w IPN aktach śledczych w sprawie nielegalnego posiadania broni i stosowania propagandy antypaństwowej z 1946 r., ks. Stanisław Ganowski – dziekan strzegomski, brak informacji, nieokreślony, ks. Czesław Jankowski – dziekan świdnicki, pozytywny, członek ZBoWiD i wojewódzkiego zarządu ZKŚ „Caritas” we Wrocławiu,

Klasyfikacja WUBP we Wrocławiu, w przeciwieństwie do ocen referatów do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych, miała charakter jednoznaczny, tzn. każdy ksiądz został przypisany do jednej z trzech podstawowych kategorii lub oznaczony jako nierozpoznany/do rozpoznania. Znalezienie się w danej kategorii determinowało dalszy sposób postępowania aparatu bezpieczeństwa wobec duchownego.

Klasyfikacja duchownych była użytecznym narzędziem w praktyce działania administracji wyznaniowej i aparatu bezpieczeństwa. Na jej podstawie władze państwowe i partyjne były w stanie określić liczbę pozytywnie ustosunkowanego duchowieństwa, wdrożyć odpowiednie metody walki z „klerem reakcyjnym” i podjąć próbę przekonania do siebie neutralnej części duchowieństwa, tj. biernej czy umiarkowanej.

W początkowym okresie klasyfikacja ta odbywała się bez formalnych wskazówek władz centralnych. Dopiero w 1961 r. UdSW wydał instrukcję, która porządkowała te kwestie, a raczej potwierdzała praktykę stosowaną od ponad dekady. Oczywiście zaliczanie duchownych do poszczególnych kategorii nie było wolne od uchybień metodologicznych lub po prostu od braku rzetelności na poziomie powiatów. Zachowane dokumenty rzucają też światło na ułomność stosowanego podziału: nie każdy ksiądz pozytywny był księdzem „patriotą” i nie każdy ksiądz umiarkowany był neutralny wobec ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej Polski Ludowej.

Klasyfikowanie duchownych, jak wynika z materiału archiwalnego, było jednym z głównych zadań WdSW we Wrocławiu przez cały okres

ks. Stanisław Cieśliński – dziekan ząbkowicki, członek ZBoWiD, pozytywny, ks. Stanisław Dąbrowski – dziekan ziębicki, członek OKK we Wrocławiu, pozytywny, ks. Józef Mendelowski – dziekan żmigrodzki, członek OKK we Wrocławiu, popierał akcje społeczne, pozytywny, ks. Antoni Chmielewski – dziekan górowski, członek ZBoWiD, pozytywny, ks. Celestyn Rubaszewski – dziekan milicki, pozytywny, członek OKK przy ZBoWiD, ks. Ludwik Pawlaczek – dziekan trzebnicki, członek ZBoWiD, brał czynny udział w pracach społecznych, pozytywny, ks. Kazimierz Olszewski – dziekan wołowski, należał do prezydium Wojewódzkiego Komitetu Intelktualistów i Działaczy Katolickich przy Polskim Komitecie Obróńców Pokoju, Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich przy FJN, pozytywny, ks. Kazimierz Bohusz – dziekan noworudzki, pozytywny, członek ZBoWiD, brał udział w akcjach społecznych, ks. Piotr Oślizłok – dziekan kłodzki, negatywny, zwolennik polityki Watykanu, ks. Antoni Łopaciński – dziekan bystrzycki, były kapelan I. Armii Wojska Polskiego, pozytywny, w katalogu IPN – tajny współpracownik ps. „Jakub Wasilewski”.

jego funkcjonowania. Tego typu informacje przekazywano potem w sprawozdaniach do centrali. Na podstawie zgromadzonych danych określano „postawę polityczno-społeczną” duchownego, a potem wykorzystywano tę wiedzę do prowadzenia bieżącej polityki wobec Kościoła, np. przy obsadzie stanowisk.

Wiedza na temat postaw księży była użyteczna także do zobrazowania układu sił w Kościele. Na przykład w informacji przesłanej przez WdSW we Wrocławiu do UdSW na początku 1968 r.⁹⁴ oprócz przebiegu i wyniku wyborów podano skład Rady Kapłańskiej w kurii wrocławskiej: 9 kapłanów zdecydowanie negatywnych, 8 umiarkowanych i 1 nieznany (pochodził z województwa zielonogórskiego).

2.2. Formy współpracy duchownych z administracją wyznaniową

Z punktu widzenia administracji wyznaniowej najcenniejszymi duchownymi byli księża jawnie zaangażowani po stronie władzy państwowej. Współpraca duchownych z władzami przybierała rozmaite formy i miała różne podłoże. Część duchowieństwa po traumatycznych przeżyciach wojennych, widząc w Polsce Ludowej nowy gwarantujący równość ład społeczny, podjęła współpracę z SB i stała się elementem siatki agenturalnej⁹⁵. Jedni zrobili to z pobudek ideologicznych, inni – dla awansu, dóbr materialnych czy w odwecie. W grupie współpracujących znaleźli się także duchowni, którzy zmienili podejście do władz komunistycznych po pobycie w więzieniu. Najjaskrawszym przykładem takiej współpracy był ks. Lagosz⁹⁶. Zdecydowana większość duchownych

⁹⁴ AAN, UdSW, Wydział Rzymskokatolicki, 82/30, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-9/92/44/68), 9 II 1968 r., k. 4–6.

⁹⁵ Ten rodzaj współpracy księży z władzami państwowymi mieści się poza zakresem niniejszej publikacji. Wskazać jednak należy, że część duchownych współpracujących w różnych formach z administracją wyznaniową mogła także współpracować z aparatem bezpieczeństwa. Oczywiście nie była to zasada generalna, każdy przypadek należy traktować indywidualnie i poddawać pogłębionej kwerendzie archiwalnej. Jak wspomniano we wstępie, na temat ten ukazały się liczne publikacje naukowe historyków, prawników i duchownych.

⁹⁶ S. Bogaczewicz, *Ustanowienie ks. Kazimierza Lagosza...*, s. 417. Od 1949 r. przeciwko ks. Lagoszowi władze państwowe prowadziły śledztwo, które zostało umorzone po udzieleniu mu przez prymasa Wyszyńskiego jurysdykcji. Szczegółowe okoliczności aresztowania podał

nie współpracowała jednak ani z aparatem bezpieczeństwa, ani z administracją wyznaniową. Przyjmując w stosunku do władzy postawę bierną lub wręcz wrogą, pozostała lojalna wobec biskupów i prymasa.

Oszacowanie liczby księży współpracujących z władzami państwowymi Polski Ludowej pod różnymi postaciami jest bardzo trudne. Na przeszkodzie stoją: zniszczenie dokumentów, brak jednolitej i rzetelnej metody klasyfikowania oraz zróżnicowanie przyczyn, dla których duchowni podejmowali współpracę. Według badaczy ruch księży „patriotów” w apogeum swojej działalności, tj. pierwszej połowie lat pięćdziesiątych, liczył około 1000 księży (formalnych członków i sympatyków), co stanowiło około 10 proc. całego duchowieństwa⁹⁷. Na koniec 1961 r. liczba księży „pozytywnych” w województwie rzeszowskim wynosiła 43 duchownych, tj. około 4 proc. wszystkich (było ich 1061), a w marcu 1962 r. – 92, tj. 8 proc. ogółu⁹⁸. W tym samym czasie w województwie wrocławskim księży określanych jako „pozytywni” było 107 na 748⁹⁹, co stanowiło 14 proc. (dane te budzą pewne podejrzenia, ponieważ znacznie przekraczają średnią krajową).

Stefan Wójcik, zob. *idem, Życie i działalność księdza infułata Kazimierza Lagosza...*, s. 83–85; *idem, Katechizacja...*, s. 39. Po ogłoszeniu przez Święte Oficjum 1 VII 1949 r. dekretu grożącego ekskomuniką katolikom popierającym ruch komunistyczny i z nim współpracującym władze Polski Ludowej wydały 5 VIII 1949 r. Dekret o ochronie wolności sumienia i wyznania oraz rozpoczęły akcję propagandową przeciwko papieżowi. We Wrocławiu zwołano specjalne posiedzenie Zarządu Miejskiego, którego członkiem był ks. Lagosz. Ponieważ odmówił on stawienia się na zebranie i potępienia Stolicy Apostolskiej, został pozbawiony członkostwa w Zarządzie Miejskim 19 VIII 1949 r., a prasa rozpoczęła na niego nagonkę. Przeciwko ks. Lagoszowi wykorzystano Urząd Likwidacyjny, który skierował do prokuratury zawiadomienie o niedopełnieniu przez niego obowiązku zgłoszenia poniemieckiego mienia kościelnego w postaci krzesel, znajdujących się na plebanii parafii pw. św. Bonifacego. W związku z nim Prokuratura Okręgowa we Wrocławiu postawiła ks. Lagoszowi zarzuty z art. 11 Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dz.U. 1946, nr 13, poz. 87), który przewidywał karę więzienia lub aresztu do lat 5. 14 X 1949 r. go aresztowano, a na początku 1950 r. postawiono przed Sądem Okręgowym we Wrocławiu. Po jednej rozprawie wyznaczono kolejne, ale się nie odbyły. 18 II 1950 r. ks. Lagosza zwolniono z aresztu, to nie zakończyło jednak sprawy, która była formą nacisku na niego. Ostatecznie sąd umorzył postępowanie 7 III 1951 r. na podstawie art. 49 par. 2 Kodeksu postępowania karnego (Dz.U. 1950, nr 40, poz. 364), podając jako powód znikomą szkodliwość społeczną czynu.

⁹⁷ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół...*, s. 45.

⁹⁸ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 102.

⁹⁹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Ankieta statystyczna Kościoła katolickiego sporządzona przez WdSW we Wrocławiu, 15 XII 1962 r., k. 44.

Jednym z najbardziej aktywnych podmiotów w budowaniu struktur księży „patriotów” był WUBP we Wrocławiu z płk. Janem Zabawskim na czele. Na początku 1950 r. OKK przy ZBoWiD we Wrocławiu zorganizowała liczne akcje, mające na celu przyciągnięcie do siebie nowych członków i sympatyków, m.in.: zjazdy księży pozytywnych, wycieczkę do Oświęcimia. W jednym z raportów płk Zabawski pisał, że o wzroście znaczenia OKK we Wrocławiu świadczy współpraca z nią ówczesnego kanclerza kurii wrocławskiej ks. Wacława Jabłońskiego (tego samego, który brał udział w wyborze przez ks. Niedźbałę wikariusza kapitulnego)¹⁰⁰. Według danych WUBP we Wrocławiu w zjeździe księży „patriotów” we Wrocławiu 30 października 1950 r. uczestniczyło 180 duchownych z województwa wrocławskiego. Wybrali oni 22-osobową delegację, która udała się do prymasa Wyszyńskiego z żądaniem utworzenia stałej administracji kościelnej na ZO¹⁰¹. Dla porównania w ówczesnym województwie stalinogrodzkim OKK swoje apogeum osiągnęła w 1954 r., kiedy należało do niej 76 członków, tj. 7,7 proc. całego tamtejszego duchowieństwa¹⁰².

Tabela 10. Klasyfikacja proboszczów/administratorów parafii województwa wrocławskiego według SRdSW we Wrocławiu w 1952 r.¹⁰³

Klasyfikacja księży	Liczba księży
Współpraca instytucjonalna (księży „patrioci”)	15
Księża pozytywni	44
Księża negatywni	33
Księża bierni/bez określenia postawy	36

Źródło: *opracowanie własne na podstawie: APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Meldunki dotyczące działalności duchowieństwa wobec FJN, 1952 r., k. 1–154; APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/12, Meldunki doraźne dotyczące rekolekcji, nabożeństw i innych, 1952 r., k. 1–74.*

¹⁰⁰ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL...*, s. 134.

¹⁰¹ *Ibidem.*

¹⁰² A. Dziurok, *Kruczoizacja...*, s. 448.

¹⁰³ Prezentowane zestawienie ze względu na braki w dokumentacji (np. brak sprawozdań z tere-
nu Wrocławia), niejedynolitą metodologię sporządzania meldunków i nieznane kryteria kla-
syfikowania ma walor tylko pogładowy.

WUBP we Wrocławiu podał, że w 1952 r. w województwie wrocławskim pracowało 581 duchownych¹⁰⁴, z czego funkcję proboszczów/admistratorów parafii pełniło 351. Jak wynika z powyższej tabeli, SRdSW we Wrocławiu zdołał w tym roku sklasyfikować 128 duchownych¹⁰⁵. Według sprawozdania z działalności WdSW PRN m. Wrocławia za 1967 r. na ogólną liczbę 262 duchownych na terenie miasta sklasyfikowano natomiast: 28 jako pozytywnych (11 proc.), 127 jako umiarkowanych (48 proc.), 46 jako wrogich (18 proc.), a 61 nie rozpoznano (23 proc.)¹⁰⁶.

Tabela 11. Klasyfikacja duchownych województwa wrocławskiego według WdSW we Wrocławiu w 1962 r.

	Księża pozytywni	Księża umiarkowani	Księża negatywni	Księża nieokreśleni	Razem
Proboszczowie	57	180	97	42	376
Wikariusze	26	120	23	134	303
Inni	24	20	10	15	69
Razem	107	320	130	191	748

Źródło: AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Statystyka Kościoła rzymskokatolickiego i innych wyznań dołączona do pisma kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (Wz-2/61/62), 12 XII 1962 r., k. 45.

Współpracę duchownych z administracją wyznaniową można podzielić zasadniczo na dwa rodzaje – współpracę o charakterze instytucjonalnym

¹⁰⁴ AIPN Wr, 032/238/1, Wykaz księży województwa wrocławskiego, b.d., k. 220–229.

¹⁰⁵ W żaden sposób nie można więc przyjąć reprezentatywności danych przedstawionych w tabeli 10. Wynika z niej bowiem, że księża pozytywni wraz z „patriotami” stanowili około 46 proc. proboszczów. W odniesieniu do ogólnej liczby proboszczów i liczby duchowieństwa byłoby to odpowiednio ponad 16 i 10 proc.

¹⁰⁶ AAN, UdSW, Wydział Rzymskokatolicki, 82/30, Wykaz księży z terenu miasta Wrocławia według postawy społeczno-politycznej, 25 I 1968 r., k. 16.

oraz nieinstytucjonalnym. O pierwszej świadczyć może członkostwo w Okręgowej Komisji Księży, Froncie Jedności Narodu, Komisji Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich (KDiŚDK)¹⁰⁷ i kołach księży Caritas. Duchownych podejmujących współpracę instytucjonalną należy zaliczyć do właściwych księży „patriotów” – ruchu, który w założeniu władz państwowych miał rozbić Kościół katolicki od środka¹⁰⁸. Księża pozytywni to szeroka grupa duchownych, składająca się z księży „patriotów” i duchownych, którzy nie podejmowali jawnej współpracy instytucjonalnej, ale w oczach władz państwowych wykazywali się przychylnością lub pozytywnym nastawieniem do zmian społecznych. Tę kategorię najtrudniej jest określić i przeanalizować. Z prezentowanych wyżej meldunków i sprawozdań wynika, że można było do niej trafić zarówno za sympatyzowanie z OKK lub inną instytucją (co zbliżało księdza do kategorii księży „patriotów”), jak i za odczytanie, zgodnie z poleceniem Episkopatu Polski, deklaracji z 1952 r. i jej skomentowanie w „dobrym tonie”. Niektóre powiatowe referaty do spraw wyznań zaliczały do kategorii księży pozytywnych duchownych wygłaszających pozytywne treści przez radiowęzły, chociaż powinno ich to sytuować raczej w grupie księży „patriotów”.

Nie zawsze jasne było kryterium klasyfikacji księży, którzy brali udział w tzw. zjazdach duchowieństwa, organizowanych przez ruch księży „patriotów”. Z meldunków wynika, że część duchowieństwa uczestniczyła w tych zjazdach z przymusu, pod wpływem strachu. Inni liczyli na korzyści majątkowe. Ich udział miał charakter bierny, nie wykazywali na zjazdach aktywności ani nie popierali czynnie prezentowanych tam

¹⁰⁷ Komisja Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich powstała w 1953 r. po aresztowaniu prymasa Wyszyńskiego w wyniku połączenia Komisji Inteligencji i Działaczy Katolickich Stowarzyszenia PAX oraz Komisji Księży przy ZBoWiD, L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 123.

¹⁰⁸ Podobne formy dywersji wobec Kościołów stosowano też w innych państwach bloku wschodniego. W Czechosłowacji utworzono państwową Akcję Katolicką, a po jej fiasku w 1951 r. Pokojowy Ruch Katolickiego Duchowieństwa. Jednocześnie aresztowano prawie wszystkich biskupów w kraju, których zastępowali wikariusze kapitulni. Na Węgrzech w 1950 r. utworzono Komitet Kapłanów Katolickich dla Pokoju, a w 1957 r. Opus Pacis, które zrzeszało księży „patriotów”. Z kolei w NRD księża przychylni władzy państwowej powołali partię polityczną. Pierwowzorem tych organizacji była powstała z inspiracji bolszewików tzw. Żywa Cerkiew wykorzystana w latach dwudziestych do niszczenia Kościoła prawosławnego w ZSRR, L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 96–98.

postulatów. Niektórzy uczestnicy byli podejrzewani o działalność dywersyjną, mającą na celu dezintegrację grupy księży pozytywnych.

Zjazdy duchowieństwa odgrywały ważną rolę w działalności administracji wyznaniowej. Przede wszystkim były narzędziem propagandowym wymierzonym w Episkopat i „reakcyjną” część duchowieństwa, co jednocześnie miało oddziaływać na społeczeństwo. Drugim celem zjazdów była konsolidacja ruchu księży „patriotów” i jego wzmocnienie organizacyjne oraz osobowe. Okazywanie wsparcia ruchowi przez administrację wyznaniową sygnalizowało zarówno jemu, jak i jego przeciwnikom, że ma on opiekę państwa.

W 1953 r. administracja wyznaniowa okazała pomoc OKK w organizacji Walnego Zebrania Wyborczego OKK, które odbyło się w dniu 19 maja 1953 r. we Wrocławiu. Pismo¹⁰⁹ do wszystkich prezydów powiatowych rad narodowych wystosowane przez PWRN we Wrocławiu 29 kwietnia 1953 r. obligowało władze powiatowe do dołożenia wszelkich starań, aby ułatwić dotarcie do Wrocławia duchownym chcącym wziąć udział w wyborach. PWRN we Wrocławiu szczególnie nacisk kładł na zapewnienie transportu albo służbowymi samochodami, albo autobusami PKS. Jak podkreślił autor pisma, miało to duże znaczenie, ponieważ w maju księża odprawiali nabożeństwa majowe i jeżeli nie otrzymaliby gwarancji powrotu, zapewne nie wzięliby udziału w wyborach. Niestety zachowały się tylko dwie odpowiedzi na wezwanie PWRN we Wrocławiu – z prezydów powiatowych rad narodowych we Wrocławiu i w Wołowie. Z powiatu wrocławskiego w zebraniu uczestniczyło 14 duchownych, którym zapewniono transport w postaci aut osobowych, udziału odmówiło natomiast pięciu duchownych. Żaden z obecnych na zebraniu księży nie zabierał głosu¹¹⁰. Bezpośrednio

¹⁰⁹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/17, Tajne pismo PWRN we Wrocławiu do prezydów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego w sprawie walnego zebrania OKK we Wrocławiu (nr 1702/tjn/53), 29 IV 1953 r., k. 1.

¹¹⁰ *Ibidem*, k. 2. W zebraniu wyborczym uczestniczyli: ks. Justyn Kostek z Jerzmanowa, ks. Henryk Oziewicz z Chrzastawy Wielkiej, ks. Rajmund Kozicz z Wawrzeńcyc, ks. Józef Myszczyzyn z Wierzbic, ks. Czesław Jankowski z Sobótki-Górki, ks. Ludwik Kącka z Tyńca, ks. Józef Garbicz ze Świętej Katarzyny, ks. Kazimierz Bartosiewicz z Małkowie, ks. Maksymilian Zeiferd z Widawy, ks. Jakub Mikoś z Miłoszyc, ks. Józef Lach z Gajkowa, ks. Józef Lisiewicz z Tyńca Małego, ks. Franciszek Piszczor z Kątów Wrocławskich. Udziału nie wzięli w nim zaś: z Sobótki – ks. Antoni Wieszcza, ks. Tadeusz Maciejewski

w organizację zjazdu zaangażowani byli ks. Justyn Kostek i ks. Józef Lach, którzy rozwozili zaproszenia i namawiali księży do udziału w zebraniu¹¹¹. Z terenu powiatu wołowskiego udział w zebraniu wzięło 11 duchownych na ogólną liczbę 17 księży. W zachowanym dokumencie nie podano ich nazwisk¹¹².

W 1955 r. na polecenie UdSW SRdSW we Wrocławiu zaangażował się w organizację zjazdu wyborczego OKK we Wrocławiu 9 lutego¹¹³. UdSW opracował regulamin, zawierający dokładne wytyczne co do przebiegu wyborów¹¹⁴. Z czynnym udziałem administracji wyznaniowej wybrano trzynastoosobowe prezydium¹¹⁵ z ks. Wilhelmem Boczkim (przewodniczący), ks. Adolfem Sznipem (wiceprzewodniczący) i ks. Alojzym Góreckim (wiceprzewodniczący) na czele oraz plenum, liczące 31 członków¹¹⁶. Jak referował kierownik SRdSW we Wrocławiu w sprawozdaniu

i ks. Franciszek Cięciwa, z Żórawiny – ks. Franciszek Stupak, z Węgrzyna – ks. Roman Kopczyński oraz ze Smolca – ks. Jan Śliwa.

¹¹¹ Niestety ze względu na brak meldunków klasyfikujących księży z powiatu wrocławskiego trudno jest określić, do jakiej grupy należeli uczestnicy zebrania. Bez wątpienia do księży „patriotów” należy zaliczyć ks. Kostka i ks. Lacha.

¹¹² *Ibidem*, k. 3. Jak wynika z treści pisma z 23 V 1953 r., było ono uzupełnieniem wcześniejszego meldunku w tej sprawie. W piśmie podano nazwiska tylko dwóch księży salwatoriaków z Bagna, którzy wbrew wcześniejszym deklaracjom nie wzięli udziału w zebraniu. Byli to ks. Kazimierz Grabek, proboszcz w Bagnie, i ks. Jan Wroński, wykładowca w WSD Salwatoriaków w Bagnie.

¹¹³ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, 127/606, Tajne pismo dyrektora UdSW Jana Izdorczyka do SRdSW we Wrocławiu (nr 19/tj./55) z informacją o zjeździe, który został zaplanowany na 9 lutego, 19 I 1955 r., k. 1–2.

¹¹⁴ Jan Izdoreczyk polecił SRdSW we Wrocławiu wytypować kandydatów do plenum i prezydium OKK oraz rozdzielić tematy referatów dotyczące polityki międzynarodowej, remilitaryzacji i polityki pokojowej ZSRR. Wskazał, że w dobrym tonie będzie potępienie przez uczestników zjazdu prób naruszenia pokoju światowego, sprawozdanie z jego przebiegu powinno znaleźć się w prasie, a zaproszenia należy wysłać: kierownikowi SRdSW w charakterze gościa-obszernika, członkom zarządu Zrzeszenia Katolików Świeckich „Caritas”, KDiSDK i ewentualnie przedstawicielowi miejscowej kurii.

¹¹⁵ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/36, Skład Prezydium OKK we Wrocławiu wybrany na zjeździe w dniu 9 II 1955 r., k. 3. W skład prezydium weszli jeszcze: ks. Czesław Janowski (sekretarz), ks. płk Władysław Bodziak (skarbnik), ks. Andrzej Gromadzki, ks. Józef Tomaszewski, ks. Walerian Michniak, ks. Justyn Kostek, ks. Władysław Semanciów, ks. płk Józef Węgrzyn, ks. Michał Dunas i ks. Stanisław Bochenek.

¹¹⁶ *Ibidem*, k. 4. W skład plenum oprócz członków prezydium weszli: ks. Jan Czerwiński, ks. Stanisław Dąbrowski, ks. Krzysztof Józefowicz, ks. Henryk Konarski, ks. Mieczysław Kozłowski, ks. Franciszek Kozłowski, ks. Józef Lach, ks. Adam Łańcucki, ks. Tomasz Machoń,

ze zjazdu¹¹⁷, pomoc Referatu ograniczyła się do ustalenia kandydatów do władz OKK i porządku obrad, w pozostałej części komisja była zdana na siebie. Według Skórczyńskiego OKK we Wrocławiu miała cieszyć się dużym autorytetem wśród duchowieństwa, ponieważ w zjeździe wyborczym uczestniczyło ponad 300 duchownych, m.in.: ks. kan. Bolesław Gawęł – delegat wikariusza kapitulnego, ks. kan. Ewaryst Dębicki – przedstawiciel kapituły wrocławskiej i ks. infułat Kazimierz Kotula – przedstawiciel KDiŚDK.

Największym wydarzeniem zorganizowanym przez ruch księży „patriotów” był zjazd duchowieństwa i działaczy katolickich z okazji 10-lecia powrotu ZO do Polski. Odbył się we Wrocławiu 21 kwietnia 1955 r. Dzień później WdSW we Wrocławiu przygotował dla UdSW sprawozdanie z jego przebiegu¹¹⁸. W zjeździe wzięło udział około 1100 osób, w tym 400 duchownych z województwa wrocławskiego, 200 alumnów WSD we Wrocławiu i 30 zakonnic, oraz około 100 księży z województwa zielonogórskiego. Uczestniczyli w nim także ks. Kazimierz Lagosz, ks. Jan Cymanowski – wikariusz kapitulny w Gdańsku, ks. Emil Koberzycki – wikariusz kapitulny w Opolu, ks. Jan Piskorz – wikariusz kapitulny w Katowicach, ks. Michał Paślawski – delegat ks. Zygmunta Szelażka, wikariusza kapitulnego w Gorzowie Wielkopolskim. W ocenie Skórczyńskiego około 25 proc. uczestników zjazdu stanowili świeccy, w tym przeważały młode kobiety. Centralne władze państwowe reprezentował członek Rady Państwa Hilary Chełchowski (jednocześnie przewodniczący PWRN we Wrocławiu). Obrady otworzył ks. Wacław Jabłoński – przewodniczący KDiŚDK we Wrocławiu. Pierwszy głos zabrał Tadeusz Mazowiecki, ówczesny sekretarz KDiŚDK we Wrocławiu, który wygłosił referat pt. „10-lecie zjednoczenia Ziemi Zachodnich

ks. Bronisław Pacholek, ks. Ludwik Pawlaczyk, ks. Roman Pietruski, ks. Władysław Plewko-Plewczyński, ks. Julian Rachtam, ks. Stanisław Sendys, ks. Kazimierz Walków, ks. Franciszek Witek i ks. Henryk Zalewski.

¹¹⁷ *Ibidem*, Rękopis pisma do UdSW w sprawie przebiegu zjazdu OKK we Wrocławiu (nr 11/tjn/55) ze sprawozdaniem, 15 II 1955 r., k. 5–7.

¹¹⁸ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/7, Sprawozdanie kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego z przebiegu zjazdu duchowieństwa i działaczy katolickich we Wrocławiu w dniu 21 kwietnia 1955 r., 22 IV 1955 r., k. 1–3 (sprawozdanie przekazano do wiadomości KW PZPR we Wrocławiu).

z macierzą na tle obecnej sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej”¹¹⁹. W dalszej części, przez aklamację, przyjęto apel katolików całego świata o utrzymanie pokoju i zakaz broni atomowej. Zjazd nie był wolny od swego rodzaju wpadek. Sekretarz KDiŚDK Andrzej Micewski w swoim wystąpieniu powiedział, że Komisja będzie powoli uwalniała się od członków „spływających zagadnienia” ruchu i od księży uległych władzom administracyjnym. Ten fragment wystąpienia szczególnie nie spodobał się kierownikowi WdSW we Wrocławiu. Po odwilży październikowej KDiŚDK została zlikwidowana. Także liczba księży uczestniczących w zjeździe potwierdza, że nie wszyscy duchowni, biorący udział w tego typu wydarzeniach, mieli jednoznacznie pozytywny stosunek do władz państwowych. W większości byli to duchowni nieangażujący się ideowo i świadomie w ruch księży „patriotów”.

Kolejna instytucjonalizacja ruchu księży „patriotów” nastąpiła w 1959 r., kiedy do życia powołano koła księży Caritas. UdSW w piśmie z 9 lipca 1959 r. polecił utworzyć je we wszystkich województwach przy oddziałach ZKS „Caritas”. Do końca 1959 r. udało się powołać piętnaście kół, w których skład weszło ponad 150 duchownych¹²⁰. Do ich zadań należało realizowanie ogólnych celów ZKS „Caritas” zawartych w jego statucie: objęcie opieką socjalną członków, zabezpieczenie księży na starość, pomoc im w leczeniu, organizowanie wypoczynku i leczenia sanatoryjnego, wsparcie materialne w wypadkach losowych¹²¹. Według danych przesłanych do UdSW przez WdSW PWRN i WdSW PRN m. Wrocławia w 1961 r. Koło Księżów Caritas (KKC) w województwie wrocławskim liczyło 41 członków i 19 sympatyków¹²². Do najaktywniejszych członków należeli: ks. Adolf Sznipl, ks. ppłk Józef Węgrzyn, ks. Władysław Semanciów, ks. Michał Michniak, ks. Edward Majchrzak, ks. Michał Dunas i ks. Henryk Zalewski. W 1962 r. KKC

¹¹⁹ W ocenie Skórczyńskiego wystąpienie Mazowieckiego było słabe i nie zainteresowało słuchaczy.

¹²⁰ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 132.

¹²¹ *Ibidem*, s. 136.

¹²² AIPN Wr, 291/1, Sprawozdanie WdSW we Wrocławiu i WdSW PRN m. Wrocławia w sprawie przebiegu przygotowań do wyjazdu duchowieństwa dolnośląskiego na zebranie Centralnego Zarządu KKC w Warszawie w dniu 18 IV 1961 r., 24 IV 1961 r., k. 148–150.

w województwie wrocławskim liczyło 48 księży¹²³, a w 1965 r. – 67 (w 1965 r. udało się pozyskać 7 nowych członków), w tym w skład zarządu wchodziło 7 księży¹²⁴. Do najbardziej aktywnych działaczy zaliczono ks. Wilhelma Kubsza; reszta, zdaniem Skórczyńskiego, należała do KKC nie z pobudek ideowych, ale potencjalnych korzyści materialnych¹²⁵. Z tego względu i z powodu braku autorytetu wśród innych księży w ocenie WdSW we Wrocławiu KKC we Wrocławiu rozwijało się niedostatecznie. W związku z powyższym w projekcie planu pracy na 1966 r. Wydział jako jeden z celów wskazał udzielenie pomocy KKC, czemu miało służyć opracowanie półrocznych planów werbunku księży zbliżonych światopoglądowo do ZKS „Caritas” i prowadzenie comiesięcznej kontroli¹²⁶. W 1969 r. planowano zwerbować do KKC około 12–15 proc. księży, ale nie każdy duchowny był mile widziany – władzom zależało bowiem na tych, którzy wykazywaliby się wykonywaniem obowiązków wobec państwa. Przestrzeżono też kierowników wydziałów do spraw wyznań przed przyjmowaniem księży skonfliktowanych z kurią. W takim przypadku sugerowano, aby im pomagać, ale nie przyjmować do grona KKC¹²⁷. W 1969 r. KKC we Wrocławiu liczyło 64 członków, a z kolejnymi 4 prowadzono rozmowy. W następnym roku WdSW we Wrocławiu nadal zamierzał angażować się we wsparcie KKC we Wrocławiu, sporządzając imienną listę księży, których należało zwerbować¹²⁸.

Jednym z większych przedsięwzięć zorganizowanych z udziałem ZKS „Caritas” był zjazd księży Ziem Zachodnich w ramach FJN, który

¹²³ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Statystyka Kościoła rzymskokatolickiego i innych wyznań dołączona do pisma kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-2/61/62), 12 XII 1962 r., k. 45.

¹²⁴ AIPN Wr, 291/3, Analiza działalności WdSW PWRN we Wrocławiu w 1965 r., 11 XII 1965 r., k. 220.

¹²⁵ Podobne zjawisko występowało też w innych województwach, por. L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 135; A. Dziurok, *Kruchtoizacja...*, s. 223.

¹²⁶ A. Dziurok, *Kruchtoizacja...*, s. 225.

¹²⁷ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 17 II 1969 r., k. 15–16.

¹²⁸ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Poufne pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-0/03/033/68/70) wraz ze sprawozdaniem z działalności WdSW we Wrocławiu za rok 1969 z uwzględnieniem realizacji zaleceń Zespołu Wojewódzkiego, 17 II 1970 r., k. 6.

odbył się 23 listopada 1962 r. we Wrocławiu¹²⁹. Z pisma Kurii Metropolitalnej we Wrocławiu do przewodniczącego PWRN we Wrocławiu Bronisława Ostapczuka wynika, że w całym kraju prowadzono werbunek księży do udziału w tym wydarzeniu. Informowano, że nabożeństwo na otwarcie odprawi bp Wincenty Urban – biskup pomocniczy wrocławski, oraz że objął on zjazd swoim patronatem. Przedstawiciele kurii stanowczo zaprotestowali przeciwko rozpowszechnianiu nieprawdziwych wiadomości i żądali odwołania zjazdu jako niezgodnego z prawem kanonicznym¹³⁰. Treść pisma wskazuje, że jednym z inicjatorów jego zwołania był właśnie przewodniczący PWRN we Wrocławiu Ostapczuk. Pomimo nacisków strony kościelnej zjazd odbył się miesiąc po tzw. kryzysie kubańskim i dotyczył „wkładu państw socjalistycznych w światowy pokój” oraz sytuacji administracji kościelnej na ZO. Według stenogramu udział wzięło w nim około 1,2 tys. uczestników¹³¹.

Ostatnim dużym wydarzeniem na obszarze działania WdSW we Wrocławiu, na którego temat zachowały się materiały archiwalne UdSW, a w które zaangażowane było ZKS „Caritas” i księży w nim zrzeszeni, było odsłonięcie pomnika papieża Jana XIII we Wrocławiu 5 czerwca 1968 r. Uroczystość stała się jednym z głównych tematów narady kierowników wydziałów do spraw wyznań z kierownictwem partyjnym i UdSW 16 maja 1968 r. w Warszawie¹³². Administracja wyznaniowa przywiązywała do niej ogromną wagę¹³³, o czym świadczy polecenie kierownikom

¹²⁹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/7, Stenogram oraz rezolucja końcowa zjazdu, k. 18–73.

¹³⁰ *Ibidem*, Pismo wikariuszy generalnych bp. Wincentego Urbana, bp. Pawła Latuska, ks. Józefa Marciniowskiego i ks. Wacława Szetelnickiego do przewodniczącego PWRN we Wrocławiu Bronisława Ostapczuka, 22 XI 1962 r., k. 17. Pismo zostało przekazane do wiadomości abp. Bolesława Kominka, który przebywał w tym czasie w Rzymie, oraz do Sekretariatu Episkopatu Polski.

¹³¹ W trakcie zjazdu wystąpienia wygłosili: Stanisław Dawski, przewodniczący Komitetu Wojewódzkiego FJN, rektor Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych we Wrocławiu, Bronisław Ostapczuk, przewodniczący PWRN we Wrocławiu, ks. Edward Majchrzak z KKC we Wrocławiu, ks. Józef Rygiel, ks. Ambroży Dykiert, ks. Wacław Radosz, ks. Bolesław Kulawik, ks. Dominik Pyka, ks. Wojciech Maryniak, ks. Tadeusz Jasiński, ks. Józef Juchta, ks. Jan Cisek, ks. Czesław Oraczewski.

¹³² AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 16 V 1968 r., k. 50–58.

¹³³ Odsłonięcie pomnika było jednym z tematów rozmowy kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka ze skonfliktowanym z abp. Bolesławem Kominkiem

wydziałów do spraw wyznań w całym kraju zapewnienia masowego udziału duchownych i świeckich katolików. Na pokrycie kosztów dojazdu oraz akcję informacyjno-propagandową przeznaczono dodatkowe środki pieniężne. Zrezygnowano z mszy polowej, spodziewając się sprzeciwu abp. Kominka. Kierownicy wydziałów do spraw wyznań zadeklarowali udział łącznie 670 duchownych, z tego kierownik WdSW we Wrocławiu Skórczyński – 40, co stanowiło mniej, niż wyniosła nominalna liczba członków KKC we Wrocławiu¹³⁴.

Na początku lat siedemdziesiątych koła księży Caritas jako instytucja kontynuująca poprzednie formy organizacyjne ruchu księży „patriotów” przeżywały regres i ostatecznie zanikły. Ich temat został poruszony na jednej z ostatnich narad kierowników wydziałów do spraw wyznań w 1972 r. – 11 grudnia. Wystawiona im wtedy ocena była jednoznacznie negatywna¹³⁵. We wzroście liczby członków nie pomógł utworzony

ks. Aleksandrem Obercem, który został pozbawiony tytułu kanonika z powodu redagowania antykurialistycznego biuletynu „Confrater”. Ks. Aleksander Oberc miał stwierdzić, że „ze wszystkich posunięć ostatnich lat w stosunku do hierarchii kościelnej pomysł pomnika Jana XXIII należy uznać za wręcz genialny [...] Wyrażam uznanie dla inicjatorów wybrania miejsca pod pomnik. Ustawienie pomnika Jana XIII tyłem do siedziby kurii to jeszcze jeden majstersztyk. Jeden z katolików oświadczył mi: musimy chyba tak, jak Jan na pomniku – odwrócić się tyłem do kurii”, AAN, UdSW, Wydział Rzymskokatolicki, 82/30, Notatka służbowa z rozmowy w WdSW we Wrocławiu z ks. Aleksandrem Obercem – proboszczem parafii Wrocław-Muchobór Wielki, 22 V 1968 r., k. 35. Przykład ks. Aleksandra Oberca pokazuje, jak trudno jednoznacznie oceniać wiarygodność kwalifikacji duchownych. Zmiana jego nastawienia nastąpiła po otwartym konflikcie z abp. Bolesławem Kominkiem. Jeszcze w 1961 r. przeprowadzono u niego egzekucję administracyjną w związku z zaległościami płatniczymi, AIPN Wr, 291/1, Pismo kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka do UdSW (nr L.dz. 043/61), 10 II 1961 r., k. 131. Jednocześnie ks. Aleksander Oberc miał stwierdzić, że nie będzie stał z komunistami w jednym szeregu, ale nie robi nic przeciwko państwu socjalistycznemu.

¹³⁴ Pozostałe wydziały do spraw wyznań zgłosiły udział: z Białegostoku – 20 duchownych, z Bydgoszczy – 70, z Gdańska – 30, z Katowic – 50, z Kielc – 60, z Koszalina – 25, z Krakowa – 60, z Lublina – 50, z Łodzi – 60, z Olsztyna – 30, z Opola – 30, z Poznania – 50, z Rzeszowa – 25, ze Szczecina – 30, z Warszawy – 30 i z Zielonej Góry – 30. Zważywszy na fakt, że część wydziałów znacznie oddalonych od Wrocławia deklarowała większą liczbę uczestników, należy stwierdzić, iż zdolności mobilizacyjne ruchu księży „patriotów” pod koniec lat sześćdziesiątych na terenie województwa wrocławskiego nie wyglądały imponująco. Oczywiście były to tylko deklaracje. Ostateczna liczba uczestników uroczystości nie jest znana.

¹³⁵ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 11 XII 1972 r., k. 180–185.

niedługo wcześniej Fundusz Emerytalny dla Duchownych. W porównaniu z 1969 r. obniżono limit przyłączenia nowych członków z 15 do 10 proc. ogółu duchowieństwa. Jednocześnie wystąpienia przedstawicieli władz państwowych na forum potwierdzały faktyczny cel istnienia ZKS „Caritas”, które „winno się rozpatrywać z punktu politycznego [...] Caritas osiadł na mieliznie. Jeżeli w przeszłości miał program, który zrealizowano i był zwalczany przez episkopat, to teraz episkopat Caritasu nie atakuje. Coś więc się stało w tej organizacji, że nie stała się groźna dla Kościoła [...]”¹³⁶. Na koniec narady dyrektor UdSW Aleksander Skarżyński podkreślił, że mimo ogromnych nakładów finansowych na działalność kół księży Caritas nie osiągnięto pożądanego efektu, a wydziały do spraw wyznań powinny „kierować nimi zdalnie”, a nie wyręczać je w pracy i werbunku duchownych.

Jak wspomniano, poza zinstytucjonalizowanymi formami współpracy istniały także jej formy niezinstytucjonalizowane czy precyzyjniej – mechanizmy koegzystencji duchowieństwa z aparatem państwowym. Na podstawie pewnej postawy lub określonego zachowania często zaliczano księdza do grupy duchownych pozytywnych. Kryteria te były jednak nieostre i trudno jest stworzyć ich zamknięty katalog. Przeważnie miały związek z wykonywaniem poleceń biskupów, którzy zlecali realizację określonych czynności, np. odczytywanie listu pasterskiego czy odezwy. Do tej grupy należałoby zaliczyć także poddawanie się duchownych represyjnym przepisom prawa czy restrykcyjnym przepisom porządkowym. Doskonałym przykładem tego typu współpracy było podporządkowanie się księdza przepisom czy poleceniom WdSW dotyczącym procesji Bożego Ciała, prowadzenia ksiąg inwentarzowych czy zgłaszania punktów katechetycznych. Automatycznie brak zgody, np. na przesunięcie nabożeństwa na żądanie władzy, powodował kwalifikację duchownego do księży negatywnych¹³⁷.

¹³⁶ Autorem tej wypowiedzi był Tadeusz Dusik, wicedyrektor UdSW.

¹³⁷ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdanie sytuacyjne RdSW PPRN w Wałbrzychu za okres od I I do 10 III 1953 r., 11 III 1953 r., k. 25. W sprawozdaniu RdSW PPRN w Wałbrzychu ks. Witolda Hadziewicza z Walimia sklasyfikowano jako negatywnego. Po śmierci Stalina odmówił on przesunięcia niesporów z powodu wiecu żałobnego. W wyniku interwencji dziekana ostatecznie zmienił godzinę niesporów, ale niezależnie od tego około godz. 18.00 uczestnicy wiecu masowo go opuszczali, udając się do kościoła.

Z omawianych raportów wynika, że w zasadzie największą liczbę księży pozytywnych stanowili duchowni niezaangażowani bezpośrednio we współpracę instytucjonalną. Pojawia się więc pytanie, czy administracja wyznaniowa celowo nie stosowała jasnego kryterium klasyfikowania duchowieństwa, aby zawyżyć liczbę księży pozytywnych, którzy nie należeli do OKK lub z nią nie sympatyzowali. Wszelkie poszlaki wskazują na to, że mogło to mieć miejsce.

2.3. Instrumenty wpływu na duchownych stosowane przez Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu

Podział duchownych na trzy grupy, w zależności od prezentowanej „postawy społeczno-politycznej”, stanowił podstawę polityki władz państwowych. Klasyfikacja ta nie wynikała z żadnej ustawy, jej źródła należy raczej szukać w Instrukcji nr 3, która stała się punktem wyjścia do określenia zadań wykonywanych przez WdSW. Jednym z nich było prowadzenie ewidencji, a po 1958 r. – szeroko rozumianej statystyki kościelnej¹³⁸. Miały one na celu pozyskanie duchownych do wspierania polityki państwa i sprzeciwiania się biskupom, a w konsekwencji realizowanie leninowskiej wizji państwa wolnego od religii. Aby wśród duchowieństwa znalazło się jak najwięcej księży „patriotów”/pozytywnych, wydziały do spraw wyznań otrzymały przyzwolenie na stosowanie różnych instrumentów nacisku natury prawnej i pozaprawnej. Podczas cyklicznych narad kierownictwa UdSW i przedstawicieli KC PZPR z kierownikami wydziałów do spraw wyznań podkreślano, że w zależności od sytuacji mogą one wywierać presję, zachęcać do współpracy lub podtrzymywać już istniejące relacje z duchownymi.

Przeprowadzona kwerenda archiwalna potwierdziła, że administracja wyznaniowa, w tym również WdSW we Wrocławiu, stosowała szeroki

¹³⁸ Statystykę, która znalazła się w zakresie zadań WdSW we Wrocławiu, należałoby traktować jako „zbiory informacji liczbowych” dotyczące Kościołów i innych związków wyznaniowych. W tym ujęciu zadania WdSW we Wrocławiu były zbliżone do działalności dzisiejszych urzędów statystycznych i polegały na gromadzeniu danych. Ze względu na charakter państwa i system polityczny administracja wyznaniowa przez pojęcie statystyki rozumiała nie tylko dane liczbowe, lecz także oceny „postawy społeczno-politycznej” poszczególnych duchownych czy całych związków wyznaniowych.

wachlarz środków, mających na celu realizowanie wytycznych polityki wyznaniowej¹³⁹. Środki te można zasadniczo podzielić na instrumenty prawne i pozaprawne. Instrumenty prawne miały dwojaki charakter: restrykcyjne/represyjne stosowanie prawa (instrument prawny negatywny), w przypadku chęci przymuszenia do współpracy lub ukarania duchownego (mogło to być: interpretowanie przepisów na niekorzyść strony, odmowne załatwienie wniosku bez podstawy prawnej, nagła zmiana interpretacji przepisów na niekorzyść duchownego, pozostawianie spraw bez rozpatrzenia lub bez odpowiedzi) oraz uprzywilejowane/korzystne stosowanie prawa (instrument prawny pozytywny), kiedy celem było zachęcenie księdza do współpracy lub utrzymanie jego pozytywnego nastawienia (np. odstąpienie od egzekucji administracyjnej, pozytywne rozstrzyganie spraw i wniosków na podstawie arbitralnej decyzji, a nie stanu faktycznego czy prawnego, korzystne interpretacje podatkowe). Instrumenty pozaprawne dzieliły się z kolei na niefinansowe (wezwania na rozmowy z przedstawicielami władz państwowych, zagrożenie poborem do wojska, nadawanie odznaczeń, zgoda na nauczanie religii, przydzielanie wczasów i pobyków w sanatoriach, przydzielanie lokali i samochodów i in.) oraz finansowe: pozytywne (przyznawanie zapomóg, ulg, rent, zasiłków, dopłat, objęcie ubezpieczeniem społecznym itd.) i negatywne (naliczanie tzw. domiarów podatkowych, podnoszenie czynszów i opłat z tytułu dzierżawy itd.)¹⁴⁰.

¹³⁹ Dokumentacja ta (tj. protokoły z porad oraz sprawozdania wydziałów do spraw wyznań, z zastrzeżeniem, że te drugie mogły zawierać pewne przekłamania, zwłaszcza w zakresie „osiąganych wyników”) ma wysoki stopień wiarygodności, ponieważ była tworzona na potrzeby administracji wyznaniowej i partyjnej, a dostęp do niej był ograniczony. Procedurę podejmowania decyzji w zakresie polityki wyznaniowej opisała Barbara Rogowska, zob. *eadem*, *Polityka polskich władz komunistycznych wobec Kościoła rzymskokatolickiego*, Wrocław 2013, s. 175–195.

¹⁴⁰ Wnioski z kwerendy w tym zakresie potwierdza także literatura przedmiotu, zob. M. Kała, *Formy administracyjnego zwalczania Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej* [w:] *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989*, red. S. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004, s. 183–184; L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa*..., s. 140–168; B. Noszczak, *Polityka państwa*..., s. 188–187; T. Stanisławski, *Wykorzystanie opodatkowania Kościoła w polityce wyznaniowej PRL* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa*..., s. 269–270; P. Stanisz, *Rola przepisów regulujących ubezpieczenie społeczne duchownych w realizacji polityki wyznaniowej państwa w latach 1945–1989* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa*..., s. 292–294; A. Dziurok, *Kruczoizacja*..., s. 451–461,

Powszechnym zjawiskiem było równoczesne stosowanie obu rodzajów instrumentów, tj. prawnych i pozaprawnych. Najczęściej łączono korzystną interpretację przepisów podatkowych, wydaną bez podstawy prawnej, z przyznaniem ulgi w opłatach albo z zaopatrzeniem w materiały deficytowe. Innym przykładem może być wydanie decyzji o przyznaniu lokalu na wyraźne polecenie administracji wyznaniowej bez podstawy prawnej, podobnie jak odstąpienie od egzekucji administracyjnej, gdy roszczenie zostało spowodowane niekorzystną interpretacją przepisów. Zdarzały się też przypadki, że pierwotnie użyty pozytywny instrument finansowy został nagle zastąpiony restrykcyjną interpretacją przepisów na niekorzyść księdza, który „nie zasłużył” na pożytki z instrumentu finansowego. Administracja wyznaniowa stosowała także zasadę „kija i marchewki”, np. przywracając odebrane przywileje, gdy postawa kurii albo księdza po ich utracie uległa zmianie¹⁴¹.

Podczas narad kierowników wydziałów do spraw wyznań wielokrotnie omawiano instrumenty służące do działań nie tylko wobec duchownych, lecz także wobec świeckich działaczy katolickich, zaangażowanych w życie Kościoła. Z dokumentacji wynika, że w zależności od ich postawy rekomendowano metody, które mogły przybrać formę przywileju lub represji¹⁴².

Na naradzie 25 kwietnia 1951 r. dyrektor UdSW Antoni Bida przestrzegał kierowników samodzielnych referatów do spraw wyznań na ZO przed stosowaniem represyjnych środków wobec proboszczów i ich gospodarstw na tych terenach. Poleciał „ciepło” traktować proboszczów

524–611; M. Zawisław, *Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12, s. 261–265; T. Bach, *Ubezpieczenie społeczne osób duchownych i zakonnych w PRL (1945–1989)*, „Kościół i Prawo” 1998, t. 13, s. 68; P. Kładoczny, *Prawo jako narzędzie represji...*, s. 344–346; K. Sychowicz, *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych...*, s. 401; K. Kowalczyk, *Specyfika polityki państwa...*, *passim*; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 206–209.

¹⁴¹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Wnioski dotyczące wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rz[ymsko]katolickiego Kościoła, b.d., k. 114. Dokument ten nie był datowany, ale zważywszy na fakt, że znajduje się w jednostce archiwalnej wraz z tezami na naradę w dniu 28 XII 1961 r. i jest tematycznie z nią związany, jako datę jego powstania należy przyjąć grudzień 1961 r.

¹⁴² Na kanwie rozpatrywanego problemu przyjęto znaczenie słownikowe pojęć: „przywilej” – prawo do korzystania ze szczególnych względów w jakimś zakresie, „represja” – surowy środek stosowany jako forma odwetu lub nacisku.

i nauczyć się rozróżniać wrogów od księży pozytywnych¹⁴³. W zachowanym dokumencie UdSW pt. „Wnioski dotyczące wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rz[ymsko]katolickiego Kościoła”¹⁴⁴ stwierdzono: „na wypadek bardzo szkodliwych dla Państwa wystąpień kurialnych należy posiadać szczegółowo opracowany plan represji – ciągle aktualizowany. Represje przeprowadzać tylko po porozumieniu się z Urzędem do Spraw Wyznań”. „Wskazówki co do realizacji planu represji” podał przedstawiciel UdSW na naradzie w lutym 1962 r.¹⁴⁵

Na odprawie w kwietniu 1951 r. wojewódzka administracja wyznaniowa otrzymała również wytyczne w zakresie stosowania instrumentów finansowych. Antoni Bida polecił podległym sobie organom nawiązać współpracę z wydziałami skarbowymi prezydów wojewódzkich rad narodowych i zażądać „od nich elastycznej polityki” fiskalnej, polegającej na zmniejszaniu wymiaru podatku (instrument finansowy pozytywny) księżom pozytywnym i jego zwiększaniu – księżom negatywnym (instrument finansowy negatywny). Działania represyjne miano przeprowadzić w ramach możliwości płatniczych konkretnego duchownego¹⁴⁶. Na tej samej naradzie Józef Siemek, dyrektor FK i wicedyrektor UdSW, omówił stosowanie instrumentów finansowych związanych z FK. Kierownicy samodzielnych referatów do spraw wyznań otrzymali polecenie sporządzenia listy najbardziej pozytywnych duchownych, którzy w zamian za swoją lojalną postawę wobec władz państwowych mieli dostać stałe zapomogi, jednorazową pomoc doraźną, opiekę medyczną, a także wsparcie przy odbudowie kościołów i innych obiektów kościelnych (instrumenty finansowe pozytywne)¹⁴⁷.

Na spotkaniu kierowników wydziałów do spraw wyznań z władzami UdSW 26 lutego 1955 r. podniesiono kwestię domiaru podatkowego jako instrumentu finansowego zastosowanego niewłaściwie. Kierownikom wydziałów wytknięto nieinteresowanie się sprawami podatkowymi i złą

¹⁴³ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Protokół z odprawy kierowników referatów do spraw wyznań, 25 IV 1951 r., k. 253.

¹⁴⁴ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Wnioski dotyczące wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rz[ymsko]katolickiego Kościoła, b.d., k. 113–117.

¹⁴⁵ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Stenogram z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 II 1962 r., k. 226.

¹⁴⁶ *Ibidem*, k. 253.

¹⁴⁷ *Ibidem*, k. 257.

współpracę z wydziałami odpowiedzialnymi za politykę finansową¹⁴⁸, w wyniku której dochodziło do naliczania podatku, a nawet zajmowania miejsca członków OKK.

Na odprawie kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 16 lutego 1960 r. dyrektor UdSW polecił znacznie ograniczyć wydawanie pozwoleń na budowę obiektów kościelnych z powodu zbyt dużej liczby zgód w roku poprzednim¹⁴⁹. Jest to przykład represyjnego instrumentu prawnego, ponieważ ograniczenie takie miało nastąpić bez żadnej podstawy prawnej. Kontynuując wątek budownictwa sakralnego, minister Jerzy Sztachelski zasugerował, aby nielegalnych obiektów ani nie likwidować, ani nie legalizować, ale traktować ich kwestię jako argument przy wstrzymaniu zezwoleń na kolejne budowy. Ponadto zlecił rewizję pozytywnego instrumentu finansowego; miała ona polegać na weryfikacji listy księży otrzymujących dotację z FK i usunięciu z niej tych, którzy nie zasłużyli na wsparcie państwa z powodu braku lojalności¹⁵⁰.

Na naradzie kierowników wydziałów do spraw wyznań w UdSW w Warszawie w dniu 28 grudnia 1961 r. dyrektor UdSW Tadeusz Żabiński w związku z konfliktem o punkty katechetyczne, jaki narodził się po wejściu w życie przepisów dotyczących ich organizacji, zaprezentował zestaw instrumentów oddziaływania na biskupów i księży o charakterze negatywnym¹⁵¹. Obowiązek rejestracji punktów katechetycznych, nadzór resortu oświaty nad nauczaniem religii oraz wynagrodzenie wypłacane przez państwo katechetom¹⁵² spotkały się z ostrą reakcją Episkopatu Polski. Żabiński wyliczył, że wśród środków przymusu stosowanych na tej płaszczyźnie przez władze państwowe znalazły się: powołanie do wojska 23 alumnów seminarium duchownego w Gnieźnie, większy nacisk fiskalny wobec kurii wrocławskiej, przejęcie przez państwo pięciu budynków seminaryjnych i przedszkoli Caritasu, podwyższenie o 30 proc.

¹⁴⁸ *Ibidem*, k. 242.

¹⁴⁹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 16 II 1960 r., k. 32.

¹⁵⁰ *Ibidem*, k. 35.

¹⁵¹ Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, Dz.U. Ministerstwa Oświaty 1961, nr 10, poz. 20.

¹⁵² D. Mazurkiewicz, *Nadzór państwa nad punktami katechetycznymi na przykładzie działań administracji w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2011, t. 14, s. 122.

składki ubezpieczeniowej osób duchownych i zakonnych¹⁵³. Na spotkaniu polecono także skupić się na działaniach wobec dziekanów – „skłaniać, zmuszać, czasem kupować”¹⁵⁴.

Kolejne wytyczne dotyczące stosowania instrumentów oddziaływania na duchowieństwo zostały wydane kierownikom wydziałów do spraw wyznań 28 lutego 1962 r.¹⁵⁵ w związku ze zdecydowanymi działaniami abp. Kominka, który zakazał rejestracji punktów katechetycznych przewidzianych w zarządzeniu Ministra Oświaty z 1961 r. Jak wynika z protokołu, księża w zdecydowanej większości poddali się jego poleceniom, tym samym rejestracja punktów katechetycznych w województwie wrocławskim nie przyniosła oczekiwanych przez władze efektów. Problem polegał także na angażowaniu się świeckich katolików w obronę praw Kościoła katolickiego. W ocenie UdSW była to nowa strategia Episkopatu w walce z władzami państwowymi. W związku z powyższym dyrektor Żabiński polecił w każdym przypadku indywidualnie stosować: „różne środki represji”, rozmowy, protokoły podpisane dwustronnie, przymusowe postępowanie w administracji. Ten zestaw instrumentów negatywnych – prawnych i pozaprawnych – miał na celu zapobieganie udziałowi świeckich w obronie interesów Kościoła. Na tej samej naradzie omówiono trudności w przeprowadzaniu rozmów z duchownymi. W związku z uchwaleniem w 1960 r. k.p.a. biskupi nakazali księżom nie odpowiadać na zaproszenia organów administracji wyznaniowej na rozmowy, jeżeli nie były one wystosowane w trybie przewidzianym przez k.p.a. Dodatkowo duchowni mieli nie korzystać z usług państwowej poczty, a korespondencję przekazywać za pośrednictwem dziekanów. W tej sytuacji, aby pogłębić rozwarstwienie wśród kleru, UdSW polecił „neutralizować” dziekanów, stosując różne formy nacisku i ulg, np. nacisk fiskalny (pozaprawny instrument finansowy o charakterze negatywnym), prawo lokalowe, prawo przeciwpożarowe, kontrolę sanitarną itd. (instrumenty prawne negatywne)¹⁵⁶.

¹⁵³ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 XII 1961 r., k. 6.

¹⁵⁴ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Stenogram z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 XII 1961 r., k. 213.

¹⁵⁵ *Ibidem*, Wyciąg z protokołu z narady kierownictwa wydziałów do spraw wyznań, 28 II 1962 r., k. 216.

¹⁵⁶ *Ibidem*, k. 222.

Z czasem wykorzystywanie instrumentów wpływu na duchowieństwo uległo pewnej automatyzacji. W ocenie kierownictwa UdSW wydziały do spraw wyznań miały problem z właściwym ich doбором. Jerzy Sztachelski podczas narady w dniu 16 lutego 1968 r. jako przykład niewłaściwie użytego środka podał przekazanie księdzu pozytywnemu kościoła w diecezji wrogiego biskupa¹⁵⁷. O ile dopuszczano „pójście na rękę pozytywnemu księdzu”, o tyle do obowiązków poszczególnych kierowników wydziałów do spraw wyznań miało należeć określenie, jak dalekie mogą to być ustępstwa (w kwestii formy przekazania wsparcia finansowego czy ceny nieruchomości). Zalecano także stosowanie pozornych instrumentów wpływu. Przykładem tego było wydawnictwo pallotynów, któremu po „przewinie” cofnięto zgodę na plan wydawniczy, by po pewnym czasie w nagrodę tę zgodę przywrócić¹⁵⁸. Na naradzie 16 lutego 1968 r. poruszono także temat negatywnych instrumentów prawnych stosowanych w związku z polityką meldunkową. I tak polecono nie udzielać zgody na pobyt stały lub czasowy duchownym, odnośnie do których istniały zastrzeżenia natury politycznej¹⁵⁹. Kolejnym negatywnym instrumentem prawnym było uzależnienie zatwierdzenia przez wydziały do spraw wyznań rocznych planów budowy świątyń od sporządzenia i odczytania lub nie przez biskupów komunikatu w sprawie potrzeby budowy świątyń. Warunek otrzymania decyzji pozytywnej stanowiła przychylna postawa konkretnego biskupa¹⁶⁰.

W następstwie zmian w relacjach państwo – Kościół katolicki doszło do ewolucji w stosowaniu instrumentów wpływu na duchownych. W 1969 r. dyrektor UdSW Aleksander Skarżyński stwierdził, że „teraz musimy osiągnąć nasze cele przy pomocy środków pokojowych, a nie siły zbrojnej”¹⁶¹. Znaczenia zaczęły nabierać instrumenty finansowe pozytywne: ulgi podatkowe i inne środki przynoszące korzyści księżom lojalnym. Na nieskuteczność metod administracyjnych (zapewne chodziło o instrumenty prawne negatywne) wskazał minister-kierow-

¹⁵⁷ *Ibidem*, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 16 II 1968 r., k. 86.

¹⁵⁸ *Ibidem*, k. 81.

¹⁵⁹ *Ibidem*, k. 83.

¹⁶⁰ *Ibidem*, k. 84.

¹⁶¹ *Ibidem*, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 30 X 1969 r., k. 199.

nik UdSW Skarżyński na spotkaniu 11 grudnia 1972 r.¹⁶² W związku z ofensywą ideologiczną Episkopatu i naciskiem Kościoła w kwestiach budownictwa sakralnego polecił intensyfikację indywidualnych rozmów z księżmi i stosowanie innych pozaprawnych instrumentów.

W sprawozdaniach z działalności WdSW we Wrocławiu kierowanych do UdSW umieszczano również informacje o narzędziach i środkach prewencyjnych stosowanych wobec „kleru reakcyjnego” i formach nagradzania księży lojalnych wobec władzy. Jak z nich wynika, WdSW we Wrocławiu zdawał sobie sprawę z pewnego rodzaju ułomności używanych instrumentów, np. z tego, że niektórzy księża prezentowali przychyłność wobec władzy właśnie ze względów bytowo-materialnych (instrumenty finansowe), a nie ideologicznych, co powodowało, że byli oni mało wartościowi pod względem polityki wyznaniowej państwa.

W wielu przypadkach dało się zauważyć nieskuteczność stosowanych instrumentów wpływu. Na przykład 3 maja 1957 r. w całym kraju, na wezwanie Episkopatu Polski, odbyły się procesje w związku z zakończeniem obchodów rocznicy ślubów lwowskich Jana Kazimierza. Według sprawozdania Skórczyńskiego w województwie wrocławskim zorganizowano 32 takie uroczystości bez zezwolenia, a dwie mimo zakazu; wydano 31 zezwoleń na procesje poza obrębem zabudowań kościelnych. Wskutek negatywnej decyzji PPRN w Trzebnicy do jego siedziby przybyła delegacja wiernych, która oświadczyła, że procesja i tak się odbędzie, a ewentualną karę administracyjną nałożoną na księdza uiszcza oni¹⁶³. Ponieważ skala procesji, które odbyły się 5 maja bez zgody władz, była bardzo duża, UdSW postanowił zastosować instrumenty wpływu na duchownych. Prezydya wojewódzkich rad narodowych miały po pierwsze wystosować pisma do biskupów z żądaniem wyjaśnień, dlaczego księża nie przestrzegali obowiązującego prawa, a po drugie skierować do księży ostrzeżenia w trybie art. 7 d.o.o.s.k., zaznaczając, że w przypadku powtórzenia się tego typu incydentów prezydya powiatowe wystąpią z wnioskiem o usunięcie ich z zajmowanych stanowisk¹⁶⁴.

¹⁶² *Ibidem*, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 11 XII 1972 r., k. 180.

¹⁶³ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 14 V 1957 r., k. 69.

¹⁶⁴ *Ibidem*, k. 72. W materiałach archiwalnych dotyczących WdSW we Wrocławiu nie zachowały się dokumenty poświadczające przeprowadzenie takiego postępowania.

W sprawozdaniu z działalności WdSW we Wrocławiu za 1969 r.¹⁶⁵ z kolei kierownik Skórczyński napisał, że działalność Wydziału skupiała się na trudnościach w rozwarstwieniu kleru i zbliżeniu go do władzy. Spotkania jej przedstawicieli z duchowieństwem natrafiły na opór w związku z wprowadzonym przez Episkopat zakazem udziału w tego typu wydarzeniach. Mimo to udało się zorganizować 9 spotkań na terenie województwa, w których udział wzięło 7 dziekanów i 82 księży. Takie spotkania doszły do skutku w mniej niż jednej trzeciej powiatów. W dalszej części sprawozdania pojawiła się informacja, że pięciu księży zostało odznaczonych 22 lipca 1969 r. za działalność społeczną¹⁶⁶. Kierownik WdSW we Wrocławiu relacjonował, że w celu „oddziaływania na kler i prostowania jego postawy” odbyło się 620 rozmów indywidualnych (instrument pozaprawny niefinansowy), w tym: 77 w sprawach z zakresu d.o.o.s.k., 60 w sprawach dotyczących remontów kościołów i 483 w innych sprawach (paszporty, zapomogi, lokalne zatargi, petycje i delegacje wiernych). Jednocześnie Skórczyński nie był w stanie ocenić efektywności tego instrumentu, wskazując tylko, że wśród nowych proboszczów żaden nie założył księgi inwentarzowej, ale większość dotrzymała obietnicy składania sprawozdań z działalności punktów katechetycznych¹⁶⁷. W sprawozdaniu widoczna jest tendencja do wycofywania się z nakazu prowadzenia ksiąg inwentarzowych jako instrumentu oddziaływania na duchownych – odnotowano bowiem spadek prowadzonych ksiąg inwentarzowych z 40 do 32. Jako przyczynę klęski władz państwowych w zakresie obowiązku prowadzenia ksiąg inwentarzowych wskazano, że księża powstrzymywali się przed tym nie tylko z powodu zakazu kurii, lecz także w obawie,

¹⁶⁵ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Poufne pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-0/03/033/68/70) wraz ze sprawozdaniem z działalności WdSW we Wrocławiu za rok 1969 z uwzględnieniem realizacji zaleceń Zespołu Wojewódzkiego, 17 II 1970 r., k. 4–17.

¹⁶⁶ Szczegółowo została opisana sytuacja ks. Ludwika Gilewskiego, byłego dziekana bolesławieckiego, który po otrzymaniu Złotego Krzyża Zasługi w 1969 r. został usunięty z parafii i wysłany na urlop zdrowotny. W chwili sporządzania sprawozdania nie miał mieszkania ani środków do życia. Podobne zabiegi „neutralizowania” księży „patriotów” wrocławska kuria przeprowadziła wobec następujących duchownych: ks. Józefa Tomaszewskiego, ks. Edwarda Taraszkę, ks. Aleksandra Szafarskiego, ks. Józefa Galka, ks. Alfonsa Drzymały i ks. Adolfa Sznipa. Księża ci nadal piastowali funkcję proboszczów, ale faktyczny zarząd parafią przejęli wikariusze wyposażeni w specjalne pełnomocnictwa abp. Kominka, *ibidem*, k. 7.

¹⁶⁷ *Ibidem*, k. 8.

że księgi te mogą być narzędziem nacisku fiskalnego na nich. Sanckje karne (instrument prawny negatywny – grzywny orzekane przez kolegia karno-administracyjne) nakładane w celu przymuszenia duchownych do prowadzenia ksiąg inwentarzowych nie przynosiły efektu. Równie marny był rezultat wprowadzenia obowiązku czynszów i dzierżaw za budynki mieszkalne wykorzystywane przez duchownych. Księża lojalni skarżyli się, że w wyniku podpisanych umów ponoszą tylko straty, ponieważ są szykanowani przez kurię i księży, którzy takich umów nie podpisali. W efekcie ten instrument osiągnął skutki odwrotne do zamierzonych¹⁶⁸.

Szeroki wachlarz instrumentów nacisku dawał administracji wyznaniowej bardzo duże możliwości oddziaływania na duchowieństwo katolickie. Często stosowała ona też kombinacje różnych środków oraz kreowała nowe, w zależności od aktualnego stanu stosunków państwo – Kościół katolicki. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych używanie instrumentów nacisku napotykało coraz większe trudności. U ich przyczyn leżały: brak nowych, nieznanych dotąd narzędzi i popadanie przez administrację wyznaniową w pewną rutynę ich stosowania oraz zachowanie strony kościelnej, która po wielu latach zdołała wypracować skuteczne metody neutralizowania instrumentów oddziaływania.

Prezentowane instrumenty były wykorzystywane także wobec duchownych innych niż rzymskokatolicka konfesji czy religii, z tym zastrzeżeniem, że miały odmienny wymiar. W przypadku mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych cel stosowania instrumentów oddziaływania był horyzontalny – oprócz wpływu na indywidualnego duchownego administracja wyznaniowa kreowała pośrednio relacje między Kościołem katolickim a danym Kościołem czy związkiem wyznaniowym.

3. Polityka personalna i fiskalna Wydziału do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec Kościoła katolickiego

W procesie realizowania polityki wyznaniowej państwa przez odpowiedzialne za nią organy dwie kwestie miały szczególne znaczenie. Były to personalne i finansowe sprawy Kościoła katolickiego (prezentowane

¹⁶⁸ *Ibidem*, k. 9.

ujęcie skupia się na szeroko rozumianym fiskalizmie państwowym). Obie odgrywały na ZO istotną rolę w związku z powojenną migracją ludności oraz przejęciem przez Kościół katolicki poniemieckich majątków kościelnych. W początkowym okresie zasiedlania ZO obecność na nich Kościoła katolickiego i jego duchownych była pożądana przez władze państwowe ze względu na potrzebę stabilizacji i zapewnienia przybyłej ludności minimum poczucia bezpieczeństwa. Wraz z postępem osadnictwa i ugruntowaniem się nowego systemu politycznego pod koniec lat czterdziestych XX w. władze Polski Ludowej przystąpiły do ofensywy ideologicznej i eliminacji religii z życia społecznego. Polityka personalna i majątkowa administracji wyznaniowej stała się narzędziem w walce zarówno z Kościołem katolickim, jak i z mniejszościowymi kościołami i innymi związkami wyznaniowymi.

3.1. Obsadzanie stanowisk kościelnych

Na gruncie prawnym kwestię obsadzania stanowisk kościelnych regulowały dekrety: d.o.d.s.k., obowiązujący od 10 lutego 1953 r. do 12 stycznia 1957 r., oraz d.o.o.s.k., który wszedł w życie w momencie uchylecia poprzedniego aktu prawnego i obowiązywał do 23 maja 1989 r., czyli do czasu jego uchylecia przez u.s.p.k.k.¹⁶⁹, a także akty prawne o charakterze wykonawczym. Dużą rolę odgrywał też d.o.w.s.w., który obowiązywał do 1 stycznia 1970 r. i został uchylony przez kodeks karny z 1969 r.¹⁷⁰ To właśnie naruszenie jego przepisów było jedną z najczęstszych przesłanek żądania przez władze państwowe usunięcia konkretnego duchownego z zajmowanego stanowiska.

Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, chociaż dotyczył wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych, przede wszystkim skierowany był przeciwko duchownym katolickim, zwłaszcza sklasyfikowanym jako „reakcyjni” lub „negatywni”. Jego art. 1, zastrzegający prawo piastowania stanowisk kościelnych

¹⁶⁹ Derogacja dekretu nastąpiła na mocy art. 76 pkt 1 Ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1989, nr 29, poz. 154.

¹⁷⁰ Derogacja dekretu nastąpiła na mocy art. 6 pkt 8 Ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Przepisy wprowadzające Kodeks karny, Dz.U. 1969, nr 13, poz. 95.

tylko dla obywateli polskich, z formalnoprawnego punktu widzenia nie budził większych wątpliwości¹⁷¹, natomiast zakres uprawnień, jakie otrzymała administracja wyznaniowa w stosunku do obsadzania stanowisk kościelnych, a także do ich tworzenia i przekształcania, już tak – w praktyce oznaczał, że wszelkie decyzje personalne w Kościele katolickim należały do władz państwowych. Tworzenie, znoszenie i przekształcanie kościelnych stanowisk duchownych, a także zmiana ich działania, wymagały uprzedniej akceptacji właściwych organów administracji wyznaniowej (art. 2). Również na objęcie stanowiska kościelnego przez nową osobę lub na odwołanie osoby dotychczas je piastującej władze kościelne musiały uzyskać zgodę (art. 3 ust. 1 i 2). Organy administracji wyznaniowej mogły także żądać usunięcia z kościelnego stanowiska duchownego, jeżeli zachodziły określone przesłanki, tj. łamanie przez niego prawa i naruszanie porządku publicznego oraz popieranie tego typu działalności (art. 6). Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. określał właściwość rzeczową organów administracji wyznaniowej, rozdzielając ją pomiędzy Prezydium Rady Ministrów (właściwe w sprawach obsadzania stanowisk ordynariuszy i sufraganów) oraz właściwe wydziały prezydiów wojewódzkich rad narodowych (w sprawach obsadzania pozostałych stanowisk kościelnych). Nie zawierał legalnej definicji kościelnych stanowisk duchownych, a także nie rozróżniał duchownych zakonnych od świeckich, stąd trudno jednoznacznie rozstrzygnąć zakres przedmiotowy regulacji. Jeżeli chodzi o właściwość rzeczową organów władzy państwowej, d.o.d.s.k. pomijał UdSW, co było zastanawiające z uwagi na fakt, że odpowiadał on za prowadzenie polityki wyznaniowej państwa.

Lakoniczne postanowienia d.o.d.s.k. zostały rozwinięte przez prezesa RM Bolesława Bieruta, który na podstawie delegacji art. 7 d.o.d.s.k. wydał stosowne zarządzenie¹⁷². Określono w nim zakres przedmiotowy

¹⁷¹ Takie rozwiązanie zawierał konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (w stosunku do proboszczów art. 19, a przełożonych zakonnych art. 10), Dz.U. 1925, nr 72, poz. 501. Podobne postanowienia w stosunku do biskupów znajdują się w art. 6 ust. 5, art. 7 ust. 3 Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisanego w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz.U. 1998, nr 51, poz. 318. Oczywiście osobną kwestią pozostają intencje władz państwowych.

¹⁷² Zarządzenie nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, M.P. 1953, nr A-43, poz. 522.

kościelnych stanowisk duchownych (par. 2), wskazując, że obejmuje on wszystkie stanowiska piastowane przez duchownych (stałe, tymczasowe, pomocnicze i zastępcze) z wyjątkiem krótkotrwałego powierzenia zastępstwa (par. 4). W zarządzeniu uwzględniono kompetencje UdSW, który stał się organem właściwym w sprawach: tworzenia nowych stanowisk biskupich (par. 6 pkt 3, który scedował uprawnienia prezydium rządu na UdSW), obsadzania urzędów biskupich (par. 7 pkt 2), odwoławczych (par. 13), konsultacyjnych (par. 14) i właściwych do przyjęcia ślubowania od ordynariuszów i sufraganów (par. 10 pkt a).

Zarządzenie nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych nałożyło na osoby piastujące kościelne stanowiska duchowne obowiązek złożenia kwestionariusza osobowego i życiorysu do właściwego organu administracyjnego (par. 5). Z punktu widzenia prowadzonej przez te organy statystyki kościelnej oraz kartotek ewidencyjnych¹⁷³ było to istotne zobowiązanie. Zarządzenie zawierało także dwie rotły ślubowania na wierność Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (załącznik nr 2 – wersja dla biskupów, załącznik nr 3 – wersja dla pozostałych duchownych).

Ponadto dokument określił procedurę wnioskowania o utworzenie, przekształcenie i znoszenie kościelnych stanowisk duchownych (par. 6) oraz procedurę powołania do pełnienia urzędu kościelnego (par. 7 i 8). Właściwym organem do wyrażenia zgody na powstanie, zlikwidowanie i przekształcenie kościelnego stanowiska duchownego (w praktyce chodziło tutaj o parafie, dekanaty i archiprezbiteraty oraz funkcje w kurii) uczynił WdSW. Zarządzenie nie wskazywało przesłanek negatywnych ani pozytywnych decyzji organu, a termin na udzielenie odpowiedzi wynosił miesiąc.

¹⁷³ Kwestionariusz stanowił załącznik nr 1 do Zarządzenia nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych. Zakres informacji i danych w nim zawartych odpowiadał zakresowi informacji zbieranych przez wydziały do spraw wyznań w ramach prowadzenia kartotek ewidencyjnych. Oprócz podstawowych danych osobowych należało podać m.in. przynależność do organizacji społecznych i politycznych przed 1939 r., w trakcie okupacji hitlerowskiej i po zakończeniu II wojny światowej, dotychczas zajmowane stanowiska kościelne i przebieg działalności duszpasterskiej, polskie i zagraniczne odznaczenia, a także pochodzenie narodowościowe i społeczne.

Zgodnie z treścią zarządzenia objęcie kościelnego stanowiska duchownego przez nową osobę lub odwołanie osoby dotychczas je zajmującej także wymagało wyrażenia zgody organów państwowych. Za złożenie wniosku do właściwego miejscowo PWRN była odpowiedzialna kuria. Prezydium na udzielenie odpowiedzi miało miesiąc. Również tu nie określono przesłanek decyzji. Procedurę wyrażenia zgody przez organy państwowe rozszerzono także na przeniesienie duchownego na inne stanowisko (par. 8 pkt 1). Przepis ten dowodzi, że administracja wyznaniowa chciała kontrolować ruch personalny duchownych w możliwie szerokim zakresie – rezerwowała sobie prawo nie tylko do akceptowania konkretnej osoby, lecz także do wpływania na to, jakie stanowisko zajmie. W zamyśle miało to zapewne zapobiec przenoszeniu duchownych pozytywnych na mniej „prestiżowe” parafie i blokowaniu zarówno poziomych, jak i pionowych awansów duchownym negatywnym. Ani analizowane zarządzenie, ani d.o.d.s.k. nie przewidywały procedury postępowania w sytuacji otrzymania negatywnej decyzji organu administracji wyznaniowej oraz nie wprowadziły instytucji milczącej zgody, kiedy odpowiedź na wniosek nie przyszła w przepisowym terminie¹⁷⁴.

Zarządzenie nr 61 w części ogólnej precyzowało także rzeczywisty, *stricte* polityczny, związany z realizacją polityki wyznaniowej opartej na klasyfikowaniu duchownych ze względu na postawę ideologiczną cel d.o.d.s.k. (par. 1). Było nim zapewnienie, aby „osoby, zajmujące kościelne stanowiska duchowne, spełniały swe funkcje zgodnie z zasadami i wymaganiami Konstytucji PRL”. W związku z tym na władze państwowe zostały nałożone obowiązki: wszechstronnego wsparcia duchownych wykazujących postawy obywatelskie i patriotyczne, zapobiegania wykorzystywaniu duchownych stanowisk kościelnych do działalności nieprzyjaznej państwu lub do osłaniania tego typu działań,

¹⁷⁴ Takie rozwiązania wprowadził konkordat z 1925 r. Zgodnie z jego art. 19 i 20 sprzeciw wobec objęcia urzędu proboszcza przez danego duchownego mógł zgłosić Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w ciągu 30 dni od ogłoszenia kandydatury. W przypadku sprzeciwu minister wraz z właściwym ordynariuszem w ciągu 3 miesięcy próbowali uzgodnić wspólne stanowisko odnośnie do spornej nominacji. W przypadku braku zgody sprawę rozstrzygała komisja złożona z dwóch delegatów – Prezydenta RP i Stolicy Apostolskiej. Jeżeli minister nie zgłosił w ciągu 30 dni swojego sprzeciwu ani nie przesłał do właściwej kurii pisma akceptującego nominację, uznawano to za wyrażenie zgody na objęcie urzędu – tzw. milcząca zgoda.

a także przeciwdziałania prowadzeniu polityki sprzecznej z Konstytucją PRL i aktami prawnymi wydanymi na jej podstawie¹⁷⁵. Określenie celu d.o.d.s.k. pośrednio sankcjonowało przyjętą przez administrację wyznaniową politykę klasyfikacyjną.

Wykonywanie postanowień d.o.d.s.k. musiało przysparzać administracji wyznaniowej problemów, 9 października 1953 r. została wydana bowiem tajna Instrukcja nr 27 Ministra-Szefa Urzędu Rady Ministrów z 9 października 1953 r. w sprawie trybu stosowania przez prezydium wojewódzkich rad narodowych postanowień art. 6 dekretu z 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych¹⁷⁶. Doprecyzowała ona kwestię odwoływania duchownych ze stanowisk kościelnych i rolę w nim władz państwowych. Prawdopodobną przyczyną wydania tego dokumentu była zbyt duża dowolność terenowej administracji wyznaniowej w stosowaniu art. 6 d.o.d.s.k. Instrukcja nakazywała, aby usunięcie duchownego ze stanowiska poprzedzić ustaleniem i dokładnym sprawdzeniem okoliczności faktycznych oraz konsultacją takiej decyzji z UdSW¹⁷⁷. Ponadto obligowała zwierzchni organ kościelny do ostrzeżenia duchownego o usunięciu ze stanowiska kościelnego. Jednocześnie z ostrzeżeniem należało przekazać do właściwego organu administracji wyznaniowej informację o podjętych przez stronę kościelną działaniach prewencyjnych. Problemy w wykonywaniu art. 6 były na tyle istotne, że szef URM przypomniał administracji terenowej o konieczności doręczenia decyzji o usunięciu duchownego ze stanowiska kościelnego właściwej kurii na piśmie wraz z uzasadnieniem. Wydanie instrukcji należy postrzegać w kontekście ówczesnej sytuacji politycznej oraz aresztowania 25 września 1953 r. prymasa Wyszyńskiego. Być może nacisk na wydawanie rzetelnych decyzji w sprawie usuwania duchownych ze stanowisk kościelnych był wynikiem spodziewanych przez władze państwowe zmian w Episkopacie Polski i postawie biskupów.

¹⁷⁵ Zob. par. 1 Zarządzenia nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, M.P. 1953, nr A-43, poz. 522.

¹⁷⁶ K. Urban, *Kościół prawosławny...*, s. 230; L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 236.

¹⁷⁷ S. Dudra, *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019, s. 145; L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 236.

Instrukcja nr 27 nie przyczyniła się jednak do lepszego wykonywania postanowień d.o.d.s.k. UdSW, dokonując w 1955 r. analizy, wskazywał wciąż na liczne uchybienia, polegające m.in. na: zbyt dużej liczbie odmów objęcia stanowisk kościelnych w stosunku do kandydatur kurii (przy jednoczesnym braku sprecyzowanych założeń polityki wyznaniowej), niewłaściwym uzasadnieniu i umotywowaniu wniosków o usunięcie z zajmowanych stanowisk kościelnych, dążeniu do pozbywania się księży reakcyjnych, oporze przed przyjmowaniem duchownych z innych województw, subiektywnym i pochopnym typowaniu kandydatów do usunięcia oraz braku umiejętnego egzekwowania wydanych decyzji¹⁷⁸.

Poza omówionymi powyżej prawnymi przesłankami zmian na stanowiskach kościelnych i oficjalnymi celami zawartymi w aktach najistotniejszym powodem wymiany duchownych Kościoła katolickiego była ich postawa wobec władz państwowych. Potwierdzają to podnoszone na odprawach kierowników wydziałów do spraw wyznań w Warszawie głosy przedstawicieli władz oraz SB¹⁷⁹. Dyrektor UdSW Jerzy Sztachelski podczas odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 28 listopada 1956 r. w Warszawie miał stwierdzić, że stosowana w poprzednim okresie (tj. pod rządami d.o.d.s.k.) metoda administracyjna często powodowała efekt odwrotny, tj. dekretemi i postępowaniem administracyjnym nie dało się regulować tak delikatnych kwestii jak religia¹⁸⁰. W jego wypowiedzi dała o sobie znać zmiana postawy władz państwowych i krytyka wobec okresu stalinizmu. Dla porównania w 1950 r. na

¹⁷⁸ AAN, UdSW, 127/97, Opracowanie UdSW na temat stosunków państwo–Kościół oraz podsumowanie działalności Urzędu w 1955 r., b.d., k. 36–37.

¹⁷⁹ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 237. Potwierdzeniem tego stanu rzeczy była także ściśle tajna notatka informacyjna dotycząca ks. dr. Józefa Marcinowskiego, rektora WSD we Wrocławiu, 2 III 1953 r., zob. AIPN Wr, 032/238/1, k. 33. Został on w niej określony jako zdecydowany wróg Polski Ludowej, reakcjonista popierający organizacje podziemne i torpedujący działalność księży „patriotów”. Anonimowy autor notatki, podsumowując jego działalność, rekomendował usunięcie go z urzędu na podstawie Dekretu z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych. Faktycznie w 1953 r. ks. Marcinowski został usunięty ze stanowiska i trafił do parafii w Niemczech, gdzie przebywał do 1956 r. Potem powrócił do Wrocławia i objął funkcję wikariusza generalnego w kurii wrocławskiej, którą sprawował do 1980 r., Życiorys Józefa Marcinowskiego, <http://www.pwt.wroc.pl/index.php/2014-10-28-09-46-09/uczelnia/2014-10-23-09-17-20/rektorzy2-2/60-ks-dr-jozef-marcinowski>, dostęp: 13 III 2022 r.

¹⁸⁰ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 XI 1956 r., k. 24.

jednej z pierwszych odpraw kierowników wydziałów do spraw wyznań ówczesny dyrektor UdSW mówił, że celem administracji wyznaniowej jest walka z reakcyjnym klerem, w której zwieńczeniu Kościół nie będzie już „narzędziem reakcji”, ale pomocnikiem władz państwowych w budowaniu lepszej przyszłości społeczeństwa i Polski Ludowej¹⁸¹.

Przykładem nominacji duchownych na podstawie przesłanki postawy wobec Polski Ludowej była obsada stanowisk dziekanów w archidiecezji wrocławskiej. W lutym 1953 r. dyrektor UdSW Antoni Bida skierował do SRdSW we Wrocławiu pismo, w którym zwrócił się z prośbą o ocenę listy kandydatów na dziekanów. Z treści pisma wynikało, że ks. Lagosz zamierzał dokonać tych nominacji przed ogłoszeniem d.o.d.s.k. Bida polecił przeanalizować kandydatury i odrzucić nominatów o negatywnym stosunku do władz państwowych. Lista zawierała 13 nazwisk. W marcu 1953 r. kierownik SRdSW we Wrocławiu Franciszek Wojdak odesłał odpowiedź, zawierającą 28 nazwisk duchownych proponowanych na dziekanów. Z jej treści płynął wniosek, że tylko część duchownych z proponowanych 13 mogła objąć urząd.

Tabela 12. Zmiany w obsadzie stanowisk dziekanów na przełomie 1953 i 1954 r.

Lp.	Dekanat	Propozycje UdSW – luty 1953 r.	Propozycje SRdSW we Wrocławiu – marzec 1953 r.	Obsada w 1954 r. (klasyfikacja WUBP)
1.	Wrocław Północ	–	ks. Piotr Jaroszek (pozostaje)	–
2.	Wrocław Południe	ks. Roman Karapczyński	ks. Wilhelm Boczek (przeniesienie z Bolesławca)	–

¹⁸¹ *Ibidem*, Protokół z konferencji kierowników referatów do spraw wyznań prezydów wojewódzkich rad narodowych, 14 VII 1950 r., k. 7.

Lp.	Dekanat	Propozycje UdSW – luty 1953 r.	Propozycje SRdSW we Wrocławiu – marzec 1953 r.	Obsada w 1954 r. (klasyfikacja WUBP)
3.	Wrocław Wschód	–	ks. Andrzej Gromadzki (pozostaje)	–
4.	Wrocław Zachód	ks. Henryk Zalewski	ks. Henryk Zalewski	–
5.	Oleśnica	ks. Józef Tomaszewski	ks. Józef Tomaszewski	ks. Adolf Sznip (pozytywny)
6.	Wiązów	–	ks. Władysław Semanciów	ks. Jan Kucy (pozytywny)
7.	Bolesławiec	ks. Michał Dunas	ks. Michał Dunas	ks. Józef Tomaszewski (pozytywny)
8.	Jelenia Góra	ks. Adam Łańcucki	ks. Adolf Sznip	ks. Dominik Kostial (brak informacji)
9.	Kamienna Góra	ks. Mieczysław Krzemiński	ks. Mieczysław Krzemiński	ks. Mieczysław Krzemiński (pozytywny)
10.	Lubań	–	–	–
11.	Lubomierz	–	ks. (brak im.) Pacholek	ks. Edward Majchrzak (pozytywny)
12.	Zgorzelec	–	ks. Stanisław Sendys (Piechowice)	–
13.	Bystrzyca Kłodzka	–	ks. Antoni Łopaciński (pozostaje)	ks. Antoni Łopaciński (pozytywny)

Lp.	Dekanat	Propozycje UdSW – luty 1953 r.	Propozycje SRdSW we Wrocławiu – marzec 1953 r.	Obsada w 1954 r. (klasyfikacja WUBP)
14.	Kłodzko	–	ks. Kazimierz Bohusz (pozostaje)	ks. Piotr Ośliżłok (negatywny)
15.	Jawor	ks. Walerian Michniak	ks. Walerian Michniak (pozostaje)	ks. Walerian Michniak (pozytywny)
16.	Legnica	ks. Stanisław Szczepeński	ks. Adam Łańcucki	ks. Stanisław Szczepeński (negatywny)
17.	Strzegom	ks. Adolf Sznip	ks. Paweł Nieużyło	ks. Stanisław Ganowski (brak informacji)
18.	Środa Śląska	–	ks. (bez im.) Sztajner	–
19.	Dzierżoniów	ks. Bolesław Trzeciak	ks. Bolesław Trzeciak (pozostaje)	ks. Bolesław Trzeciak (pozytywny)
20.	Kamieniec Ząbkowicki	ks. Stanisław Dąbrowski	ks. Jan Dąbrowski (Stanisław – przyp. aut.)	ks. Piotr Rybicki (brak informacji)
21.	Świdnica	ks. Czesław Jankowski	ks. Czesław Jankowski	ks. Czesław Jankowski (pozytywny)
22.	Wałbrzych	ks. Tadeusz Babiak	ks. Stanisław Bochenek	ks. Tadeusz Babiak (neutralny)
23.	Ząbkowice Śląskie	ks. Stanisław Ganowski	ks. Stanisław Ganowski	ks. Stanisław Cieśliński (pozytywny)

Lp.	Dekanat	Propozycje UdSW – luty 1953 r.	Propozycje SRdSW we Wrocławiu – marzec 1953 r.	Obsada w 1954 r. (klasyfikacja WUBP)
24.	Góra Śląska	–	ks. Antoni Chmielewski (pozostaje)	ks. Antoni Chmielewski (pozytywny)
25.	Milicz	ks. Celestyn Rubaszewski	ks. Celestyn Rubaszewski (pozostaje)	ks. Celestyn Rubaszewski (pozytywny)
26.	Trzebnica	ks. Ludwik Pawlaczyk	ks. Ludwik Pawlaczyk	ks. Ludwik Pawlaczyk (pozytywny)
27.	Wołów	ks. Władysław Niedźwiedzki	ks. Kazimierz Olszewski (po- zostaje)	ks. Kazimierz Olszewski (pozytywny)
28.	Nowa Ruda	–	–	ks. Kazimierz Bohusz (pozytywny)
29.	Żmigród	–	ks. Władysław Niedźwiedzki	ks. Józef Mendelowski (pozytywny)
30.	Ziębice	–	–	ks. Stanisław Dąbrowski (pozytywny)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APWr; WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/21, *Tajne pismo dyrektora UdSW Antoniego Bidy do SRdSW PWRN we Wrocławiu* (nr II.54/tjn/53), 23 II 1953 r., k. 6–8; AIPN Wr, 032/238/1, *Charakterystyki dziekanów*, b.d., k. 235–241.

Ocena d.o.d.s.k. we współczesnej doktrynie prawa jest zdecydowanie negatywna. Dekret postrzega się jako narzędzie walki władz państwowych z Kościołem katolickim oraz próbę zerwania łączności

ze Stolicą Apostolską¹⁸². Rozpatrując ten dokument z punktu widzenia obowiązujących we współczesnym polskim porządku prawnym zasad: demokratycznego państwa prawnego, wolności sumienia i wyznania oraz autonomii kościołów i innych związków wyznaniowych, należy go uznać za ingerujący w podstawowe wolności obywatelskie. Wydaje się, że również z punktu widzenia regulacji Konstytucji PRL z 1952 r. naruszał konstytucyjne zasady relacji państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. W myśl art. 70 ust. 2 ustawy zasadniczej „kościół był oddzielony od państwa”. Władze, wykorzystując ten przepis, prowadziły szeroką laicyzację życia społecznego i politycznego oraz prawa, realizowały tym samym tzw. model separacji wrogiej¹⁸³. Konstytucja PRL nie precyzowała, jak wprowadzić zasadę rozdziału państwa od Kościoła w życie¹⁸⁴. Jej dookreślenie powinno nastąpić w drodze ustawodawstwa zwykłego. Dekret z 1953 r. nie rozwijał jednak art. 70 ust. 2 Konstytucji PRL z 1952 r., a jego postanowienia należy wręcz uznać za sprzeczne z treścią przepisu. Wpływ władz państwowych na politykę personalną był tak duży, że władze kościelne, w sytuacji sprzeciwu wobec kandydata do objęcia urzędu kościelnego, nie miały nawet narzędzi prawnych do podważenia lub zmiany takiej decyzji. Dekret stał więc w sprzeczności z prawem do autonomicznego określenia swojej struktury organizacyjnej przez kościoły i inne związki wyznaniowe oraz z prawem do decydowania przez nie o sprawach wewnętrznych¹⁸⁵. Te dwie wolności według ówczesnej doktryny były elementami zasady rozdziału państwa od Kościoła¹⁸⁶.

Część argumentów przytaczanych w dyskusji na temat oceny prawnej d.o.d.s.k. należy uznać jednak za nietrafione. Przykładem jest naruszenie prawa kanonicznego¹⁸⁷, które z punktu widzenia prawa publicznego ma charakter wewnątrzkościelny. Naruszenie przez władze państwowe prawa

¹⁸² H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 234; H. Misztal, A. Mezglewski, *Zakres kompetencji...*, s. 42–43; L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 240–241.

¹⁸³ J. Matwiejuk, *Regulacje wyznaniowe w Konstytucji PRL [w:] Prawo i polityka wyznaniowa...*, s. 137–138.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 139.

¹⁸⁵ Por. L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 240–241; J. Matwiejuk, *Regulacje wyznaniowe...*, s. 139.

¹⁸⁶ Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 254.

¹⁸⁷ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 241.

kanonicznego nie może wywoływać skutków na gruncie prawa publicznego. Podobnie wątpliwe wydaje się naruszenie „ciągłości prawnej”¹⁸⁸ przez brak odniesienia w d.o.d.s.k. do postanowień Konstytucji PRL z 1952 r. oraz innych ustaw. Ten argument odwołuje się w gruncie rzeczy do zasad techniki legislacyjnej. Fakt, że d.o.d.s.k. nie odwoływał się do postanowień ustawy zasadniczej, z punktu widzenia mocy prawnej i potencjalnego naruszenia przepisów konstytucyjnych nie miał znaczenia. Również współczesne akty prawa rangi ustawowej nie przytaczają obligatoryjnie podstawy konstytucyjnej, na mocy której zostały uchwalone, obowiązkiem takim prawodawca jest obłożony tylko w przypadku aktów niższej rangi (np. rozporządzenia).

Analizując dane prezentowane w tabeli 12, należy wskazać na wysoką skuteczność d.o.d.s.k. – przynajmniej na poziomie stanowisk dziekanów. W 1954 r. na 23 obsadzone dekanaty, w 17 władzę sprawowali duchowni „pozytywni”, a tylko w 2 – duchowni „negatywni”. Mając na względzie to, że diecezją tą kierował ks. Lagosz, trzeba stwierdzić pełną kontrolę władz państwowych nad działalnością Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku.

Okres obowiązywania d.o.d.s.k. zbiegł się z aresztowaniem prymasa Wyszyńskiego. Po jego uwolnieniu 28 października 1956 r. na fali odwilży październikowej kierownik WdSW we Wrocławiu Witold Skórczyński skrytykował dotychczasową politykę wyznaniową władz państwowych. Podczas narady kierowników wydziałów do spraw wyznań w Warszawie 28 lutego 1957 r. powiedział, że władze państwowe bardzo rygorystycznie ograniczały wolność wykonywania praktyk religijnych, a pozostawiły swobodę działania biskupom. Takie postępowanie w ocenie Skórczyńskiego powodowało obrazę uczuć religijnych społeczeństwa i potęgowało jego wrogość do władz komunistycznych. Dalej wskazał, że dla wiernych liczyły się szaty, a nie osoba biskupa – z taką samą czcią całowano w ręce ks. Lagosza i bp. Michała Klepacza (w porównaniu z innymi biskupami). Konkludując, ocenił, że błędem było działanie uderzające bezpośrednio w społeczeństwo, a nie ograniczanie spraw „wielkiej wagi”¹⁸⁹.

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 240.

¹⁸⁹ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 II 1957 r., k. 54.

Z wypowiedzi tej można wywnioskować, że efekty d.o.d.s.k. były w dużej mierze odmienne od zakładanych.

Wraz ze zmianą polityki władz państwowych po śmierci Stalina oczekiwano nowego uregulowania stosunków państwa z Kościołem katolickim. W listopadzie 1956 r. powstała Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu i Episkopatu (KWPRE). Postępy prac KWPRE relacjonował kierownikom wydziałów do spraw wyznań dyrektor UdSW Sztachelski podczas narady 28 listopada 1956 r. Przedstawił wtedy m.in. koncepcję uchylenia d.o.d.s.k. i wydania w krótkim czasie nowego dekretu, wzorowanego na rozwiązaniach konkordatu z 1925 r. Dokument miał funkcjonować na zasadzie wiążącej akceptacji państwa dla kandydatów na arcybiskupów, biskupów, wyższych duchownych oraz proboszczów (w tym czasie nie rozstrzygnięto jeszcze kwestii, czy akceptacja kandydata będzie jednorazowa, tzn. czy w razie zmiany parafii będzie konieczne wszczęcie kolejnej procedury). Jednocześnie podkreślił, że d.o.d.s.k. nadal jeszcze obowiązuje, dlatego w jego opinii stanowisko administracji wyznaniowej w stosunku do duchowieństwa musi być stanowcze i rzeczowe, ale powinna ona zaprzestać stosowania praktyk utrudniających działalność kleru¹⁹⁰. Następnie 8 grudnia 1956 r. wydano komunikat, w którym strona kościelna poinformowała o wystosowaniu do władz państwowych prośby o uchylenie d.o.d.s.k.¹⁹¹

Na tym samym spotkaniu Sztachelski poinformował, że księża autochtoni, przesiedleni z terytorium ZO, mogą na nie powrócić, podobnie jak wysiedlone zakonnice, w tym zakonnice narodowości niemieckiej¹⁹². W dalszej kolejności powiadomił o uzgodnionych przez Episkopat z władzami państwowymi nowych nominacjach biskupów na ZO¹⁹³, możliwości erygowania nowych parafii, szczególnie na ZO, likwidacji referatów do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych oraz o utrzymaniu wydziałów do spraw wyznań jako „organów nadzoru państwowego

¹⁹⁰ *Ibidem*, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 XI 1956 r., k. 25.

¹⁹¹ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 241.

¹⁹² AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 XI 1956 r., k. 28.

¹⁹³ Były to nominacje: Bolesława Kominka we Wrocławiu, Franciszka Jopa w Opolu, Teodora Benschu w Gorzowie Wielkopolskim, Edmunda Nowickiego w Gdańsku (formalnie koadiutor) i Tomasza Wilczyńskiego w Olsztynie.

nad kościołem, o ściśle określonych kierunkach działań, ale bez cech aparatu policyjno-państwowego”¹⁹⁴. Na zakończenie spotkania stwierdził, że administracja wyznaniowa, działająca w tych nowych warunkach, powinna: „stać na stanowisku rozdziału Kościoła od państwa, z tego nie możemy nigdy zrezygnować, ale musimy zrezygnować z uzurpowania sobie prawa do administrowania Kościołem”¹⁹⁵.

Uchwalony 31 grudnia 1956 r. d.o.o.s.k. wszedł w życie 12 stycznia 1957 r. i derogował w całości poprzedni dekret (art. 10), tym samym straciło moc Zarządzenie nr 61. Przepisy d.o.o.s.k. miały odpowiednie zastosowanie do innych kościołów i związków wyznaniowych, działających na obszarze PRL (art. 9). W myśl nowego dekretu stanowiska kościelne i zakonne mogli objąć tylko duchowni będący obywatelami polskimi (art. 3), po uprzednim upewnieniu się strony kościelnej, że odpowiednia władza państwowa nie zgłasza zastrzeżeń odnośnie do proponowanych kandydatur (art. 4 w związku z art. 5). W przypadku zastrzeżeń wprowadzono wzorowaną na konkordacie z 1925 r. procedurę wspólnych uzgodnień między rządem a zwierzchnim organem kościelnym. Nowy dekret zawierał też instytucję tzw. milczącej zgody (do 1956 r. przewidziana w Zarządzeniu nr 61), doprecyzowywał zakres podmiotowy i przedmiotowy przypadków, w których była potrzebna akceptacja władz państwowych (porozumienie z władzami w przypadku tworzenia, zmian granic i przekształcania kościelnych jednostek terytorialnych), rozszerzał grupę stanowisk kościelnych, których obsadzenie wymagało uzgodnienia z administracją wyznaniową (dodano biskupa koadiutora z prawem następstwa oraz administratora parafii), i utrzymywał przysięgę składaną przez duchownych. Podobnie jak d.o.d.s.k., d.o.o.s.k. nie określał wprost kompetencji UdSW i wydziałów do spraw wyznań, powołując jako organy właściwe w sprawie rząd i prezydium wojewódzkich rad narodowych (art. 2 i 5). Pewnej modyfikacji uległa procedura usunięcia duchownego z zajmowanego stanowiska w związku z jego szkodliwą dla państwa działalnością. W razie wystąpienia takiej sytuacji właściwy organ państwowy w pierwszej kolejności miał się zwrócić do

¹⁹⁴ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 28 II 1957 r., k. 29–30.

¹⁹⁵ *Ibidem*, k. 32.

zwierzchnich władz kościelnych z umotywowanym wnioskiem o wydanie właściwych zarządzeń, a dopiero później – z żądaniem o usunięcie duchownego ze stanowiska (art. 7).

Nowemu dekretowi poświęcono odprawę kierowników wydziałów do spraw wyznań 3 stycznia 1957 r. Zasadnicze zmiany omówił dyrektor UdSW Sztachelski, który wskazał, że w nowych przepisach ingerencja władz państwowych w obsadę stanowisk kościelnych jest ograniczona do najistotniejszych spraw. Podkreślił konieczność właściwego umotywowania wniosków i decyzji władz państwowych oraz brak wyrażonych wprost sankcji możliwych do zastosowania wobec duchowieństwa. W jego ocenie jednak pewne elementy sankcji zawierały art. 7 oraz art. 8. Ten ostatni obligatoryjnie usuwał ze stanowiska duchownego w przypadku prawomocnego wyroku sądowego, pozbawiającego praw publicznych. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na pewien fakt – skoro wyrok sądu państwowego miał wywierać bezpośrednie skutki w wewnętrznej organizacji Kościoła katolickiego, to art. 8 uznawał pośrednio stanowiska kościelne za urzędy o charakterze quasi-publicznym. Dyrektor UdSW odniósł się także do nierozwiązanego w nowym dekrete problemu (sygnalizowanego w listopadzie 1956 r.) zgody w przypadku objęcia przez duchownego stanowiska równorzędnego w stosunku do uprzednio zajmowanego. Uważał, że powinna zostać utrzymana dotychczasowa praktyka w tym względzie, tj. każdorazowe wyrażanie zgody przez administrację wyznaniową, co miało zostać uregulowane w aktach wykonawczych¹⁹⁶.

Termin „uzasadnione zastrzeżenia” nie został nigdy doprecyzowany, dlatego możliwość stosowania d.o.o.s.k. jako formy represji czy ingerencji w wewnętrzne sprawy Kościoła katolickiego cały czas istniała. Początkowo wydziały do spraw wyznań utrzymywały praktykę wypracowaną przed 1956 r. Na naradzie 16 kwietnia 1957 r. dyrektor UdSW wskazał, że brak umotywowanych zastrzeżeń odnośnie do objęcia przez kandydata stanowiska kościelnego jest niezgodny z d.o.o.s.k. i wywołuje niepotrzebne zadrażnienia w relacjach z Episkopatem¹⁹⁷. Największe utrudnienie w kontrolowaniu kościelnej polityki personalnej przez administrację

¹⁹⁶ *Ibidem*, k. 36.

¹⁹⁷ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 16 IV 1957 r., k. 62.

wyznaniową stanowiło niewypracowanie narzędzi prawnych do złożenia sprzeciwu wobec zamiaru odwołania lub przeniesienia duchownego z zajmowanego stanowiska przez władze kościelne. Takie uprawnienie przewidywał art. 8 Zarządzenia nr 61. Ponieważ nowe przepisy takich kompetencji nie przyznawały, zachodziła obawa (uzasadniona), że biskupi zaczęą odwoływać lub przenosić księży pozytywnych. Na naradzie dyrektor UdSW powiedział, że kierownicy wydziałów do spraw wyznań muszą „odwyknąć” od sytuacji, w której odgrywali rolę administracji kościelnej, i jak najszybciej zacząć funkcjonować w realiach nowego dekretu. Podkreślił, że o ile decyzją administracyjną nie można zapobiec odwołaniu księdza pozytywnego, o tyle należy stosować bardziej „wyrafinowane” metody: rozmawiać z biskupem, żądać stanowiska kurii, wyrazić swój pogląd i dojść do porozumienia w tej kwestii¹⁹⁸.

Na „komfort” stosowania przez wydziały do spraw wyznań d.o.o.s.k. wpływ miało uchwalenie k.p.a. 14 czerwca 1960 r. W 1964 r. w reakcji na pojawiające się w tej materii nieprawidłowości wicedyrektor UdSW Jan Bohdan wydał wydziałom do spraw wyznań wytyczne¹⁹⁹. W przypadku zdjęcia z urzędu proboszcza na podstawie art. 7 d.o.o.s.k. wydziały do spraw wyznań powinny zachować, opierając się na k.p.a., okres na złożenie przez strony wyjaśnień. Biskup, kuria i winny ksiądz mieli być stroną w postępowaniach. W ich toku wydziały do spraw wyznań powinny ściśle przestrzegać k.p.a. Decyzja mogła być wydana tylko wtedy, gdy materiał dowodowy jednoznacznie potwierdził szkodliwą działalność duchownego. Należało do niej zaliczać: wrogie wystąpienia z ambony, występowanie przeciw ustawom, naruszenie podstawowych zasad wolności sumienia i wyznania, ingerowanie w wewnętrzne sprawy instytucji państwowych, zwalczanie w jakiegokolwiek formie laicyzacji życia publicznego, lekceważenie, rzucanie oszczerstw i zajmowanie niewłaściwej postawy wobec organów władzy państwowej. Za szkodliwą działalność nie należało uważać natomiast: jednorazowych, odosobnionych przypadków ukarania w trybie karno-administracyjnym lub karno-skarbowym, wykroczeń typu sanitarnego, przeciwpożarowego lub porządkowego.

¹⁹⁸ *Ibidem*, k. 64–65.

¹⁹⁹ AIPN Wr. 291/4, Tajne pismo wicedyrektora UdSW Jana Bohdana do WdSW we Wrocławiu (nr 0162/tj./64/28), 26 III 1964 r., k. 16–26.

Za szkodliwą działalność wikariuszy konsekwencje powinni ponosić proboszczowie. Stosowanie tego zalecenia było oczywiście sprzeczne z przepisami prawa. Ani d.o.o.s.k., ani k.p.a. nie dawały bowiem podstaw do karania proboszczów za działalność wikariusza. Dalej w wytycznych wicedyrektor UdSW wyjaśniał, że wniesione do UdSW odwołanie wstrzymuje wykonanie decyzji do czasu rozstrzygnięcia sprawy przez organ II instancji. Ponadto dany WdSW nie powinien się godzić na obsadzenie usuniętego księdza na innym stanowisku kościelnym²⁰⁰.

Artykuł 1 d.o.o.s.k. nakładał obowiązek porozumienia się władz kościelnych z właściwym organem państwowym w przypadku tworzenia, przekształcenia, znoszenia i zmiany granic parafii i diecezji. Formalnie władze państwowe nie wyrażały już zgody na powstawanie nowych parafii. W odpowiedzi na ten stan rzeczy władze kościelne zaczęły tworzyć tzw. wikariaty eksponowane²⁰¹, wysyłając do danej miejscowości wikariusza, który pełnił posługę duszpasterską. W omawianych wytycznych z 1964 r. wicedyrektor UdSW wskazał zakres przedmiotowy przekształcenia parafii i diecezji (art. 1), któremu podlegać miały: zamiana parafii świeckiej na zakonną, zmiana porządku nabożeństw i powstanie wikariatu eksponowanego. W tych sytuacjach zalecał wydawanie stosownych decyzji administracyjnych z żądaniem przywrócenia stanu poprzedniego, a w przypadku jej niewykonania – wszczęcie postępowania egzekucyjnego. Oprócz środków prawnych wskazał na możliwość zastosowania instrumentów wpływu na duchownych: brak zgody w przyszłości na objęcie probostwa dla księdza obsługującego wikariat eksponowany i przymusową eksmisję z mieszkania.

W przypadku nominacji na stanowisko kościelne bez uprzedniego uzgodnienia tego z organem państwowym w trybie art. 4 d.o.o.s.k. wicedyrektor UdSW stał na stanowisku, że biskup nie ma prawa mianować innego zarządcy parafii, poza tym przewidzianym przez dekret proboszczem i administratorem parafii. Taka wykładnia była oczywiście błędna, gdyż d.o.o.s.k. nie zakazywał funkcjonowania innych urzędów kościelnych niż te, które były w nim wymienione. Wytyczne dopuszczały możliwość tymczasowego zarządu parafią przez okres nie dłuższy niż

²⁰⁰ *Ibidem*, k. 25.

²⁰¹ L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 242.

trzy miesiące. Po tym czasie dany WdSW powinien wezwać kurię do przedstawienia kandydata na wakujące stanowisko. Wezwanie takie nie miało podstaw prawnych ani w dekrete, ani w innym akcie prawnym, było więc prawnie nieskuteczne. Wobec braku pozytywnej reakcji zalecano wszczęcie postępowania przymusowego w administracji za naruszenie art. 4 d.o.o.s.k. Na mocy tego właśnie artykułu próbowano także zapobiegać dyskryminacji księży pozytywnych, którym często przysyłano lojalnych wobec biskupów wikariuszy, sprawujących faktyczny zarząd parafią. W tych przypadkach zalecano angażować aparat skarbowy. Księża pozytywni mieli zwracać się do wydziałów finansowych prezydiów wojewódzkich rad narodowych z prośbą o zmianę podstawy podatku dochodowego, załączając pisma z kurii odbierające im część uprawnień. Wydział Finansowy PWRN kierował z kolei do kurii prośbę o wyjaśnienia i wysyłał do WdSW zapytanie, jak traktować ten konkretny przypadek. WdSW po wszczęciu postępowania w sprawie obsadzenia stanowiska proboszcza wzywał kurię do złożenia wyjaśnień i na podstawie zgromadzonego materiału wszczynał postępowanie oparte na art. 4 d.o.o.s.k., by w konsekwencji wydać decyzję stwierdzającą niezgodne z dekretem obsadzenie stanowiska²⁰².

Wyżej omówione wytyczne i narzędzia nie zawsze okazywały się potrzebne, o czym świadczy informacja z 1964 r. na temat sprawowania nadzoru nad wykonaniem d.o.o.s.k. przez WdSW we Wrocławiu²⁰³. Jak z niej wynika, Kuria Metropolitalna we Wrocławiu przedstawiła 33 kandydatów do objęcia stanowiska proboszcza, w tym: 16 umiarkowanych, 7 pozytywnych i 7 negatywnych oraz 3 nierozpoznanych. Wśród kandydatów pozytywnych był jeden członek ZKŚ „Caritas”. Urzędnik WdSW we Wrocławiu Mieczysław Bernad, oceniając politykę kurii wobec księży pozytywnych, wskazał, że dwóch duchownych otrzymało placówki lepsze

²⁰² AIPN Wr, 291/4, Tajne pismo wicedyrektora UdSW Jana Bohdana do WdSW we Wrocławiu (nr 0162/tj./64/28), 26 III 1964 r., k. 18–19.

²⁰³ *Ibidem*, Pismo UdSW do WdSW we Wrocławiu z poleceniem przygotowania odpowiedzi (nr 0693/tj./64/107), 17 X 1964 r., k. 88–89; *ibidem*, Odpowiedź WdSW we Wrocławiu (nr 028/21/65) podpisana przez Mieczysława Bernada, 18 I 1965 r., k. 90–95. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu przygotował odpowiedź z kilkutygodniowym opóźnieniem. Urząd do Spraw Wyznań polecił bowiem przesłać ją do 31 XII 1965, a została ona sporządzona dopiero 18 I 1966 r.

od dotychczasowych, a pięciu równorzędne. Stąd wniosek, że często zarzucana władzom kościelnym dyskryminacja pozytywnych duchownych nie zawsze miała miejsce²⁰⁴.

Generalnie jednak polityka personalna kurii zmierzała do zmniejszenia liczby księży pozytywnych na czele parafii lub ograniczenia władzy duchownych już piastujących urzędy proboszczowskie. W celu ominięcia „blokady” WdSW we Wrocławiu kuria stosowała właśnie opisane przez administrację wyznaniową metody: tworzenie wikariatów eksponowanych oraz przydzielanie pozytywnym proboszczom lojalnych wobec władz kościelnych wikariuszy. Według sprawozdania z 1964 r. abp Kominek wydalili ze stanu duchownego ks. Mieczysława Szydłowskiego za podjęcie bez zgody przełożonych kościelnych studiów świeckich na Uniwersytecie im. Bolesława Bieruta we Wrocławiu²⁰⁵. Z kolei ks. Jan Szczęsny został suspendowany za konflikt na tle narodowościowym z niemieckimi zakonnikami w Domu Księża Emerytów w Pieszcach. WdSW we Wrocławiu przeciwdziałał usunięciu ze stanowiska ks. Wiktora Brudza. Kuria na jego miejsce zgłosiła innego kandydata bez wystosowania jednoczesnego wniosku z propozycją nowego stanowiska dla Brudza. W tym przypadku WdSW we Wrocławiu złożył zastrzeżenia i kuria nie podjęła już kolejnych prób zmiany. Podobną taktykę przyjęto w przypadku ks. Mieczysława Krzemińskiego z Dzieńmorowic. Z funkcji proboszcza zostali usunięci: ks. Leon Drancen z parafii Czernina (został tam rezydentem), ks. Bolesław Szkudlarczyk (został wikariuszem), ks. Piotr Piekarski – członek ZKŚ „Caritas” (wysłany na rekolekcje do Barda) i ks. Ludwik Adamski z Wielowsi²⁰⁶. Jednym z najbardziej aktywnych księży pozytywnych w archidiecezji wrocławskiej, tj. ks. Michałowi Dunasowi i ks. Bolesławowi Trzeciakowi, przydzielono wikariuszy.

²⁰⁴ *Ibidem*, Podpisana przez Mieczysława Bernada odpowiedź WdSW we Wrocławiu (nr 028/21/65) na pismo UdSW z 17 X 1964 r., 18 I 1965 r., k. 90–95.

²⁰⁵ Suspensa dla ks. Mieczysława Szydłowskiego jest potwierdzona w piśmie urzędowym kurii, ale nie ma w nim informacji o przeniesieniu go do stanu świeckiego, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1964, R. 19, nr 10–11, s. 242.

²⁰⁶ Więcej o przeniesieniu ks. Ludwika Adamskiego na wikariusza w Złotym Stoku zob. „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1964, R. 19, nr 2, s. 39. Jego miejsce w parafii w Wielowsi zajął ks. Alfons Jurkiewicz, dotychczasowy tamtejszy wikariusz, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1964, R. 19, nr 6, s. 134.

Pozbawieni funkcji administratora i przeniesieni do innych parafii jako wikariusze zostali m.in. ks. Jan Czornysz i ks. Mieczysław Pieniążek²⁰⁷.

Jak wynika z informacji z 1964 r., siedem parafii było kierowanych przez tzw. wikariuszy substytutów, żadna nie miała proboszcza dłużej niż pół roku i pomimo interwencji WdSW we Wrocławiu kuria nie wyznaczyła im stałych administratorów. Powołano także sześć nowych tzw. wikariatów eksponowanych (Sułów, Stara Góra, Ruja, Pawłowice, Żeliszów i Olsza). WdSW we Wrocławiu zgodnie z wytycznymi UdSW zażądał od proboszczów przywrócenia stanu pierwotnego, interwencja ta jednak jeszcze w styczniu 1965 r. nie przyniosła żadnego efektu. Raportowano również, że w 1964 r. trzy razy zastosowano uprawnienia wynikające z art. 99 par. 4 k.p.a. Wszystkie przypadki dotyczyły sytuacji, w której Wydział musiał obronić na stanowisku księdza pozytywnego, a wobec nowego kandydata nie miał uzasadnionych zastrzeżeń²⁰⁸.

W sprawozdaniu znalazła się też informacja, że kuria, rzekomo poufnie, miała instruować kandydatów na stanowiska kościelne, aby podczas rozmów w WdSW we Wrocławiu deklarowali lojalność wobec państwa. Wobec tego WdSW we Wrocławiu zdecydował się odbierać od kandydatów oświadczenia w formie pisemnej²⁰⁹.

Z danych dotyczących polityki personalnej WdSW we Wrocławiu z grudnia 1965 r. wynikało zaś, że kuria wrocławska złożyła 57²¹⁰ wniosków o nominację dla księży diecezjalnych (18 pozytywnych, 23 umiarkowanych i 15 wrogich kandydatów), z czego 38 zostało rozpatrzonych pozytywnie, a 19 negatywnie (żadna w trybie 99 par. 4 k.p.a.), oraz 8 wniosków o nominację dla zakonników (7 umiarkowanych, 1 pozytywny), z czego 5 otrzymało decyzję pozytywną, a 3 negatywną (w tym 2 w trybie art. 99 par. 4 k.p.a.). W trakcie procedury nominacyjnej WdSW we Wrocławiu przeprowadził rozmowy z 50 kandydatami, z 15 – nie rozmawiano, ponieważ byli oni bardzo dobrze znani Wydziałowi. Ponadto kierownik

²⁰⁷ „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1964, R. 19, nr 9, s. 233.

²⁰⁸ AIPN Wr, 291/4, Pismo WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr 028/21/65), 18 I 1965 r., k. 93.

²⁰⁹ Potwierdza to, że ocena postaw poszczególnych duchownych jest bardzo trudna i nie może być dokonana tylko na podstawie dokumentów państwowych. Jeżeli polecenie kurii faktycznie zostało wykonane, to część kapłanów mianowanych w tym okresie prawdopodobnie podpisała oświadczenia WdSW. W trakcie kwerendy nie odnaleziono jednak tego typu dokumentacji.

²¹⁰ Prawdopodobnie podano błędnie liczbę wniosków w jednej z kategorii duchownych.

WdSW we Wrocławiu Skórczyński referował, że na terenie mu podległym było 15 parafii nieobsadzonych oraz 28 wikariatów eksponowanych, których liczba w stosunku do roku poprzedniego zwiększyła się o 10. Poza tym nie stwierdził istotnych z punktu widzenia władz naruszeń d.o.o.s.k. (poza wikariatami) i nie wykazał prowadzenia rozmów ostrzegawczych²¹¹.

Wydaje się, że ogromne wysiłki WdSW we Wrocławiu, zmierzające do kontrolowania polityki personalnej kurii wrocławskiej na podstawie d.o.o.s.k., przynosiły znikomy efekt²¹². Z obszernego sprawozdania WdSW we Wrocławiu z działalności za 1969 r.²¹³ wynika, że władze kościelne potrafiły skutecznie przeciwdziałać kontroli państwowej lub usuwać z zajmowanych stanowisk księży pozytywnych. Z opisu wyłania się wręcz bezradność WdSW we Wrocławiu wobec działań podejmowanych przez abp. Kominka. Władze kościelne neutralizowały działania WdSW we Wrocławiu przez dążenie do kontroli nad księżmi pozytywnymi lub częściowe albo całkowite ignorowanie decyzji WdSW we Wrocławiu wydanych na podstawie d.o.o.s.k., a także „pomijanie” postanowień dekretu przez tworzenie placówek duszpasterskich lub stanowisk kościelnych w nim niewskazanych. Te ostatnie działania, jak już wcześniej wspomniano, nie nosiły znamion łamania prawa. Zgodnie ze sprawozdaniem kuria wrocławska utworzyła do 1969 r. łącznie 76 wikariatów eksponowanych. Pomimo wydania prawomocnych decyzji z nakazem likwidacji tych placówek nie wykonała żadnej. Sprawę wielokrotnie poruszano podczas rozmów Ostapczuka z abp. Kominkiem, który miał zobowiązać się do przeanalizowania problemu z punktu widzenia potrzeb wiernych, ale żadnych istotnych działań nie podjął²¹⁴. WdSW we Wrocławiu alarmował o konieczności omówienia tego na naradzie w UdSW i zastosowania innych metod.

²¹¹ AIPN Wr, 291/3, Tajne pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr 0782/31/65), 21 XII 1965 r., k. 206–209.

²¹² Por. L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 245.

²¹³ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Poufne pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-0/03/033/68/70) wraz ze sprawozdaniem z działalności WdSW we Wrocławiu za rok 1969 z uwzględnieniem realizacji zaleceń Zespołu Wojewódzkiego, 18 II 1970 r., k. 5–16. Z treści pisma wynika, że drugi jego egzemplarz został przesłany do Wydziału Administracyjnego KW PZPR w celu omówienia na posiedzeniu Zespołu Wojewódzkiego. Widnieje pod nim podpis Mariana Matyi, zastępcy kierownika WdSW we Wrocławiu, samo sprawozdanie natomiast nie zostało przez nikogo podpisane.

²¹⁴ *Ibidem*, k. 13–14.

Najjaskrawszym przykładem neutralizowania przez władze kościelne działań WdSW we Wrocławiu było obsadzanie stanowisk administratorów (lub równorzędnych) bez jego zgody. Dane zaprezentowane w sprawozdaniu z 1969 r. ujawniły skalę tego zjawiska – 23 duchownych objęło urzędy pomimo sprzeciwu organu państwowego. Do drastycznych przykładów nieprzestrzegania przez kurię przepisów prawa zaliczono: sprawowanie przez ks. Leona Musielaka funkcji proboszcza w Lubinie²¹⁵ oraz sprawowanie przez ks. Władysława Zaforymskiego w Mikołowie i ks. Bolesława Wasila w Ocicach funkcji administratorów parafii²¹⁶. Bez efektu miało pozostać postawione przez WdSW we Wrocławiu żądanie przeniesienia ks. Stanisława Pasyka, wikariusza substytutu wikariatu eksponowanego w Zgorzelcu-Ujeździe, który podczas jednego z kazań ostro zaatakował miejscowych nauczycieli. Kolejnych 30 duchownych pełniło funkcję proboszczów/administratorów parafii tymczasowo lub w zastępstwie bez zgody właściwego organu administracji wyznaniowej. Reasumując, ponad 130 duchownych wykonywało obowiązki proboszczów (lub równorzędne) mimo braku akceptacji lub wręcz sprzeciwu WdSW we Wrocławiu. Kwestią wtórną pozostaje przestrzeganie przez kurię wrocławską postanowień dekretu, na pierwszy plan wysuwa się natomiast niemoc administracji wyznaniowej.

Podobnie bezradny WdSW we Wrocławiu okazał się w zakresie „ochrony przed dyskryminacją” księży pozytywnych. Najbardziej „zaciekły bój” stoczył o ks. Adolfa Sznipa, proboszcza w Wawrzeńcycach (administrator parafii w latach 1958–1968, jeden z najaktywniejszych księży „patriotów”, mianowany dziekanem oleśnickim w 1954 r.), któremu przydzielono tzw. wikariusza dirigensa. Został nim ks. Zbigniew Pietrzak. Przejął on zarząd parafią, pozbawiając proboszcza dochodów. W wyniku tego ks. Sznip musiał prosić o przeniesienie na emeryturę. Według relacji WdSW we Wrocławiu z 1969 r. kuria uzależniła wypłatę uposażenia od zrzeczenia się własności mieszkania na rzecz parafii lub kurii. Ostatecznie, po interwencji

²¹⁵ *Ibidem*. Ks. Leon Musielak sprawował funkcję proboszcza w Lubinie pomimo zgłoszonych przez WdSW we Wrocławiu zastrzeżeń do jego kandydatury w związku z publicznym krytykowaniem reakcji władz na wystąpienia studentów w 1968 r., którą porównał do metod stosowanych przez dyktatury frankistowską i salazarowską, oraz nawoływaniem do stawiania pomników pomordowanym w Katyniu.

²¹⁶ *Ibidem*. Obaj odmówili złożenia przysięgi na wierność PRL.

WdSW we Wrocławiu, przyznano mu emeryturę w wysokości ówczesnych 1500 zł²¹⁷. Stanowiska pozbawiono także ks. Ludwika Gilewskiego, wysyłając go w 1969 r. na urlop zdrowotny; w przypadku kolejnych pięciu parafii delegowano wikariuszy dirigensów²¹⁸. To posunięcie kurii dotyczyło: ks. Józefa Tomaszewskiego, ks. Edwarda Taraszkę, ks. Aleksandra Szafarskiego, ks. Józefa Galkę, ks. Alfonsa Drzymałę²¹⁹. WdSW we Wrocławiu próbował brać w obronę księży pozytywnych, ale poza emeryturą dla ks. Sznipa interwencje te nie przynosiły skutku.

Z analizy danych we „Wrocławskich Wiadomościach Kościelnych” – organie urzędowym kurii wrocławskiej – publikowanych w latach 1957–1973 wynika, że polityka personalna abp. Kominka opierała się, zwłaszcza w latach sześćdziesiątych, na przewidzianej przez CIC z 1917 r. instytucji wikariusza²²⁰:

1. wikariusza zastępcy (substytutę), który miał pełnię władzy proboszczowskiej w zakresie duszpasterstwa, z wyjątkiem obowiązku odprawiania nabożeństwa za parafian. Zgodnie z ówczesnie obowiązującym prawem kanonicznym wikariusz substytut zastępował proboszcza czasowo nieobecnego w parafii lub pozbawionego urzędu wyrokiem sądowym²²¹;
2. wikariusza pomocnika (dirigensa), który był przydzielany do pomocy proboszczowi w przypadku, kiedy zaszczyły przesłanki uniemożliwiające właściwe wykonywanie obowiązków przez proboszcza. Do takich przesłanek zaliczano: starość, słabość umysłu, utratę wzroku lub inną stałą ułomność. O konieczności wyznaczenia wikariusza pomocnika decydował ordynariusz²²².

²¹⁷ *Ibidem*, k. 7.

²¹⁸ *Ibidem*. Ks. Ludwik Gilewski miał wedle relacji WdSW we Wrocławiu nie prosić o urlop, ale został do niego zmuszony, pozbawiono go też mieszkania i środków do życia.

²¹⁹ *Ibidem*.

²²⁰ Edward Szafrowski podkreśla, że CIC z 1917 r. przewidywał pięć rodzajów wikariuszy: aktualny, zarządca, zastępca, pomocnik i współpracownik, zob. *idem*, *Wikariusze parafialni w prawie kodeksowym*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny” 1991, nr 34, z. 1–2, s. 56; por. F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 1, Opole 1957, s. 595.

²²¹ E. Szafrowski, *Wikariusze parafialni...*, s. 58–59.

²²² *Ibidem*, s. 59–60. Prawo kanoniczne nie precyzowało zakresu obowiązków wikariusza dirigensa – były one zazwyczaj określone w liście nominacyjnym biskupa. Stąd instytucja ta

Zgodnie z definicją wikariusza substytutu wykorzystanie jego instytucji w kontekście obsadzania tzw. wikariatów eksponowanych naruszało przepisy kanoniczne, obowiązujące w ówczesnym czasie w Kościele katolickim – nie przewidywały one możliwości powołania wikariusza substytutu, którego intencją byłoby tworzenie nowej placówki kościelnej czy ośrodka duszpasterskiego na terenie istniejącej parafii, kiedy funkcja proboszcza lub administratora tej parafii była obsadzona. Powyższe potwierdza doktryna prawa kanonicznego. Wikariusz substytut mógł być ustanowiony w trzech przypadkach: zaplanowanego opuszczenia parafii przez proboszcza, nieplanowanego opuszczenia parafii w wyniku zaistnienia nagłej przyczyny oraz pozbawienia proboszcza urzędu na skutek wyroku sądu kościelnego. Zasadniczo wikariusza substytutu wyznaczał proboszcz opuszczający parafię, a sam kandydat musiał być zatwierdzony przez biskupa ordynariusza lub/i zwierzchnika zakonnego. Tylko w przypadku wyroku sądu kościelnego inicjatywa wskazania wikariusza substytutu należała do ordynariusza²²³. W opisaney powyżej działalności kurii wrocławskiej, której intencją było powoływanie nowych placówek duszpasterskich o cechach oddzielnej parafii, należałoby raczej stosować przepisy o wikariacie stałym (*vicaria perpetua*) z wikariuszem *perpetuus* lub niesamodzielnej placówce duszpasterskiej z wikariuszem lokalistą (zwanym również kuratorem, rektorem lub rzędcą) na czele²²⁴.

stanowiła bardzo dobre narzędzie do ograniczenia roli księży pozytywnych. Szerokie spektrum pojęcia „słabość umysłu” powodowało, że mimo korzystania z tej przesłanki przy wyznaczaniu wikariusza pomocnika nie dochodziło w sposób rażący do naruszenia prawa kanonicznego.

²²³ Wikariusz substytut „jest to kapłan, który zastępuje proboszcza czasowo nieobecnego lub pozbawionego parafii wyrokiem sądowym, od którego został wniesiony rekurs do Stolicy Apostolskiej”, F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne...*, s. 598–600.

²²⁴ O zasadach podziału parafii, wydzieleniu określonego jej obszaru i oddaniu go pod samodzielny zarząd wikariusza zob. *ibidem*, s. 577. Problemem dla kurii był w tym przypadku proces erygowania tego typu placówek. Wyodrębnienie wikariatu stałego następowało, kiedy ze względu na warunki zewnętrzne nie można było erygować nowej parafii. Wikariat stały musiał mieć w dekrete biskupa określone terytorium, własny kościół lub kaplicę oraz duszpasterza z pełnią władzy proboszczowskiej. Nosił zatem znamiona parafii, która prawdopodobnie stałaby się przedmiotem nadzoru władz państwowych na mocy Dekretu z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych. W jego ramach władze mogłyby rościć sobie pretensje do zatwierdzania księży stojących na czele wydzielonej parafii; mogłyby również wydawać zgodę na jej podział. Właściwi byłby raczej w analizowanych przypadkach wikariusz kurator (lokalista), który sprawował władzę nad częścią parafii.

Instytucja wikariusza pomocnika wykorzystywana do ograniczenia wpływu księży „patriotów” na życie parafii znamion naruszenia prawa kanonicznego już nie nosiła. Podkreślić należy, że biskupi miejsca mieli dużą swobodę w mianowaniu wikariuszy pomocników i określaniu zakresu ich kompetencji. Wikariusz pomocnik mógł przejąć zarząd całą parafią lub tylko w określonym przez biskupa miejsca zakresie. Podstawy powołania wikariusza pomocnika były na tyle szerokie, że wykorzystanie tej instytucji do ograniczenia szkodliwej dla Kościoła katolickiego działalności księży „patriotów” należy uznać za zgodne z prawem kanonicznym. O ile udowodnienie „słabości umysłu” księży „patriotów” budziło w wielu przypadkach słuszne wątpliwości, o tyle przesłanka „innej trwałej przyczyny” była uzasadniona²²⁵.

Z przeprowadzonej analizy nominacji na stanowiska kościelne ogłoszonych na łamach „Wrocławskich Wiadomości Kościelnych” wynika, że abp Kominek do czerwca 1969 r. mianował 148 wikariuszy substytutów i dirigensów²²⁶, co w zestawieniu z wielkością diecezji nie stanowiło znaczącego odsetka wszystkich nominacji. Druga połowa 1969 r. przyniosła jeszcze kilkanaście nowych nominacji wikariuszów substytutów, a dotychczasowi zostali powołani na stanowiska administratorów parafii. Dlatego też należy przyjąć, że albo władze państwowe zaakceptowały *status quo* i wyraziły zgodę na erygowanie nowych parafii w miejsce wikariatów eksponowanych, albo kuria dokonała tych przekształceń bez zgody WdSW we Wrocławiu.

Mankamentem tego rozwiązania był jednak fakt, że jednostka taka nie byłaby samodzielna w sprawach duszpasterskich i majątkowych. Kuria wrocławska stworzyła więc hybrydowe rozwiązanie, które łączyło w sobie elementy wikariatu stałego z instytucją wikariusza substytutu, na co w literaturze przedmiotu przyjęto określenie „wikariat eksponowany”.

²²⁵ F. Bączkiewicz, *Prawo kanoniczne...*, s. 600–601.

²²⁶ Liczba ma charakter szacunkowy, zasady publikacji tych nominacji ulegały bowiem zmianie. Na początku lat sześćdziesiątych kuria informowała oddzielnie o nominacjach na stanowiska kościelne, na które władze państwowe wyraziły akceptację, i oddzielnie o nominacjach, przy których nie było żadnej informacji w tym zakresie (pierwsza pojawiła się w 1960 r. we „Wrocławskich Wiadomościach Kościelnych” 1960, R. 15, nr 9, s. 466, a ostatnia w 1962 r. również we „Wrocławskich Wiadomościach Kościelnych” 1962, R. 17, nr 12, s. 384). Należy przypuszczać, że nominacje bez adnotacji o akceptacji władz jej nie używały. Czasem zamiast mianowania na wikariusza substytutu administrator parafii zostawał wikariuszem substytutem w dzielnicy większego miasta lub powoływano go na urząd wikariusza adiutora.

Początkowo instytucja wikariusza substytutu była wykorzystywana sporadycznie: w 1957 r. ogłoszono 1 nominację²²⁷, w 1958 r. – 1²²⁸, w 1963 r. – 2 nominacje²²⁹, w 1964 r. – 4²³⁰, i w 1965 r. 6 nominacji²³¹. O latach 1959–1962 brakuje informacji. Największe nasilenie nominacji na wikariusza substytutu przypadło na lata 1966–1969. Wówczas na terenie diecezji wrocławskiej powołano łącznie 93 duchownych²³². Część

²²⁷ Ks. Jan Potępa, wikariusz substytut w Głuszynie, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1957, R. 12, nr 5, s. 192.

²²⁸ Ks. Henryk Klinkowski, wikariusz eksponowany w Wilkanowie z siedzibą w Międzyzlesiu (był to jedyny przypadek, kiedy kuria wrocławska użyła oficjalnie określenia wikariat eksponowany), „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1958, R. 13, nr 1, s. 43.

²²⁹ Ks. Andrzej Balicki, wikariusz substytut w Żaganii, i ks. Stanisław Strycharz, wikariusz substytut w Nowogrodzie Bobrzańskim, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1963, R. 18, nr 10–11, s. 239.

²³⁰ Ks. Władysław Czyżewski, wikariusz substytut w Michalicach, ks. Józef Kiljański, wikariusz substytut w Rudnicy, ks. Edmund Piotrkowski, wikariusz substytut w Wierzchowicach, i ks. Edward Wierziński, wikariusz substytut w Świdnicy Polskiej, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1964, R. 19, nr 10–11, s. 242.

²³¹ Ks. Piotr Poturnicki, wikariusz substytut w Malczycach („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1965, R. 20, nr 1, s. 23); ks. Stanisław Siwiec, wikariusz substytut w Ścinawie Średniej (został tam administratorem, zatem powołanie musiało nastąpić wcześniej, ale nie ma wzmianki o tej nominacji, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1965, R. 20, nr 3–4, s. 58); ks. Jan Gorczyca, wikariusz substytut w Krzydlinie Małej, ks. Karol Kpach, TChr, wikariusz substytut w Starczówku, ks. Józef Mielczarek, wikariusz substytut w Jaroszowie, i ks. Bernard Zieliński, CSsR, wikariusz substytut w Jaczowie („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1965, R. 20, nr 10, s. 260).

²³² Wikariuszami substytutami zostali mianowani wówczas (data publikacji we „Wrocławskich Wiadomościach Kościelnych” oznaczała w niektórych przypadkach jednocześnie datę nominacji i zmianę wikariusza substytutu w administratora, wiadomość o istnieniu wikariusza substytutu pochodziła bowiem z informacji, że dany wikariusz substytut został administratorem w tej samej miejscowości lub w innej): ks. Bronisław Kostka w Krosnowicach („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1966, R. 21, nr 7, s. 158); ks. Mieczysław Adamski w Rzeczy (mianowany administratorem tamże), ks. Roman Suchecki w Jemielnie (mianowany administratorem tamże), ks. Władysław Błaszkowski w Małomicach, ks. Stanisław Chabini w Owczarach, ks. Adam Chrzastek we Wrocławiu w parafii pw. św. Karola Boromeusza, ks. Marian Hamerski w Ciepłowodach, ks. Kazimierz Marks w Dzierżoniowie w parafii pw. Chrystusa Króla, ks. Zenon Ochel w Boguszowie-Gorcach, ks. Franciszek Wilczek TJ we Wrocławiu w parafii pw. św. Klemensa Dworzaka, ks. Jan Tokarz w Wilkowie Namysłowskim, ks. Stanisław Zajac w Raciborowicach („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1966, R. 21, nr 8, s. 184); ks. Jan Drab w Sieroszowie-Stolcu (mianowany administratorem tamże), ks. Jan Górecki w Rudnicy, ks. Jerzy Hazubski w Zachowicach (mianowany administratorem tamże), ks. Zygmunt Posio w Brzegu Głogowskim (mianowany administratorem tamże), ks. Edward Tużnik w Kulinie (mianowany administratorem tamże), ks. Adam

nominowanych została później administratorami w danej parafii, a część, zwłaszcza w latach 1968–1969, awansowano na administratorów w innych

Tyczyński (wikariusz adiutor) w Świerzawie (mianowany administratorem tamże), ks. Jan Wiczkowski w Zwróconej-Bobolicach (mianowany administratorem tamże), ks. Jan Duniec w Świętem, ks. Zbigniew Kutzoń w Głogowie w parafii pw. św. Mikołaja, ks. Maciej Mściuchowski w Jaworowie, ks. Szczepan Szostak w Lubomierzu, ks. Julian Żrałko w Wałbrzychu-Białym Kamieniu („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1967, R. 22, nr 4–5, s. 98); ks. Ryszard Jakubowski w Radzimowie (mianowany administratorem tamże), ks. Ludwik Kośmidek w Gostkowie (mianowany administratorem tamże), ks. Ryszard Kukulski w Gromadce (mianowany administratorem tamże), ks. Józef Urzędniczok w Koźlej (mianowany administratorem tamże), ks. Jan Kurdybelski w Solnikach Wielkich, ks. Mieczysław Mruczek w Ratowicach, ks. Mieczysław Pieniążek w Ruszowie, ks. Adam Poręba we Włodzicach Wielkich, ks. Marian Staneta we Wrocławiu-Psim Polu, ks. Bronisław Szczygielski w Wałbrzychu-Sobięcinie, ks. Jan Szycc w Żarowie („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1967, R. 22, nr 8–9, s. 194); ks. Tadeusz Adamski w Sobinie-Pogorzelicach, ks. Zygmunt Babiuch w Różance, ks. Stanisław Cebula w Zielenicach, ks. Ludwik Gilewski we Wrocławiu-Klecinie, ks. Jerzy Kostikow w Wojborzu, ks. Karol Kwaśniewski w Żabinie, ks. Ignacy Litewka CM w Kowalowicach, ks. Ludwik Lis w Rzeczczy, ks. Zygmunt Nowak w Ligocie Książęcej, ks. Władysław Rączka w Bolesławcu, ks. Andrzej Szyler w Łozinie, ks. Edmund Tkacz w Kunicach Legnickich, ks. Stanisław Wancel w Nowogrodźcu, ks. Władysław Zaforymski w Miłkowie, ks. Piotr Zagniński w Starych Bogaczowicach („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1968, R. 23, nr 1–2, s. 43–45), ks. Stanisław Jaremczuk w Michalicach, ks. Władysław Bochnak w Bogatyni (mianowany administratorem tamże), ks. Edward Hober w Rzęsinach (mianowany administratorem tamże), ks. Zygmunt Wall w Broczu, ks. Bonawentura Boryczka w Wilkszynie, ks. Ryszard Buko w Szalejowie, ks. Apoloniusz Dereń w Zwróconej-Bobolicach, ks. Ludwik Gilewski w Boguszowie, ks. Tadeusz Kaliciak w Miłoszycach, ks. Piotr Kwaśniewski w Ocicach, ks. Franciszek Michalec we Wrocławiu-Klecinie, ks. Wojciech Olszowski w Biedrzychowicach Górnych, ks. Mieczysław Ruciński w Stroniu Śląskim, ks. Florian Rumiński w Raciborowicach, ks. Stanisław Socha w Psarach-Małujo-wicach, ks. Jan Solarz w Dobromierzu, ks. Tadeusz Szopa w Złotnikach (mianowany wikariuszem w Grodziszczach), ks. Andrzej Szyler w Grudzach, ks. Ludwik Wittek w Gniechowicach, ks. Jan Zmora w Krosnowicach, ks. Jan Krych we Wrocławiu na Piasku, ks. Józef Tusiński w Łozinie, ks. Edward Wilk w Topoli („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1968, r. 23, nr 5–6, s. 137), ks. Paweł Lucyga w Wińsku (mianowany administratorem tamże), ks. Wojciech Nowak w Twardogórze (mianowany administratorem tamże), ks. Jan Grabiński w Proboszczowie, ks. Józef Grzyb w Rogoźnicy, ks. Jan Kisiel TCh w Bożnowicach, ks. Józef Mazur w Ostroszowicach, ks. Bronisław Owczarz w Leśnej, ks. Edward Taraszka w Chełmsku Śląskim, ks. Jan Wiczkowski w Urazie („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1969, R. 24, nr 3–4, s. 106), ks. Stanisław Draguła w Ścinawie Dolnej (mianowany administratorem tamże), ks. Wacław Gacek w Ziębicach (mianowany administratorem tamże), ks. Stanisław Socha w Psarach (mianowany administratorem tamże), ks. Stanisław Wacław w Wilkszynie (mianowany administratorem tamże), ks. Brunon Binkowski w Miłakowie, ks. Eugeniusz Golinowski w Miłakowie i w Małomicach, ks. Stanisław Grobek TJ w Kłodzku w parafii pw. Wniebowzięcia NMP, ks. Józef Kutrzeba w Lubiązu, ks. Jan Potępa w Niemczy, ks. Marian Prag w Bielawie Górnej, ks. Stanisław Siwiec w Strzegomiu,

parafiach. W rezultacie wszyscy mianowani wikariusze substytucji otrzymali później funkcję administratora parafii²³³. Powyższe pozwala uznać, że liczba 76 wikariatów eksponowanych przekazana w sprawozdaniu przez WdSW we Wrocławiu jest prawdopodobna. Trudno tylko określić, ilu wikariuszy substytutów pełniło swoje funkcje zgodnie z faktycznym ich przeznaczeniem, tj. zastępowali okresowo proboszcza (administratora parafii). Liczba mianowań wikariuszy substytutów na administratorów parafii w tej samej miejscowości lub w innych parafiach pozwala przypuszczać, że w przeważającej części przypadków wikariusze substytucji odgrywali inną rolę niż ta przewidziana w prawie kanonicznym. Po czerwcu 1969 r. kuria wrocławska nie publikowała już informacji na temat powoływania wikariuszy substytutów. Zaprzeszanie takich mianowań było zapewne polem rozporządzeń przez obie strony rozmów związanych z ostateczną organizacją struktur kościelnych na ZO i ustawowym uregulowaniem własności nieruchomości kościelnych na tym terenie.

W świetle danych kościelnych instytucja wikariusza pomocnika była wykorzystywana znacznie rzadziej niż wikariusza substytutu. Z informacji zawartych we „Wrocławskich Wiadomościach Kościelnych” wynika, że do 1969 r. mianowano 10 wikariuszy pomocników (1962 r. 2 nominacje²³⁴, 1964 r. 3 nominacje²³⁵, 1966 r. 2 nominacje²³⁶, 1968 r. 3 nominacje²³⁷,

ks. Stanisław Żyrkowski w Świątym (mianowany administratorem w Niemczech) („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1968, R. 23, nr 10, s. 248–250; „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1969, R. 24, nr 1, s. 22–23).

²³³ „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1968, R. 23, nr 5–6, s. 137. Administratorami zostali duchowni wymienieni w: „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1968, R. 23, nr 1–2, nawet mimo sprzeciwu WdSW we Wrocławiu, np. ks. Władysław Zaforymski, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1969, R. 24, nr 1, s. 22–23.

²³⁴ Ks. Wincenty Górski, wikariusz *dirigens in spiritualibus* w Konarach („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1962, R. 17, nr 1, s. 36), i ks. Jan Tympalski, wikariusz *dirigens* w Strzelinie („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1962, R. 17, nr 10–11, s. 324).

²³⁵ Ks. Wincenty Nowosielski we Wrocławiu-Księżu (mianowany administratorem tamże), ks. Jan Drab w Bielawie Górnej i ks. Edward Franczak w Gierałtowie, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1964, R. 19, nr 8, s. 193–195.

²³⁶ Ks. Ryszard Jakubowski w Gaworzycach i ks. Henryk Krajewski w Wierzbicach, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1966, R. 21, nr 1, s. 58. W następnym roku ks. Krajewski został mianowany administratorem parafii w Gaworzycach, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1967, R. 22, nr 8–9, s. 194.

²³⁷ Ks. Kazimierz Malinos, zwolniony z obowiązków wikariusza *dirigensa* we Wrocławiu-Sołtysowicach i skierowany do parafii w Kamiennej Górze (jego nominacja na wikariusza

1969 r. 1 nominacja²³⁸). Tego typu nominacji zaprzestano, podobnie jak w przypadku wikariuszy substytutów, po czerwcu 1969 r. Podkreślić należy, że poza przypadkiem ks. Sznipa, któremu dokooptowano ks. Zbigniewa Pietrzaka jako wikariusza dirigensa, trudno wymienić pozostałych księży pozytywnych, którym przydzielono wikariuszy dirigensów, o czym informowano w sprawozdaniu WdSW we Wrocławiu za 1969 r. W przypadku ks. Gilewskiego sprawa była jeszcze bardziej skomplikowana – w 1968 r. sam został bowiem mianowany wikariuszem substytutem w Boguszowie (według WdSW we Wrocławiu przesunięcie ks. Gilewskiego do Boguszowa było formą represji ze strony władz kościelnych).

Polityka personalna abp. Kominka w omawianym okresie nie była więc tak jednoznaczna, jak by to wynikało z informacji WdSW we Wrocławiu. Część stanowisk obsadzano poza d.o.o.s.k., chcąc oczywiście obejść przepisy i uwolnić się od nadzoru administracji wyznaniowej, ale w wielu przypadkach działania władz kościelnych miały odmienny od zakładanego przez urzędników cel i płynęły z potrzeb natury organizacyjnej.

3.2. Polityka fiskalna wobec Kościoła katolickiego

Oprócz obsady stanowisk kościelnych drugim istotnym filarem polityki wyznaniowej WdSW we Wrocławiu wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku były sprawy finansowe, rozumiane jako narzędzia natury fiskalnej (inne instrumenty finansowe zostały omówione w częściach dotyczących spraw majątkowych, kościelnego mienia poniemieckiego na ZO oraz instrumentów wpływu na duchownych). W kreowaniu postawy

dirigensa musiała nastąpić wcześniej, ale brak informacji na ten temat), ks. Stanisław Draguła, wikariusz dirigens w Ścinawce Dolnej („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1968, R. 23, nr 1–2, s. 43–45), ks. Zbigniew Pietrzak, wikariusz dirigens w Wawrzeńczycach (przydzielony do ks. Sznipa, o którego sytuacji materialnej raportował WdSW we Wrocławiu w omawianym wyżej sprawozdaniu z działalności za 1969 r.) („Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1968, R. 23, nr 10, s. 248).

²³⁸ Ks. Rudolf Zubik, wikariusz dirigens w Barkowie, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1969, R. 24, nr 1, s. 22. W tym roku dotychczasowy wikariusz dirigens w Strzelinie ks. Jan Tympalski został administratorem tej parafii. Wynika z tego, że funkcję wikariusza pomocnika w Strzelinie pełnił ponad 7 lat, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1969, R. 24, nr 3–4, s. 106.

duchownych Kościoła katolickiego bardzo dużą rolę odgrywały polityka podatkowa i zbiórki publiczne.

Przez cały okres Polski Ludowej osoby duchowne zaliczano do grona podatników podatku dochodowego, którzy nie są przychylnie traktowani przez władze państwowe²³⁹. Do 1957 r. duchowni wszystkich wyznań na podstawie par. 2 Rozporządzenia Ministra Skarbu z dnia 5 lipca 1949 r. o obowiązku prowadzenia ksiąg podatkowych przez duchownych²⁴⁰ mieli obowiązek prowadzić księgę podatkową nr 11, w której najpóźniej w następnym dniu po zaistnieniu zdarzenia powinni wpisać przychody w pieniądzu i naturze związane ze sprawowaniem obrzędów religijnych, działalnością duszpasterską czy inną działalnością zaspokajającą potrzeby religijne wiernych. Opodatkowanie duchownych według tej zasady było przedmiotem ciągłych sporów między władzą kościelną a państwową. Zmiana w tej sferze nastąpiła na fali odwilży październikowej – na posiedzeniu tzw. Podkomisji Podatkowej KWPRE 6 grudnia 1956 r. ustalono odejście od księgi podatkowej nr 11²⁴¹. Zryczałtowaną formę opodatkowania przychodów osób duchownych Ministerstwo Finansów wprowadziło 5 czerwca 1957 r.²⁴², poprzednie rozporządzenie w tej sprawie zostało uchylone przez par. 7 Rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 24 marca 1959 r. w sprawie prowadzenia ksiąg rachunkowych przez kościoły i inne związki wyznaniowe²⁴³. Wyłączeniu z powyższych obowiązków podlegali duchowni, którzy płacili podatek od wynagrodzenia. Zaliczali się do nich ci, którzy osiągalni jeden dochód z zatrudnienia w instytucjach państwowych lub kościelnych (kuria, seminarium itp.)²⁴⁴. Odrębną kwestię stanowiło dyskrecjonalne stosowanie przez administrację wyznaniową (wojewódzką i centralną) wszelkiego rodzaju ulg i zwolnień podatkowych, a także rygorystyczna interpretacja przepisów skarbowych w zależności od postawy konkretnego duchownego lub instytucji kościelnej. Używanie

²³⁹ T. Stanisławski, *Finansowanie instytucji wyznaniowych ze środków publicznych w Polsce*, Lublin 2011, s. 40.

²⁴⁰ Dz.U. 1949, nr 40, poz. 292.

²⁴¹ T. Stanisławski, *Finansowanie instytucji wyznaniowych...*, s. 41.

²⁴² *Ibidem*.

²⁴³ Dz.U. 1959, nr 23, poz. 150.

²⁴⁴ T. Stanisławski, *Finansowanie instytucji wyznaniowych...*, s. 42.

tych narzędzi było pozbawione podstaw merytorycznych, opierało się na kryteriach pozaprawnych²⁴⁵.

UdSW interesował się wysokością dochodów osiąganych przez jednostki organizacyjne Kościoła katolickiego. W lipcu 1959 r. w tajnym piśmie polecił kierownikom wydziałów do spraw wyznań oszacować i opracować zestawienie przychodów kościelnych osób prawnych, zakonów i duchownych²⁴⁶ (odpowiedź kierownika WdSW we Wrocławiu nie została odnaleziona podczas kwerendy archiwalnej)²⁴⁷. Sprawa kontroli stanu posiadania jednostek organizacyjnych Kościoła katolickiego pojawiała się też w późniejszym okresie. W 1962 r. wydziały do spraw wyznań miały ponownie przygotować zestawienie przychodów kościelnych jednostek organizacyjnych i osób duchownych²⁴⁸.

W zachowanych w dokumentacji UdSW „Wnioskach dotyczących wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rz[ymsko]katolickiego Kościoła”²⁴⁹ z 1961 r. znalazły się zalecenia dotyczące stosowania przez wydziały do spraw wyznań narzędzi z zakresu polityki fiskalnej, której elastyczność, jak twierdził autor dokumentu, jest jednym z najważniejszych elementów podporządkowania i rozwarstwienia kleru. W wytycznych polecano: ściśle współpracować z wydziałami finansowymi, służyć im pomocą w określaniu źródeł dochodów i wymiarów podatkowych, prowadzić i aktualizować dwa razy w roku wykazy wymiarów podatkowych i stopień ich realizacji w stosunku do wszystkich kościelnych osób prawnych i fizycznych. Organy administracji wyznaniowej miały również kłaść nacisk na stosowanie polityki fiskalnej uwzględniającej

²⁴⁵ *Idem*, *Wykorzystanie opodatkowania Kościoła...*, s. 263–270.

²⁴⁶ AIPN Wr, 291/5, Tajne pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha do WdSW we Wrocławiu (nr 231/tj./59), 1 VII 1959 r., k. 29. W piśmie zabroniono kierownikom wydziałów do spraw wyznań wzywania duchownych w celu uzupełniania brakujących informacji. Zalecano ich zbieranie na poziomie powiatów.

²⁴⁷ *Ibidem*, Zestawienie sporządzone przez kierownika WdSW PMRN we Wrocławiu Antoniego Michalaka, k. 30–58. Z zestawienia wynikało, że przychody z tacy za 1958 r. wynosiły ok. 1 624 400 zł, przychody WSD i innych zakładów – 725 000 zł, a łączny przychód kurii – 428 000 zł.

²⁴⁸ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Sporządzone przez anonimowego autora tezy na naradę kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 28 XII 1961 r., b.d., k. 107. Stan majątkowy miano ustalić na dzień 1 III 1962 r. Podczas kwerendy archiwalnej nie natrafiono jednak na pismo WdSW we Wrocławiu w tej sprawie.

²⁴⁹ *Ibidem*, k. 114–123.

podział na księży pozytywnych i negatywnych. W obawie przed skuteczną egzekucją zalecano, aby wymiar podatku nie był zbyt wysoki, a samą egzekucję administracyjną stosować tylko w ostateczności, jeżeli inne metody nie przynosiły rezultatu²⁵⁰. Egzekwowanie należności duchowieństwa leżało w gestii SB. Zgodnie ze sprawozdaniem szefa wrocławskiej SB za drugi kwartał 1960 r. łączne zadłużenie duchowieństwa z terenu województwa wrocławskiego wynosiło ponad 6 mln zł, ale efekty ściągania należności były nikłe, ponieważ duchowni nie mieli ruchomości, które można byłoby zająć²⁵¹.

Kwestia ksiąg inwentarzowych, które miały za zadanie przede wszystkim ujawnić stan majątkowy poszczególnych parafii lub innych instytucji kościelnych, wywoływała ciągle zatargi na linii administracja państwowa – Kościół katolicki. Obowiązek ich prowadzenia oprócz ksiąg rachunkowych został nałożony na kościelne osoby prawne i zakony Rozporządzeniem Ministra Finansów z dnia 20 lutego 1962 r. w sprawie prowadzenia ksiąg przez kościelne osoby prawne oraz zakony i kongregacje duchowne²⁵² (uchylającym poprzednie rozporządzenie z 1959 r.). Zgodnie z jego par. 14 pkt 1 księgi inwentarzowe powinny być prowadzone dla następujących rodzajów składników majątku ruchomego i nieruchomego: nieruchomości gruntowych i budynkowych, przedmiotów kultu religijnego (trwałego użytku), przedmiotów i urządzeń przedsiębiorstw, inwentarza żywego i martwego gospodarstw rolnych oraz innych ruchomości, a wpisy zawierać m.in.: numer inwentarzowy, datę nabycia, wartość oraz ewentualnie datę wykreślenia z księgi i przyczynę wykreślenia.

Obowiązek prowadzenia ksiąg inwentarzowych był postrzegany przez Kościół jako potencjalne narzędzie represji o charakterze fiskalnym, dlatego zachęcał on do niestosowania się do niego. Z takim apelem wystąpił także ks. kanonik Jan Kiwacz, dyrektor Wydziału Finansowego kurii wrocławskiej podczas konferencji rejonowej księży we Wrocławiu w dniu 20 listopada 1965 r.²⁵³ Według relacji miał on bardzo

²⁵⁰ *Ibidem*, k. 117–118.

²⁵¹ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL...*, s. 334.

²⁵² Dz.U. 1962, nr 18, poz. 77.

²⁵³ AAN, UdSW, Wydział Rzymskokatolicki, 78/59, Sprawozdanie z przebiegu konferencji rejonowej duchowieństwa miasta Wrocławia sporządzone przez kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka, 13 XII 1965 r., k. 6.

przekonująco nawoływać do nieprowadzenia ksiąg inwentarzowych i nieujawniania, co zostało zakupione na potrzeby parafii. Usłuchanie go potwierdza analiza działalności WdSW we Wrocławiu za 1965 r.²⁵⁴ Skórczyński wskazał w niej, że podatek dochodowy od kościelnych osób prawnych naliczano sporadycznie, ponieważ podstawa jego wymiaru, tj. księgi prowadzone przez te jednostki, zazwyczaj nie wykazywała żadnego dochodu.

Także egzekwowanie przez administrację państwową obowiązku prowadzenia ksiąg inwentarzowych napotykało poważne problemy. W 1965 r., według danych WdSW we Wrocławiu, na 198 domów zakonnych i 467 parafii zobowiązanych do prowadzenia ksiąg robiły to 3 zakony i 43 parafie. W sumie nałożono 43 kary administracyjne na łączną kwotę 32 tys. zł, z czego w drodze egzekucji zrealizowano dwie²⁵⁵. W ocenie kierownika WdSW we Wrocławiu polityka fiskalna nie była w tym czasie w pełni wykorzystana do rozwarstwienia kleru, m.in. z powodu problemów z egzekwowaniem nałożonych kar pieniężnych. Postulował on wprowadzenie kary usunięcia duchownego ze stanowiska kościelnego (przynoszącego dochód) za uporeczywe niewywiązywanie się z obowiązków podatkowych na wzór stosowanej w przypadku innych podatników gospodarki nieuspołecznionej, którym w określonych warunkach odmawiano wydania uprawnień do wykonywania danego zawodu czy rzemiosła²⁵⁶.

Odnosnie do ksiąg inwentarzowych głos zabrał także Episkopat Polski. W Komunikacie do wiernych w sprawie punktów katechetycznych i ksiąg inwentarzowych wydanym w Warszawie 12 września 1967 r.²⁵⁷ stwierdził, że władze państwowe przepisami dotyczącymi obowiązku prowadzenia ksiąg inwentarzowych (bardzo drobiazgowo ewidencjonujących sprzęty liturgiczne, szaty, krzyże itp. i dających władzom państwowym prawo urzędowego kontrolowania tych sprzętów

²⁵⁴ AIPN Wr, 291/3, Analiza działalności WdSW PWRN we Wrocławiu w 1965 r., 11 XII 1965 r., k. 211–226.

²⁵⁵ *Ibidem*, k. 213.

²⁵⁶ *Ibidem*.

²⁵⁷ AAN, UdSW, 80/25, Odpis komunikatu do wiernych wystosowanego przez Episkopat w Warszawie w sprawie punktów katechetycznych i ksiąg inwentarzowych w dniu 12 IX 1967 r., b.d., k. 124–125.

w kościołach) dokonały zamachu na rzeczy święte. Uznał, że nie może biernie poddać się zarządzeniom finansowym w tym zakresie, i wezwał do modlitwy za kapłanów niesprawiedliwie karanych za niedopełnienie nałożonych na nich obowiązków²⁵⁸.

Rzeczywiście głównym celem wprowadzenia ksiąg inwentarzowych, będących elementem ewidencji majątku kościelnego, było dostarczenie władzy państwowej informacji o faktycznym stanie posiadania Kościoła katolickiego w Polsce. Wiedza ta miała posłużyć administracji wyznaniowej jako narzędzie do prowadzenia polityki państwa. Wydaje się jednak, że opór strony kościelnej był związany nie tylko z obawą przed kolejną falą represji, w tym fiskalnych, lecz także z niechęcią strony kościelnej do ewidencjonowania i ujawniania majątku. Ostatecznie kwestia spornych ksiąg inwentarzowych została rozwiązana przez Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 21 lipca 1976 r. w sprawie prowadzenia ksiąg przez kościelne jednostki organizacyjne oraz zakony²⁵⁹, które zniosło obowiązek prowadzenia przez kościelne osoby prawne i jednostki zakonne ksiąg inwentarzowych.

Zbiórki publiczne organizowane przez władze kościelne były kolejnym elementem działalności administracji wyznaniowej mającej kreować właściwe postawy wśród duchowieństwa. Zgodnie z kompetencjami wydziałów do spraw wyznań wskazanymi przez UdSW w 1962 r., prowadzenie zbiorów należało do obszaru, który był nadzorowany i koordynowany właśnie przez te wydziały z innymi jednostkami organizacyjnymi prezydów wojewódzkich rad narodowych²⁶⁰.

²⁵⁸ Karanie przez władze państwowe duchownych nieprowadzących ksiąg inwentarzowych było wprost zaliczane przez administrację wyznaniową do działalności represyjnej w stosunku do księży prezentujących wrogą postawę wobec państwa. W sprawozdaniu WdSW PRN m. Wrocławia z działalności za 1967 r. jego kierownik Antoni Michalak poinformował UdSW, że w związku z nieprowadzeniem ksiąg inwentarzowych ukarano łącznie 12 księży i 1 zakonnicę (przełożoną domu). Kary grzywny wahały się od 200 do 2000 zł, AAN, UdSW, Wydział Rzymskokatolicki, 82/30, Ściśle poufna informacja sporządzona przez WdSW PRN m. Wrocławia w sprawie działalności Wydziału w 1967 r. i zamierzeń w 1968 r., b.d., k. 11.

²⁵⁹ Dz.U. 1976, nr 27, poz. 158. Rozporządzenie uchyliło w całości rozporządzenie z 1962 r. i przewidywało obowiązek prowadzenia tylko ksiąg rachunkowych z dość szerokim katalogiem zwolnień.

²⁶⁰ Zob. rozdział V, podrozdział 5.1.

Zasady organizowania zbiorok publicznych były określone przez Ustawę z dnia 15 marca 1933 r. o zbiorokach publicznych²⁶¹ znowelizowaną Dekretem z dnia 28 lipca 1948 r. w sprawie zmiany ustawy o zbiorokach publicznych²⁶². Zgodnie z art. 1 tej ustawy wszelkie publiczne zbieranie ofiar w pieniądzu lub naturze na określony z góry cel wymagało uprzedniego zezwolenia władz państwowych. Artykuł 13 lit. a i b spod obowiązku uzyskania zezwolenia wyłączał: zbiórki na cele religijne organizowane w obrębie zabudowań i pomieszczeń służących wyłącznie „służbie Bożej” oraz zbiórki związane z celami i tradycjami religijnymi uznawanych przez państwo związków wyznaniowych, jeżeli były prowadzone poza ich zabudowaniami i pomieszczeniami przez władze lub organy tych związków albo osoby imiennie zaproszone do uczestnictwa w nich, oraz jeżeli zbiórki te odbywały się zgodnie z miejscową tradycją lub w bezpośredniej łączności z obrzędami religijnymi. W toku nowelizacji z 28 lipca 1948 r. pozostawiono możliwość organizowania bez zezwolenia zbiorok publicznych na cele religijne w obrębie zabudowań i pomieszczeń służących wyłącznie „służbie Bożej”. Zatem osoby duchowne mogły zbierać ofiary bez zezwolenia jedynie w kościołach, kaplicach i innych miejscach kultu. Pojawił się więc problem innych tradycyjnych ofiar składanych przez wiernych, np. podczas wizyt duszpasterskich, procesji Bożego Ciała itp.²⁶³

Zbiórki publiczne podlegały ciągłemu monitorowaniu przez władze państwowe. Informacje na ten temat można znaleźć w raportach RdSW w innych województwach²⁶⁴. Ze sprawozdań w województwie wrocławskim za rok 1953 wynika, że w większości przypadków nie było problemów z prowadzeniem przez duchowieństwo zbiorok publicznych niezgodnych z prawem, tj. bez stosownego zezwolenia lub poza ob-

²⁶¹ Dz.U. 1933, nr 22, poz. 162. Ustawa ta po nowelizacji obowiązywała do 2014 r.

²⁶² Dz.U. 1948, nr 36, poz. 250.

²⁶³ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/7, Odpis protokołu z konferencji dekanalnej w Nowej Rudzie zorganizowanej w dniu 15 II 1960 r., k. 9. Podczas odprawy dekanalnej księży w Nowej Rudzie omawiano sprawę grzywny nałożonej na ks. Tadeusza Łączyńskiego za przyjmowanie ofiary od wiernych podczas wizyty duszpasterskiej oraz na ks. Szczepana Sadowego za zbiórkę podczas procesji.

²⁶⁴ Por. L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 258–261.

rębem pomieszczeń służących celom religijnym²⁶⁵. Zbiórki publiczne organizowały głównie osoby świeckie poza budynkami kultu. W 1953 r. zbiórkę na malowanie kościoła na terenie Osetnicy (powiat złotoryjski) ogłosiła Bronisława Podgórska. W związku z tym skierowano wniosek o jej ukaranie w trybie administracyjnym²⁶⁶. Na terenie Kuźnicy Czeszyckiej (powiat milicki) jedna z zakonnic zbierała datki na katedrę we Wrocławiu. Została ukarana w trybie administracyjnym²⁶⁷. Czasem stopień szczegółowości tych informacji był kuriozalny. RdSW PPRN w Bolesławcu w marcu 1954 r. donosił, że generalnie większych zbiórek nie odnotowano, natomiast jedna z zakonnic zorganizowała zbiórkę na kwiaty z okazji imienin ks. dziekana Józefa Tomaszewskiego²⁶⁸. W listopadzie 1954 r. referat w Bolesławcu odnotował kolejną „nielegalną zbiórkę” zorganizowaną przez dwóch pracowników PGR-u w Iwanach, którzy kwestowali na mszę św. Jak to ujął referent, sprawa „została szybko zlikwidowana”²⁶⁹. W 1954 r. na terenie powiatu milickiego osoby duchowne nie organizowały zbiórek publicznych, zarejestrowano jedną zbiórkę prowadzoną „po domach przez dewotki” w związku z przeniesieniem ks. Stanisława Sarneckiego. Osoby odpowiedzialne za to zostały ukarane przez Referat Karno-Administracyjny PPRN²⁷⁰. W powiecie lwóweckim odnotowano zorganizowane przez osoby świeckie zbiórki, mające na celu: postawienie krzyża przydrożnego, zakup figur do kapliczki oraz zakup obrazu do kościoła i remont kościoła. Ciekawą zbiórkę zarejestrowano na terenie zakładu produkującego meble w Gryfowie Śląskim. Jedna z jego pracownic zebrała 200 zł na mszę św. w intencji poprawy płacy i warunków pracy w zakładzie. Łącznie na terenie powiatu lwóweckiego

²⁶⁵ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdania z działalności referatów do spraw wyznań w województwie wrocławskim za 1953 r., *passim*.

²⁶⁶ *Ibidem*, k. 54.

²⁶⁷ *Ibidem*, k. 115.

²⁶⁸ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/27, Sprawozdanie RdSW PPRN w Bolesławcu za pierwszy kwartał 1954 r., 31 III 1954 r., k. 8. Ks. Józef Tomaszewski, sklasyfikowany jako ksiądz pozytywny, był członkiem OKK i FJN, brał udział w akcjach społecznych popierających władze państwowe.

²⁶⁹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/28, Sprawozdanie RdSW PPRN w Bolesławcu za czwarty kwartał 1954 r., 31 XII 1954 r., k. 7.

²⁷⁰ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/27, Pismo RdSW PPRN w Miliczu do SRdSW we Wrocławiu (nr 29/tjn/54) wraz ze sprawozdaniem za pierwszy kwartał 1954 r., 14 IV 1954 r., k. 13.

w wymienionych zbiórkach zebrano kwotę 4080 zł. Autor informacji nie podał, czy zebrane pieniądze zostały skonfiskowane, a inicjatorzy zbiórki ukarani w jakikolwiek sposób²⁷¹. W Jaworze ks. Bronisław Wojtera otrzymał karę grzywny w wysokości 1000 zł za przeprowadzenie nielegalnej zbiórki publicznej²⁷².

Kwestia zbiórek publicznych pojawiała się też przy okazji kontroli przebiegu wizyt duszpasterskich w domach wiernych, odbywających się tradycyjnie po świętach Bożego Narodzenia. W grudniu 1960 r. UdSW wydał wytyczne dotyczące przeprowadzenia rozmów z przedstawicielami kurii biskupich w sprawie zbliżającego się okresu wizyt duszpasterskich²⁷³. W rozmowach tych miano wskazywać na przypadki naruszenia przepisów prawa podczas chodzenia po kolędzie, w tym zbierania datków od wiernych. Wydaje się jednak, że terenowa administracja wyznaniowa podchodziła nieco łagodniej do kwestii ofiar składanych podczas wizyt duszpasterskich. Nie zachowała się w tej sprawie informacja WdSW we Wrocławiu, ale jego odpowiednik w PRN m. Wrocławia w sprawozdaniu z przebiegu wizyt duszpasterskich na terenie miasta Wrocławia²⁷⁴ opisał dwa przypadki „nachodzenia” obywateli podczas kolędy. W konkluzji tego sprawozdania odnotowano, że „według opinii tu[ejszego] kleru i otrzymanych oświadczeń niektórych księży bardzo się zmniejszyła ofiarność wiernych”²⁷⁵. Sprawa zbierania ofiar podczas wizyt duszpasterskich nie została natomiast poruszona podczas rozmowy przeprowadzonej z kanclerzem kurii wrocławskiej.

W 1964 r. nacisk położono na wzmożoną kontrolę zbiórek publicznych prowadzonych przez duchowieństwo w poszczególnych powiatach. Takie założenia znalazły się w planach pracy przesłanych do WdSW we Wrocławiu, m.in. przez prezydów powiatowych rad narodowych:

²⁷¹ AIPN Wr, 291/4, Załącznik nr 1 do pisma kierownika Wydziału Spraw Wewnętrznych PPRN w Lwówku Śląskim Zdzisława Jurczyka do WdSW we Wrocławiu (nr 03/16/64), 7 II 1964 r., k. 218.

²⁷² *Ibidem*, Plan zabezpieczenia państwowej polityki wyznaniowej w powiecie jaworskim przy piśmie KP MO w Jaworze do WdSW we Wrocławiu (nr RJA-0113/64), 6 II 1964 r., k. 264.

²⁷³ AIPN Wr, 291/1, Pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha do WdSW we Wrocławiu (nr 1006/tj./60), 20 XII 1960 r., k. 132–133.

²⁷⁴ *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka do UdSW, 13 III 1961 r., k. 140–142.

²⁷⁵ *Ibidem*, k. 142.

w Dzierżoniowie²⁷⁶, Nowej Rudzie²⁷⁷, we Wrocławiu (powiat ziemski)²⁷⁸, w Kamiennej Górze²⁷⁹. We wszystkich informowano, że nielegalne zbiórki publiczne, np. na rzecz remontów kapliczek przydrożnych itp., cały czas się odbywają, a w zdecydowanej większości organizują je osoby świeckie. Jak wynika z powyższej analizy, takie przypadki były zgodne z obowiązującym prawem, tj. podlegały wyłączeniu z obowiązku uzyskania uprzedniego zezwolenia władz państwowych.

4. Podsumowanie

Zaangażowanie administracji wyznaniowej w politykę państwa wobec Kościoła katolickiego miało charakter wielopłaszczyznowy. Z bogatego materiału archiwalnego (wykazującego się pewnymi lukami spowodowanymi brakowaniem wytworzonej dokumentacji, głównie w latach osiemdziesiątych) wyłania się obraz działania WdSW we Wrocławiu, które wykraczało poza prawo. Umożliwiały to przepisy skonstruowane tak, aby pozostawiać duże pole do interpretacji. Dodatkowo WdSW we Wrocławiu był mocno osadzony w strukturach partii za sprawą łączenia przez jego kierowników funkcji i zadań wykonywanych w ramach administracji państwowej z funkcjami wykonywanymi w ramach partii. Posiedzenia zespołu partyjnego ds. kleru przy KW PZPR we Wrocławiu, który podejmował najważniejsze decyzje dotyczące realizacji polityki wobec Kościoła katolickiego w województwie wrocławskim, są tego najlepszym przykładem.

SRdSW we Wrocławiu u zarania swojej działalności stanął wobec problemu tymczasowości administracji wyznaniowej. Głównym jego

²⁷⁶ AIPN Wr, 291/4, Plan pracy w zakresie działalności kleru w powiecie dzierżoniowskim na rok 1964 przesłany wraz z pismem PPRN w Dzierżoniowie do WdSW we Wrocławiu (nr 03/2/64), 21 I 1964 r., k. 102.

²⁷⁷ *Ibidem*, Plan zabezpieczenia polityki państwa w zakresie spraw wyznaniowych w powiecie noworudzkim przesłany wraz z pismem PPRN w Nowej Rudzie do WdSW we Wrocławiu (nr 2/1/64), 7 II 1964 r., k. 126.

²⁷⁸ *Ibidem*, Powiatowy plan działalności organizacyjnej i administracyjnej władz powiatu wrocławskiego w stosunku do kleru (nr 103/17/64), 20 II 1964 r., k. 294.

²⁷⁹ *Ibidem*, Plan działania organów PPRN w Kamiennej Górze w 1964 r. przesłany wraz z pismem przewodniczącego PPRN w Kamiennej Górze Eugeniusza Kotasia do WdSW we Wrocławiu (nr 05/1/64), 12 II 1964 r., k. 408.

zadaniem w tym zakresie było ustabilizowanie pozycji ks. Kazimierza Lagosza – wikariusza kapitulnego we Wrocławiu wybranego pod naciskiem władz, którego duchowieństwo często pomijało w hierarchii kościelnej, konsultując się bezpośrednio z prymasem Wyszyńskim. Przybycie do Wrocławia bp. Kominka w 1956 r. i kolejne zmiany w pozycji prawnokanonicznej ks. Lagosza jako rządcy diecezji nie zostały bezpośrednio śladu w badanej dokumentacji. Wydaje się, że kwestie te były rozstrzygane na wyższym poziomie, bez merytorycznego wkładu WdSW we Wrocławiu.

Przeobrażenia polityki wyznaniowej spowodowane kryzysami politycznymi lat pięćdziesiątych i powrót do ostrzejszego kursu na początku lat sześćdziesiątych znalazły swoje odzwierciedlenie w działaniach WdSW we Wrocławiu. Potwierdza to materiał archiwalny wytworzony zarówno przez Wydział, jak i przez UdSW. Wypowiedziane na naradzie kierowników wydziałów do spraw wyznań we Warszawie w dniu 27 lutego 1957 r. słowa kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego, który stwierdził, że władze popełniły błąd, „zbyt rygorystycznie ograniczając wolność wykonywania praktyk religijnych”, były znamienne. Szybko jednak poszły w niepamięć – w 1961 r. za sprawą zdecydowanych i często skutecznych działań WdSW we Wrocławiu np. usuwano religię ze szkół, blokowano niewygodnych dla władzy kandydatów na stanowiska administratorów parafii czy próbowano rozbijać duchowieństwo przez tworzenie, wzmacnianie i utrzymywanie za wszelką cenę w jego łonie grup separatystycznych, tzw. księży patriotów. Często działania te nie wynikały z przepisów prawa powszechnie obowiązującego, lecz miały charakter dyrektyw przekazywanych w wewnętrznych okólnikach, instrukcjach czy ustnie na odprawach administracji wyznaniowej. Taki stan rzeczy powodował, że podstawy prawne działań WdSW we Wrocławiu były trudne do wskazania lub wadliwe z punktu widzenia dzisiejszych standardów działania administracji państwowej: zbyt ogólne, nadinterpretowane, celowo interpretowane niezgodnie z aktami wyższego rzędu lub otwarcie ignorowane. W skrajnych przypadkach WdSW we Wrocławiu prowadził działania o charakterze quasi-wywiadowczym (polecenia dyskretne go zeznania w stanie majątkowym lub dyskretne go zbierania informacji).

Istotną rolę w kreowaniu polityki wyznaniowej na terenie województwa wrocławskiego odgrywała szeroko rozumiana statystyka kościelna.

Rozbudowana do bardzo dużych rozmiarów i nieograniczająca się do suchych danych urosła do rangi jednego z najważniejszych zadań WdSW we Wrocławiu. To na podstawie zebranych informacji przygotowywał on sprawozdania dla centrali, propozycje działań, podejmował przedsięwzięcia mające na celu skuteczne realizowanie dyrektyw polityki wyznaniowej czy klasyfikował duchownych według trzech grup (pozytywni, negatywni, umiarkowani). Rozbijanie jedności duchowieństwa przez wspieranie tzw. księży patriotów (pozytywnych) oraz stosowanie instrumentów wpływu, nacisku i represji wobec księży negatywnych należy uznać za działania niezgodne z prawem i niemające oparcia w prawnie określonym zakresie kompetencji WdSW we Wrocławiu.

Szeroki system instrumentów wpływu o charakterze prawnym i pozaprawnym (głównie finansowym) miał za zadanie budowanie grupy duchownych przychylnych władzy państwowej. Instrumentami tymi administracja wyznaniowa posługiwała się, wykorzystując rozszerzającą lub zawężającą wykładnię przepisów prawa w sposób zupełnie dowolny, w zależności od tego, jaką reakcję lub zachowanie konkretnego duchownego chciano osiągnąć. Przez cały okres funkcjonowania SRdSW we Wrocławiu w jego planach pracy przewijały się opracowania dotyczące działań represyjnych wobec kurii wrocławskiej lub duchownych niemających zamiaru podporządkować się polityce władz państwowych. O instrumentach represji urzędnicy mówili wprost podczas wewnętrznych narad organizowanych przez UdSW w Warszawie lub w pismach wytworzonych na użytek wewnętrzny (sprawozdaniach, meldunkach, planach pracy, często o charakterze tajnym lub ściśle tajnym). Wśród form nacisku znajdowały się takie, które miały m.in. wspomóc budowę ruchu księży „patriotów” (pozytywnych) i utrzymać jego aktywność. W tym zakresie wysiłki SRdSW we Wrocławiu nie przynosiły jednak zakładanych efektów. Według danych w 1952 r. 15 proboszczów sklasyfikowano jako księży „patriotów”, 44 – pozytywnych, 33 – negatywnych i 36 – nierozpoznanych. W roku 1962 do pozytywnych zaliczono 57 proboszczów, do umiarkowanych – 180, do negatywnych – 97, a do nierozpoznanych – 42. Procentowo udział księży pozytywnych w stosunku do reszty zmniejszył się w ciągu 10 lat z 41 do 15 proc., by w kolejnych latach spaść poniżej 10 proc. WdSW we Wrocławiu przyznawał także, że nie potrafił ochronić księży pozytywnych przed polityką personalną kurii, zmierzającą

do ograniczenia ich roli w instytucjach kościelnych. Nie udało się mu to mimo prób nacisku fiskalnego podejmowanych ze strony wydziałów finansowych prezydów powiatowych rad narodowych.

Pod koniec lat sześćdziesiątych WdSW we Wrocławiu w prowadzonej przez siebie polityce wyznaniowej porażki notował coraz częściej. Jego kierownik Skórczyński zdawał sobie sprawę, że instrumenty finansowe pozytywne przynosiły skutek odwrotny do założonego i nie przyciągały do współpracy księży zaangażowanych ideologicznie, lecz skuszonych perspektywą poprawy bytu materialnego. Coraz więcej duchownych odmawiało stawienia się na indywidualne rozmowy, jeżeli nie otrzymało wezwania w trybie k.p.a. Organizowane do tej pory w terenie gremialne spotkania księży z przedstawicielami administracji wyznaniowej z powodu zakazu Episkopatu też miały niższą frekwencję. Należy odnotować, że wbrew tym tendencjom w 1969 r. WdSW we Wrocławiu odbył 620 rozmów indywidualnych z księżmi w różnych sprawach, ich efektywność jest jednak trudna do określenia. Z punktu widzenia administracji wyznaniowej sytuację pogorszyła jeszcze ustawa z 1971 r., regulująca kwestię własności poniemieckich majątków kościelnych na ZO. Uwłaszczenie Kościoła katolickiego przyniosło kolejne wzmocnienie pozycji duchownych w stosunku do administracji wyznaniowej.

Istotną rolę w działalności WdSW we Wrocławiu odgrywała polityka obsadzania stanowisk kościelnych i wpływ, jaki Wydział wywierał na tę procedurę. Cezurą czasową jego skuteczności w tej materii był 1956 r. Wówczas dyrektor UdSW ogłosił koniec administrowania Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi. W związku ze zmianami politycznymi działania organów administracji wyznaniowej miały się ograniczyć do nadzoru nad najistotniejszymi z punktu widzenia państwa sprawami z zakresu działalności społecznej, oświatowej i spraw majątkowych. Również w tych sferach z biegiem lat skuteczność WdSW we Wrocławiu malała. Chociaż cały czas stosowano „sztywną” politykę nominacyjną i tworzenia nowych parafii, to kuria wrocławska zaczęła obsadzać stanowiska kościelne poza ścieżką określoną w d.o.o.s.k., tworząc wikariaty eksponowane i mianując wikariuszy substytutów. WdSW we Wrocławiu nie potrafił temu przeciwdziałać i nie był w stanie zrobić nic poza utartymi już planami represji. Wydane decyzje, nakazujące likwidację 76 nielegalnych w ocenie władz wikariatów eksponowanych, zostały

przez stronę kościelną zignorowane, co więcej, zdarzały się przypadki mianowania administratorów wbrew negatywnym opiniom WdSW we Wrocławiu. W związku z powyższym należy przyjąć, że organ administracji wyznaniowej w dziedzinie polityki obsadzania stanowisk kościelnych poniósł całkowitą klęskę.

Próba ściślejszego nadzoru fiskalnego nad jednostkami Kościoła katolickiego wprowadzona w 1962 r. w postaci tzw. ksiąg inwentarzowych także okazała się nieskuteczna. Administracja wyznaniowa nie działała w tym zakresie bezpośrednio. Merytorycznie odpowiedzialne za kontrolowanie przestrzegania przepisów podatkowych były bowiem wydziały finansowe prezydentów powiatowych rad narodowych, ale WdSW we Wrocławiu odgrywał nieoficjalnie rolę organu administracji współdecydującego o prowadzonej przez organy podatkowe polityce (zgodnie z instrukcjami w tym zakresie, wszystkie decyzje dotyczące kościołów i innych związków wyznaniowych powinny być konsultowane z WdSW we Wrocławiu). Duży opór władz kościelnych przed wprowadzeniem ksiąg inwentarzowych i ewidencjonowaniem majątku ruchomego wynikał z uzasadnionej obawy, że wiedza ta zostanie wykorzystana do celów polityki wyznaniowej państwa. Ze względu na niski odsetek jednostek prowadzących księgi instrument ten nie mógł być stosowany przez WdSW we Wrocławiu w pełni (w 1965 r. na 198 domów zakonnych i 467 parafii, księgi prowadziły odpowiednio 3 i 43 jednostki, co dało 3 i 9,2 proc.). Nakładanie kar administracyjnych, których nie dało się skutecznie wyegzekwować, w ocenie WdSW we Wrocławiu było podstawą ignorowania przez księży tego obowiązku. W tym przypadku postulował on nowe rozwiązania legislacyjne, np. wprowadzenie zasady, że uprzejme uchylanie się duchownego od przedmiotowego obowiązku może stać się przyczyną jego usunięcia z zajmowanej funkcji. Nie rozwinął jednak tej propozycji, stąd nie wiadomo, czy podstawą tego usunięcia miały być samoistnie przepisy prawa podatkowego, czy procedura przewidziana w d.o.o.s.k. Ostatecznie obowiązek prowadzenia przez jednostki kościelne ksiąg inwentarzowych został zniesiony w 1976 r.

Polityka personalna i majątkowa WdSW we Wrocławiu wobec Kościoła katolickiego napotykała wiele problemów, z którymi z biegiem lat Wydział nie mógł sobie poradzić. Po upadku koncepcji siłowego zarządzania Kościołem katolickim organ ten popadał w coraz większy regres.

WYDZIAŁ DO SPRAW WYZNAŃ WE WROCŁAWIU WOBEC DZIAŁALNOŚCI KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Dążenie Polski Ludowej do laicyzacji życia publicznego i wyeliminowania ze społeczeństwa czynników religijnych siłą rzeczy musiało dotknąć także takich obszarów działalności Kościoła katolickiego i związków wyznaniowych, jak: nauczanie, służba zdrowia, opieka społeczna i działalność charytatywna. Władze państwowe, zdając sobie sprawę, że prowadzenie placówek tego typu przez Kościół katolicki przysparzało mu poparcia społecznego i w dużej mierze było odpowiedzią na niedomagania państwa, starały się wyeliminować lub przynajmniej znacznie ograniczyć jego rolę w tym zakresie.

1. Szkolnictwo i nauczanie religii

Wysiłki administracji wyznaniowej podejmowane w celu ograniczenia obecności Kościoła katolickiego w dziedzinie szkolnictwa i nauczania religii były skoncentrowane wokół dwóch aspektów: usunięcia nauczania religii z systemu szkolnictwa powszechnego i rozciągnięcia kontroli państwowej nad szkolnictwem kościelnym, tj. nad diecezjalnymi i zakonnymi seminariami duchownymi. W obu przypadkach działano bezpośrednio lub pośrednio, np. koordynując działania innych organów administracji publicznej zgodnie z zasadą, że wszystkie decyzje w sprawach związanych z działalnością kościołów i innych związków wyznaniowych musiały być uzgadniane z właściwym organem administracji wyznaniowej.

W pierwszej kolejności postanowiono zlikwidować niższe seminaria duchowne. Od 1948 r. władze państwowe zaczęły odmawiać nadawania im uprawnień szkół publicznych, stwarzać absolwentom problemy

z uzyskaniem świadectw maturalnych, ograniczać zajmowane powierzchnie w lokalach, w końcu stopniowo je zamykać. Ostatecznie 3 lipca 1952 r. zlikwidowano wszystkie tego typu szkoły na terenie kraju, stawiając im zarzut nielegalnej działalności. Decyzje poszczególnych wydziałów oświaty prezydów wojewódzkich rad narodowych¹ miały identyczną treść, a ich zadaniem była szybka likwidacja szkół². W akcie protestu prymas Wyszyński wystosował do prezydenta Bieruta pismo, w którym ostro przeciwstawił się działaniom władz. Wskazał, że podstawy prawne likwidacji nie miały zastosowania do niższych seminariów duchownych jako placówek wewnątrzkościelnych, kształcących przyszłych adeptów wyższych seminariów duchownych i przyszłych zakonników³. Wymienił przy tym liczne nieprawidłowości i zachowania godzące zarówno w autonomię Kościoła katolickiego, jak i w podstawowe prawa człowieka. Jako przykład niedopuszczalnego zachowania władz państwowych podał wydarzenia towarzyszące likwidacji niższego seminarium duchownego w Bagnie, gdzie nowicjuszy wywieziono 30 km od klasztoru i pozostawiono w polu, polecając rozejść się do domów. Korespondencja w tej sprawie została wymieniona także między Episkopatem a Radą Państwa. W liście skierowanym do tego drugiego gremium biskupi podnieśli bezzasadność zarzutów UdSW wobec działalności niższych seminariów oraz podkreślili, że likwidacja tego typu placówek, prowadzonych przez polskie zakony na ZO, godzi w polską rację stanu. Ponadto stwierdzili, że władze państwowe wiedziały o istnieniu tych placówek, ponieważ były one zgłoszone przy okazji zmiany przepisów prawa o stowarzyszeniach i rejestracji zakonów. Dodatkowo bp Choromański wyraził zdziwienie, że na skargę dotyczącą postępowania UdSW odpowiedział jego dyrektor, a nie organ nadzorczy⁴.

¹ A. Mezglewski, *Proces likwidacji niższych seminariów duchownych w latach 1959–1963*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 4, s. 32.

² *Idem*, *Akcja likwidacyjna niższych zakonnych seminariów duchownych w dniu 3 lipca 1952 r.* [w:] *Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisław, Lublin 2001, s. 150.

³ *List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta B. Bieruta w sprawie likwidacji seminariów duchownych, 7 VII 1952* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 352–356.

⁴ *List Episkopatu do Rady Państwa w sprawie likwidacji Seminariów Duchownych i innych wyznaczonych krzywd, 12 VIII 1952, Warszawa* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 363–364. Jak wynika z treści listu, na pismo prymasa z 7 VII 1952 r. odpowiedział w formie komunikatu

W archiwaliach WdSW we Wrocławiu nie zachowała się dokumentacja, która opisywałaby przebieg procesu likwidacyjnego niższych seminariów duchownych na terenie ZO. W sprawozdaniu SRdSW we Wrocławiu z działalności za 1952 r. nic o tym nie wspomniano⁵, wymieniono tylko pięć wyższych seminariów duchownych działających na terenie województwa wrocławskiego. Również w wykazie sporządzonym przez SRdSW we Wrocławiu w 1953 r., w którym przekazywano UdSW ankiety 46 zakładów prowadzonych przez zakony, brakowało informacji o niższych seminariach duchownych lub o ich personelu⁶. Według ustaleń opartych na sprawozdaniach przesyłanych do UdSW zamknięto wtedy 58 szkół, w tym 6 na terenie podlegającym SRdSW we Wrocławiu⁷.

W 1956 r., w związku ze zmianami politycznymi, władze państwowe pozwoliły na ponowne otwarcie niższych seminariów duchownych. W latach 1957–1958 reaktywowano 30 tego typu placówek. W swojej działalności napotykały one jednak liczne trudności – od nieotrzymania uprawnień szkół publicznych po braki lokalowe, ponieważ władze państwowe nie zwróciły zajętych po likwidacji obiektów⁸.

Nie zdecydowano się natomiast na likwidację wyższych seminariów duchownych, od samego początku placówki te były jednak poddane ścisłej obserwacji zarówno SB, jak i administracji wyznaniowej. Według wspomnianego wyżej sprawozdania z działalności SRdSW we Wrocławiu

dyrektor UdSW. W związku z tym Episkopat zdecydował się wystosować kolejny list, tym razem do Rady Państwa.

⁵ AAN, UdSW, 12/179, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 1–10.

⁶ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/20, Tajne pismo SRdSW we Wrocławiu do UdSW wraz z wykazem zakładów prowadzonych przez kler zakonny w 1953 r. (nr 1073/tj./53), 22 V 1953 r., k. 5–6.

⁷ Wykaz zlikwidowanych szkół zob. A. Mezglewski, *Akcja likwidacyjna...*, s. 148–150. Artur Mezglewski wyliczył, że w województwie wrocławskim zamknięto placówki: salwatorianów w Bagnie, salezjanów w Środzie Śląskiej, Misjonarzy Świętej Rodziny w Szczytnie, chrystusowców w Ziębicach, salezjanów w Twardogórze i benedyktynów w Lubinie.

⁸ *Ibidem*, s. 32. Jak dowiódł Artur Mezglewski, decyzje administracyjne, które stały się podstawą do zamknięcia seminariów, były wydane z naruszeniem prawa materialnego i procesowego – powoływano się na niewłaściwą podstawę prawną, nieskutecznie doręczano decyzje o likwidacji, pomijano właścicieli nieruchomości, w których mieściły się seminaria, i nie dotrzymywano ustawowych terminów, *ibidem*, s. 157.

z 1952 r. na terenie województwa wrocławskiego funkcjonowało sześć wyższych seminariów duchownych: diecezjalne WSD we Wrocławiu, WSD Franciszkanów we Wrocławiu (w 1954 r. zostało przeniesione do Kłodzka), WSD Zgromadzenia Misjonarzy Świętej Rodziny w Szczycnej, WSD Towarzystwa Boskiego Zbawiciela (salwatorianie) w Bagnie, WSD Towarzystwa Chrystusowego w Ziębicach, WSD Zgromadzenia Najświętszych Serc Jezusa i Maryi oraz Wieczystej Adoracji Najświętszego Sakramentu Ołtarza (sercanie biali) w Sokołowie.

Tabela 13. Liczba alumnów wyższych seminariów duchownych na terenie województwa wrocławskiego w 1952 r. według danych SRdSW we Wrocławiu

Rodzaj wyższego seminarium duchownego	Liczba alumnów
Diecezjalne	240
Misjonarze Świętej Rodziny	18
Franciszkanie	28
Sercanie biali	23
Chrystusowcy	60
Łącznie	369

Źródło: AAN, UdSW, 12/179, *Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 5°.*

Podczas internowania prymasa Wyszyńskiego planowano wymienić kadrę zarządzającą WSD we Wrocławiu. SB zajęła się typowaniem kandydatów do objęcia stanowisk rektora i wykładowców w tym seminarium, a administracja wyznaniowa miała rozpracować stosunki panujące we wszystkich seminariach. Na naradzie 26 lutego 1955 r.

⁹ WdSW we Wrocławiu w swoim sprawozdaniu pomylił nazwy zgromadzeń, określając oo. Misjonarzy Świętej Rodziny chrystusowcami, a chrystusowców oo. chrystusowymi. Właściwe nazwy zgromadzeń zostały ustalone na podstawie wykazu sporządzonego przez RdSW PPRN w Kłodzku, zob. APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/20, Wykaz zakładów prowadzonych przez kler zakonny w województwie wrocławskim, 4 VIII 1953 r., k. 7.

UdSW wskazywał, że wiele samodzielnych referatów do spraw wyznań nie zrealizowało tego zadania w wystarczającym stopniu, a to utrudniało działanie władz¹⁰. Po odwilży październikowej zmieniono metody oddziaływania na wyższe seminaria duchowne i ich kontrolowania. Główny ciężar spoczął wówczas na administracji wyznaniowej i oświatowej.

O państwowym nadzorze nad seminariami duchownymi poinformował Episkopat premier Józef Cyrankiewicz w październiku 1959 r.¹¹ Niezwłocznie po zmianie przepisów zarządzeniem z 29 grudnia 1959 r., wydanym wspólnie przez Ministra Oświaty i UdSW, administracja wyznaniowa przystąpiła do wykonywania uprawnień w zakresie kontroli nad wyższymi seminariami duchownymi. Na odprawie kierowników WdSW we Warszawie w dniu 6 lutego 1960 r. UdSW polecił przeprowadzić wizytacje m.in. w diecezjalnym WSD we Wrocławiu w ciągu 14 dni¹², i sporządzić z nich sprawozdania. Według wydanych przez niego wytycznych podczas kontroli należało: unikając zadrażnień, zażądać statutu oraz listy pracowników naukowych seminariów, nie przeszkadzając w wykładach, wejść do wszystkich pomieszczeń. W przypadku zdecydowanego oporu rektora przed wpuszczeniem wizytatorów kierownicy WdSW mieli opracować plan represji. Dyrektor Sztachelski sygnalizował, że za radą Episkopatu rektorzy mogą tłumaczyć się brakiem zgody biskupa, ten z kolei – takiej zgody może nie udzielać, chyba że pod groźbą przemocy. W celu poradzenia sobie w takich sytuacjach dyrektor UdSW polecił kierownikom WdSW przeszkolić pracowników Kuratorium Okręgu Szkolnego (KOS). Podkreślił jednocześnie, że głównym celem pierwszej wizytacji jest wejście na teren seminarium¹³.

W dokumentacji WdSW we Wrocławiu nie ma informacji na temat pierwszych wizytacji w wyższych seminariach duchownych. Administracja wyznaniowa przystąpiła w późniejszym okresie do przeglądu księgozbio-

¹⁰ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Wnioski na odprawę kierowników wydziałów do spraw wyznań, 26 II 1955 r., k. 243.

¹¹ *List Premiera J. Cyrankiewicza do Episkopatu Polski w sprawie wprowadzenia nadzoru Państwa nad seminariami duchownymi, Warszawa, 12 października 1959 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 752.

¹² AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 6 II 1960 r., k. 33.

¹³ *Ibidem*, k. 34.

rów WSD Salvatorianów, WSD Franciszkanów i diecezjalnego WSD. Zarekwirowała wówczas łącznie 208 pozycje książkowych¹⁴.

Z czasem wizytacje wyższych seminariów duchownych stały się stałym elementem nadzoru administracji wyznaniowej. W 1964 r. UdSW wydał instrukcję prowadzenia kontroli i rozmów z rektorami w roku szkolnym 1964/1965¹⁵. Zgodnie z nią w składzie grupy wizytacyjnej mieli znaleźć się kierownik WdSW i pracownik KOS. W okresie do czerwca 1965 r. planowano odwiedzić wszystkie wyższe seminaria duchowne na terenie każdego województwa. Przedmiotem kontroli miały być wyłącznie przedmioty świeckie, tj. prawo wyznaniowe oraz wiedza o Polsce i świecie. Zadaniem wizytatorów było sprawdzenie wiedzy alumnów w tym zakresie zarówno w formie pisemnej, jak i ustnej. UdSW przyznał, że stan prawny z 1964 r. był bardzo nieprecyzyjny, ponieważ nie wskazywał, co wolno organowi nadzorcemu podczas kontroli¹⁶. Powoływał się na art. 39 ust. 1 Ustawy z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania (u.r.s.o.w.), który w ogóle nie wspominał o nadzorze nad wyższymi seminariami duchownymi¹⁷. W ujęciu prawnym wizytacje te miały więc charakter nielegalny. Jak wynika ze sporządzonej przez WdSW we Wrocławiu analizy działalności, w 1965 r.¹⁸ udało się przeprowadzić wizytacje w WSD Franciszkanów w Kłodzku i w Niższym Seminarium Duchownym Franciszkanów w Legnicy. Rektorzy tych placówek dostarczyli niezbędne dokumenty do KOS i wpuścili wizytatorów na teren placówki. Zdecydowany opór stawiał natomiast rektor WSD Salvatorianów w Bagnie (w latach 1964–1965 nie dopuścił do wizytacji)¹⁹. W związku z tym kierownik WdSW we Wrocławiu zamierzał doprowadzić do wypowiedzenia mu umowy dzierżawy ziemi rolnej. Postulował także

¹⁴ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/5, Wykaz pozycji książkowych skontrolowanych i zarekwirowanych podczas wizytacji seminariów duchownych w 1960 r., k. 5–13. Wszyscy rektorzy zgodzili się na wejście na teren seminarium i dokonanie kontroli.

¹⁵ AIPN Wr, 291/3, Pismo naczelnika Wydziału Zakonów UdSW Serafina Kuryłowicza do wszystkich wydziałów do spraw wyznań (nr 0689/tj./64/104), 16 X 1964 r., k. 178–191.

¹⁶ *Ibidem*, k. 181.

¹⁷ Dz.U. 1961, nr 32, poz. 160.

¹⁸ AIPN Wr, 291/3, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr 0769/21/65), 11 XII 1965 r., k. 213–214.

¹⁹ Brak informacji na temat postawy rektora WSD we Wrocławiu spowodowany jest tym, że podlegał on WdSW PRN m. Wrocławia.

potrzebę przygotowania rozwiązań systemowych, które przymusiłyby opornych rektorów do zmiany zdania. Ponadto proponował rozwiązanie kilku szkół zakonnych, których władze okazywały największą niesubordynację. Równolegle WdSW we Wrocławiu kontynuował prowadzenie statystyki dotyczącej wyższych seminariów duchownych. Jak wynika z wykazu za 1966 r., pod nadzorem WdSW we Wrocławiu znajdowały się dwa wyższe seminaria duchowne: franciszkanów w Kłodzku oraz salwatorianów w Bagnie, które miały odpowiednio 17 i 29 słuchaczy²⁰. Zlikwidowano więc lub przeniesiono wyższe seminaria duchowne w Sokołowie i Ziębicach.

W niektórych przypadkach wydziały do spraw wyznań PWRN we Wrocławiu i PRN m. Wrocławia przygotowywały wspólne plany działań wobec seminariów duchownych Kościoła katolickiego. Tak było np. w 1961 r., gdy chciano ukrócić „wrogą działalność” kurii wrocławskiej. W stosunku do diecezjalnego WSD we Wrocławiu zaplanowano: pozabawienie stołówki uprawnień stołówki pracowniczej (co umożliwiło hurtowy zakup produktów spożywczych), pobór alumnów do wojska oraz zarekwirowanie samochodu ciężarowego, należącego do seminarium²¹. Postawa władz wyższych seminariów duchownych, podlegających nadzorowi WdSW we Wrocławiu, nie uległa zmianie w zasadzie do końca istnienia tego organu. W sprawozdaniu z jego działalności za 1969 r. kierownik Skórczyński władze WSD Franciszkanów w Kłodzku określił jako pozytywnie ustosunkowane do zarządzeń władz państwowych, a WSD Salwatorianów w Bagnie – jako negatywnie ustosunkowane²².

Likwidacja i próby kontroli seminariów duchownych dotyczyły szkolenictwa, które można nazwać wewnątrzkościelnym, zasadniczo o ograniczonym wpływie na społeczeństwo. Dla władz państwowych po 1945 r. największym zagrożeniem była jednak religia w szkołach publicznych, ponieważ docierała ona do szerokich mas dzieci i młodzieży. Jej utrzymy-

²⁰ AIPN Wr, 291/6, Sprawozdania z działalności księży i kościołów, 1966–1967, k. 2–3.

²¹ AIPN Wr, 291/1, Pismo WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr Wz/1/6/61), 22 V 1961 r., k. 186.

²² AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Sprawozdanie WdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1969 z uwzględnieniem realizacji zaleceń Zespołu Wojewódzkiego dołączone do pisma zastępcy kierownika WdSW we Wrocławiu Mariana Matyły do UdSW (nr Wz-O/03/033/68/70), 17 II 1970 r., k. 12.

wanie stało w sprzeczności z leninowskimi zasadami państwa, a szerzej z koncepcją społeczeństwa wolnego od religii. Kwestia nauczania religii w szkołach w Polsce Ludowej z prawnego punktu widzenia dzieliła się na okres do 1961 r. i po nim. Dodatkowo w tym pierwszym przedziale czasowym można wyróżnić okres do uchwalenia w 1952 r. Konstytucji PRL i po jej przyjęciu.

Po II wojnie światowej nauczanie religii opierało się na utrzymanych w mocy postanowieniach konstytucji marcowej. Zgodnie z jej art. 120 w każdym zakładzie naukowym, którego program obejmował nauczanie młodzieży do lat 18, obligatoryjne było uczestnictwo w lekcjach religii. Ta podstawa prawna obowiązywała do wejścia w życie Konstytucji PRL z 1952 r., przemilczającej kwestię nauczania religii²³. Porozumienie z 1950 r. zakładało, że władze państwowe nie będą tworzyć przeszkód w prowadzeniu lekcji religii w szkołach publicznych²⁴. Pomimo istniejącego stanu prawnego od samego początku dążyły one do wyeliminowania tego przedmiotu ze szkół, m.in. przez zmniejszanie liczby godzin lekcyjnych, zwalnianie bez uzasadnienia katechetów i utrudnianie drukowania podręczników²⁵. W 1951 r., według danych SRdSW we Wrocławiu, na terenie województwa wrocławskiego pracowało ponad 400 nauczycieli religii²⁶.

²³ A. Mezglewski, *Nauczanie religii w Polsce Ludowej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2000, t. 1, s. 21. Pominięto tutaj konkordat z 1925 r. Niezależnie od tego, jak z punktu widzenia prawnego postrzega się kwestię obowiązywalności konkordatu, faktem pozostaje, że w omawianym okresie obie strony go już nie stosowały. Mezglewski jako podstawę prawną nauczania religii wskazał Ustawę z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa (Dz.U. 1932, nr 38, poz. 389). Nie zawierała ona obowiązku nauczania religii w szkołach publicznych, w preambule miała natomiast zapis, że celem systemu oświaty jest „najwyższe wyrobienie religijne, moralne, umysłowe i fizyczne oraz jak najlepsze przygotowanie do życia”.

²⁴ Tekst porozumienia z 1950 r., którego pkt 10 dotyczył nauczania religii w szkołach, zob.: P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 232–235. W porozumieniu rząd zapewnił, że nie zamierza ograniczać nauczania religii w szkołach – program nauczania miał zostać opracowany wspólnie przez władze oświatowe i Episkopat, a nauczyciele religii zarówno świeccy, jak i duchowni mieli być traktowani równo. Dodatkowo pkt 10b stanowił, że rząd nie będzie przeciwdziałać uczestniczeniu młodzieży w lekcjach religii poza szkołą.

²⁵ D. Mazurkiewicz, *Nadzór państwa...*, s. 112.

²⁶ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 7/5, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za drugi kwartał 1951 r., 28 VII 1951 r., k. 335. W opinii Franciszka Wojdaka nauka religii przebiegała spokojnie i bez zadrzańień.

Działania SRdSW we Wrocławiu, mające na celu ograniczenie nauczania religii w szkołach publicznych na terenie województwa wrocławskiego, przynosiły efekty. Systematycznie rosła liczba szkół bez nauczania religii oraz wzrastała liczba uczniów nieuczestniczących w tych zajęciach. Według stanu na dzień 1 października 1952 r. na łączną liczbę 1481 szkół podstawowych i średnich w 831 placówkach nie uczono religii, w 588 – nauczano, a w 62 przypadkach – nie rozpatrzono jeszcze podań. Na terenie województwa działały 34 szkoły Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (TPD), które z założenia nie prowadziły nauczania religii. W tym czasie w charakterze nauczycieli religii pracowało 615 duchownych oraz jedna osoba świecka²⁷. Eliminowanie lekcji religii nie tylko uderzało w wiarę, lecz także podkopywało sytuację finansową duchowieństwa. W 1954 r. utrzymywano ostry kurs w sprawie nauczania religii. Administracja wyznaniowa w poszczególnych powiatach, we współpracy z inspektoratami szkolnymi, odmawiała księżom zgody na nauczanie religii z różnych przyczyn. Na przykład na terenie powiatu bolesławieckiego odmówiono prawa nauczania religii: ks. Stefanowi Kukielczyńskiemu z powodu zorganizowania zbiórki publicznej, a ks. Bolesławowi Balickiemu z powodu wspomnienia w kazaniu o wysiedleniu sióstr zakonnych; ks. Ćwiękowski nie otrzymał zezwolenia, ponieważ na terenie jego parafii od dłuższego czasu nie uczono religii w szkole²⁸. W powiecie kłodzkim w 1954 r. odmówiono prawa nauczania religii, ponieważ wcześniej nie było jej w szkole – ks. Ignacemu Szubie, ks. Brunonowi Domagałskiemu, ks. Józefowi Szwajce; s. Emilia Chrobak została zaś wówczas wysiedlona²⁹. Na terenie powiatu lubańskiego dwóm duchownym odmówiono prawa nauczania religii z powodu stosowania przez nich kar cielesnych wobec dzieci, dwóm kolejnym z powodu negatywnej postawy wobec władzy, czterem innym z uwagi na brak religii w tej placówce w latach poprzednich³⁰. RdSW PPRN

²⁷ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/14, Tajne pismo Wydziału Oświaty PWRN we Wrocławiu do SRdSW we Wrocławiu (nr Os./84/tj/52), 5 XI 1952 r., k. 12.

²⁸ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/2, Informacje dotyczące nauki religii przeżydiów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego przesłane do SRdSW we Wrocławiu, 25 IX 1954 r., k. 1.

²⁹ *Ibidem*, k. 5.

³⁰ *Ibidem*, k. 7.

w Oławie donosił, że kierownik szkoły w Siedlcach Zygmunt Zyziewicz (*nota bene* członek PZPR) nie zastosował się do zakazu odmawiania modlitwy, argumentując, że nie było przy tym nauczycieli³¹. W powiecie sycowskim po wyraźnej rekomendacji referenta ds. wyznań odmówiono prawa nauczania religii ks. Tadeuszowi Jaworskiemu (nowo wyświęcony i jeszcze nierozpoznany) i ks. Szczepanowi Czerwie. W pierwszym przypadku RdSW PPRN w Sycowie ostatecznie wyraził zgodę na nauczanie religii w kościele³². W Zgorzelcu zastosowano inną metodę ograniczenia nauczania religii w szkołach – wszystkie wnioski z prośbą w tej sprawie odrzucono z powodów formalnych, tłumacząc się brakiem opinii na temat księży (nie podano nazwy instytucji, o której opinię chodziło), chociaż zgodnie z zarządzeniami resortu oświaty nie była wymagana³³.

Próby wywierania nacisków na duchownych, w których kartą przetargową było prawo do nauczania religii, zdarzały się często. Miały na celu zmianę postawy poszczególnych duchownych lub skłonienie ich do nawiązania współpracy. W 1952 r. pozbawiono prawa nauczania religii ks. Marcina Zyma za odmowę podpisania Apelu sztokholmskiego³⁴. Z kolei ks. Feliks Wójtowicz z Piekar (powiat średzki) miał według opinii referenta zmienić swój stosunek do władz po złożeniu podania i otrzymaniu zgody na nauczanie religii³⁵. W tym samym roku referent z Lwówka Śląskiego wystosował do SRdSW we Wrocławiu pismo, w którym sprzeciwiał się przyznaniu prawa do nauczania religii ks. Antoniemu Kijowi z Gryfowa Śląskiego z powodu jego negatywnego stosunku do władz państwowych³⁶. Cały czas zdarzali się bowiem księża negatywni,

³¹ *Ibidem*, k. 9.

³² *Ibidem*, k. 16.

³³ *Ibidem*, k. 27.

³⁴ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Meldunki dotyczące działalności duchowieństwa wobec FJN, 1952 r., k. 89.

³⁵ *Ibidem*, k. 91.

³⁶ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/14, Pismo PPRN w Lwówku Śląskim do SRdSW we Wrocławiu (nr 144/tjn/52), 20 IX 1952 r., k. 6. Z pisma wynika, że ks. Antoni Kij, chcąc ominąć PPRN w Lwówku Śląskim, udał się po zgodę na nauczanie religii do WdSW we Wrocławiu. Przypadków takich było zapewne więcej. Zdają się to potwierdzać sytuacje w innych województwach, por. L. Fiejdasz, *Stosowanie prawa...*, s. 261–271. Ze względu na brak pełnej dokumentacji niemożliwe jest odtworzenie skali tego zjawiska.

którzy uczyli religii, np. w Jeleniej Górze ks. Edward Zadęcki i ks. Eugeniusz Nowak³⁷.

Z zaprezentowanych powyżej danych wynika, że efektywność eliminowania religii ze szkół publicznych zależała od wielu czynników. Jak pokazuje przykład z Oławy, walka z religią w szkole publicznej napotykała problemy tworzone czasami przez samych członków partii. Omówione przypadki odmowy wydania zgody na nauczanie religii konkretnemu duchownemu oparte na przesłance jej braku dotąd na danym terenie lub odnoszące się do postawy księdza były pozbawione podstawy w obowiązujących przepisach prawa, a tym samym były nielegalne.

Tabela 14. Liczba uczniów szkół podstawowych objętych i nieobjętych nauką religii w roku szkolnym 1953/1954 w wybranych powiatach województwa wrocławskiego

Powiat	Liczba uczniów szkół podstawowych objętych nauką religii	Liczba uczniów szkół podstawowych nieobjętych nauką religii	Stosunek uczniów szkół podstawowych objętych nauką religii do uczniów nieobjętych nauką religii (proc.)
wołowski	1461	3868	38
zgorzelecki	1000	2700	37
sycowski	1717	843	67
lubański	750	450	62,5
milicki	698	2602	27

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdania sytuacyjne referatów do spraw wyznań województwa wrocławskiego za rok 1953, k. 8–72.

³⁷ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/13, Pismo PPRN w Jeleniej Górze do SRdSW we Wrocławiu (nr 360/tjn/51), 21 II 1952 r., k. 203–208.

Tabela 15. Liczba szkół podstawowych objętych i nieobjętych nauką religii w roku szkolnym 1954/1955 w wybranych powiatach województwa wrocławskiego

Powiat	Liczba szkół podstawowych objętych nauką religii	Liczba szkół podstawowych nieobjętych nauką religii	Stosunek szkół podstawowych nieobjętych nauką religii do szkół objętych nauką religii (proc.)
bolesławiecki	50	8	16
bystrzycki	39	12	31
kłodzki	61	32	52
lubański	45	1	2
sycowski	15	20	57
zgorzelecki	22	0	0
wałbrzyski (m. i pow.)	69	13	19

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APWr; WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/2, Informacje dotyczące nauki religii prezydentów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego przesłane do SRdSW we Wrocławiu, 25 IX 1954 r., k. 1–30³⁸.

Ostatecznie, po przezwyciężeniu oporu społeczeństwa i duchownych, polityka władz państwowych doprowadziła do wyeliminowania nauczania religii ze szkół w większości powiatów województwa wrocławskiego. Według danych WUBP we Wrocławiu w roku szkolnym 1953/1954 na terenie województwa wrocławskiego istniało: 39 szkół TPD, 1454 szkoły podstawowe, w tym bez religii 978 (co stanowiło 69,9 proc.), 57 szkół ogólnokształcących, w tym bez religii 52 (91 proc.),

³⁸ Dla pozostałych powiatów raporty z nauki religii nie zachowały się w dokumentacji WdSW we Wrocławiu.

i 101 szkół zawodowych, w tym 98 bez religii (97 proc.)³⁹. Z kolei według danych Ministerstwa Oświaty w roku szkolnym 1955/1956 odsetek szkół podstawowych bez nauczania religii wyniósł w całym kraju 90,3 proc.⁴⁰

Dla obecności lekcji religii w szkołach publicznych, pomimo zawartego w tym zakresie porozumienia z 1950 r. i jeszcze korzystniejszego w odniesieniu do nauczania religii porozumienia z 1956 r.⁴¹, decydujące okazały się akty prawne wydane przez Ministra Oświaty w latach 1956–1959. Ponieważ urząd ten nie miał delegacji ustawowej do kreowania polityki w tym zakresie, dokumenty były ustanowione z naruszeniem prawa⁴². Pierwszy krok ku laicyzacji życia szkolnego stanowiło wyeliminowanie nauczycieli religii z udziału w radach pedagogicznych na mocy Zarządzenia Ministra Oświaty z 7 grudnia 1956 r. w sprawie udziału nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych w posiedzeniach rad pedagogicznych⁴³. Zgodnie z nim nauczyciele religii mogli uczestniczyć w radzie pedagogicznej tylko na zaproszenie dyrektora placówki i bez prawa głosu. W kolejnym akcie – Zarządzeniu Ministra Oświaty z 8 grudnia 1956 r. w sprawie nauczania religii w szkołach – określono zasady nauczania religii w świetle niektórych założeń porozumienia z 1956 r.⁴⁴

³⁹ AIPN Wr, 032/238, Statystyka dotycząca nauczania religii w powiatach województwa wrocławskiego w roku szkolnym 1953/1954, b.d., k. 260.

⁴⁰ B. Noszczak, *Polityka państwa...*, s. 260 (tabela 16).

⁴¹ Tekst porozumienia z 1956 r. zob. P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 575–576. W pkt 2 porozumienia z 1956 r. określono zasady nauczania religii. Państwo zapewniało swobodę i gwarantowało dobrowolność pobierania nauki religii dla dzieci i młodzieży, których rodzice wyrazili takie życzenie, religia stała się przedmiotem nadobowiązkowym, władze szkolne miały umożliwić dzieciom uczęszczanie na lekcje religii dzięki ułożeniu odpowiedniego rozkładu zajęć, nauczyciele religii winni być powoływani w porozumieniu z władzami kościelnymi i opłacani z budżetu państwa.

⁴² Artur Mezglewski słusznie polemizuje z poglądami doktryny z okresu Polski Ludowej, jakoby te zarządzenia były aktami wykonawczymi bezpośrednio do art. 70 ust. 2 Konstytucji PRL z 1952 r., *idem*, *Nauczanie religii...*, s. 24–25; por. H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 140–145.

⁴³ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1956, nr 16, poz. 155.

⁴⁴ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1956, nr 16, poz. 156. Zarządzenie to określiło zasady organizowania lekcji religii jako przedmiotu nadobowiązkowego, dopuszczało łączenie w grupy uczniów religii z kilku klas, jeżeli w klasie było mniej niż 20 dzieci, ustalało wymiar godzin lekcyjnych religii (1 godzina lekcyjna w tygodniu w klasach I szkół podstawowych oraz we wszystkich klasach szkół średnich, 2 godziny lekcyjne w tygodniu w klasach II–VII szkół

Jego uzupełnieniem był Okólnik nr 32 z 11 grudnia 1956 r. w sprawie wykonania zarządzenia Ministra Oświaty z 8 grudnia 1956 r. o nauczaniu religii w szkołach⁴⁵, który w celu „zapewnienia warunków pełnej wolności sumienia dla uczącej się młodzieży” zezwolił na prowadzenie szkół bez religii (pkt 1). Warunkiem powstania takich szkół była zgoda większości rodziców oraz możliwość przeniesienia do innych placówek uczniów, którzy chcieliby na religię jednak uczęszczać. Ministerstwo dopuściło także możliwość tworzenia w szkołach oddzielnych klas bez nauczania religii (pkt 2).

W związku z pojawiającymi się problemami w stosowaniu przez szkoły przepisów dotyczących zasad nauczania religii Ministerstwo Oświaty wydało obszerną Instrukcję z dnia 5 sierpnia 1957 r. w sprawie nauczycieli religii⁴⁶. Wyjaśniono w niej zasady, na jakich władze szkół miały nawiązywać stosunek służbowy z nauczycielami religii, określono wykaz szkół i uniwersytetów, których ukończenie potwierdzało kwalifikacje do nauczania, podano liczbę godzin lekcyjnych i warunki, jakie musiał spełniać nauczyciel religii katolickiej lub innego wyznania, by móc uczyć.

Pomimo zawartego porozumienia z 1956 r. i zarządzeń Ministerstwa Oświaty, dotyczących zasad nauczania religii, administracja wyznaniowa szczebla wojewódzkiego była negatywnie nastawiona do nauczania religii w szkołach publicznych. O wątpliwościach w tej sprawie świadczy wypowiedź wicedyrektora UdSW Jana Lecha podczas odprawy kierowników WdSW w Warszawie w dniu 3 stycznia 1957 r. Wskazał on wówczas, że zgoda władz państwowych na więcej lekcji religii w szkołach spełniła swoje główne zadanie, czyli „rozładowanie napięcia religijnego” oraz neutralizację niebezpiecznego wzrostu „fanatycznej żarliwości religijnej” wśród osób wierzących, i zakazał kierownikom wydziałów do spraw wyznań stwarzania utrudnień we wprowadzaniu w życie zarządzenia

podstawowych), przewidywało obowiązek prowadzenia osobnych dzienników lekcyjnych dla religii, obligowało dyrektorów szkół do umożliwiania dzieciom udziału w lekcjach religii poza szkołą oraz do zwolnienia ich raz w roku z zajęć lekcyjnych na czas rekolacji wielkanocnych, ponadto zabraniało nauczycielom religii nauczania przedmiotów świeckich oraz wymagało posiadania przez nich misji kanonicznej.

⁴⁵ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1956, nr 16, poz. 157.

⁴⁶ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1957, nr 13, poz. 167.

Ministra Oświaty z 8 grudnia 1956 r., podkreślając jednocześnie, że szersza obecność lekcji religii w szkołach publicznych nie jest jednoznaczna ze zgodą na zawieszanie w salach lekcyjnych krzyży i odmawianie modlitwy przez uczniów poza lekcjami religii⁴⁷.

Opór kierowników wydziałów do spraw wyznań w stosunku do szerszej obecności lekcji religii w szkołach publicznych stanowił zapowiedź kolejnych zmian polityki państwa w tym zakresie. Cała seria aktów prawnych Ministra Oświaty została wydana w latach 1958–1959. Zarządzeniem Ministra Oświaty z dnia 4 sierpnia 1958 r. w sprawie nauczycieli religii⁴⁸ członkom zgromadzeń zakonnych zakazano – bez podania żadnej podstawy prawnej, w sposób jawnie dyskryminujący – nauczania religii. Zarządzenie to jednocześnie derogowało wszystkie przepisy niezgodne z jego brzmieniem⁴⁹. Usuwanie lub ograniczanie nauczania religii w szkołach publicznych musiało napotykać wiele przeszkód, ponieważ resort oświaty w celu zapewnienia „warunków gwarantujących na terenie szkoły pełną tolerancję” wydał Okólnik nr 26 z dnia 4 sierpnia 1958 r. w sprawie przestrzegania zasad świeckości szkoły⁵⁰. Wskazując na nieprawidłowości, nakazywał nadzorowi pedagogicznemu zapobieganie: udziałowi nauczycieli świeckich w praktykach religijnych uczniów, dekorowaniu sal lekcyjnych krzyżami i odmawianiu modlitwy. Jako odpowiedzialnych za uzdrowienie sytuacji i przestrzeganie zasady świeckiego charakteru szkoły wymienił: kuratorów okręgów szkolnych, inspektorów szkolnych, dyrektorów i kierowników placówek oświatowych.

Akty prawne Ministerstwa Oświaty z 1959 r. zaostrzały kurs wobec nauczania religii. Okólnik nr 11 z dnia 14 kwietnia 1959 r. w sprawie

⁴⁷ AAN, UdSW, 84/139, Wyciąg z protokołu z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 3 I 1957 r., k. 34.

⁴⁸ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1958, nr 9, poz. 121.

⁴⁹ Uzupełnieniem tego zarządzenia był Okólnik nr 28 z dnia 6 sierpnia 1958 r. w sprawie zmian w stosunkach służbowych nauczycieli religii (Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1958, nr 9, poz. 124), który nakazywał wypowiedzenie umowy o pracę zawartej na rok szkolny 1958/1959 lub na czas nieokreślony nauczycielom religii należącym do zakonów (pkt 1). W wyjątkowych sytuacjach resort oświaty dopuszczał możliwość dalszego nauczania przez nich religii, ale za zgodą ministra i na wniosek KOS (pkt 2).

⁵⁰ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1958, nr 9, poz. 123.

szkół i klas bez nauczania religii⁵¹ wprowadzał bezwzględnie obowiązek tworzenia szkoły bez nauczania religii, jeżeli większość rodziców nie wyraziła chęci udziału swoich dzieci w tych lekcjach. W szkołach, w których większość rodziców opowiadała się za nauką religii, możliwe było utworzenie klas bez religii, jeżeli liczba uczniów na to pozwalała. Dopełnieniem tych postanowień były przepisy wprowadzające prawo zatrudniania nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych tylko i wyłącznie na umowę na czas określony⁵².

Władze państwowe w celu ograniczania obecności religii w szkołach publicznych mogły się uciekać także do przepisów karnych dotyczących zmuszania do uczestniczenia w aktach lub czynnościach religijnych. Jeżeli chodzi o pociąganie do odpowiedzialności karnej za zmuszanie do uczestnictwa w lekcjach religii, to z punktu widzenia wykładni prawa ważny był przypadek ks. Andrzeja Jankowskiego z Jugowa⁵³, przeciwko któremu toczyła się sprawa karna o zmuszanie do uczestnictwa w lekcjach religii i czyny nierządne z ministrantami. Na jej kanwie w 1960 r. Prokurator Wojewódzki we Wrocławiu skierował do SN rewizję⁵⁴ od wyroku Sądu Wojewódzkiego we Wrocławiu, który skazał ks. Jankowskiego na 3 lata pozbawienia wolności za czyny nierządne z ministrantami, ale uniewinnił go od zarzutu zmuszania do udziału w czynnościach religijnych. Po rozpatrzeniu rewizji SN podtrzymał wyrok Sądu Wojewódzkiego, wskazując, że uczestnictwo w lekcjach religii nie jest ani czynnością, ani obrzędem religijnym w rozumieniu d.o.w.s.w. z 1949 r.⁵⁵

Władze kościelne różnymi metodami próbowały neutralizować rugowanie religii ze szkół. Z pisma UdSW do WdSW we Wrocławiu z 28 czerwca 1961 r. wynika, że w 1960 r. za pośrednictwem posła Stanisława

⁵¹ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1959, nr 3, poz. 39.

⁵² Okólnik nr 10 z dnia 13 kwietnia 1959 r. w sprawie zatrudniania nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych, Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1959, nr 3, poz. 38. Przepis ten nie miał zastosowania wobec nauczycieli zatrudnionych w okresie, kiedy przedmiot nadobowiązkowy był przedmiotem obowiązkowym.

⁵³ AIPN Wr, 039/9966, Akta śledztwa w sprawie ks. Andrzeja Jankowskiego z Jugowa o wykorzystywanie seksualne nieletnich chłopców i inne czyny nierządne, k. 4–324.

⁵⁴ *Ibidem*, Odpis rewizji nr II DS. 79/60 skierowanej przez Konrada Koguta, wiceprokuratora wojewódzkiego we Wrocławiu, do SN, 27 I 1962 r., k. 285–291.

⁵⁵ *Ibidem*.

Stommy na ręce dyrektora UdSW Sztachelskiego trafiło opracowanie „Stan nauczania religii w szkołach Archidiecezji Wrocławskiej w dniu 1 X 1960”⁵⁶. W notatce sporządzonej przez UdSW, opartej m.in. na wyjaśnieniach WdSW we Wrocławiu, znalazła się polemika z twierdzeniami kurii wrocławskiej. UdSW uważał, że nie było prawdą to, iż: 1. władze państwowe wyprowadziły religię jako przedmiot nadobowiązkowy ze szkół wbrew woli większości rodziców; 2. władze cynicznie lekceważyły głosy rodziców i nie przyjmowały ich delegacji i petycji w sprawie powrotu religii do szkół; 3. władze uniemożliwiały nauczanie religii poza szkołą; 4. władze stosowały represje wobec nauczycieli, rodziców i dzieci (za nauczanie i uczęszczanie na lekcje religii); 5. władze nie udzielały odpowiedzi na podania w sprawie zatrudnienia nauczycieli religii; 6. kierownicy burs i internatów wywierali presję na dzieci i młodzież, aby ta nie uczęszczała na lekcje religii i msze św.; 7. władze szkolne przy zatrudnianiu nauczycieli/dyrektorów szkół kierowały się „zasługami” kandydatów w prześladowaniu religii; 8. władze pociągały do odpowiedzialności karnej duchownych głoszących, że religia i Kościół katolicki były w Polsce Ludowej prześladowane⁵⁷.

Równolegle do zwalczania religii w szkołach władze państwowe starały się ograniczać udział uczniów w innych formach nauczania czy pogłębiania wiary. W 1952 r. rozpoczęto monitorowanie udziału dzieci w rekolekcjach i jego ograniczanie. SRdSW we Wrocławiu pismem z marca 1952 r., skierowanym do prezydów powiatowych rad narodowych, wydał wytyczne w tej sprawie⁵⁸. Referenci powiatowi zostali zobowiązani do poinstruowania dyrektorów i kierowników szkół na podległym sobie terenie, że samowolne wydawanie przez nich zgody

⁵⁶ AIPN Wr, 291/1, Pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha (nr 933/tj./60) do wydziałów do spraw wyznań we Wrocławiu, Opolu i Zielonej Górze wraz z notatką UdSW w sprawie opracowania „Stan nauczania religii w szkołach Archidiecezji Wrocławskiej w dniu 1 X 1960”, 28 VI 1961 r., k. 40–48.

⁵⁷ *Ibidem*, k. 44. UdSW wskazywał na jeden taki przypadek w Świdnicy – inspektorat szkolny nie odpowiedział na podanie księdza, ponieważ ten jako nowo przybyły nie przedstawił opinii na temat pracy z poprzedniego miejsca zatrudnienia. UdSW przyznał, że przepisy nie przewidywały takiego obowiązku i inspektorat szkolny nie mógł żądać od księdza opinii.

⁵⁸ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/40, Ścisłe tajne pismo przewodniczącego PWRN we Wrocławiu Józefa Szczęśniaka do wszystkich prezydów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego (nr 44/tjn/52), 21 III 1952 r., k. 1.

na udział wychowawców w rekolekcjach będzie karane jako naruszenie praworządności. Szczegółowe zarządzenia w zakresie możliwości zwalniania uczniów miały otrzymać wydziały oświaty⁵⁹. Referenci winni byli informować SRdSW we Wrocławiu o wszystkich przypadkach zwolnień dzieci z zajęć podczas rekolekcji oraz o samowolnym opuszczaniu przez nie zajęć w celu wzięcia w nich udziału. W odpowiedzi na powyższe pismo referaty do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych przesyłały w sprawozdaniach kwartalnych i rocznych ze swojej działalności informacje na temat zorganizowanych na podległym sobie terenie rekolekcji. Z ich analizy wynika, że skuteczność działań administracji wyznaniowej w zakresie walki z udziałem dzieci w rekolekcjach nie była taka sama we wszystkich powiatach⁶⁰. Trudno jednak dokonać porównania, ponieważ każdy referat przyjął inny sposób prezentowania danych. Na przykład: w powiecie legnickim w 24 szkołach na 49 odbywały się normalne zajęcia, a w rekolekcjach wzięło udział łącznie 1087 uczniów⁶¹; w powiecie lubańskim w rekolekcjach wzięło udział około 25 proc. uczniów szkół podstawowych, tj. 896 osób; w powiecie lubińskim w rekolekcjach uczestniczyło 733 uczniów szkół podstawowych na ogólną liczbę 1189; w powiecie oleśnickim zdecydowana większość uczniów szkół podstawowych brała udział w rekolekcjach (3542 uczestniczyło, a tylko 429 osób nie wzięło udziału); w powiecie trzebnickim odpowiednio – 4960 i 1439, a w zgorzeleckim – 3472 i 1802⁶². Zważywszy na fakt, że według wytycznych SRdSW we Wrocławiu kierownicy szkół

⁵⁹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/13, Tajne pismo UdSW do wszystkich wydziałów do spraw wyznań (nr II 61/tj./52), 18 III 1952 r., k. 26–27. W piśmie UdSW informował, że rekolekcje miały się odbyć w dwóch terminach: 28–30 marca dla szkół podstawowych i 7–9 kwietnia dla pozostałych. Przekazał, że uczniowie ze szkół państwowych, chcący wziąć udział w rekolekcjach, będą mieli możliwość uzyskania zwolnienia. UdSW wydał też wytyczne w sprawie zakresu i metodologii sporządzania sprawozdań z przebiegu rekolekcji. Z treści pisma wynika, że miały to być sprawozdania alternatywne wobec sprawozdań władz oświatowych. Dane z obu planowano porównać. Dodatkowo sprawozdania z administracji wyznaniowej polecono traktować jako tajne.

⁶⁰ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/12, Informacje na temat udziału dzieci w rekolekcjach w 1952 r. przesłane przez referaty do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego w odpowiedzi na polecenie wydane przez Józefa Szczęśniaka, przewodniczącego PWRN we Wrocławiu (nr 44/tjn/52), 21 III 1952 r., k. 1–61.

⁶¹ *Ibidem*, k. 1–2. Nie podano, ilu uczniów w sumie uczęszczało do szkół podstawowych.

⁶² *Ibidem*, k. 6, 7, 21, 46, 53.

mieli nie dopuścić do udziału dzieci w rekolekcjach, należy stwierdzić, że efekty działań administracji wyznaniowej nie były zadowalające. Także w kolejnych latach referenci powiatowi informowali w swoich sprawozdaniach o odbywających się na ich terenie rekolekcjach⁶³.

Po osiągnięciu bardzo dobrych wyników w eliminowaniu religii ze szkół władze państwowe zdecydowały się na dalsze kroki. Wspomniana już Ustawa z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania usunęła ostatecznie religię ze szkół⁶⁴ i przeniosła jej nauczanie do punktów katechetycznych, nad którymi nadzór sprawowała formalnie administracja szkolna. Jak podkreśla doktryna, sama ustawa nie zajmowała się bezpośrednio organizacją punktów katechetycznych i nie sankcjonowała braku religii w szkołach, zasadnicze znaczenie miały jednak: art. 2 u.r.s.o.w., ustanawiający zasadę świeckości szkoły, oraz art. 39 ust. 2 u.r.s.o.w., oddający pod nadzór Ministra Oświaty działalność oświatową i wychowawczą i inne formy pracy z dziećmi. Słusznie też podnoszono, że świeckość szkoły nie musi oznaczać eliminacji nauczania religii ze szkół⁶⁵ oraz że rozciągnięcie art. 39 ust. 2 u.r.s.o.w. na punkty katechetyczne naruszało ówczesne konstytucyjne zasady rozdziału państwa i Kościoła oraz wolności sumienia i wyznania⁶⁶.

⁶³ Zob. APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Sprawozdania sytuacyjne referatów do spraw wyznań za 1952 r., *passim*; APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdania sytuacyjne referatów do spraw wyznań za 1953 r., *passim*.

⁶⁴ W literaturze przedmiotu podkreśla się, że wprowadzone przez Ustawę z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania zasady świeckości szkoły i obowiązku nauczania „zasad socjalistycznej moralności” nie były jednoznaczne z usuwaniem symboli religijnych czy religii ze szkół publicznych. Zdaniem Artura Mezglewskiego w ujęciu konstytucyjnym nie można stwierdzić, że ustawa usuwała lekcje religii ze szkół, ale wydaje się, że nie aprobowała w nich obecności symboli religijnych, *idem*, *Szkolnictwo wyznaniowe w Polsce w latach 1944–1980. Studium historyczno-prawne*, Lublin 2004, s. 283. Podkreślić należy, że analizowane przez Mezglewskiego przepisy też nie gwarantowały prowadzenia lekcji religii w szkołach publicznych. Artykuł 39 Ustawy z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, dający Ministrowi Oświaty daleko idącą uznaniowość w zwalnianiu z obowiązku zachowania świeckiego charakteru szkół prowadzonych przez inne niż państwo podmioty, naruszał ówczesne konstytucyjne zasady rozdziału państwa od Kościoła oraz wolności sumienia i wyznania, Dz.U. 1961, nr 32, poz. 160.

⁶⁵ A. Mezglewski, *Nauczanie religii...*, s. 26. Autor ujął świeckość szkoły w rozumieniu współczesnego prawa wyznaniowego, abstrahując od ideologizacji prawa Polski Ludowej przez doktrynę marksistowsko-leninowską.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 27.

Kwestie nauczania religii poza szkołami publicznymi regulowały akty wykonawcze z 1961 r.⁶⁷ Zgodnie z Zarządzeniem Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych⁶⁸ punkty katechetyczne mogły być zorganizowane przez administratora parafii w kościołach publicznych lub innych pomieszczeniach parafii, zgodę na katechizację miała wydawać właściwa władza szkolna tylko duchownym świeckim lub – w wyjątkowych przypadkach – osobom świeckim. Zarządzenie wprowadziło też obowiązek rejestracji punktów katechetycznych do 31 października 1961 r., a nadzór nad ich działalnością powierzyło inspektoratom szkolnym. Sprawa wynagrodzenia dla katechetów była ściśle powiązana z rejestracją oraz zawarciem umowy o pracę w inspektoracie szkolnym. W przypadku spełnienia wymogów państwo wypłacało uposażenie w wysokości 1000 zł miesięcznie. Uzupełnieniem Zarządzenia z dnia 19 sierpnia 1961 r. były: Instrukcja z 12 września 1961 r. w sprawie rejestracji punktów katechetycznych⁶⁹, która przewidywała bardzo szczegółowe zasady dotyczące warunków prowadzenia katechizacji⁷⁰, i Instrukcja z dnia 21 listopada 1961 r. dotycząca trybu realizacji Zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych⁷¹, która określała liczbę godzin nauki religii (dwie tygodniowo z zastrzeżeniem, że nie mogą kolidować z zajęciami szkolnymi) i miejsce prowadzenia punktów katechetycznych (nie powinny się znajdować w pomieszczeniach zakonnych), a także zakazywała nauczania religii osobom zakonnym, duchownym świeckim i osobom świeckim niemającym aktualnego na to pozwolenia.

⁶⁷ Podstawą prawną tych aktów był art. 39 ust. 2 Ustawy z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, Dz.U. 1961, nr 32, poz. 160.

⁶⁸ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1961, nr 10, poz. 124.

⁶⁹ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1961, nr 11, poz. 144.

⁷⁰ Instrukcja wprowadziła m.in. obowiązek zapewnienia 1,25 m² powierzchni na 1 ucznia, obowiązek utrzymywania temperatury powietrza na poziomie 16–18°C, zakaz używania pieców żelaznych, obowiązek zachowania minimum 50 m odstępu sanitariatów od pomieszczeń katechetycznych, wymóg spełniania przepisów przeciwpożarowych i higieniczno-sanitarnych. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że warunki te miały na celu ograniczenie możliwości powstawania punktów katechetycznych, por. A. Mezglewski, *Nauczanie religii...*, s. 31. Z całej listy wymagań, często faktycznie wygórowanych, spełnianie przepisów przeciwpożarowych i sanitarnych miało jednak wpływ na bezpieczeństwo dzieci.

⁷¹ Dz. Urz. Ministerstwa Oświaty 1961, nr 13, poz. 177.

W dniu 22 sierpnia 1961 r. proboszczowie i administratorzy parafii zostali wezwani do prezydiów powiatowych rad narodowych na rozmowy, podczas których przedstawiono im nowe zasady organizacji nauczania religii⁷². Ze sporządzonej przez Tadeusza Plutę, pracownika WdSW we Wrocławiu „Informacji bieżącej dotyczącej prowadzenia z księżmi rozmów dotyczących punktów katechetycznych” (powiaty: kamiennogórski, złotoryjski, m. Wałbrzych i m. Jelenia Góra)⁷³ wynika, że wezwani na rozmowy proboszczowie byli zaskoczeni wprowadzonymi zmianami. Dziesięciu księży z powiatu kamiennogórskiego przyjęło tę wiadomość spokojnie, jeden zaprotestował, twierdząc, że jest to ingerencja w sprawy Kościoła i próba uczynienia z proboszczów urzędników państwowych. Jednocześnie tylko jeden podpisał umowę o pracę, pozostali odmówili, argumentując, że muszą się skonsultować z przełożonymi. Zgoła odwrotnie według relacji WdSW we Wrocławiu wyglądała sytuacja w powiecie złotoryjskim. Tu umowy o pracę podpisało 10 księży, a jeden odmówił, ponieważ był wikarym przysłanym w zastępstwie (nie stawił się jeden proboszcz). W Jeleniej Górze na rozmowy przybyło 6 duchownych, ale brak jest informacji na temat ich postawy względem zmian. W Wałbrzychu na 11 proboszczów na rozmowę przybyło siedmiu, z których czterech było skłonnych podpisać umowę o pracę, ale zostali od tego odwiedzeni przez pozostałą trójkę, która wskazała, że bez konsultacji z kurią nie mogą tego zrobić. Duchowni mieli podkreślać, że decyzja władz tworzy wiele problemów, np. konieczność pokonywania przez dzieci czasem nawet kilku kilometrów. Podnosili także, że proponowane 1000 zł nie pokrywa kosztów organizowania nauki religii w punktach katechetycznych. W ocenie WdSW we Wrocławiu księża byli decyzją władz zaskoczeni, wielu milczało i nie wypowiadało się na ten temat, tylko kilku wskazało na pozytywny aspekt ostatecznego uregulowania sprawy nauczania religii⁷⁴.

⁷² D. Mazurkiewicz, *Nadzór państwa...*, s. 122.

⁷³ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Informacja dotycząca rozmów z księżmi w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych w województwie wrocławskim, b.d., k. 69–70. Z treści dokumentu wynika jednoznacznie, że chodziło o skoordynowaną akcję informowania proboszczów o usunięciu religii ze szkół.

⁷⁴ Por. D. Mazurkiewicz, *Nadzór państwa...*, s. 122–123. Postawa księży z województwa zielonogórskiego wobec komunikowanego zarządzenia w większości przypadków była negatywna.

Na wprowadzone zmiany szybko zareagował Episkopat Polski. 2 września 1961 r. stwierdził, że duchowieństwo nie może podpisywać umów o pracę z pominięciem biskupów. W związku z dalszymi naciskami na proboszczów 21 września 1961 r. wydał instrukcję – zgodnie z nią duchowni mogli zgłaszać i rejestrować tylko te punkty katechetyczne, które nie znajdowały się w kościele, kaplicy lub na plebanii. Zakazano im także podpisywania umów o pracę i pobierania wynagrodzenia⁷⁵. Stanowisko Episkopatu spowodowało usztywnienie całego duchowieństwa w sprawie punktów katechetycznych. Reakcja władz kościelnych na zarządzenia Ministra Oświaty była omawiana na odprawie kierowników WdSW w Warszawie w dniu 28 grudnia 1961 r.⁷⁶ z udziałem nowego dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego⁷⁷. Stanowcza postawa biskupów miała spowodować, że większość duchownych, którzy pierwotnie podpisali umowy o pracę, zwróciła je władzom oświatowym. Żabiński dokonał klasyfikacji duchownych ze względu na ich stosunek do zarządzeń w sprawie punktów katechetycznych⁷⁸. Wskazał na środki przymusu stosowane przez władze państwowe w kontekście działalności punktów katechetycznych. W odwecie za bliżej niesprecyzowane odwołanie prymasa Wyszyńskiego do Ministra Oświaty powołano do wojska 32 alumnów warszawskiego seminarium, z czego po interwencji UdSW zwolniono ze służby 9⁷⁹.

Wytyczne Episkopatu przyniosły niepożądany dla władz państwowych efekt. UdSW w piśmie z dnia 12 sierpnia 1963 r., skierowanym do wszystkich wydziałów do spraw wyznań⁸⁰, wskazywał na liczne błędy

⁷⁵ A. Mezglewski, *Nauczanie religii...*, s. 32.

⁷⁶ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Maszynopis protokołu z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 28 XII 1961 r., 8 I 1962 r., k. 3–11. W kontekście zmiany nastawienia duchownych do zarządzeń w sprawie punktów katechetycznych ważna jest informacja podana przez kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka, według której na 10 księży wezwanych do PRN m. Wrocławia w celu przekazania informacji o instrukcji Ministra Oświaty z 19 XII 1961 r. nie stawił się żaden, *ibidem*, k. 11.

⁷⁷ Rozpoczął sprawowanie funkcji w lipcu 1961 r.

⁷⁸ Klasyfikacja ta zasadniczo oparta była na podziale księży dokonany przez UdSW według kryterium stosunku do władz państwowych na: całkowicie podporządkowujących się stanowisku Episkopatu, podporządkowanych, ale niewystępujących czynnie przeciwko zarządzeniom władz oświatowych, i całkowicie wykonujących zarządzenia władz.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 6.

⁸⁰ AIPN Wr, 291/3, Pismo dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego do wydziałów do spraw wyznań (nr 0464/tj./63/73), 12 VIII 1963 r., k. 108.

i brak koordynacji działań administracji wyznaniowej. Podkreślił, że duchowni nie podporządkowali się przepisom w zakresie nauczania religii, tzn. rejestracji punktów katechetycznych, składaniu sprawozdań, dopuszczaniu do kontrolowania przez inspektorów i podpisywaniu umów o pracę. Powyższą tendencję potwierdziła informacja przekazana przez WdSW we Wrocławiu, zgodnie z którą w roku szkolnym 1963/1964 religii w punktach katechetycznych uczyło na terenie województwa wrocławskiego 120 osób zakonnych, z czego 76 nie posiadało stosownych zezwoleń⁸¹. Znacznie lepiej wyglądała sytuacja z rejestracją punktów katechetycznych. Jak wynika z analizy kierownika Skórczyńskiego, dotyczącej działalności WdSW we Wrocławiu, w 1965 r.⁸² na terenie województwa wrocławskiego istniało 1287 punktów katechetycznych, z czego zarejestrowane były 1174, tj. 90,2 proc., a w 1965 r. odnotowano wzrost liczby zarejestrowanych punktów katechetycznych o 74. Zważywszy na zdecydowaną postawę biskupów odnośnie do rejestracji punktów katechetycznych, wielkość ta może budzić pewne wątpliwości, aczkolwiek w wydanym przez Kurie Arcybiskupią w dniu 15 lipca 1966 r. zarządzeniu w sprawie organizowania nauczania religii w roku szkolnym 1966/1967⁸³ zakazano proboszczom tylko składania sprawozdań i dopuszczania do wizytacji inspektorów szkolnych. Jak wynika ze sprawozdania, władze państwowe utrzymały politykę dopuszczania zakonników do nauczania religii pod warunkiem otrzymania na to zgody. Skórczyński przekazał, że ze 117 zakonników nauczających religii 52 nadal robiło to bez stosownego pozwolenia⁸⁴. Dodatkowo z 16 do

⁸¹ *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW PWRN we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr 5728/31/64), 12 XII 1964 r., k. 48. O osobach zakonnych uczących religii Skórczyński pisał także w piśmie (nr 0358/64) z 25 V 1964 r. Informował wówczas, że punkty katechetyczne są prowadzone przez zakonników w kościołach, będących jednocześnie siedzibami parafii, i w większości przypadków zostały zgłoszone do władz oświatowych, *ibidem*, k. 31.

⁸² *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr 0769/21/65), 11 XII 1965 r., k. 211.

⁸³ AAN, UdSW, Wydział Rzymskokatolicki, 78/59, Odpis zarządzenia Kurii Arcybiskupiej we Wrocławiu w sprawie organizacji nauczania religii w roku szkolnym 1966/1967, k. 25–26.

⁸⁴ Dopuszczenie możliwości wydawania zezwoleń osobom zakonnym potwierdził radca Aleksander Merker podczas wizytacji WdSW we Wrocławiu i w PRN m. Wrocławia w kwietniu 1967 r., AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/61, Sprawozdanie z pobytu służbowego we Wrocławiu Aleksandra Merkera i Stanisława Potemskiego w dniach 11–13 IV 1967 r., k. 23.

34 wzrosła liczba zakonnic uczących religii; żadna z nich nie posiadała stosownego zezwolenia. W związku z tym wymierzono 21 kar grzywny, ale wyegzekwowano tylko dwie. Skórczyński podkreślił, że spraw nielegalnego nauczania religii przez osoby zakonne nie dało się załatwić bez drastycznych środków, prowadzących do konfliktów z mieszkańcami. Dlatego też w założeniach do działań WdSW we Wrocławiu na 1966 r. znalazło się dążenie do maksymalizacji podporządkowania kleru przepisom o nauczaniu religii wizytacjami i odbywaniem narad z powiatowymi inspektorami oświatowymi⁸⁵. WdSW we Wrocławiu donosił także, nie bez satysfakcji, że sytuacja w punktach katechetycznych, w ocenie kurii wrocławskiej, nie była zadowalająca. W przygotowanej 25 kwietnia 1967 r. dla UdSW i KW PZPR notatce informacyjnej o konferencji kleru wrocławskiego⁸⁶, która odbyła się dzień wcześniej w siedzibie WSD we Wrocławiu, odnotowano wypowiedź ks. Stanisława Turkowskiego – kierownika Wydziału Nauki Chrześcijańskiej, w której stwierdził on, że frekwencja w punktach katechetycznych była słaba, dzieci lekceważyły naukę religii, a księża przychodzili na zajęcia często nieprzygotowani. Sprawę nauczania religii miano poruszyć także na konferencjach w Kłodzku⁸⁷ i Nowej Rudzie⁸⁸. W odpowiedzi na wzmożoną presję władz państwowych Episkopat Polski wydał komunikat do wiernych w sprawie punktów katechetycznych, który został odczytany w kościołach archidiecezji wrocławskiej 29 października 1967 r.⁸⁹ Biskupi wskazali, że władze oświatowe roszczą sobie prawo do nadzoru nad

⁸⁵ AIPN Wr, 291/3, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr 0769/21/65), 11 XII 1965 r., k. 216.

⁸⁶ AAN, UdSW, Wydział Rzymskokatolicki, 80/25, Ściśle poufne pismo kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka do UdSW wraz z notatką o konferencji kleru województwa wrocławskiego (nr Wz-I-033/407/67), 27 IV 1967 r., k. 33–37.

⁸⁷ *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW w sprawie konferencji kleru województwa wrocławskiego (nr Wz-9/92/487/67), 10 V 1967 r., k. 40.

⁸⁸ Władze kościelne miały polecić księżom uczącym religii, aby nie stawiali się na wezwania władz oświatowych, odpisując, że nie są nauczycielami im podległymi, *ibidem*, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW w sprawie konferencji dekanalnej w Nowej Rudzie (nr Wz-9/90/92/67), 29 VI 1967 r., k. 100.

⁸⁹ *Ibidem*, Odpis komunikatu Episkopatu Polski do wiernych w sprawie punktów katechetycznych i księgi inwentarzowej, Warszawa, 12 IX 1967 r., k. 124–126. W dokumentacji UdSW zachował się on wraz z odpisem zarządzenia kurii wrocławskiej z 5 X 1967 r., polecającym dziekanom przepisać go i przekazać proboszczom do odczytania w dniu 29 X 1967 r.

nauczaniem religii w kościołach i kaplicach, wymagają, aby nauczający religii uzyskali zgodę inspektora oświaty, który w każdej chwili może ją cofnąć, zakazują nauczania religii zakonnikom oraz żądają składania sprawozdań. W ocenie Episkopatu żaden z duchownych nie może spełnić tych wymagań, choćby za cenę życia, ponieważ nauczanie wiary jest podstawowym obowiązkiem każdego kapłana. Komunikat zakończono słowami: „nie możemy, co jest Bożego, oddawać cesarzowi”⁹⁰.

Pod koniec lat sześćdziesiątych trwała więc walka między władzami kościelnymi i państwowymi w sprawie zasad nadzoru nad nauczaniem religii. Ze sprawozdania z działalności WdSW we Wrocławiu za 1969 r.⁹¹ wynikało, że 31 grudnia 1969 r. istniały 1343 punkty katechetyczne (nie-stety bez podania danych o rejestracji), z których 600, tj. 45 proc., złożyło sprawozdania (304 pisemnie i 296 ustnie). Według stanu na 15 stycznia 1970 r. liczba punktów katechetycznych nie zmieniła się, do 734 wzrosła natomiast liczba sprawozdań, tj. 55 proc. (404 pisemne i 330 ustnych)⁹². Mimo ostrej reakcji strony kościelnej z czasem władze państwowe systematycznie zwiększały obszar nadzoru nad nauczaniem religii poza szkołą. Złożenie sprawozdań nie oznaczało jednak, że administracja oświatowa faktycznie miała w punktach katechetycznych taką kontrolę nad procesem nauczania jak w szkołach powszechnych.

2. Służba zdrowia

Kolejną dziedziną życia społecznego, w której istotną rolę odgrywał Kościół katolicki, była szeroko pojęta służba zdrowia. Zwłaszcza zgromadzenia zakonne żeńskie wiodły prym w prowadzeniu tego typu działalności. Po II wojnie światowej na terenie Polski pracowało około

⁹⁰ *Ibidem*, k. 125.

⁹¹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Sprawozdanie WdSW we Wrocławiu z działalności za 1969 r. z uwzględnieniem realizacji zaleceń Zespołu Wojewódzkiego dołączone do pisma zastępcy kierownika WdSW we Wrocławiu Mariana Matyi do UdSW (nr Wz-O/03/033/68/70), 17 II 1970 r., k. 8.

⁹² W województwie zielonogórskim według danych tamtejszego WdSW odnotowano spadek liczby sprawozdań z 95,8 proc. w 1964 r. do 64,9 proc. w 1970 r., por. D. Mazurkiewicz, *Nadzór państwa...*, s. 130.

6000 pielęgniarek, z tego 510 należało do Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety⁹³ – jednego z kilkudziesięciu wówczas zgromadzeń żeńskich służących w placówkach medycznych. Nic więc dziwnego, że władze państwowe dążyły do wyeliminowania Kościoła katolickiego ze służby zdrowia. Wyrugowanie go odbywało się na dwóch płaszczyznach: zmiany własności, czyli upaństwowienia zakładów leczniczych, oraz usunięcia z nich osób zakonnych i duchownych.

Przejęcie szpitali na własność państwa umożliwiły akty prawne wydane pod koniec lat czterdziestych⁹⁴. Ustawa z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia⁹⁵ oprócz zdefiniowania, czym jest zakład społeczny służby zdrowia, a także podziału i określenia podmiotów obowiązanych do ich tworzenia i utrzymania, dała możliwość upaństwowienia zakładów leczniczych należących do podmiotów kościelnych. Na mocy jej art. 13 ust. 1 RM mogła, w drodze uchwały, przejąć na własność państwa lub w zarząd państwowy zakład społeczny służby zdrowia, jeżeli w myśl ustawy państwo było zobowiązane do założenia i prowadzenia takiego zakładu, oraz przekazać w zarząd lub na własność związkowi samorządu terytorialnego zakład, którego powstanie w innej drodze nie było możliwe, a jego działanie stanowiło element niezbędny w sieci zakładów społecznej służby zdrowia. Zgodnie z art. 32 ust. 1 wspomnianej ustawy do podjęcia decyzji w wymienionych kwestiach zobowiązana była RM na wniosek Ministra Zdrowia, złożony w porozumieniu z Ministrem Skarbu i innymi zainteresowanymi resortami. Uchwały wymagały zgody Rady Państwa. W przepisie art. 13 ujawnił się także ekonomiczny czynnik przejmowania placówek leczniczych – w niektórych sytuacjach państwo nie było w stanie własnym sumptem zaspokoić potrzeb społeczeństwa w zakresie ochrony zdrowia, dlatego próbowało wykorzystać do tego majątek kościelny⁹⁶.

⁹³ A. Szymański, *Proces likwidacji działalności charytatywnej Kościoła katolickiego w sferze publicznoprawnej w latach 1944–1965. Studium historyczno-prawne*, Opole 2010, s. 70.

⁹⁴ Idem, *Akcja przejmowania szpitali wyznaniowych w oparciu o ustawę z 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 284.

⁹⁵ Dz.U. 1948, nr 55, poz. 434.

⁹⁶ A. Szymański, *Proces likwidacji...*, s. 75.

Na początku 1949 r. decyzją Ministra Zdrowia 89 szpitali, prowadzonych głównie przez zgromadzenia zakonne, uznano za zakłady społeczne służby zdrowia⁹⁷. 10 września 1949 r. postanowiono przejść na własność państwa zakłady lecznicze prowadzone przez Kościół katolicki⁹⁸. Konsekwencją tego było wydanie przez RM dwóch uchwał. Jedną z nich, uchwałą RM z dnia 21 września 1949 r. w sprawie przejścia na własność przez związki samorządu terytorialnego niektórych szpitali utrzymywanych przez stowarzyszenia: „Polski Czerwony Krzyż” i „Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej” oraz przez kongregacje, związki, stowarzyszenia religijne i fundacje⁹⁹, objęła ponad 40 szpitali w większości należących do Kościoła katolickiego¹⁰⁰. Masową akcję przejmowania placówek szpitalnych zorganizowano jednocześnie w całym kraju 3 października 1949 r.¹⁰¹

Przejęcie szpitali na własność państwa nie rozwiązało jednak problemu braku personelu medycznego, który stał na przeszkodzie natychmiastowej eliminacji zakonnic z placówek służby zdrowia. Wobec tego administracja wyznaniowa dążyła do ograniczenia ich działalności. Z danych przesłanych przez bp. Klepacza do UdSW wynikało, że w 1955 r. w Polsce było 25 951 zakonnic, z czego 11 747 pracowało w różnych zakładach opieki społecznej, w tym w szpitalach, domach starców i domach dziecka¹⁰². Według danych KC PZPR w 1958 r. w Polsce było 28 410 zakonnic,

⁹⁷ *Ibidem*, s. 72–73.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 74.

⁹⁹ M.P. 1949, nr 68, poz. 885. Uchwała ta została wydana z naruszeniem przepisów proceduralnych, ponieważ wymagana przez Ustawę z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia zgoda Rady Państwa na przejście została udzielona 7 dni później, A. Szymański, *Proces likwidacji...*, s. 76.

¹⁰⁰ Na terenie województwa wrocławskiego przejęto: w powiecie kłodzkim – 3 szpitale, w Świdnicy – 1 szpital, w Trzebnicy – 1 szpital, w Jeleniej Górze – 1 szpital, we Wrocławiu – 7 szpitali, w Wałbrzychu – 1 szpital, w Bystrzycy Kłodzkiej – 1 szpital, w powiecie dzierżoniowskim – 2 szpitale, w Ząbkowicach Śląskich – 1 szpital.

¹⁰¹ *Idem*, *Akcja przejmowania...*, s. 285. Szczególną procedurę zastosowano wobec szpitala ss. boromeuszek w Trzebnicy. W tym przypadku powołano specjalną komisję międzyresortową, która miała oddzielić nieruchomości szpitalne od klasztornych, uwzględniając stanowisko przełożonej zgromadzenia, *ibidem*, s. 296–299.

¹⁰² *List Przewodniczącego Episkopatu bp. M. Klepacza do Dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań J. Izydorczyka o stanie liczebnym i zawodowym siostr zakonnych*, Warszawa 25 III 1955 r. [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 508.

a w 1962 r. – 30 500. W ocenie PZPR praca zakonnic w zakładach służby zdrowia oraz w innych tego typu placówkach stanowiła poważne źródło dochodów całych zgromadzeń zakonnych. Jednocześnie dawała im poczucie społecznej użyteczności¹⁰³.

Administracja państwowa nawet we własnym gronie miała czasem trudności z postulatem całkowitego usunięcia zakonnic z placówek służby zdrowia. Do osobliwej sytuacji doszło w ośrodku zdrowia w Nowogrodźcu. Jak wynika ze sprawozdania z jego kontroli, które zachowało się w dokumentacji WdSW we Wrocławiu¹⁰⁴, trzyosobowa komisja, z pracownikiem Wydziału Zdrowia PPRN w Bolesławcu Janiną Korbiel na czele, badała występujące tam nieprawidłowości. Siostra Maria Wrzeciono miała rzekomo wykorzystać problemy alkoholowe kierownika ośrodka i przejąć w nim zarządzanie. Komisja odnotowała, że przewodniczący PMRN w Nowogrodźcu pozytywnie wypowiadał się o pracy i zasługach dla zdrowia mieszkańców zakonnic pracujących w ośrodku z s. Wrzeciono na czele. W dalszej części sprawozdania znalazły się jednak krytyczne uwagi pod jej adresem innych pracowników ośrodka: byłej rejestratorki, sprzątaczk, technika dentystycznego, pielęgniarek świeckich i położnej. Poświadczyli oni wykorzystywanie przez zakonnicę placówki do prowadzenia prywatnej praktyki, jej zły wpływ na kierownika i niewłaściwe zachowanie w stosunku do personelu i pacjentów. Wnioski komisji sprowadziły się do konstatacji, że należy ukrócić władzę s. Wrzeciono, przenosząc ją do innej placówki lub przesuwać do innych zajęć. Ponieważ pozycja zakonnic wynikała z kontroli nad apteką, rekomendowano, aby kto inny przejął to zadanie¹⁰⁵. Znamienne było, że nie sugerowano natychmiastowego jej zwolnienia. Ostatecznie s. Wrzeciono i dwie zakonnice zostały pozbawione pracy w ośrodku, a sprawa znalazła się na łamach ogólnopolskiej prasy kobiecej; była też przedmiotem dyskusji na odprawie kierowników referatów do spraw wyznań przydiów powiatowych rad narodowych

¹⁰³ A. Szymański, *Proces likwidacji...*, s. 190.

¹⁰⁴ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdanie z przeprowadzonej lustracji w Ośrodku Zdrowia w Nowogrodźcu przez komisję w składzie: Janina Korbiel, Eugenia Szwalek, Stefania Sobolska w dniach 30 XI 1953 – 1 XII 1953 r., k. 87–92.

¹⁰⁵ *Ibidem*, Wnioski komisji lustracyjnej do sprawozdania z 30 XI i 1 XII 1953 r., k. 93.

województwa wrocławskiego z wicedyrektorem UdSW zorganizowanej 7 kwietnia 1954 r. we Wrocławiu¹⁰⁶.

Innym przykładem opieszałości w usuwaniu zakonnic mimo istniejących ku temu powodów jest sprawa s. Marii Kasprzyk, jadwiżanki pracującej w ośrodku zdrowia w Tomaszowie Bolesławieckim, którą oskarżono o przywłaszczanie penicyliny przepisanej przez felczera i leczenie pacjentów własnymi miksturami. W 1954 r. Wydział Zdrowia PPRN w Bolesławcu skierował wniosek do prokuratora¹⁰⁷. Dalszych losów wniosku nie udało się ustalić.

Zdarzały się też powiaty, w których osoby zakonne nie prowadziły działalności w służbie zdrowia, ponieważ zostało to zakazane przez miejscowe władze, np. tak było w powiecie milickim w 1954 r. Jak odnotowano w sprawozdaniu z działalności tamtejszego referatu do spraw wyznań za pierwszy kwartał 1954 r., w przeszłości 39 zakonnic pracowało w służbie zdrowia, w momencie sporządzania sprawozdania 7 – w zakładzie opiekuńczym dla osób upośledzonych umysłowo w Żmigrodzie¹⁰⁸.

Władze państwowe mierzyły się także z problemem kapelanów szpitalnych, w myśl porozumienia z 1950 r. mieli oni bowiem prawo udzielania posług tym pacjentom, którzy sobie tego życzyli, w szpitalach państwowych i samorządowych za specjalnym wynagrodzeniem. Aneks do porozumienia z 1950 r. gwarantował powołanie odpowiedniej liczby kapelanów dla zaspokojenia potrzeb chorych. Do ich dyspozycji planowano oddać wydzielone dyżurki w szpitalach¹⁰⁹. W celu realizacji powyższego porozumienia Minister Zdrowia wydał w dniu 5 sierpnia 1950 r. Okólnik nr 63/50 w sprawie posług religijnych udzielanych chorym przebywają-

¹⁰⁶ AAN, UdSW, 27/17, Protokół z odprawy powiatowych kierowników referatów do spraw wyznań, 7 IV 1954 r., k. 7–8. Przedstawiciel RdSW PPRN w Bolesławcu, odpowiadając na pytanie, dlaczego nie zastosowano innych kar wobec zakonnic, tylko zwolnienie z pracy, tłumaczył, że powodem tego były kumoterskie stosunki w Wydziale Zdrowia PPRN w Bolesławcu – rodzina kierownika Wydziału jeździła na wczasy do domu zakonnego s. Wrzecziono, dlatego miał on problem z podjęciem właściwych działań w tym zakresie.

¹⁰⁷ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/27, Pismo RdSW PPRN w Bolesławcu do WdSW we Wrocławiu wraz ze sprawozdaniem RdSW PPRN w Bolesławcu z działalności za pierwszy kwartał 1954 r. (nr W.O/tj/28/54), 1 IV 1954 r., k. 7.

¹⁰⁸ *Ibidem*, k. 13.

¹⁰⁹ P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 234.

cym w zakładach leczniczych¹¹⁰. Dokument ten odbiegał jednak w wielu miejscach od postanowień z 1950 r., ustalając arbitralnie, że to dyrekcja szpitala zaprasza duchownych w miarę potrzeb i decyduje o przydzieleniu im dyżurek. Porozumienie z 1950 r. uległo więc modyfikacji na niekorzyść strony kościelnej¹¹¹. W porozumieniu z 1956 r. również zawarto klauzulę o uzgodnieniu zasad funkcjonowania kapelanów szpitalnych¹¹², które miały być wprowadzone w życie przez odpowiednie zarządzenia Ministra Zdrowia¹¹³, Instrukcja Ministerstwa Zdrowia nr 53/56 z 3 grudnia 1956 r. dotycząca udzielania posług religijnych chorym przebywającym w szpitalach i sanatoriach m.in. nakazywała dyrektorom szpitali zapewnienie opieki duszpasterskiej pacjentom, którzy sobie tego życzyli, np. w formie prośby skierowanej do kapelana lub jakiegokolwiek innego pracownika szpitala. Kapelan mógł także odwiedzać chorych po uwzględnieniu regulaminu szpitala i jego specyficznych warunków. Od samego początku UdSW zalecał jednak kontrolę i ograniczanie działalności kapelanów szpitalnych. Na odprawie kierowników samodzielnych referatów do spraw wyznań w Warszawie w kwietniu 1951 r. dyrektor UdSW Bida polecił, aby na stanowiskach kapelanów szpitalnych pracowali głównie księża „patrioci”¹¹⁴. Po części wiązało się to ze stałym dochodem, który dzięki tej posłudze mogli czerpać duchowni.

Pomimo podejmowanych przez administrację wyznaniową w województwie wrocławskim działań zmierzających do zmniejszenia personelu duchownego zatrudnionego w społecznych zakładach służby zdrowia w ocenie WdSW we Wrocławiu w 1960 r. wciąż utrzymywał się za wysoki jego procent. W obszernym sprawozdaniu¹¹⁵ z działalności kleru i zakonów informowano, że na 59 szpitali w 46 pracowali kapelani szpitalni,

¹¹⁰ M. Ożóg, *Regulacje prawne dotyczące sprawowania opieki duszpasterskiej w placówkach leczniczych w okresie PRL z punktu widzenia problematyki źródeł prawa. Wybrane zagadnienia*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2017, t. 20, s. 390.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 392.

¹¹² P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 575.

¹¹³ B. Ratajczak, *Możliwości sprawowania opieki duszpasterskiej w zakładach leczniczych w okresie Polski Ludowej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 4, s. 111.

¹¹⁴ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Protokół z odprawy kierowników referatów do spraw wyznań, 25 IV 1951 r., k. 260.

¹¹⁵ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/6, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Skórzyńskiego do UdSW (nr Wz-11/111/60) z informacją dotyczącą działalności kleru i zakonów

którzy posiadali umowy, ale 7 księży wykonywało swe zadania bez nich (wskazano, że działali w szpitalach i innych placówkach zdrowia). Jeżeli chodzi o inny duchowny personel medyczny, to struktura zatrudnienia przedstawiała się następująco: w szpitalach pracowało 327 zakonnic i zakonników, w sanatoriach – 6, w ośrodkach zdrowia – 16, w punktach zdrowia – 5, w sumie – 354 zakonnice i zakonników. W całej służbie zdrowia, jak podał WdSW we Wrocławiu, było zatrudnionych 410 zakonnic i zakonników oraz 46 kapelanów, łącznie – 456 osób duchownych na 8468 osób (lekarze, dentyści, farmaceuci, pielęgniarki, personel pomocniczy) personelu medycznego¹¹⁶. Odsetek osób duchownych zatrudnionych w służbie zdrowia wynosił więc 5,4 proc.¹¹⁷

WdSW we Wrocławiu informował też, że na terenie województwa wrocławskiego żadna z parafii nie prowadziła nielegalnych ośrodków zdrowia czy przychodni medycznych. Odnośnie do działalności diecezjalnego Referatu Duszpasterstwa Dobroczynności Wydział wskazał, że wprowadzić organizował on przedsięwzięcia charytatywne, ale nie były one systematyczne i cieszyły się znikomą skutecznością. Podkreślał, że niektóre domy zakonne prowadziły „poradnictwo pielęgniarskie w mniej lub bardziej oficjalny sposób”, pobierając za nie opłaty, które przeznaczano na utrzymanie tych placówek¹¹⁸.

WdSW we Wrocławiu informował także o przejawach działalności religijnej, prowadzonej przez zakonnice w placówkach medycznych. Zaliczano do nich: wyświetlanie slajdów ze świętymi w jednym z sanatoriów,

w 1959 r. i pierwszych miesiącach 1960 r., 9 VII 1960 r., k. 1–13. Pismo było odpowiedzią na pismo UdSW (nr 411/tjn/60) z 19 V 1960 r.

¹¹⁶ *Ibidem*, k. 2.

¹¹⁷ WdSW we Wrocławiu podał także łączny koszt rocznego utrzymania tej grupy, który dla kapelanów wynosił 143 770 zł, a dla pozostałego personelu łącznie 4 327 276 zł.

¹¹⁸ *Ibidem*, k. 3. Siostry franciszkanki w Kłodzku wykonywały zastrzyki, ss. elżbietanki z Boguszowa i Szczawna-Zdroju wykonywały zastrzyki i udzielały porad, ss. urszulanki ze Starych Bogaczowic wykonywały zastrzyki i udzielały porad medycznych, ss. elżbietanki z Bolkowa wykonywały zastrzyki i sprzedawały leki, ss. elżbietanki z Legnicy skupowały leki zagraniczne i wykonywały zastrzyki w domach i w punkcie klasztornym, na terenie powiatu ząbkowickiego wszystkie zgromadzenia zakonne wykonywały zastrzyki i udzielały porad (nie podano ani liczby, ani nazw zgromadzeń), ss. elżbietanki z Osieka i ss. marianki z Piechowic prowadziły poradnictwo i lecznictwo w okolicznych wsiach. W przypadku proboszcza z Bogatyni, który miał na masową skalę prowadzić sprzedaż leków z zagranicy, interweniował miejscowy Wydział Finansowy PPRN. W wyniku nacisku władz ksiądz zaprzestał handlu.

zbiorowe śpiewanie pieśni kościelnych w salach chorych (Szpital Powiatowy w Bolesławcu), wystawianie jasełek i kolędowanie. W niektórych szpitalach dziecięcych prowadzano dzieci na mszę św. Wszystkich tych działań zakazywały dyrekcje szpitali i powiatowe wydziały zdrowia¹¹⁹. Zdarzało się, że zakonnice organizowały na terenie placówek medycznych zbiórki na cele kościelne¹²⁰, WdSW we Wrocławiu nie przekazał jednak, jak temu zapobiegano ani czy wyciągano w stosunku do nich konsekwencje.

Interesująco wyglądała natomiast statystyka obecności symboli religijnych w placówkach służby zdrowia. Według WdSW we Wrocławiu na 59 szpitali symboli religijnych nie było tylko w 9, w pozostałych krzyże lub obrazy religijne wisiały zarówno w salach chorych, jak i w pomieszczeniach służbowych personelu medycznego lub administracyjnego. W ośrodkach zdrowia i w przychodniach obecność symboli religijnych była mała, na 323 tego typu placówki ich istnienie odnotowano w 32¹²¹.

W informacji z działalności WdSW we Wrocławiu z 1960 r. pojawił się również problem przerywania ciąży i aktywności personelu zakonnego, który miał namawiać kobiety do rezygnacji z tego zabiegu. WdSW we Wrocławiu nie podał konkretnej liczby tych zdarzeń. Wskazywał tylko, że takie wypadki odnotowano na terenie kilku szpitali, szczególnie tam, gdzie zatrudniano kapelanów lub personel zakonny¹²². Wobec siostr zakonnych i lekarzy, którzy powoływali się na klauzulę sumienia i odmawiali wykonania zabiegu lub asystowania przy nim oraz ewentualnie przekonywali pacjentki do rezygnacji z aborcji, stosowano zwolnienia lub przesunięcia z oddziałów. W akcję propagandową zaangażowano lokalne media, a władze powiatowe podejmowały interwencje u dyrektorów szpitali. WdSW we Wrocławiu za szczególnie „drastyczny przypadek” uznał zachowanie

¹¹⁹ *Ibidem*, k. 4.

¹²⁰ *Ibidem*, k. 5. W sanatorium w Sokołowcu zorganizowano zbiórkę na obraz do miejscowego kościoła, w szpitalu w Wałbrzychu – na zakup kielicha, w szpitalu w Ziębicach – na KUL, w szpitalu gruźliczym w Chojnicach – na odprawianie mszy, w szpitalu w Zgorzelcu – na zakup szat liturgicznych do kaplicy szpitalnej. W sanatorium gruźliczym w Bolkowicach zakonnice prowadziły sprzedaż figurek Maryi, a przed wejściem do szpitala ss. bormeuszek stała puszka na ofiarę.

¹²¹ *Ibidem*, k. 6. WdSW we Wrocławiu nie podał przypuszczeń odnośnie do takich dysproporcji.

¹²² *Ibidem*, k. 8. Sformułowanie to jest na tyle niejasne, że trudno ocenić jego wiarygodność. Można z niego wywnioskować, że do odwodzenia kobiet od aborcji dochodziło także w szpitalach, w których nie było kapelana ani pielęgniarek zakonnic.

zakonnice z oddziału ginekologiczno-położniczego szpitala w Dusznikach-Zdroju, gdzie miano szykanować pacjentki, zniechęcać je do zabiegu, odmawiać asystowania przy nim oraz nie wyrażać zgody na opiekowanie się nimi po aborcji. W wyniku nacisku lokalnych władz i prasy ze szpitala zwolniono wszystkie zakonnice, nie tylko te zatrudnione na oddziale ginekologiczno-położniczym. W szpitalach w Bystrzycy Kłodzkiej, Trzebnicy i Świdnicy również odnotowano podobne zachowanie, ale tam dyrekcja przesunęła zakonnice z oddziałów ginekologicznych na inne i zatrudniła w to miejsce personel świecki¹²³. W Świdnicy w związku z antyaborcyjną postawą kapelana szpitala rozwiązano z nim umowę. WdSW we Wrocławiu odnotował także utrudnianie dokonania aborcji przez trzech lekarzy (brak informacji, w których szpitalach). Dwóch, którzy powołali się na swoje przekonania religijne, przesunięto z oddziałów ginekologiczno-położniczych na inne oddziały, a jednego zwolniono z pracy.

WdSW we Wrocławiu informował, że w województwie wrocławskim 18 lekarzy sprzyjało osobom duchownym zatrudnionym w szpitalach i popierało ich działalność religijną¹²⁴. Liczba ta wydaje się niedoszacowana, biorąc pod uwagę, że na terenie tym funkcjonowało 59 szpitali. Grupa 18 lekarzy miała manifestować swoje poglądy religijne, uczestnicząc w nabożeństwach w kaplicach szpitalnych oraz utrzymując zażyłe stosunki z kapelanami i lokalnymi proboszczami. Na przykład lekarz ze szpitala w Jaworze Antoni Radomski w 1959 r. brał czynny udział w dekorowaniu ołtarza na Boże Ciało, z kolei ordynator sanatorium w Bolkowie sprzyjał działalności religijnej na terenie placówki prowadzonej przez elżbietanki¹²⁵.

WdSW we Wrocławiu informował również o sposobach laicyzowania służby zdrowia, które były praktykowane w porozumieniu z Wydziałem Zdrowia PWRN we Wrocławiu i jego odpowiednikami w powiatach.

¹²³ Nie wiadomo, czy przesunięte zakonnice były w jakikolwiek sposób szykanowane lub represjonowane za postawę zgodną ze swoim sumieniem. Niezależnie od indywidualnej oceny moralnej prawa do przerywania ciąży wskazać należy, że przesunięcie ich na inne oddziały było wyjściem kompromisowym – zakonnice nie stały w obliczu konfliktu wewnętrznego, a kobiety mogły bez przeszkód korzystać z gwarantowanego w ówczesnym czasie prawa do aborcji.

¹²⁴ *Ibidem*, k. 10.

¹²⁵ *Ibidem*.

Dyrekcje szpitali i wydziały zdrowia rozwiązywały umowy z kapelanami, którzy „utrudniali przeprowadzanie zabiegów przerywania ciąży lub szykanowali pacjentki”, i zwalniały lub przesuwaly z oddziałów ginekologiczno-położniczych zakonnice odmawiające udziału w zabiegach aborcji oraz prowadzące działalność sprzeczną z zasadami tolerancji. We wszystkich przypadkach podejmowano działania „administracyjne”, nie prowadzono natomiast działań uświadamiających¹²⁶. Kierownik WdSW we Wrocławiu Skórczyński rekomendował, aby Ministerstwo Zdrowia kładło większy nacisk na przestrzeganie przez swoje lokalne agendy instrukcji Ministerstwa Zdrowia nr 53/56 z 3 grudnia 1956 r., dotyczącej udzielania posług religijnych chorym przebywającym w szpitalach i sanatoriach. Podkreślił niedomagania powiatowej administracji służby zdrowia w tym zakresie oraz wskazał, że interwencje WdSW we Wrocławiu w sprawie działalności kapelanów lub zakonnice były często odbierane przez dyrektorów szpitali jako forma represji wobec duchownych. Deklarował, że do końca 1960 r. tam, gdzie jest duża liczba kobiet poszukujących pracy, zwolni ze szpitali zakonnice (sprzątaczkę, kucharkę, szwaczki, magazynierki itp.) i w ich miejsce zatrudni personel świecki. Planował także zwiększyć presję na lekarzy, aby ci ingerowali, jeśli zauważą naruszenie zasad tolerancji przez kapelanów i zakonnice. Formą nacisku w tych przypadkach miała być zgoda (lub jej brak) na prowadzenie prywatnej praktyki lekarskiej. Największa zmiana zapowiadała się na polu działań polityczno-uświadamiających. Kierownik WdSW we Wrocławiu wskazywał, że same zarządzenia i przepisy prawa są niewystarczające wobec propagandy duchowieństwa, dlatego proponował, aby kierownikom wydziałów zdrowia, dyrektorom placówek medycznych i lekarzom wyjaśnić działania hierarchii kościelnej godzące w zasady tolerancji. Jako przykład skuteczności tego typu przedsięwzięcia podał wygłoszony przez niego w marcu 1960 r. w Szpitalu Wojewódzkim we Wrocławiu dla około 100 lekarzy referat pt. „Stosunki Państwa z Kościołem”, po którym w placówce zaobserwowano „znaczną poprawę” w zakresie przestrzegania zasad tolerancji. Podobne działania zamierzano także podjąć w szkołach dla pielęgniarek¹²⁷.

¹²⁶ *Ibidem*, k. 11. Nie podano żadnych informacji statystycznych dotyczących liczby zwolnionych i przesuniętych zakonnice oraz liczby kapelanów, z którymi rozwiązano umowy.

¹²⁷ *Ibidem*, k. 12–13.

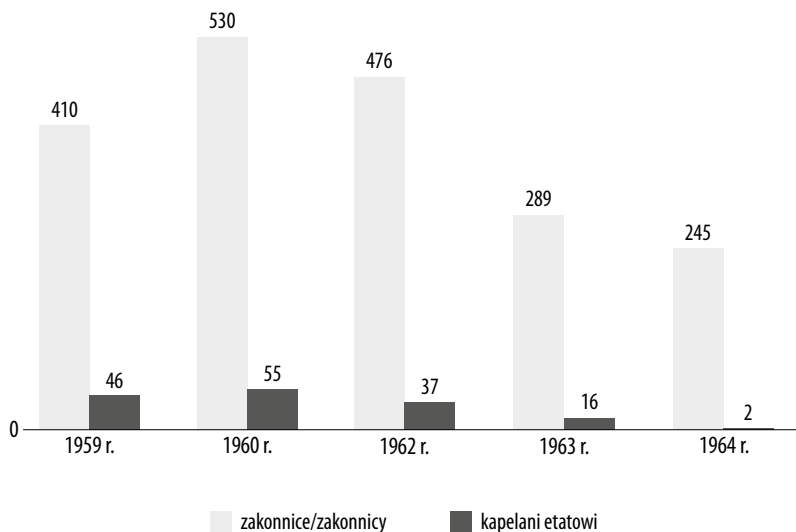
Pomimo podejmowanych przez WdSW we Wrocławiu wysiłków, mających na celu zwiększenie laicyzacji szeroko rozumianej służby zdrowia, początkowo nie odnoszono sukcesów. W sprawozdaniu z wizytacji WdSW we Wrocławiu odbytej przez starszego radcę w UdSW Włodzimierza Wanata wynika, że w marcu 1962 r. w szpitalach i sanatoriach (oraz innych placówkach opiekuńczych) pracowało łącznie 605 osób duchownych¹²⁸. Według raportu statystycznego WdSW we Wrocławiu na dzień 30 października 1962 r. w zakładach służby zdrowia pracowało 476 zakonnic i 38 kapelanów (w tym 1 nie na etacie)¹²⁹. W rozbiciu na poszczególne placówki przedstawiało się to następująco: 37 kapelanów na 72 szpitale, 334 zakonnice w szpitalach, 35 zakonnic w przychodniach lekarskich, 34 zakonnice w zakładach specjalnych, 14 zakonnic w sanatoriach i 59 zakonnic w innych placówkach służby zdrowia. Dane te pokazują skokowy wzrost zatrudnienia zakonnic w placówkach służby zdrowia w 1960 r. Trudno jednak bezkrytycznie przyjąć, że przez kilka miesięcy walki o laicyzację placówek służby zdrowia zatrudniono w szpitalach 120 zakonnic na etat. Albo w tym czasie wystąpiło bardzo duże zapotrzebowanie na personel szpitalny i władze państwowe uczyniły pewne ustępstwa, albo – co jest bardziej prawdopodobne – podano błędnie liczbę zakonnic zatrudnionych na przełomie 1959 i 1960 r.¹³⁰

¹²⁸ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Sprawozdanie z wyjazdu służbowego do Wrocławia starszego radcy UdSW Włodzimierza Wanata w dniach 22–24 III 1962 r., 28 III 1962 r., k. 19. Wizytator starszy radca w UdSW Włodzimierz Wanat nie podał liczby duchownych w poszczególnych placówkach. Niemniej jednak z jego danych można wywnioskować, że liczebność zakonnic zatrudnionych jako pielęgniarki i kapelanów w porównaniu z 1959 r. się nie obniżyła. Trochę dokładniejsze informacje przedstawił WdSW PRN m. Wrocławia, według którego w zakładach służby zdrowia miało pracować 191 zakonnic, *ibidem*, k. 21.

¹²⁹ *Ibidem*, Zestawienie osób duchownych zatrudnionych w zakładach służby zdrowia podległych bezpośrednio resortowi zdrowia w województwie wrocławskim, stan na 30 X 1962 r., k. 42.

¹³⁰ W literaturze przedmiotu dotyczącej działalności aparatu administracji wyznaniowej w okresie Polski Ludowej zwraca się uwagę, że czasami relacje i dane prezentowane przez agendy tego aparatu były celowo zniekształcane, aby wykazać się przed przełożonymi. A. Szymański, *Działalność Wydziału do Spraw Wyznań w Opolu w latach 1958–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Opolu*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 4, s. 54. Andrzej Szymański wskazał też, że na terenie WdSW w Opolu laicyzacja służby zdrowia napotykała opór – jeszcze w 1965 r. bardzo wiele pielęgniarek zakonnych wykonywało tam zawód bez stosownego zezwolenia władz, ludność odmawiała składania oświadczeń

Wykres 5. Stan zatrudnienia osób duchownych w placówkach służby zdrowia według statystyki WdSW we Wrocławiu w latach 1959–1964

Źródło: AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Zestawienie osób duchownych zatrudnionych w zakładach służby zdrowia podległych bezpośrednio resortowi zdrowia w województwie wrocławskim, stan na 30 X 1962 r., k. 42; APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/6, Informacja dotycząca działalności kleru i zakonów, 1960 r., k. 1–13; AAN, UdSW, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, 125/482, Ankieta nr 10 – dane statystyczne dotyczące zatrudnienia osób duchownych i zakonnych w placówkach służby zdrowia w województwie wrocławskim dołączona do pisma kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-16/51/64), 26 IX 1964 r., k. 244.

Wyraźny spadek liczby osób duchownych zatrudnionych w placówkach służby zdrowia nastąpił w 1963 r. – zakonnic do 289, a kapelanów szpitalnych do 16 (dodatkowo dwóch nieetatowych) – i w 1964 r. – zakonnic do 245, a kapelanów do 2 (12 bez etatu). Najwięcej zakonnic ubyło w szpitalach, gdzie w 1963 r. pracowało ich 170, w 1964 r. – 131, najmniej zakonnic usunięto natomiast z zakładów specjalnych, gdzie w 1963 r.

w tej sprawie, a część lekarzy ceniła zakonnice jako wykwalifikowany i doświadczony personel medyczny, *ibidem*, s. 60.

zatrudniano ich 34, a w 1964 r. – 31¹³¹. Spadki zaobserwowano także w pozostałych placówkach służby zdrowia: przychodniach, sanatoriach i innych ośrodkach¹³². Wygląda więc na to, że władzom państwowym coraz częściej udawało się zastąpić zakonnice personelem świeckim.

W momencie rozpoczęcia „laicyzacji służby zdrowia” w Polsce brakowało około 20 tys. pracowników personelu pomocniczego, a władze partyjne planowały zwolnić ze służby zdrowia w ciągu kilku najbliższych lat około 2600 zakonnic. Działanie to mogło doprowadzić do szkodliwego społecznie zdestabilizowania systemu zdrowia¹³³. Apogeum laicyzacji służby zdrowia przypadło na pierwszą połowę lat sześćdziesiątych i zbiegło się z usunięciem lekcji religii ze szkół. Po 1964 r. ani w sprawozdaniach, ani w innych dokumentach archiwalnych nie natrafiono na działania WdSW we Wrocławiu związane z procesem laicyzacji służby zdrowia. Wydaje się, że pozostałe zakonnice, pracujące w placówkach medycznych, zostawiono w spokoju albo ich usuwanie scedowano na władze lokalne. Polityka WdSW we Wrocławiu, postulowana przez kierownika Skórczyńskiego, w końcu zaczęła przynosić oczekiwane efekty.

3. Działalność charytatywna

Po II wojnie światowej Kościół katolicki rozpoczął w ramach organizacji Caritas świadczenie pomocy humanitarnej mieszkańcom zniszczonego walkami kraju. W 1945 r. władze Polski Ludowej, zdając sobie sprawę z tego, że w oczach zachodnich darczyńców są partnerami mało wiarygodnymi oraz że nie mają wystarczających środków finansowych, struktur i aparatu urzędniczego, zgodziły się na tę działalność charytatywną, dodatkowo subwencjonując ją oraz zwalniając otrzymywane w jej

¹³¹ Dla porównania na obszarze podległym WdSW PWRN w Rzeszowie liczba pielęgniarek zakonnych zatrudnionych w szpitalach wynosiła: w 1959 r. – 143, w 1960 r. – 99, w 1961 r. – 49, w 1962 r. – 10, L. Fiejdasz, *Rola Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie...*, s. 212.

¹³² AAN, UdSW, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, 125/482, Ankieta nr 10 – dane statystyczne dotyczące zatrudnienia osób duchownych i zakonnych w placówkach służby zdrowia w województwie wrocławskim dołączona do pisma kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-16/51/64), 26 IX 1964 r., k. 244.

¹³³ A. Szymański, *Proces likwidacji...*, s. 229.

wyniku dary z cel i akcezy¹³⁴. Zwróciły także zajęty przez okupantów majątek przedwojennego Caritasu. W niektórych przypadkach poprosiły o prowadzenie przez tę organizację państwowych zakładów opiekuńczych i administrowanie nimi. I tak w 1947 r. Caritas zarządzał 85 placówkami w całym kraju (głównie domami opieki i kuchniami powszechnymi)¹³⁵. Na czele organizacji stał arcybiskup krakowski kardynał Adam Stefan Sapieha. Sprawa Caritasu pojawiła się na posiedzeniach KC PZPR w 1948 r. Od tego czasu władze państwowe rozpoczęły realizację planu likwidacji organizacji¹³⁶. Dodatkowym czynnikiem motywującym pozyskanie nad nią kontroli był fakt, że większość rozwiązanych w 1949 r. stowarzyszeń i organizacji katolickich ulokowała swoją działalność właśnie pod jej szyldem¹³⁷.

Przed przejściem Caritasu władze państwowe rozkręciły spiralę propagandy, której początkiem były publikacje prasowe na temat rzekomych nieprawidłowości w jego wrocławskim oddziale¹³⁸. W związku z zarzutami o nadużycia, szkodliwą gospodarkę i malwersacje wydano Zarządzenie Ministrów: Pracy i Opieki Społecznej, Oświaty oraz Administracji Publicznej z dnia 23 stycznia 1950 r. w sprawie wprowadzenia zarządu przymusowego zrzeszenia „Caritas”¹³⁹, które z dniem ogłoszenia narzuciło jedenastoosobowy zarząd komisaryczny. Przejął on całą strukturę zrzeszenia (władze niższego szczebla zostały zawieszone) oraz wszystkie instytucje i zakłady przez nie prowadzone lub nadzorowane, niezależnie od formy prawnej i nazwy. Objął także cały jego majątek wraz z obowiązkiem prowadzenia działalności opiekuńczej zgodnie z celami statutowymi kościelnej organizacji, aby nie było przerw w świadczeniu pomocy potrzebującym. Podstawą prawną tego zarządzenia był art. 11 pkt 3 i art. 12 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 kwietnia 1927 r.

¹³⁴ D. Zamiatała, *Władze komunistyczne wobec charytatywnej działalności Kościoła katolickiego po II wojnie światowej* [w:] *Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009, s. 113–114.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 116.

¹³⁶ Proces decyzyjny w tej sprawie zob. *ibidem*, s. 123–127.

¹³⁷ A. Dziurok, *Kruczoizacja...*, s. 343.

¹³⁸ J. Żaryn, *Kościół a władza...*, s. 276–278; por. D. Zamiatała, *Władze komunistyczne...*, s. 129–133.

¹³⁹ M.P. 1950, nr 11, poz. 112.

o nadzorze i kontroli nad działalnością instytucyj [*sic!*] opiekuńczych¹⁴⁰, którego zakres podmiotowy obejmował nadzorowanie i kontrolowanie wszystkich instytucji i zakładów działających w sferze opieki społecznej z wyjątkiem związków publicznoprawnych i wyznaniowych (art. 1). Ponieważ Caritas nie był związkiem wyznaniowym *sensu stricto*, ale podmiotem dobroczynnym prowadzonym przez Kościół katolicki, nie podlegał przepisom wyłączającym stosowanie powyższego rozporządzenia. Mimo że formalnie była możliwość wprowadzenia zarządu komisarycznego, który regulowały art. 11 i 12 Rozporządzenia z 1927 r., nie oznacza to, że faktycznie istniały przesłanki do jego zastosowania. W każdym razie powyższe zarządzenie przyniosło przełom w działalności Kościoła katolickiego w sferze opiekuńczo-wychowawczej i stanowiło początek jego końca w tym zakresie¹⁴¹.

Reakcja władz kościelnych na te wydarzenia była bardzo szybka. Już 24 stycznia 1950 r. przewodniczący Caritasu kard. Sapięha wysłał na ręce prezydenta RP Bolesława Bieruta telegram protestacyjny¹⁴². Z kolei Episkopat Polski 30 stycznia skierował w tej sprawie wystąpienia do duchowieństwa¹⁴³ i wiernych¹⁴⁴, w których poinformował o likwidacji kościelnej instytucji pod nazwą „Związek Caritas”. Władze państwowe nie uznały decyzji Episkopatu, a działania podjęte przez biskupów nazwały samowolnymi i niezgodnymi z prawem. Na początku lutego 1950 r. wojewodom i starostom polecono przekształcić instytucję kościelną w ZKS „Caritas” i nie dopuścić do przeszkadzania w czynnościach zarządowi komisarycznemu¹⁴⁵. Caritas bez legitymacji władz kościelnych stał się instytucją o charakterze świeckim¹⁴⁶, w której pracach brali udział księża

¹⁴⁰ Dz.U. 1927, nr 40, poz. 354.

¹⁴¹ A. Szymański, *Proces likwidacji...*, s. 94.

¹⁴² Treść telegramu zob. P. Raina, *Kościół w PRL...*; *List Episkopatu do Prezydenta B. Bieruta w sprawie Caritasu, 30 stycznia 1950 r. Kraków* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 207.

¹⁴³ *List biskupów polskich do duchowieństwa w sprawie Caritasu, 30 stycznia 1950 r. Kraków* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 210–213. W liście m.in. upomniano księży występujących na wiecach o charakterze politycznym.

¹⁴⁴ *List Episkopatu do wiernych w sprawie Caritasu, 30 stycznia 1950 r., Kraków* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 213–214.

¹⁴⁵ D. Zamiatała, *Władze komunistyczne...*, s. 133.

¹⁴⁶ Służba Bezpieczeństwa prowadziła działania operacyjne przeciwko członkom katolickiej organizacji Caritas także po jej przekształceniu w ZKS „Caritas”. Zatwierdzony 21 III 1952 r. przez szefa WUBP we Wrocławiu ściśle tajny plan ulokowania agentury w środowisku akty-

zrzeszeni w kołach księży Caritas a zaliczani przez władzę państwową do księży „patriotów” lub księży pozytywnych¹⁴⁷.

Przy przejmowaniu przez ZKS „Caritas” zakładów prowadzonych pod nadzorem czy we współpracy z kościelną organizacją Caritas nie obyło się bez problemów. UdSW w tajnym piśmie w sierpniu 1951 r. przesłał do WdSW we Wrocławiu odpis pisma do Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, dotyczącego nieprzejętych jeszcze przez ZKS „Caritas” placówek Caritasu¹⁴⁸, z których na terenie województwa wrocławskiego znajdowały się trzy: Dom Opieki dla Dorosłych w Jugowie, Dom Opieki dla Dorosłych w Brzegu Dolnym i Dom Małych Dzieci

wistów byłej katolickiej organizacji Caritas na drugi kwartał 1952 r. zakładał pozyskanie jej dotychczasowych pracowników w celu inwigilowania 9 członków zarządu, a przede wszystkim Wojciecha Plater-Zyberka – arystokraty i jej przewodniczącego, AIPN Wr, 0320/238, Ścisłe tajny plan nasadzenia agentury w środowisku ZKS „Caritas” na drugi kwartał 1952 r. zatwierdzony przez szefa WUBP we Wrocławiu ppłk. Eugeniusza Dowkana, 21 III 1952 r., k. 12–15. Według WUBP we Wrocławiu katolicka organizacja Caritas faktyczną pomoc kierowała do byłych obszarników, członków nielegalnych organizacji podziemnych i „innych elementów reakcyjnych”. Podejrzewano ją też o działalność wywiadowczą i szpiegowską oraz wykorzystywanie do tego celu nieświadomej miejscowej ludności. Reakcyjny wpływ ks. Milika i hr. Plater-Zyberka na członków i aktywistów organizacji w województwie wrocławskim miał się uwidocznić zwłaszcza w okresie jej likwidacji, kiedy wszyscy gremialnie odmawiali przejścia do ZKS „Caritas” i sabotowali jej działania. Do najaktywniejszych „sabotażystów” zaliczano właśnie 9 członków zarządu związku diecezjalnego Caritas we Wrocławiu (oprócz przewodniczącego byli to: Jan Paszenda, Zofia Siemiątkowska, Lucjan Ochman, Zofia Jaworowska, Zofia Wanik, Zofia Śmigielska, Jadwiga Krasicka i Krystyna Morawska).

¹⁴⁷ Działalność kół księży Caritas i wysiłki WdSW we Wrocławiu, zmierzające do aktywizacji w tym zakresie księży pozytywnych, zostały przeanalizowane wcześniej. Kierownicy samodzielnych referatów do spraw wyznań polecały wciągnięcia w prace ZKS „Caritas” księży „patriotów” otrzymali od Czesława Skoneckiego, członka KC PZPR, na odprawie w Warszawie 14 VII 1950 r., AAN, UdSW, 84/139, Protokół z konferencji kierowników referatów do spraw wyznań prezydium wojewódzkich rad narodowych, 14 VII 1950 r., k. 6.

¹⁴⁸ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/8, Tajne pismo UdSW do WdSW we Wrocławiu (nr. I-119/tjn/51) z 16 VIII 1951 r. wraz z odpisem pisma UdSW do Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej o takim samym numerze z listą nieprzejętych zakładów i instrukcją z 11 VII 1951 r., k. 1–2. W piśmie UdSW do Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej radzono doprowadzenie do upaństwowienia placówek Caritasu wraz z majątkiem ruchomym i nieruchomym oraz zwolnienie z nich personelu zakonnego i zastąpienie go świeckim, *ibidem*, k. 3. W piśmie do WdSW we Wrocławiu dopuszczano pozostawienie świeckiego kierownictwa tych zakładów. Prawdopodobnie w UdSW zdano sobie sprawę z tego, że ministerstwo nie będzie w stanie zapewnić wystarczającej liczby świeckich pracowników, i skorygowano wytyczne w tej kwestii.

w Trzebnicy – wszystkie należały do boromeuszek (placówki te miały według UdSW przejść pod zarząd ZKŚ „Caritas” zgodnie z zawartym porozumieniem z 1950 r.)¹⁴⁹. Opór stawiał też Zakład dla Nieuleczalnie Chorych w Mirsku. 30 kwietnia 1952 r. boromeuszki skierowały do wrocławskiego oddziału wojewódzkiego ZKŚ „Caritas” pismo, w którym poinformowały, że prowadzony przez nie zakład nie będzie współpracował z ZKŚ „Caritas” i że nie ma zgody na umieszczenie na nim szyldu nowego Caritasu (zakład ten nie znalazł się na liście obiektów omawianej powyżej). Wobec tego Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej w porozumieniu z UdSW zarządziło natychmiastowe odebranie boromeuszkom placówki wraz z gospodarstwem pomocniczym. PWRN we Wrocławiu wydał stosowane zarządzenia i ustanowił świeckiego kierownika przy jednoczesnym utrzymaniu personelu zakonnego na pozostałych stanowiskach¹⁵⁰. Po bezskutecznym odwołaniu zakonu od decyzji PWRN we Wrocławiu, wskazującym na brak podstawy prawnej upaństwowienia, do przejęcia zakładu doszło 11 grudnia 1952 r.¹⁵¹

Organizacja ZKŚ „Caritas” w województwie wrocławskim w latach 1952–1953 wyglądała bardzo skromnie. W praktyce brakowało struktur powiatowych. Ze sprawozdań SRdSW we Wrocławiu za 1952 r. wynika, że oddziały ZKŚ „Caritas” formalnie istniały w następujących miastach: Bolesławcu (1 oddział, bez aktywności)¹⁵², Miliczu (1 oddział – przedszkole ss. felicjanek)¹⁵³, Zgorzelcu (1 oddział bez majątku i działalności)¹⁵⁴, Sycowie (1 oddział, 2 pracowników, bez działalności)¹⁵⁵

¹⁴⁹ *Ibidem*, k. 5–6.

¹⁵⁰ A. Szymański, *Proces likwidacji...*, s. 150.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 151.

¹⁵² APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Sprawozdanie RdSW PPRN w Bolesławcu z działalności za czwarty kwartał 1952 r., k. 9. Przewodniczącym był ks. Leon Młynarski, zastępcą – ks. Maksymilian Lampka, skarbnikiem – Szczawiński, pracownik PPRN w Bolesławcu.

¹⁵³ *Ibidem*, Sprawozdanie RdSW PPRN w Miliczu z działalności za czwarty kwartał 1952 r., k. 21.

¹⁵⁴ *Ibidem*, Sprawozdanie RdSW PPRN w Zgorzelcu z działalności za trzeci kwartał 1952 r., k. 35. Przewodniczącym był ks. Marian Sumirski z Pieńska, który złożył rezygnację ze względu na stan zdrowia.

¹⁵⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie RdSW PPRN w Sycowie z działalności za czwarty kwartał 1952 r., k. 42. Przewodniczącym był ks. Franciszek Witek z Dziadowej Kłody, a członkiem zarządu – Jan Osicki, kierownik Wydziału Oświaty PPRN w Sycowie.

i w Złotorzy (1 oddział, bez działalności)¹⁵⁶. Referaty powiatowe w innych miastach nie przekazywały informacji o strukturach na ich terenie lub wprost informowały, że takowe nie istnieją. Podobnie sytuacja wyglądała w 1953 r.¹⁵⁷ Liczba placówek opiekuńczo-wychowawczych prowadzonych pod szyldem ZKS „Caritas” w 1953 r. wynosiła 48 pozycji¹⁵⁸.

Po 1956 r. sprawa ZKS „Caritas” wróciła ponownie w związku z rozmowami między rządem a Episkopatem. Na odprawie kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 16 kwietnia 1957 r. dyrektor UdSW Sztachelski informował, że Kościół usztywnił się w swojej postawie i dąży do całkowitego odzyskania byłej kościelnej organizacji Caritas. Władze państwowe nie chciały się na taki ruch zgodzić, dlatego też pozwoliły kierownikom wydziałów do spraw wyznań na dopuszczenie do udziału w lokalnych pracach osób wskazanych przez biskupów, np. aby zapewnić rozdzielanie darów zagranicznych zgodnie z intencją ofiarodawców. Dyrektor UdSW uczulał, że kierownicy wydziałów do spraw wyznań muszą przykładąć szczególną wagę do ruchu personalnego we władzach ZKS „Caritas”, ponieważ zagrożenie ze strony Episkopatu wciąż istnieje¹⁵⁹.

W kolejnych latach WdSW we Wrocławiu skupił się głównie na działalności KKC, które w 1965 r. liczyło 67 członków przyciągniętych przede wszystkim dzięki wsparciu finansowemu z FK. Również ta przybudówka ZKS „Caritas” nie rozwinęła szczególnie swojej struktury. Poza zarządem wojewódzkim miała tylko jedno koło powiatowe – w Nowej Rudzie.

4. Działalność religijna i duszpasterska

Obecność Kościoła katolickiego w takich sferach życia społecznego, jak szkolnictwo, służba zdrowia i szeroko rozumiana pomoc społeczna, była zgodnie z przyjętą po II wojnie światowej przez władze Polski

¹⁵⁶ *Ibidem*, Sprawozdanie RdSW PPRN w Złotorzy z działalności za czwarty kwartał 1952 r., k. 72.

¹⁵⁷ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdania sytuacyjne referatów do spraw wyznań za rok 1953, *passim*.

¹⁵⁸ *Ibidem*, *passim*.

¹⁵⁹ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 16 IV 1957 r., k. 61.

Ludowej linią polityczno-ideologiczną wejściem w prerogatywy państwa, które powinno być wolne od religii. Dlatego też państwo za pośrednictwem aparatu administracyjnego i policyjnego wkraczało w wewnętrzną sferę działalności kościelnej, która na potrzeby niniejszej analizy została zdefiniowana jako wszelka działalność o charakterze kultowym, duchowym (pielęgnująca więź emocjonalną ludzi z Bogiem) i duszpasterskim (rozumiana jako działalność polegająca na nauczaniu i wyjaśnianiu wiernym zasadniczych prawd wiary) oraz inne czynności (dotyczące bezpośrednio wewnętrznego życia sfery działalności kościołów).

Ingerencja administracji wyznaniowej w wewnętrzną działalność Kościoła katolickiego, widoczna w dokumentacji wytworzonej przez WdSW we Wrocławiu i UdSW, naruszała proklamowane przez konstytucję z 1952 r. podstawowe zasady prawa wyznaniowego, tj. wolność sumienia i wyznania¹⁶⁰ oraz rozdział państwa i Kościoła¹⁶¹. Prowadzone przez WdSW we Wrocławiu prace w tym zakresie miały zróżnicowany charakter: od przygotowywania statystyk, przez koordynację działań na poziomie powiatów, wtrącanie się w życie religijne, po działalność quasi-wywiadowczą, która dotyczyła m.in. organizowania pielgrzymek, procesji, monitorowania sanktuariów, kontroli wypowiedzi duchownych i dokumentów kościelnych pod kątem zgodności z linią polityczno-

¹⁶⁰ Wolność sumienia i wyznania proklamowana przez art. 70 ust. 1 Konstytucji PRL z 1952 r. była w ówczesnej doktrynie prawa wyznaniowego rozumiana jako: 1. prawo do wyboru wyznania lub poglądu ateistycznego, 2. prawo do swobodnego wykonywania praktyk religijnych, 3. prawo do wychowania dzieci zgodnie z zasadami wyznawania religii lub poglądem areligijnym, 4. równouprawnienie bez względu na stosunek do religii, 5. prawo przynależności do związków religijnych i stowarzyszeń areligijnych. Wolność działania związków wyznaniowych obejmowała natomiast: 1. swobodę organizowania się w związki wyznaniowe, 2. swobodę związków wyznaniowych w wykonywaniu funkcji religijnych, 3. równość wszystkich wyznań wobec prawa, 4. ustawowe określenie statusu wszystkich wyznań, J. Matwiejuk, *Regulacje wyznaniowe...*, s. 132–133; por. Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 251–253.

¹⁶¹ Rozdział państwa i Kościoła określiła ówczesna ustawa zasadnicza w art. 70 ust. 2. Doktryna wskazywała na dwa podstawowe aspekty tej zasady: 1. Kościoły i inne związki wyznaniowe otrzymały autonomię w zakresie działalności religijnej, a co za tym idzie – państwo nie mogło ingerować w wewnętrzne sprawy kościołów i innych związków wyznaniowych, 2. Kościoły i inne związki wyznaniowe nie mogły reprezentować swoich członków w sprawach pozareligijnych, stąd nie miały osobowości publicznoprawnej, chociaż nie wykluczało to współpracy państwa z Kościołami i innymi związkami wyznaniowymi w dziedzinach istotnych społecznie, Z. Jarosz, S. Zawadzki, *Prawo konstytucyjne...*, s. 254–256.

-ideologiczną państwa. Dokładne sklasyfikowanie tych działań i określenie ich intensywności w różnych przedziałach czasu jest utrudnione ze względu na luki w dokumentacji archiwalnej. Niektóre czynności wkraczające w wewnętrzną sferę działalności Kościoła katolickiego podejmowane przez WdSW we Wrocławiu omówiono powyżej.

Zgodnie z zasadą, że działalność religijna powinna zostać ograniczona tylko do budynku świątyni i kruchty, administracja wyznaniowa szczególnie naciskała na zwalczanie tych przejawów aktywności Kościoła katolickiego, które wyprowadzały religię poza obręb murów kościelnych. W tym kontekście procesje Bożego Ciała i organizowanie pielgrzymek traktowała jako jeden z rodzajów zgromadzeń publicznych. Do 1962 r. podstawą prawną ich organizacji była Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o zgromadzeniach¹⁶², która na mocy art. 27 ust. 1 pkt b) wyłączała z konieczności uzyskania zgody władz i z nadzoru państwowego m.in. zgromadzenia o charakterze religijnym organizowane przez uznane prawnie związki wyznaniowe, odbywające się zgodnie z lokalną tradycją lub sposobem określonym w akcie prawnym uznającym dany związek, oraz procesje pogrzebowe, pochody weselne i pielgrzymki. Powyższe przepisy zostały znowelizowane w 1949 r. na mocy Dekretu z dnia 18 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów o zgromadzeniach¹⁶³ – zmiana polegała na ograniczeniu (art. 27 ust. 1 pkt b) Ustawy z 1932 r.) zakresu przedmiotowego omawianego wyżej wyłączenia tylko do zebrań religijnych związków wyznaniowych prawnie uznanych odbywających się wewnątrz budynków kościołów lub w innych miejscach kultu, o ile odbywały się zgodnie z tradycją lub były opisane w akcie prawnym uznającym dany związek. Dodatkowo dekret wprowadził obowiązek uzgodnienia z właściwym organem władzy administracyjnej szczegółowego porządku procesji, chociaż formalnie sama ich organizacja nie była objęta koniecznością uzyskania zgody władz państwowych (przepis ten został włączony do art. 27 Ustawy z 1932 r., który określał przypadki wyłączenia zgody i nadzoru władz państwowych). Akt prawny jednocześnie zniósł przedmiotowe wyłączenie w stosunku do pielgrzymek, na których organizację wymagano

¹⁶² Dz.U. 1932, nr 48, poz. 450.

¹⁶³ Dz.U. 1942, nr 49, poz. 369.

zgody władz administracyjnych w trybie przewidzianym przez ustawę o zgromadzeniach.

Częściowo odmienną interpretację dekretu co do zgody władz państwowych na zorganizowanie procesji przedstawił dyrektor UdSW Bida na odprawie kierowników samodzielnych referatów do spraw wyznań 25 kwietnia 1951 r. Stwierdził wówczas, że kwestia procesji była uregulowana przez porozumienie z 1950 r., które dopuszczało ich organizację tradycyjnie w Wielkanoc, Boże Ciało, Wszystkich Świętych i Boże Narodzenie (porozumienie w pkt. 15 stwierdzało, że „tradycyjne pielgrzymki i procesje nie będą natrafiały na przeszkody. Obchody te dla zachowania porządku będą uzgadniane przez władze kościelne z administracyjnymi”) za zgodą władz, nowelizacja Ustawy z dnia 11 marca 1932 r. o zgromadzeniach wprowadziła zaś wymóg akceptacji trasy tych procesji. W sytuacjach konfliktowych Bida polecił wezwać proboszcza, poinformować go np., że procesja drogi krzyżowej nie należy do tradycji, ponieważ w zeszłym roku jej nie było, i pouczyć o odpowiedzialności karnej w przypadku zorganizowania jej nielegalnie. Polecił także zezwalać na procesje księżom pozytywnym pod warunkiem uzgodnienia trasy¹⁶⁴.

W dniu 14 maja 1957 r.¹⁶⁵ na odprawie kierowników wydziałów do spraw wyznań omawiano sprawę procesji na zakończenie tzw. Roku Maryjnego – jednego z przedsięwzięć duszpasterskich rozpoczynających kościelne obchody Milenium Chrztu Polski¹⁶⁶. Z informacji przekazanych przez kierownika WdSW we Wrocławiu Skórczyńskiego wynikało, że na terenie województwa wrocławskiego od 3 do 5 maja 1957 r. odbyły się: 32 procesje zorganizowane bez zezwolenia (WdSW we Wrocławiu uznał, że nie były to procesje tradycyjne, a powiatowe wydziały spraw wewnętrznych odmówiły zgody na ich przemarsz), 2 – wbrew zakazowi wydanemu w trybie administracyjnym, i 31 – po uprzednio wydanej zgo-

¹⁶⁴ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników referatów do spraw wyznań, 25 IV 1951 r., k. 8.

¹⁶⁵ *Ibidem*, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 14 V 1957 r., k. 65–72.

¹⁶⁶ Rok Maryjny (1955–1956) i Rok Królowej Polski (1956–1957) rozpoczęły kościelne obchody Milenium Chrztu Polski. Na odprawie kierowników WdSW prawdopodobnie chodziło o zakończenie Roku Królowej Polski. O genezie tych obchodów zob. więcej: B. Noszczak, *Polityka państwa...*, s. 362–363.

dzie¹⁶⁷. Do PPRN w Trzebnicy, który wydał zakaz organizacji procesji, miała przybyć zbulwersowana delegacja wiernych, która oświadczyła, że procesja mimo wszystko się odbędzie, a ewentualną karę nałożoną na księdza zapłacą wierni. W Trzebnicy doszło także do wybryków „fanatyków religijnych”, którzy udekorowali budynek prokuratury oraz zmusili Żyda, mieszkającego przy trasie procesji, do ozdobienia swojego domu. Skórczyński w tym przypadku rekomendował odstąpienie od wymierzania kar administracyjnych, ponieważ w jego ocenie uiszczałyby je wierni, a nie duchowni.

Wydaje się, że pod wpływem wydarzeń związanych z tzw. Rokiem Maryjnym UdSW poszerzył w stosunku do 1951 r. katalog procesji tradycyjnych. Dyrektor UdSW Sztachelski miał stwierdzić, że na wszystkie tradycyjne uroczystości, takie jak: pielgrzymki, procesje, powitania biskupów, należy udzielać zgody automatycznie, a środki administracyjne stosować tylko w przypadku prób wykorzystywania procesji religijnych do działań politycznych. W jego ocenie miało to uzasadnienie w odniesieniu do obchodów Roku Maryjnego¹⁶⁸. Dodatkowo w piśmie wyjaśniającym do zmienionego okólnika poinformował, że w sprawie zgromadzeń zostanie wydany nowy okólnik w związku z naciskami Episkopatu, ale i tak dotychczasowe standardy będą utrzymane¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Z relacji kierowników wynika, że procesje na zakończenie Roku Maryjnego odbywały się w wielu województwach bez zezwolenia: 65 w katowickim, 85 w kieleckim, 74 w poznańskim, 25 w olsztyńskim, 8 w krakowskim, 23 w bydgoskim. W innych województwach liczba procesji bez zezwoleń była mniejsza. W większości województw odbywały się też procesje, które uzyskały zgodę władz.

¹⁶⁸ AAN, UdSW, 84/139, Protokół z odprawy kierowników wydziałów do spraw wyznań, 14 V 1957 r., k. 71.

¹⁶⁹ *Ibidem*, k. 72. Po doświadczeniach obchodów Roku Maryjnego minister Jerzy Sztachelski wydał dyrektywy dotyczące postępowania z duchownymi łamiącymi zasady organizacji procesji: 1. Prezydya wojewódzkich rad narodowych miały wystosować pisma do kurii biskupich ze wskazaniem parafii, które nie liczyły się z przepisami prawa, oraz zażądać wyciągnięcia wobec winnych konsekwencji; 2. Prezydya powiatowych rad narodowych zostały zobowiązane, aby wszystkim księżom, którzy zorganizowali nielegalne procesje, wydać ostrzeżenia w trybie art. 7 Dekretu z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych; 3. Wydziały do spraw wyznań miały skonsultować z UdSW ewentualne wystąpienie do kurii o usunięcie z urzędu najbardziej agresywnych w swej postawie księży i tych, którzy zorganizowali procesje wbrew zakazowi; 4. Wydziały do spraw wyznań miały porozumieć się z kolektywami wojewódzkimi w sprawie sposobu zapobiegania udziałowi w tego typu wydarzeniach osób pełniących kierownicze funkcje w PZPR, prokuraturze,

W 1961 r. administracja wyznaniowa rozpoczęła operację zapobiegania rozwojowi lokalnych miejsc kultu. W lipcu 1961 r. wicedyrektor UdSW Jan Lech ostrzegał kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego¹⁷⁰, że Episkopat zamierza doprowadzić do „umasowienia odpustowych pielgrzymek do lokalnych sanktuariów”. Informował, że w uroczystościach we Wrocławiu, w Bardzie, Wambierzycach i Krzeszowie ma wziąć udział prymas Wyszyński, w związku z czym polecał: 1. spowodować, aby kolektyw partyjny ds. kleru na poziomie województwa i powiatów zainteresował się akcją i opracował plan zapobiegania rozwojowi sanktuariów, szczególnie tych, które do tej pory miały lokalne znaczenie, poprzez: działania dążące do ścisłego przestrzegania przez duchowieństwo tradycyjnych form procesji, pielgrzymek i odpustów, przeprowadzenie rozmów z proboszczami parafii zamierzających organizować obchody i poinformowanie ich, że 15 sierpnia był dniem roboczym, więc wszelkie nabożeństwa nie powinny przeszkadzać ludziom w pracy; 2. dopilnować, aby władze powiatowe nie wydawały zezwoleń na nietradycyjne pielgrzymki i procesje, a w decyzjach jako przyczynę odmowy wskazywały opóźnienia w akcji żniwnej i nietradycyjność wydarzenia; 3. spowodować, aby wydziały komunikacji drogowej zaostrzyły kontrolę samochodów ciężarowych zmierzających w kierunku miejscowości, gdzie były sanktuaria; 4. w okresie uroczystości maryjnych organizować alternatywne wydarzenia, które odciągnęłyby ludzi od odpustów; 5. spowodować, aby w przeddzień odpustu Państwowa Inspekcja Handlowa sprawdziła, czy kramarze mają zezwolenia na handel¹⁷¹. Z informacji przekazanych przez zastępcę komendanta wojewódzkiego MO ds. bezpieczeństwa płk. Bonifacego Jedynaka wynika, że kuria diecezjalna przygotowywała uroczyste centralne obchody maryjne, które, zgodnie z decyzją Episkopatu, miały się odbyć w dniach 13–22 sierpnia 1961 r.¹⁷² W ocenie,

harcerstwie itd.; 5. UdSW podczas posiedzenia Komisji Wspólnej miał przeprowadzić rozmowę w sprawie nieprzestrzegania prawa w związku z uroczystościami maryjnymi.

¹⁷⁰ AIPN Wr, 291/1, Tajne pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha do WdSW we Wrocławiu (nr 838/tj/61/126), 29 VII 1961 r., k. 90–95. Jan Lech wskazywał, że prawdopodobnie akcja Episkopatu, mająca na celu rozbudzenie kultu maryjnego, była związana ze zniesieniem przez władze państwowe święta Wniebowzięcia NMP w 1961 r.

¹⁷¹ *Ibidem*, k. 91–93.

¹⁷² *Ibidem*, Tajne pismo zastępcy komendanta wojewódzkiego MO we Wrocławiu płk. Bonifacego Jedynaka do przewodniczącego PWRN we Wrocławiu Bronisława Ostapczuka

którą Skórczyński przekazał w sprawozdaniu z przebiegu uroczystości, „dni maryjne w porównaniu z zamierzeniami i przygotowaniem Kurii okazały się imprezą pod względem liczbowym zupełnie chybioną”¹⁷³.

Zapobieganie rozwojowi sanktuariów maryjnych było skorelowane z akcją władz państwowych, mającą na celu przeciwdziałanie integracji kleru ze społeczeństwem podczas letniego wypoczynku. Dyspozycje w tym zakresie zostały wydane przez UdSW w ślad za decyzjami KC PZPR¹⁷⁴. W sprawozdaniu z działań podjętych przez WdSW we Wrocławiu Skórczyński informował, że w maju 1961 r. zostali przeszkoleni kierownicy wydziałów do spraw wewnętrznych prezydów powiatowych rad narodowych w tych powiatach, gdzie spodziewano się wzmożonego ruchu wakacyjnego. Do władz terenowych rozesłano listę legalnych kolonii oraz informację o koloniach nielegalnych – na terenie województwa wrocławskiego zlokalizowano dwa takie obozy, w tym

(nr 03782/61), 10 VII 1961 r., k. 110–112. W piśmie znajduje się m.in.: dokładna charakterystyka przygotowań centralnych obchodów maryjnych, informacja, że bp Kominek oprócz tradycyjnych sanktuariów maryjnych wytypował jeszcze 19 kościołów, w których kult maryjny miał zostać ożywiony, informacja o wystawach dotyczących sanktuariów maryjnych (tutaj adnotacja prawdopodobnie Ostapczuka – „omówić z kontrolą prasy”), informacja o zaproszonych biskupach: Wyszyńskim, Baraniaku i Baziaku, plan uroczystości: 17 sierpnia – zjazd księży diecezji i zawierzenie ich Matce Boskiej, 19–20 sierpnia – wizyta Wyszyńskiego we Wrocławiu, w Krzeszowie, Wałbrzychu i Wambierzycach, 21–22 sierpnia – posiedzenie Komisji Maryjnej Episkopatu we Wrocławiu.

¹⁷³ *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-2137/61), 31 VIII 1961 r., k. 113–116. Według danych WdSW we Wrocławiu łącznie w wydarzeniach organizowanych (z wyjątkiem kilku) na terenie województwa wrocławskiego wzięło udział około 31 tys. wiernych.

¹⁷⁴ *Ibidem*, Pismo wicedyrektora UdSW Jana Lecha do WdSW we Wrocławiu (nr 0437/tj/61) wraz z załącznikiem zawierającym wytyczne Wydziału Administracyjnego KC PZPR wydane w kwietniu 1961 r., 10 V 1961 r., k. 101–107. Nadzorowi władz miały zostać poddane pielgrzymki, procesje, kolonie i wczasy, do których organizacji planowano zaangażować harcerzy. Ponieważ w ocenie KC PZPR Episkopat skupił się na wędrownych obozach, wyjętych spod kontroli, polecono powołać wojewódzkie zespoły koordynacyjne ds. wczasów i wyciągnąć jak najdalej idące konsekwencje w stosunku do organizatorów nielegalnego wypoczynku i osób łamiących jego świętość. Władze partyjne wskazały, że w 1960 r. w Częstochowie zdołano zgromadzić na pielgrzymkach około 120 tys. osób. Aby temu przeciwdziałać, namawiano do organizacji masowych wycieczek i imprez zakładowych, powoływania zespołów ds. przeciwdziałania ruchowi pielgrzymkowemu, nieudzielania pomocy organizatorom pielgrzymek przez instytucje państwowe i społeczne oraz promowania w czasie świąt religijnych ciekawych audycji radiowych i imprez turystycznych, sportowych itp.

jeden dla kleryków WSD w Poznaniu. Skórczyński raportował, że do kontaktów uczestników kolonii z duchowieństwem dochodziło z powodu niewłaściwego doboru wychowawców i faktu, że nawet kierownicy kolonii zakładowych organizowali dzieciom wycieczki do kościołów (dwa przypadki). W konkluzji stwierdzał jednak, że „penetracja kolonii przez kler” była słabsza niż w roku poprzednim, a wynikało to m.in. z polecenia przez WdSW we Wrocławiu kierowników kolonii, jak właściwie zachować się w przypadku prób ingerencji duchownych w wypoczynek dzieci i młodzieży¹⁷⁵.

W 1962 r. doszło do uchwalenia nowej ustawy regulującej kwestię zgromadzeń publicznych, która w stosunku do zgromadzeń religijnych była bardziej restrykcyjna. W art. 1 ust. 2 Ustawa z dnia 29 marca 1962 r. o zgromadzeniach¹⁷⁶ zawierała legalną definicję zgromadzenia, którym było wszelkie zgromadzenie osób zwołane w celu wspólnych obrad lub zainicjowania wspólnego stanowiska w związku z pewnym zagadnieniem lub zjawiskiem. W jej myśl zgromadzeniami były: zjazdy, wiece, manifestacje, pochody, prelekcje, odczyty, procesje i pielgrzymki (art. 1 ust. 2). Zawierała więc jednocześnie katalog otwarty („wszelkie zgromadzenia osób”) i zamknięty wprowadzony zapewne, aby uniknąć sporu, czy procesje i pielgrzymki są zgromadzeniami. Zgodnie z jej postanowieniami nie tylko przebieg trasy pielgrzymek i procesji, lecz także sama ich organizacja wymagały zgody właściwych władz (art. 8 ust. 1), które tak jak w przypadku innych zgromadzeń mogły jej nie udzielić. Spod przepisów ustawy zostały wyłączone m.in. zgromadzenia związane z uroczystościami pogrzebowymi (art. 4 ust. 1 pkt 8, nie rozróżniano pogrzebów świeckich i religijnych) oraz nabożeństwa i obrzędy religijne uznanych przez państwo związków wyznaniowych, odbywające się w obrębie kościołów, kaplic i wyłącznie do tego celu przeznaczonych domów modlitw (art. 4 ust. 1 pkt 9)¹⁷⁷.

W związku z przypadającym na 13 czerwca 1963 r. świętem Bożego Ciała w kwietniu tego roku dyrektor UdSW wydał Instrukcję nr 0332/tj/63/52

¹⁷⁵ *Ibidem*, Pismo nr 0728/31/64, 30 X 1961 r., k. 108–109.

¹⁷⁶ Dz.U. 1962, nr 20, poz. 89.

¹⁷⁷ Z wyjątkiem prawa organów MO do wkroczenia i rozwiązania zgromadzenia ze względu na łamanie porządku publicznego i zagrożenie bezpieczeństwa państwa.

dotyczącą organizacji uroczystości. Polecił: wydawać zezwolenia przez właściwe organy MSW po uzyskaniu wiążącej opinii politycznej wydziałów do spraw wyznań, nie wydawać zezwoleń na tzw. procesje dojściowe do procesji centralnej, odmownie załatwiać wnioski złożone przez kościoły filialne i rektoralne, nie zgadzać się na używanie megafonów, nie dopuszczać do urządzania ołtarzy przy budynkach instytucji państwowych, zabraniać udziału w procesji sztandarom niezarejestrowanych stowarzyszeń i organizacji kościelnych, ograniczyć udział orkiestr i strażaków ochotników oraz zakazać angażowania się w procesje kierownikom społecznych instytucji i zakładów pracy. Wydziały do spraw wyznań zostały zobligowane też do sporządzenia sprawozdań i przekazania krótkiej informacji telefonicznej bezpośrednio po uroczystościach¹⁷⁸. Żabiński, odnosząc się do nowych przepisów o zgromadzeniach przyjętych w 1962 r., stwierdził, że już w roku uchwalenia ustawy uroczystości przebiegały znacznie skromniej niż dotychczas, chociaż wciąż zdarzały się przypadki organizowania procesji bez zezwolenia władz, zmiany tras lub usytuowania ołtarzy¹⁷⁹.

W piśmie dotyczącym organizacji uroczystości Bożego Ciała w 1965 r. UdSW polecił przestrzeganie Instrukcji nr 0332/tj./63/52 z 1963 r. i utrzymanie wszystkich ograniczeń. Zezwolenia należało wydawać tylko proboszczom kościołów parafialnych, a odmawiać ich proboszczom naruszającym przepisy w latach poprzednich. Ponadto rekomendowano skracanie tras procesji i organizowanie w ich czasie przez instytucje państwowe i społeczne alternatywnych imprez i wydarzeń¹⁸⁰. W zachowanym sprawozdaniu z przebiegu uroczystości nie ma informacji o dokładnej liczbie złożonych wniosków. Część proboszczów zorganizowała procesje w obrębie kościołów. W 14 przypadkach zmieniono lub ograniczono trasę procesji (jako powód podając nasilenie ruchu), w 5 – zmieniono lokalizację ołtarzy, w 3 – zmieniono godziny procesji, w 1 przypadku – wniosek załatwiono odmownie ze względu na niedochowanie terminu (pomimo tego ks. Leszek Buczkowski z parafii Wierzбно zorganizował

¹⁷⁸ AIPN Wr, 291/3, Tajne pismo dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego (nr 0332/tj./63/52), (data niewidoczna, prawdopodobnie przed 10 IV 1963 r.), k. 133–134.

¹⁷⁹ *Ibidem*, k. 133.

¹⁸⁰ AIPN Wr, 291/2, Sprawy dotyczące wydziałów do spraw wyznań, sprawozdania, powoływanie alumnów do wojska, 1965–1967, k. 98–99.

procesję). Z 31 wniosków o wydanie zgody na zorganizowanie procesji w kościołach filialnych, 25 załatwiono odmownie (z czego w 2 przypadkach księża zorganizowali tzw. procesje dojsciowe). Wobec duchownych łamiących przepisy skierowano sprawy do kolegów karno-administracyjnych. Skórczyński deklarował, że w roku następnym nie uzyskają oni zgód na organizację procesji. Kierownik WdSW we Wrocławiu stwierdził też, że udział młodzieży w uroczystościach był nikły, na co wpłynęło zorganizowanie licznych konkurencyjnych wydarzeń sportowych i turystycznych¹⁸¹. Ogólna ocena przebiegu święta z punktu widzenia administracji wyznaniowej była pozytywna ze względu na mniejszą frekwencję oraz większe zdyscyplinowanie księży w zakresie przestrzegania prawa o zgromadzeniach¹⁸².

Oprócz działań zapobiegających wychodzeniu z obrzędowością religijną poza mury kościołów administracja wyznaniowa podejmowała wiele innych czynności mających na celu monitorowanie i ograniczanie aktywności duchownych katolickich w sferze religijno-duszpasterskiej. Przykładem tego było wydanie w 1960 r. przez UdSW dla wydziałów do spraw wyznań wytycznych w sprawie odbywanych po Bożym Narodzeniu wizyt duszpasterskich w domach wiernych. W związku z nimi WdSW we Wrocławiu wraz z WdSW PRN m. Wrocławia w dniu 2 grudnia 1960 r. przeprowadził rozmowę z ks. Wacławem Szetelnickim – kanclerzem kurii wrocławskiej¹⁸³. Zwrócono mu uwagę, że w 1959 r. podczas wizyt duszpasterskich księża łamali zasady tolerancji religijnej, nachodząc osoby, które nie życzyły sobie tego, co w ocenie obu kierowników naruszało art. 3 d.o.w.s.w.

W swoisty stan alarmowy WdSW we Wrocławiu został postawiony w związku z wystosowaniem 18 listopada 1965 r. przez biskupów polskich do biskupów niemieckich listu z prośbą o przebaczenie. Wystąpienie to, chociaż o charakterze wewnątrzkościelnym, było rozpatrywane z punktu widzenia polityki państwa. Z uwagi na nią administracja wyznaniowa podjęła działania neutralizujące. 11 stycznia 1966 r. w siedzibie PWRN

¹⁸¹ AIPN Wr, 291/3, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW wraz ze sprawozdaniem z przebiegu uroczystości Bożego Ciała na terenie województwa wrocławskiego w 1965 r. (nr Wz-2/22/65), 25 VI 1965 r., k. 189–191.

¹⁸² *Ibidem*, k. 191.

¹⁸³ AIPN Wr, 291/1, Pismo WdSW PRN m. Wrocławia do UdSW (nr 079/41/61), 14 III 1961 r., k. 140–142.

we Wrocławiu na naradzie przewodniczących prezydiów powiatowych rad narodowych polecono przeprowadzić we wszystkich powiatach z proboszczami/administratorami parafii rozmowy dotyczące orędzia biskupów polskich¹⁸⁴. Z ich przebiegu sporządzono sprawozdania, które przesłano do WdSW we Wrocławiu. W trakcie spotkań proboszczowie mieli odpowiedzieć na sześć pytań dotyczących orędzia: 1. Co ksiądz sądzi o wymowie politycznej „orędzia biskupów”? 2. Czy ksiądz jako Polak podpisałby się pod tekstem orędzia? 3. Czy zdaniem księdza orędzie przyniosło szkodę polskiej racji stanu i interesom narodu polskiego? 4. Czy ksiądz nie uważa, że biskupi polscy swoim listem i brakiem reakcji na odpowiedź biskupów niemieckich nie popadli w konflikt z narodem? 5. Czy ksiądz zamierza podczas kazań mówić o orędziu? 6. Czy ksiądz nie uważa, że jeszcze obecnie biskupi winni się w sposób zdecydowany odciąć od orędzia?¹⁸⁵ Z zachowanych sprawozdań wynika, że zdecydowana większość duchownych zachowała daleko idącą ostrożność i zdystansowała się od tego wystąpienia¹⁸⁶. WdSW we Wrocławiu ograniczył swoją działalność do przeprowadzenia rozmów z księżmi w terenie i ewentualnego neutralizo-

¹⁸⁴ AIPN Wr, 291/6, Pismo PPRN w Wołowie do PWRN we Wrocławiu (nr Op-I/19/1/66), 14 I 1966 r., k. 101.

¹⁸⁵ *Ibidem*, k. 53–54.

¹⁸⁶ Sprawozdania złożyły wszystkie prezydja powiatowych rad narodowych. Na przykład ks. Brunon Pokorny, administrator parafii w Wąsoszu i dziekan górowski, odpowiedział na zadane pytania: 1. niektóre sformułowania w orędziu nie powinny mieć miejsca, ale sprawę należy traktować przede wszystkim z punktu widzenia religijnego, 2. osobiście nie podpisałby orędzia, 3. orędzie przyniosło pewną szkodę, ale biskupi starali się ją naprawić, 4. winę za ewentualną szkodę ponosili biskupi niemieccy, którzy wykorzystali orędzie do podniesienia kwestii rewizji granic, 5. nie będzie poruszał tej sprawy w kazaniach i jako dziekan zabroni mówienia o tym do czasu otrzymania wytycznych z kurii, 6. głos powinni zabrać szczególnie biskupi, którzy redagowali treść orędzia. W zgola innym tonie odpowiedział na pytania ks. Bernard Wachholz, administrator parafii w Czernicy: 1. w orędziu nie ma żadnych aspektów politycznych, 2. podpisałby orędzie, ponieważ nie widzi w nim nic złego, 3. nie chce się wypowiadać na temat szkody politycznej, bo nie redagował orędzia, 4. na ten temat powinni się byli wypowiedzieć biskupi, 5. w kazaniach nie będzie mówił o orędziu do czasu wytycznych kurii, 6. biskupi powinni się wypowiedzieć, *ibidem*, Pismo przewodniczącego PPRN w Górze Bronisława Szczygła do WdSW we Wrocławiu (nr 2/66), 19 I 1966 r., k. 52–54. Część księży odmawiała w ogóle rozmów na ten temat, chociaż na wezwanie władz się stawili, np. ks. Alfons Złoczyński z powiatu kamiennogórskiego, *ibidem*, Pismo przewodniczącego PPRN w Kamiennej Górze Eugeniusza Kotasia do WdSW we Wrocławiu (nr 07/1/66), 21 I 1966 r., k. 18. Byli też duchowni, którzy orędziu zdecydowanie potępili, np. ks. Stanisław Góralczyk z powiatu jeleniogórskiego, *ibidem*, Notatka

wania „negatywnych skutków orędzia”. Czynności wobec kurii i biskupów zgodnie z właściwością podjął zapewne WdSW PRN m. Wrocławia.

5. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec zgromadzeń zakonnych

W opinii władz państwowych katolickie zakony męskie i żeńskie w związku z szeroką działalnością duszpasterską, charytatywną i edukacyjną, a także działalnością w zakresie ochrony zdrowia były szczególnie niebezpieczne. Niepokój administracji państwowej budziła też hermetyczność środowiska oraz ścisłe podporządkowanie władzom zwierzchnim, utrudniające infiltrację z zewnątrz. W kręgach rządowych uważano je za instytucje służące umacnianiu wpływów Kościoła katolickiego, a ich działalność za odbicie polityki Watykanu¹⁸⁷. Jak wskazuje literatura przedmiotu, „zakony podjęły wiele własnych inicjatyw, które nie były inspirowane przez biskupów, a stawiały zgromadzenia zakonne w opozycji do rządu PRL, a także wystąpiły z krytyką części hierarchii i duchowieństwa diecezjalnego – przede wszystkim za ich zbyt ugodowy stosunek do władz, a nawet kapitulancie wobec nich”¹⁸⁸. To wszystko powodowało, że stały się istotnym celem „walki z klerykalizmem”. Dodatkowo na terenie podległym WdSW we Wrocławiu w pierwszym okresie powojennej Polski większość zakonników była narodowości niemieckiej (ewentualnie określani byli jako autochtoni), co wzmacniało postrzeganie zgromadzeń jako ostoji rewizjonizmu niemieckiego i „elementów” wrogo ustosunkowanych do nowej rzeczywistości społeczno-politycznej¹⁸⁹.

przewodniczącego PPRN w Jeleniej Górze Zbigniewa Fedorowicza z rozmowy z ks. Stanisławem Góralczykiem, 21 I 1966 r., k. 45.

¹⁸⁷ D. Zamiatała, *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989*, t. 1: *Problematyka organizacyjno-personalna*, Łomianki 2011, s. 8.

¹⁸⁸ B. Noszczak, *Przesiedlenie...*, s. 309.

¹⁸⁹ D. Zamiatała, *Zakony męskie...*, s. 133–134. Za szczególnie proniemieckich uznano franciszkanów i bonifratrów. W wyniku polityki władz państwowych zakonnicy narodowości niemieckiej zostali ostatecznie wysiedleni z ZO do Niemiec, a ich miejsce zajęli Polacy.

Władze Polski Ludowej, zdając sobie sprawę z tego, że w okresie stabilizowania rządów po zakończeniu II wojny światowej natychmiastowa „rozprawa” z Kościołem katolickim była niemożliwa, dążyły do szybkiej likwidacji zakonów. Próbowano oprzeć ją na dwóch filarach: prawnym i „operacyjnym”. W 1948 r. SB rozpoczęła stosowanie wobec środowisk zakonnych kombinacji różnych metod operacyjnych w celu ich infiltracji, pozyskania agentów i rozbicia od środka¹⁹⁰. W roku następnym znowelizowano prawo w zakresie wolności zrzeszania się¹⁹¹, co oficjalnie uzasadniano koniecznością uporządkowania przepisów prawnych¹⁹², a w czym nieoficjalnie upatrywano możliwość likwidacji działających „wbrew interesom” państwa stowarzyszeń klerykalnych oraz ułatwienie organom bezpieczeństwa rozpoznania tych organizacji¹⁹³. Nowelizacja spowodowała bowiem rozciągnięcie kontroli państwowej nad zakonami i innymi organizacjami kościelnymi, działającymi w obrębie Kościoła katolickiego.

Nowelizacja przepisów, o której mowa wyżej, związana była z brakiem osobowości prawnej jednostek organizacyjnych Kościoła katolickiego. Z wygaśnięciem konkordatu z 1925 r. zakony i kongregacje zakonne utraciły podstawę statusu osoby prawnej, którą w zakresie stosunków cywilnych nabyły na mocy art. 16 konkordatu z 1925 r.¹⁹⁴

¹⁹⁰ H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL...*, s. 127.

¹⁹¹ M. Ordon, *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument antykościelnej polityki władz komunistycznych w Polsce Ludowej – zarys problemu*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 6, s. 100.

¹⁹² *Idem*, *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument represji wobec zgromadzeń zakonnych w okresie Polski Ludowej [w:] Prawo instrumentem walki...*, s. 90.

¹⁹³ Cel ten znalazł się w ściśle tajnej Instrukcji nr 30 MBP z 1 IX 1949 r., zob. M. Ordon, „*Rozpracowanie katolickich organizacji masowych*”. *Nowelizacja prawa o stowarzyszeniach w świetle tajnej instrukcji MBP z 1 września 1949 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2004, t. 7, s. 259.

¹⁹⁴ Przywołany artykuł stanowił, że „wszystkie polskie osoby prawne kościelne i zakonne mają, zgodnie z przepisami prawa powszechnie obowiązującego, prawo nabywania, odstępowania, posiadania i administrowania według prawa kanonicznego swego majątku ruchomego i nieruchomego, jak również prawo stawiania przed wszelkimi instancjami i władzami państwowymi dla obrony swych praw cywilnych. Osoby prawne kościelne i zakonne są uznane za polskie, o ile cele, dla których powstały, dotyczą spraw kościelnych lub zakonnych Polski, i o ile osoby upoważnione do reprezentowania ich i do zarządzania dobrami przebywają stale na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej. Osoby prawne kościelne i zakonne, nie odpowiadające powyższym warunkom, korzystać będą z praw cywilnych przyznawanych przez Rzeczpospolitą cudzoziemcom”, Konkordat pomiędzy

Umowa ta zrównywała kościelne i zakonne osoby prawne, mające taki status w świetle prawa kanonicznego, ze świeckimi osobami prawnymi¹⁹⁵. W wyniku usunięcia z obrotu prawnego postanowień konkordatu z polskiego prawa zniknęła także podstawa posiadania przez zgromadzenia zakonne przymiotów osoby prawnej. Swoje dalsze funkcjonowanie opierały więc tylko na prawie kanonicznym i konstytucjach zakonnych¹⁹⁶. W związku z powyższym władze państwowe zdecydowały się na zmianę prawa, która miała zapewnić im wpływ nie tylko na organizacje kościelne czy katolickie (stowarzyszenia religijne, kółka różańcowe, sodaliczki mariańskie, koła ministrantów itp.), lecz także na zakonne.

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach¹⁹⁷ zostało znowelizowane przez Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach¹⁹⁸. Nowelizacja spowodowała rozciągnięcie przepisów regulujących byt prawny stowarzyszeń na zakony i kongregacje duchowne. Nastąpiło to przez zmianę brzmienia art. 9 pkt a) rozporządzenia z 1932 r. Od tej chwili przepisom prawa o stowarzyszeniach nie podlegały jedynie związki religijne (wyznania) prawnie przez państwo uznawane¹⁹⁹. Zakony i inne organizacje o charakterze katolickim (kościelnym) na podstawie art. 2 dekretu z 1949 r. w ciągu 90 dni od jego wejścia w życie ulegały rozwiązaniu, jeżeli nie dopełniły procedur rejestracyjnych przewidzianych w rozporządzeniu z 1932 r., a o majątku zlikwidowanych podmiotów miała zdecydować RM. Dodatkowo dekret z 1949 r. zakazywał tworzenia stowarzyszeń przyjmujących zasadę

Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.), Dz.U. 1925, nr 72, poz. 501.

¹⁹⁵ M. Ordon, *Prawo o stowarzyszeniach*..., s. 88.

¹⁹⁶ Na takim stanowisku stała doktryna Polski Ludowej, zob. *Polityka wyznaniowa*..., s. 323–324. Również współczesna doktryna podziela pogląd, że w wyniku zerwania konkordatu w 1925 r. zakony utraciły osobowość prawną na gruncie prawa cywilnego, zob. M. Ordon, *Prawo o stowarzyszeniach*..., s. 88.

¹⁹⁷ Dz.U. 1932, nr 94, poz. 808.

¹⁹⁸ Dz.U. 1949, nr 45, poz. 335.

¹⁹⁹ Przed nowelizacją na podstawie art. 9 pkt a) przepisom rozporządzenia nie podlegały: „zakony i kongregacje duchowne oraz inne zrzeszenia, mające wyłącznie i bezpośrednio na celu wykonywanie kultu religijnego prawnie uznanych kościołów i związków religijnych”, Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach, Dz.U. 1949, nr 45, poz. 335.

bezwzględne posłuszeństwa członków władzom stowarzyszenia z wyłączeniem zakonów i kongregacji duchownych w zakresie sprawowania kultu religijnego. Przepis ten był więc w zasadzie wymierzony w samą tkankę zakonów, ponieważ większość jego członków składała śluby posłuszeństwa nie tylko w zakresie sprawowanego przez przełożonych zakonnych zwierzchnictwa duchowego, lecz także organizacyjnego. Szczególną procedurę rejestracji zakonów i kongregacji duchownych (ale również związków do tej pory prawnie nieuznanych i innych zrzeszeń mających na celu szerzenie kultu religijnego w ramach uznanych przez państwo związków wyznaniowych) określiło Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 r. w sprawie wykonania dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach²⁰⁰. Zasady rejestracji zakonów regulowały par. 5 i 6. Zgodnie z nimi zakony powinny złożyć do MAP podania o zalegalizowanie swojego bytu prawnego za pośrednictwem administracji ogólnej szczebla wojewódzkiego. Do nich należało dołączyć cztery egzemplarze konstytucji zakonnej i wiele innych informacji: spis osób zarządzających z podaniem funkcji, wykaz oddziałów oraz imienny spis zarządzających w tych oddziałach, wykaz instytucji i zakładów wychowawczych, naukowych, leczniczych, gospodarczych oraz wykaz ruchomości. Po utworzeniu UdSW kompetencje MAP przeszły na ten organ, a podległe mu wydziały do spraw wyznań zobowiązane zostały do przyjmowania podań zgodnie z właściwością miejscową. Władze państwowe dostrzegły jednak nieadekwatność przepisów o działalności stowarzyszeń do realiów funkcjonowania zakonów, dlatego dopuściły dwa wyjątki: bezwzględne posłuszeństwo członków zakonów ich władzom zwierzchnim w zakresie spraw religijnych i odrębny tryb rejestracji (odrębny organ rejestrowy)²⁰¹.

Tak skonstruowane przepisy skutkowały uzyskaniem osobowości prawnej przez zakon i kongregację duchowną jako całość, osobowości prawnej nie nabywały natomiast poszczególne domy zakonne, klasztory czy instytucje i zakłady prowadzone przez dane zgromadzenie. Powodowało to problemy w obrocie prawnym. Jak wskazywała ówczesna doktryna prawa wyznaniowego, zakony miały osobowość prawną jako całość,

²⁰⁰ Dz.U. 1949, nr 47, poz. 358.

²⁰¹ D. Zamiatała, *Zakony męskie...*, s. 120.

natomiast prowincja i domy zakonne z uwagi na długotrwałą tradycję oraz szeroki zakres gospodarki finansowej poszczególnych domów zakonnych i klasztorów – oddzielną osobowość prawną²⁰². Taka interpretacja była jednak sprzeczna z obowiązującymi przepisami prawa i stanowiła przykład instrumentalizacji norm prawnych używanych w bieżącej polityce państwa, czyniąc z niej narzędzia kontroli Kościoła katolickiego.

Zmiany w przepisach o stowarzyszeniach spotkały się ze zdecydowaną reakcją Episkopatu Polski. W liście z 21 września 1949 r. do rządu biskupi wyrazili sprzeciw wobec konieczności rejestracji zakonów i kongregacji duchownych oraz innych organizacji o charakterze kościelnym²⁰³. Episkopat podkreślił, że w jego ocenie prawo o stowarzyszeniach nie nadaje się do regulowania osobowości prawnej zakonów, mają ją one bowiem na podstawie wielowiekowej tradycji. Dodał także, że regulacje dekretu z 1949 r. stoją w sprzeczności z zagwarantowaną w konstytucji marcowej autonomią kościołów i innych związków wyznaniowych, nie zaproponował jednak innych rozwiązań prawnych, które mogłyby uregulować status zakonów i kongregacji duchownych²⁰⁴.

Nowelizacja prawa o stowarzyszeniach postawiła władze kościelne przed poważnym dylematem. Z jednej strony brak rejestracji zakonów i kongregacji duchownych oraz innych organizacji katolickich prowadził do ich likwidacji i przejęcia majątku kościelnego przez państwo²⁰⁵, a z drugiej – poddanie się procedurze rejestracyjnej powodowało uzyskanie przez władze świeckie kontroli (a przynajmniej narzędzi do jej sprawowania) nad tymi instytucjami kościelnymi. Niepewność w tym względzie potęgowały jeszcze napływające z Czechosłowacji informacje o aresztowaniach osób zakonnych i przejęciu majątku zgromadzeń zakonnych przez tamtejsze władze²⁰⁶. Episkopat Polski, powołując się na zakonną autonomię, zajął

²⁰² *Polityka wyznaniowa...*, s. 324.

²⁰³ *List Komisji Głównej Episkopatu Polski do Rządu w sprawie dekretów władz o zmianie przepisów prawa o stowarzyszeniach i zgromadzeniach, Jasna Góra 21 września 1949 r.* [w:] P. Raina, *Kościół w PRL...*, s. 181–184.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 184.

²⁰⁵ W obawie przed konsekwencjami dekretu prowincjałowie zakonów na wypadek likwidacji opracowali procedurę. Polecili m.in. schować kosztowności i archiwalia, sporządzić plany łączności i plan przydzielenia zakonników do parafii jako wikariuszy, D. Zamiatała, *Zakony męskie...*, s. 123.

²⁰⁶ A. Mirek, *Siostry zakonne w obozach pracy PRL w latach 1954–1956*, Lublin 2009, s. 57–71.

stanowisko o charakterze doradczym. Sugerował poddanie się procedurze rejestracyjnej²⁰⁷. Zgodnie ze statystyką UdSW rejestracji w terminie dokonało 46 zakonów męskich i 111 żeńskich, kilka zakonów tej procedury nie dopełniło²⁰⁸.

Trzeba dodać, że złożenie „wniosków o uregulowanie swojego bytu prawnego” nie równało się podjęciu przez organ rejestrowy czynności, które zakończyłyby się formalnym potwierdzeniem uzyskania przez zakony i kongregacje duchowne osobowości prawnej lub wciągnięciem ich do rejestru stowarzyszeń. Jak podkreśla doktryna, prowadzone przez MAP, a potem przez UdSW wykazy zgromadzeń zakonnych nie spełniały wymogów prawnych przewidzianych dla rejestru, który zgodnie z literą prawa poświadczałby posiadanie osobowości prawnej²⁰⁹.

Podczas rejestracji zakonów prowadzonej na mocy dekretu z 1949 r. dochodziło też do innych nieprawidłowości. Niektóre organy rejestrowe domagały się od placówek zakonnych (klasztorów, domów zakonnych itd.) dokonania czynności rejestracyjnych. Placówki te odmawiały złożenia dokumentów, wskazując, że obowiązek taki ciąży na władzach zwierzchnich zakonu jako całości, a nie na poszczególnych jednostkach organizacyjnych²¹⁰. I tak jeszcze długo po 1949 r. jednostki zakonne nadal nie miały uregulowanego statusu prawnego. Według strony kościelnej brak reakcji władz na dokumenty rejestrowe był spowodowany obawą, że formalna rejestracja zakonów i poszczególnych domów zakonnych oraz umieszczenie ich w rejestrze stowarzyszeń ujawni znaczną przewagę liczebną zakonów nad stowarzyszeniami świeckimi, której upublicznienie będzie niekorzystne politycznie²¹¹.

Podczas kwerendy archiwalnej nie znaleziono dokumentacji wytworzonej w toku postępowania rejestrowego przez SRdSW i WdSW we Wrocławiu po 1949 r. Wynikało to z tego, że po tej dacie żadne nowe zgromadzenia nie rozpoczynały działalności na terenie województwa wrocławskiego. Niemniej jednak zakony i kongregacje duchowne były

²⁰⁷ M. Ordon, *Prawo o stowarzyszeniach...*, s. 91.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 92. Liczbę 42 zakonów męskich, które dokonały rejestracji, zob. D. Zamiatała, *Zakony męskie...*, s. 124.

²⁰⁹ M. Ordon, *Prawo o stowarzyszeniach...*, s. 92.

²¹⁰ D. Zamiatała, *Zakony męskie...*, s. 124.

²¹¹ Fragment wypowiedzi Henryka Jessego, radcy prawnego Episkopatu, zob. *ibidem*, s. 126.

przedmiotem licznych działań WdSW we Wrocławiu. Na odprawie kierowników samodzielnych referatów do spraw wyznań w Warszawie 25 kwietnia 1951 r. dyrektor UdSW Antoni Bida stwierdził, że zakony (kontemplacyjne) są ramieniem hierarchii kościelnej, a administracja wyznaniowa ma przed sobą jeszcze wiele zadań związanych z funkcjonowaniem tych instytucji, np. ustalenie liczby zakonnic i zakonników oraz liczby domów zakonnych na terenie kraju. Podczas narady polecił kierownikom samodzielnych referatów do spraw wyznań zbieranie informacji na temat źródeł utrzymania osób zakonnych i prowadzonych przez nie zakładów i internatów. Zarządził też kontrolę tych ostatnich, która miała wykazać brud i niewłaściwe wychowanie młodzieży. Ponadto zobowiązał kierowników samodzielnych referatów do spraw wyznań, aby w porozumieniu z kierownikami rejonów meldunkowych sporządzili ewidencję osób zakonnych na swoim terenie oraz skontrolowali seminaria zakonne pod kątem programów nauczania²¹². W wyniku tych decyzji administracja wyznaniowa przystąpiła do zbierania danych statystycznych i sporządzania imiennych wykazów osób zakonnych oraz charakterystyk całych zakonów²¹³. Na polecenie UdSW z 30 kwietnia 1953 r. SRdSW we Wrocławiu od 1953 r. zaczął też dyskretne i w porozumieniu z „miejscowym czynnikiem politycznym” – aby nie wywoływać niepotrzebnych zadrżnień – gromadzenie danych dotyczących prowadzenia przez zakony zakładów, burs, internatów, szkół i seminariów duchownych²¹⁴. Z otrzymanych statystyk wynikało, że tego typu instytucji

²¹² AAN, UdSW, 84/139, Protokół z konferencji kierowników referatów do spraw wyznań prezydów wojewódzkich rad narodowych, 25 IV 1951 r., k. 9.

²¹³ Na przykład RdSW PPRN w Jaworze w sprawozdaniu z działalności za trzeci kwartał 1952 r. informował, że na terenie powiatu znajduje się „6 grup zakonnych i 5 domów zakonnych, w tym 3 żeńskie”, APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Sprawozdanie RdSW PPRN w Lubaniu w sprawie postawy zakonnic autochtonek, k. 17–19; zob. też *ibidem*, Sprawozdanie RdSW PPRN w Bolesławcu z działalności za pierwszy kwartał 1953 r., k. 40–46; APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdanie RdSW PPRN w Bolesławcu z działalności za pierwszy kwartał 1953 r., k. 1–7.

²¹⁴ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/20, Tajne pismo kierownika SRdSW PWRN we Wrocławiu Franciszka Wojdaka (nr 3006/tjn/53) do wszystkich komórek powiatowych z poleceniem przygotowania zestawienia dotyczącego placówek prowadzonych przez zakony (w tym szkół i seminariów duchownych), 25 VII 1953 r., k. 2. Zestawienie miało zawierać m.in.: adres zakładu, nazwę zgromadzenia, zakres działalności, charakterystykę personelu, wykaz uczniów lub podopiecznych i informację o posiadanym majątku.

na terenie województwa wrocławskiego było w sumie 48, w tym trzy wyższe seminaria duchowne: w Bagnie (Towarzystwo Boskiego Zbawiciela – salwatorianie), w Szczytnej (Zgromadzenie Misjonarzy Świętej Rodziny), Sokołówce (Zgromadzenie Najświętszych Serc Jezusa i Maryi oraz Wieczystej Adoracji Najświętszego Sakramentu Ołtarza, tzw. serca nie biali)²¹⁵. Przygotowanie tak dokładnych informacji stanowiło wstęp do dalszych działań wymierzonych w zgromadzenia zakonne.

Najbardziej spektakularną akcją wymierzoną w żeńskie zgromadzenia zakonne była akcja o kryptonimie „X-2”. Została przeprowadzona przez władze państwowe w okresie internowania prymasa Wyszyńskiego w sierpniu 1954 r. Polegała na wysiedleniu z terenu województw wrocławskiego, opolskiego i stalinogrodzkiego zakonnic oraz umieszczeniu ich w obozach pracy²¹⁶. Planowano ją już od 1952 r., kiedy to w dokumentacji MBP pojawiły się pierwsze wzmianki o możliwości translokacji około 800 zakonnic, będących w ocenie członka Biura Politycznego KC PZPR Jakuba Bermiana przeważnie Niemkami prowadzącymi szkodliwą działalność w szpitalach i lecznicach²¹⁷. Wskazać należy, że większość przesiedlonych zakonnic deklarowała narodowość polską²¹⁸ lub należała do grupy autochtonów. Na decyzję o wysiedleniu zakonnic z ZO oprócz usunięcia rzekomej działalności rewizjonistycznej wpływ miały powody ekonomiczne, a ściślej spodziewane korzyści z przejęcia majątków pozostałych po wysiedlonych zakonach.

W akcję „X-2” zaangażowano agendy MBP, administrację wyznaniową, członków władz powiatowych i gminnych, przedstawicieli PZPR oraz tzw. czynnik społeczny. Najniższym szczeblem struktur przesiedleńczych były tzw. trójki likwidacyjne, które na miejscu odpowiadały za zamknięcie placówki zakonnej i wywóz zakonnic²¹⁹. O planowanej na 3 sierpnia akcji premier Józef Cyrankiewicz poinformował swoich

²¹⁵ *Ibidem*, k. 3–4, 7, 8, 17.

²¹⁶ Na temat akcji „X-2” dostępna jest już liczna i dobrze osadzona w źródłach literatura przedmiotu, zob. P. Raina, *Losy sióstr zakonnych w PRL. Wysiedlenie, obozy, uwolnienie 1954–1959*, Warszawa 2004; A. Mirek, *Siostry zakonne...*, s. 175–518; B. Noszczak, *Przesiedlenie...*; *idem*, *Polityka państwa...*, s. 192–228.

²¹⁷ A. Mirek, *Siostry zakonne...*, s. 176.

²¹⁸ B. Noszczak, *Przesiedlenie...*, s. 313.

²¹⁹ *Ibidem*, s. 315.

współpracowników 30 lipca 1954 r. Jako bezpośrednią przyczynę podał sprawy narodowościowe – wysiedlenia miały zapobiec rozprzestrzenianiu się rewizjonistycznych postaw wśród zakonnic²²⁰. Do czasu rozpoczęcia akcji planowano przygotować kilka miejsc odosobnienia. Zorganizowano je w: Alwerni, Dębowej Łące, Gostyniu, Kobylinie, Otorowie, Stadnikach, Staniątkach I, Staniątkach II oraz Wieliczce²²¹.

Przygotowania do przesiedlenia w województwach stalinogrodzkim, opolskim i wrocławskim przebiegały według stałego schematu. W dniach 26–29 lipca 1954 r.: organizowano grupy wojewódzkie, powoływano grupy w powiatach, potwierdzano zgromadzone dane podczas wizji lokalnej w terenie, ustalano, ile placówek i jakiego rodzaju było prowadzonych przez dany dom zakonny, opracowywano plany operacyjne na terenie każdego powiatu, wskazywano trójkę likwidacyjną dla każdej placówki, określano liczbę środków transportu, przygotowywano pisma do przełożonych zakonnych, na posiedzeniu prezydiów powiatowych rad narodowych ustalano zastępstwa za wysiedlone zakonnice w placówkach służby zdrowia i innych obiektach, w których były zatrudnione, i decydowano o przeznaczeniu przejętego obiektu²²².

Władze państwowe starały się nadać swoim działaniom pozory legalizmu i uzyskać sankcję władz kościelnych. Na gruncie prawa państwowego jako podstawę przesiedlenia wskazywano art. 16 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa²²³ oraz art. 16 prawa o stowarzyszeniach. Oba akty prawne wymieniono w sporządzonych 31 lipca 1954 r. m.in. przez SRdSW we Wrocławiu pismach, które 3 sierpnia skierowano do przełożonych zakonnych z żądaniem opuszczenia przez zakonnice wskazanych w załączniku obiektów zakonnych i udania się do miejsc koncentracji²²⁴. Przytoczone podstawy prawne nie zostały jednak właściwie zastosowane. Artykuł 16 rozrządzenia z 1927 r. nie mógł być materialnoprawną przesłanką dokonania wysiedleń, ponieważ miał charakter przepisu blankietowego, odsyłającego do innych aktów prawa, które wskazywały organy państwowe odpowiedzialne za ochronę granic.

²²⁰ A. Mirek, *Siostry zakonne...*, s. 189.

²²¹ Dokładny opis procesu tworzenia miejsc odosobnienia zob. *ibidem*, s. 190–244.

²²² *Ibidem*, s. 185–190; B. Noszczak, *Polityka państwa...*, s. 183; *idem*, *Przesiedlenie...*, s. 316.

²²³ Dz.U. 1927, nr 117, poz. 996.

²²⁴ B. Noszczak, *Przesiedlenie...*, s. 319.

Z kolei art. 16 prawa o stowarzyszeniach przyznawał odpowiedniej władzy nadzorczej w przypadku zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa możliwość rozwiązania stowarzyszenia, ale musiała ona być poprzedzona decyzją o zawieszeniu stowarzyszenia. Tych przesłanek formalnych władze państwowe nie dotrzymały, abstrahując oczywiście od absurdalności przesłanki materialnej, tj. stwierdzenia domniemanej działalności zakonów żeńskich, która bezpośrednio zagrażałaby bezpieczeństwu państwa.

Uzyskanie sankcji kościelnej dla podejmowanych działań miało na celu usprawiedliwienie akcji przed społeczeństwem oraz dokonanie podziału wśród duchowieństwa. Z początkiem roku władze państwowe zaczęły wywierać naciski na przełożonych zakonnych, żeby polecili opuszczenie przez zakonnice zajmowanych placówek. W związku z niepowodzeniem tego przedsięwzięcia zwrócono się o pomoc do wikariuszy kapitulnych. Ksiądz Lagosz odmówił wydania pism likwidujących zakony, informując władze państwowe, że właściwym organem kościelnym w tej kwestii będzie wikariusz generalny w kurii wrocławskiej ks. Nestor Szukalski. Po śmierci ks. Szukalskiego w lipcu 1954 r. ostatecznie ks. Lagosz wydał stosowne postanowienia²²⁵. Zarządzeniem z dnia 31 lipca 1954 r., jak wskazano w porozumieniu z władzami państwowymi, cofnął z dniem 3 sierpnia zezwolenie na utrzymanie zakonnych placówek kościelnych i kaplic, nakazując jednocześnie ich opuszczenie i zabranie żywego inwentarza oraz mebli²²⁶.

Przebieg przesiedlenia i skoncentrowania zakonnice obrazuje np. sprawozdanie sporządzone przez siostry ze Zgromadzenia Sióstr św. Jadwigi we Wrocławiu. Najpierw 29 lipca 1954 r. do domu zakonnego przybył z wizytą urzędnik PRN m. Wrocławia, który dokonał spisu pokoi oraz liczby zakonnice. Następnie w dniu 31 lipca dwie urzędniczki z PRN m. Wrocławia dostarczyły matce prowincjalnej wezwanie do stawienia się w PWRN we Wrocławiu 2 sierpnia. W spotkaniu, które odbyło się o godz. 10.30, uczestniczyli: matka prowincjalna jadwiganek Aleksandra Wojciechowska z towarzyszącą jej zakonnicą, przewodniczący PWRN Szczepan Jurzak, kanclerz kurii ks. Jarosław Chomicz i trzech innych mężczyzn, o których w sprawozdaniu nie napisano nic więcej. Po odczytaniu dekretu ks. Lagosza

²²⁵ *Idem, Polityka państwa...*, s. 195; A. Mirek, *Siostry zakonne...*, s. 259.

²²⁶ Pismo w tej sprawie do matki prowincjalnej sióstr elżbietanek szarych we Wrocławiu zob. P. Raina, *Losy sióstr zakonnych...*, s. 16–17.

władze państwowe próbowały przymusić przełożoną do podpisania tego dokumentu, ale ta stanowczo odmówiła. W dniu rozpoczęcia akcji „X-2” o godz. 6.20 w domu prowincjalnym jadwiżanek we Wrocławiu stawiała się urzędniczka PRN m. Wrocławia wraz z dwoma towarzyszącymi jej mężczyznami. Ponieważ nie zostali wpuszczeni na teren klauzury, zażądali, aby zakonnice nie opuszczały domu zakonnego. Po południu dotarły tam pierwsze transporty zakonnic z innych placówek zgromadzenia z terenu województwa wrocławskiego. Łącznie przybyło 35 zakonnic z 9 domów zakonnych. Z relacji wynikało, że za pozostawione w domach rzeczy i pło-ny zakonnice miały otrzymać rekompensaty pieniężne. Po przybyciu do Wrocławia zwrócono im także dowody osobiste zabrane wcześniej²²⁷.

Z danych dostępnych w opracowaniach naukowych wynika, że z tere-nu ZO wywieziono lub skoncentrowano od 1328²²⁸ do 1500 zakonnic²²⁹ oraz zlikwidowano około 300 domów zakonnych²³⁰. Przeprowadzona kwerenda archiwalna nie ujawniła dokumentów, które opisywałyby zaangażowanie SRdSW we Wrocławiu w przeprowadzenie akcji „X-2”.

Na fali odwilży październikowej zakonnice otrzymały możliwość powrotu na teren ZO. Episkopat Polski wskazał sprawę przesiedlonych zakonnic jako jedną z pięciu zasadniczych, wymagających natychmia-sowej interwencji nowej ekipy rządzącej z Władysławem Gomułką na czele²³¹. W ramach reaktywowanej w listopadzie 1956 r. Komisji Wspól-nej powstała specjalna podkomisja do uregulowania spraw przesiedlo-nych zakonnic²³². Rozmowy na ten temat toczyły się przez cały listopad i początek grudnia, a oficjalny komunikat wydano 8 grudnia 1956 r.²³³

²²⁷ *Ibidem*, s. 38–40.

²²⁸ B. Noszczak, *Przesiedlenie...*, s. 331.

²²⁹ P. Raina, *Losy sióstr zakonnych...*, s. 73.

²³⁰ B. Noszczak, *Przesiedlenie...*, s. 324. Ponad połowa z tych budynków została przeznaczona na obiekty użyteczności publicznej. Utworzono w nich: 71 przedszkoli, 41 ośrodków zdro-wia, 18 świetlic, 10 żłobków, 10 bibliotek, 5 izb porodowych, 4 internaty, 3 szkoły i 14 in-nych instytucji. Pozostałą część budynków przeznaczono na zakwaterowanie robotników lub oddano w zarząd proboszczom.

²³¹ *List Episkopatu Polski do I Sekretarza KC PZPR W. Gomułki w sprawie unormowania sto-sunków Kościół–Państwo, 27 października 1956 r. Warszawa [w:] P. Raina, Kościół w PRL...*, s. 565–567.

²³² A. Mirek, *Siostry zakonne...*, s. 569.

²³³ *Komunikat Komisji Wspólnej przedstawicieli Rządu i Episkopatu o zasadach uregulowania wza-jemnych stosunków, 8 grudnia 1956 r. Warszawa [w:] P. Raina, Kościół w PRL...*, s. 575–576.

Zgodnie z pkt. 5 ustaleń zezwolono zakonnicom wrócić do województw katowickiego, opolskiego i wrocławskiego. W rzeczywistości powrót siostr do dawnych siedzib był bardzo trudny. Władze państwowe zgodziły się zwrócić tylko te obiekty, które nie zostały zagospodarowane przez instytucje publiczne. Także powrót do dawnych zajęć w szpitalach i szkołach był bardzo utrudniony²³⁴.

Zakonnice, które chciały wyjechać za granicę, też otrzymały taką możliwość. Niełatwo jest oszacować ostateczną ich liczbę. Różne źródła podają od 67 przez 200 (dane UdSW) do 349 osób. Część z nich zdecydowała się na wyjazd z Polski pomimo poczucia przynależności do narodu polskiego²³⁵. Obawy, że przesiedlenia lub innego rodzaju działania represyjne się powtórzą, przeważały.

Akcja „X-2”, w ramach której przeprowadzono przesiedlenia, koncentracje i internowanie zakonnic z terenu ZO, była eksperymentem, mającym w zamierzeniu władz państwowych dać odpowiedź na pytanie, czy w warunkach polskich możliwy jest „wariant czechosłowacki” walki z Kościołem katolickim. Jak się okazało, stosowanie przymusu połączonego z propagandą pozwoliło na względne represjonowanie Kościoła katolickiego²³⁶. Akcja „X-2”, chociaż najbardziej masowa i spektakularna, nie była oczywiście jedynym skutecznym narzędziem walki z zakonami.

W wyniku przeprowadzonej w 1949 r. procedury rejestracyjnej administracja wyznaniowa uzyskała uprawnienia nadzorcze w stosunku do instytucji zakonnych, ze szczególnym uwzględnieniem gospodarki finansowej. Dyrektor UdSW w piśmie do kierowników wydziałów do spraw wyznań z 1962 r.²³⁷, powołując się na art. 43a) prawa o stowarzyszeniach, wskazał, że UdSW jest uprawniony do kontrolowania gospodarki kurii generalnych i prowincjalnych zakonów, a wydziały do spraw wyznań – do kontrolowania domów zakonnych. Uprawnienia te zostały wprowadzone do obrotu prawnego przez dekret nowelizujący prawo o stowarzyszeniach, który dodał m.in. art. 43a) w następującym brzmieniu: „kontrola gospodarki

²³⁴ Więcej na temat powrotu zakonnic i różnych działań władz państwowych, mających na celu przeciwdziałanie temu, zob. A. Mirek, *Siostry zakonne...*, s. 587–619.

²³⁵ *Ibidem*, s. 625.

²³⁶ B. Noszczak, *Przesiedlenie...*, s. 333–334.

²³⁷ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/63, Pismo dyrektora UdSW Tadeusza Żabińskiego do WdSW we Wrocławiu (nr IV.O/M/31/62), 6 X 1962 r., k. 72.

stowarzyszeń oraz unormowanie rachunkowości i sprawozdawczości finansowej należą do władzy rejestracyjnej²³⁸.

Zasady prowadzenia przez wydziały do spraw wyznań kontroli gospodarki stowarzyszeń zostały określone szczegółowo przez Uchwałę nr 235 Rady Ministrów z dnia 26 lipca 1962 r. w sprawie kontroli gospodarki finansowej stowarzyszeń²³⁹. Zgodnie z jej par. 2 pkt 1 władza rejestrowa kontrolowała stowarzyszenia pod względem rzetelności, gospodarności i legalności działalności finansowej. W przypadku kiedy stowarzyszenia, w tym zakony i kongregacje duchowne, korzystały z dotacji państwowych lub ofiarności publicznej (w tym zbiórek na cele kościelne), władza rejestrowa miała prawo także do prowadzenia kontroli finansów pod względem celowości. Kontrola mogła mieć charakter pełny (badania całokształtu działalności finansowej) lub częściowy. Ze względu na okoliczności pozaprawne i zakres podmiotowy oraz przedmiotowy kontroli w trybie art. 43a) prawa o stowarzyszeniach z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że jednym z głównych celów uchwalenia powyższych przepisów było zwiększenie wpływu władz państwowych na działalność zakonów. Powyższe potwierdza fakt, że w trakcie prowadzenia kontroli kontrolerzy mieli dostęp do pomieszczeń i dokumentacji oraz możliwość przesłuchiwania osób zainteresowanych (par. 5 pkt 1 uchwały nr 235).

Tabela 16. Liczba księży diecezjalnych i zakonnych w diecezji wrocławskiej według danych statystycznych WdSW we Wrocławiu w 1959 i 1964 r.

Kategoria księży	Rok	
	1959	1964
diecezjalni	435	644
zakonni	200	272
razem	635	916

Źródło: APWr; WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/4, *Sprawozdanie statystyczne za rok 1959*, k. 14–15; AAN, UdSW, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, 125/482, *Ankieta nr 12 – ogólne dane statystyczne dotyczące placówek zakonnych i kościelnych*

²³⁸ Dekret z dnia 21 września 1950 r. o zmianie prawa o stowarzyszeniach, Dz.U. 1950, nr 44, poz. 401, art. 1 pkt 4.

²³⁹ M.P. 1962, nr 63, poz. 301.

oraz osób duchownych i zakonnych Kościoła Rzymskokatolickiego w województwie wrocławskim w 1964 r. dołączona do pisma kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-16/51/64), 26 IX 1964 r., k. 245²⁴⁰.

Innym sposobem wpływania administracji wyznaniowej na działalność zakonów były rozmowy pracowników WdSW we Wrocławiu z członkami zakonów żeńskich i męskich. Polecenie przeprowadzenia rozmów z przełożonymi męskich domów zakonnych wydał strukturom wojewódzkim UdSW w 1964 r. Przesłane wytyczne wskazywały, że kierownicy wydziałów do spraw wyznań powinni uzyskać miarodajne opinie przełożonych zakonnych na temat konieczności przestrzegania: prawa o stowarzyszeniach, przepisów dotyczących spraw finansowych, gospodarki komunalnej, rejestracji punktów katechetycznych, tolerancji religijnej oraz stosunków z władzami prowincjalnymi i kuriami biskupimi²⁴¹.

Tabela 17. Liczba zakonnic i zakonników w województwie wrocławskim w 1964 r.

Rodzaj osób konsekrowanych	Zakony męskie	Zakony żeńskie
księża	272	—
profesi	34	—

²⁴⁰ Według danych opublikowanych na łamach „Schematyzmu Archidiecezji Wrocławskiej 1959” cała diecezja wrocławska łącznie z Wrocławiem liczyła: 596 księży diecezjalnych, 358 księży zakonnych, tj. łącznie 954 duchownych, „Schematyzm Archidiecezji Wrocławskiej 1959” 1959, s. 475. Po odjęciu liczby księży sześciu dekanatów wrocławskich, które były wyłączone spod właściwości WdSW PWRN we Wrocławiu, liczba duchownych diecezjalnych wynosiła 497, a księży zakonnych – 255. Na tym przykładzie widać, że dane WdSW we Wrocławiu były niedoszacowane, zob. D. Zamiatąła, *Zakony męskie...*, s. 32 (tabela 5). Dominik Zamiatąła podał z kolei liczbę księży zakonnych w całej Polsce: w 1959 r. wynosiła ona 3585, a w 1963 r. – 4228 duchownych.

²⁴¹ AIPN Wr, 291/4, Pismo UdSW do WdSW we Wrocławiu (nr 0280/tj./64/46), 5 V 1964 r., k. 33–34. Z treści pisma wynika, że polecenie dotyczące rozmów z przełożonymi zakonnikami kierownicy wydziałów do spraw wyznań otrzymali wcześniej – prawdopodobnie na jednej z odpraw w Warszawie. Z kolei późniejsza informacja WdSW we Wrocławiu wskazuje, że rozmowy z przełożonymi domów zakonnych odbyły się w kwietniu 1964 r.

Rodzaj osób konsekrowanych	Zakony męskie	Zakony żeńskie
klerycy	99	–
nowicjusze	29	–
siostry profeski	–	1741
nowicjuszki	–	4
razem	434	1745
łącznie osób zakonnych	2179	

Źródło: AAN, UdSW, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, 125/482, Ankieta nr 5 – stan liczbowy osób zakonnych Kościoła Rzymskokatolickiego według powiatów na dzień 31 VIII 1964 r. w województwie wrocławskim dołączona do pisma kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-16/51/64), 26 IX 1964 r., k. 230–231.

Sprawozdanie WdSW we Wrocławiu z rozmów z przełożonymi męskich domów zakonnych zostało sporządzone 25 maja 1964 r. Wynikało z niego, że na spotkania stawiało się łącznie 14 zakonników. W większości przypadków nie kwestionowali oni wynikających z prawa o stowarzyszeniach uprawnień administracji wyznaniowej ani uprawnień do kontrolowania gospodarki finansowej. Na wyrażone przez WdSW we Wrocławiu żądanie dostarczenia imiennej listy członków zakonów większość z nich przystała, do dnia sporządzenia pisma tylko jeden jednak odpowiedział. Wszyscy deklarowali prowadzenie ksiąg rachunkowych, nie zaś inwentarzowych – jak polecały im zwierzchnie władze kościelne. Interesująca była ocena wpływu miejscowych kurii biskupich na działalność domów zakonnych. Według kierownika WdSW we Wrocławiu Skórczyńskiego domy zakonne cieszyły się w tym zakresie względną samodzielnością. Wyjątkiem były małe domy zakonne, utworzone zazwyczaj przy parafii, które często ulegały wpływom kurii biskupiej²⁴².

²⁴² AAN, UdSW, Wydział Wyznania Rzymskokatolickiego, 125/482, Pismo WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr 0358/64), 25 V 1964 r., k. 29–32. Rozmów nie przeprowadzono z przełożonymi pallotynów.

Podobne rozmowy jak z przełożonymi męskich zakonów przeprowadzono w czerwcu 1964 r. z przełożonymi żeńskich domów zakonnych²⁴³, chociaż te trudniej było do nich skłonić. Jak wynika z pisma WdSW we Wrocławiu, na 15 zaproszonych przełożonych żeńskich domów zakonnych: w 6 przypadkach usprawiedliwiono nieobecność, w 2 – nie stawiono się na rozmowę i nie usprawiedliwiono nieobecności, a w 6 – nie odebrano zaproszeń (wróciły do Wydziału z adnotacją „adresat nieznanym”). I tak przeprowadzono tylko jedną rozmowę, z s. Marią Kozłowską z Kongregacji Szarych Sióstr św. Elżbiety w Bolkowie²⁴⁴. Przełożona stawiała się z przedstawicielką władz prowincjalnych z Wrocławia, która, jak relacjonował kierownik WdSW we Wrocławiu, nie dopuszczała s. Kozłowskiej do głosu. Siostry po zapoznaniu się z przepisami prawa o stowarzyszeniach miały oświadczyć, że nie mają one zastosowania, ponieważ ich zgromadzenie nie jest stowarzyszeniem, lecz kongregacją. Również próba uzyskania imiennego wykazu zakonnic spełzła na niczym – zakonnice poinformowały bowiem, że stosowną listę władze prowincjalne przekazują do UdSW każdego roku. Na zakończenie sprawozdania stwierdzono lakonicznie, że we wrześniu 1964 r. pozostałe przełożone zakonne otrzymają wezwania w trybie k.p.a., a WdSW we Wrocławiu dołoży wszelkich starań, aby żeńskie zgromadzenia zakonne przestrzegały obowiązującego prawa²⁴⁵.

W 1965 r. UdSW polecił WdSW we Wrocławiu przygotować pogłębioną analizę sytuacji wyznaniowej na terenie województwa, ze szczególnym uwzględnieniem działalności zakonów²⁴⁶. W odpowiedzi kierownik

²⁴³ AIPN Wr, 291/4, Pismo UdSW do wydziałów do spraw wyznań z wytycznymi dotyczącymi rozmów z przełożonymi domów zakonnych żeńskich (nr 0348/tj./64/57), 2 VI 1964 r., k. 39–42. Rozmowy z zakonnicami miały przebiegać w atmosferze zaufania, aby uzyskać od nich informacje na temat działalności zgromadzeń, otrzymać wykaz zakonnic i zapoznać je z przepisami prawa o stowarzyszeniach. W przypadku kiedy zaproszenie nie było skuteczne, wydziałom do spraw wyznań polecono wysłanie wezwań.

²⁴⁴ *Ibidem*, Pismo WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr 0482/31/64), 10 VII 1964 r., k. 38–39.

²⁴⁵ W archiwach nie zachowały się pisma i wezwania WdSW we Wrocławiu wystawione w związku z niestawianiem się przełożonych zakonnych na rozmowy.

²⁴⁶ AIPN Wr, 291/3, Pismo p.o. dyrektora UdSW Aleksandra Skarżyńskiego do WdSW we Wrocławiu (nr 0658/tj./65/149), 13 XI 1965 r., k. 210. W piśmie polecono kierownikowi WdSW we Wrocławiu Witoldowi Skórczyńskiemu przygotować pogłębioną analizę sytuacji wyznaniowej.

WdSW we Wrocławiu zreferował sytuację wyznaniową i nakreślił plany pracy Wydziału na następny rok²⁴⁷. WdSW we Wrocławiu miał problem z zakonnikami i zakonnicami nauczającymi religii w punktach katechetycznych. Łącznie religii uczyło 117 zakonników i 34 zakonnice, a 52 katechetów nie posiadało na to zezwolenia władz oświatowych. Wydział odnotował także wzrost liczby zakonnic uczących religii (w 1964 r. było ich 16 nauczających w punktach katechetycznych)²⁴⁸. Egzekwowanie prowadzenia ksiąg inwentarzowych przez domy zakonne także pozostawiało wiele do życzenia. W 1965 r. odsetek placówek zakonnych, które założyły księgi inwentarzowe, wynosił 1,5 proc. (księgi prowadziły 3 z 198 placówek), podczas gdy w przypadku parafii odsetek ten był większy i sięgał 9,2 proc. (43 z 467 parafii). W 1965 r. na terenie województwa wrocławskiego wizytację przeprowadzono w WSD Franciszkanów w Kłodzku i Niższym Seminarium Duchownym Franciszkanów w Legnicy. Władze państwowe napotkały natomiast zdecydowany opór władz WSD Salwatorianów w Bagnie, które odmawiały przeprowadzenia wizytacji drugi rok z rzędu. W związku z postawą zakonników kierownik WdSW we Wrocławiu zamierzał w ramach reperkusji wypowiedzieć umowę dzierżawy ziemi z Państwowego Funduszu Ziemi, co w ocenie Skórczyńskiego miało być tylko półśrodkiem. Wobec zakonnych seminariów duchownych, które odmawiały przeprowadzenia wizytacji przez władze oświatowe, proponował wdrożenie bardzo restrykcyjnych i nieopartych na podstawie prawnej kroków. Jego zdaniem kolejnym posunięciem władz państwowych powinno być zamknięcie kilku placówek zakonnych, wykazujących niesubordynację²⁴⁹. W analizowanym sprawozdaniu

²⁴⁷ *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr 0769/21/65), 11 XII 1965 r., k. 211–226. Pismo zawiera błędy w numeracji kart, w rzeczywistości istnieją dwie karty więcej, ponieważ dwa razy nadano ten sam numer.

²⁴⁸ W porównaniu z 1963 r. nastąpił wzrost liczby osób zakonnych uczących religii o 31, tj. ze 120 do 151, por. AIPN Wr, 291/4, Pismo naczelnika Wydziału Zakonów UdSW Serafina Kuryłowicza do WdSW we Wrocławiu (nr 0542/tj/64/69), 21 VIII 1964 r., k. 47–70.

²⁴⁹ Postawa wyższych seminariów duchownych męskich zakonów nie ulegała zmianie w ciągu kolejnych lat. W sprawozdaniu WdSW we Wrocławiu z działalności za 1969 r. przesłanym pismem (nr Wz-O/03/033/68/70) z 17 II 1970 r. do UdSW Witold Skórczyński stwierdził, że władze obu seminariów zakonnych franciszkanów (w Kłodzku i Legnicy) są nadal lojalnie nastawione do władz państwowych, ponieważ dopuścili do wizytacji i przygotowali w terminie sprawozdania dla KOS, a WSD Salwatorianów w Bagnie nie, AAN, UdSW,

kierownik WdSW we Wrocławiu w odniesieniu do pracy z zakonami i rozpoznania ich działalności dokonał samokrytyki, deklarując jednocześnie wzmoczenie wysiłków w tych dziedzinach w następnym roku kalendarzowym²⁵⁰. Przeprowadził ocenę postaw władz prowincjalnych sześciu zgromadzeń, mających siedzibę na terenie województwa (dwóch męskich i czterech żeńskich). Władze franciszkanów z Kłodzka określił jako „w pełni lojalne” – uiszczali podatki, zawarły umowę dzierżawy na wykorzystywane budynki i dopuściły do wizytacji WSD, władze sercanów w Sokołowce – przeciwnie – nie stosowały się do poleceń władz państwowych, nie płaciły czynszu, nie dopuściły do wizytacji domu zakonnego i nie prowadziły księgi inwentarzowej. Wśród zgromadzeń zakonnych żeńskich jako bierne wskazał: adoratorki w Bolesławcu (przełożona miała dopuścić do wizytacji placówki, tylko dlatego że była zainteresowana uzyskaniem zgody na udział w kapitule generalnej w Rzymie) i Zgromadzenie św. Józefa Oblubieńca w Jaskowej Górnej (siostry przybyły z Kresów Wschodnich II RP, nie prowadziły działalności wśród ludności, utrzymywały się z uprawy dzierżawionej od państwa ziemi). Do negatywnych zaliczył autochtoniczne i licznie odwiedzane przez pielgrzymów z zachodnich Niemiec władze franciszkanek szpitalnych w Ołdrzychowicach Kłodzkich, które nie wykonywały zarządzeń władz państwowych i nie dopuszczały do wizytacji domu prowincjalnego, ponieważ przełożona twierdziła, że zakon nie podlega przepisom prawa o stowarzyszeniach. Pozytywnie ocenił postawę władz prowincjalnych boromeuszek z Trzebnicy, których wikaria generalna s. Ewa Juska miała się rygorystycznie stosować do zarządzeń władz nawet „wbrew własnym interesom”²⁵¹. W załączonym do sprawozdania planie działalności WdSW

Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Sprawozdanie WdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1969 z uwzględnieniem realizacji zaleceń Zespołu Wojewódzkiego dołączone do pisma zastępcy kierownika WdSW we Wrocławiu Mariana Matyi do UdSW (nr Wz-O/03/033/68/70), 17 II 1970 r., k. 11.

²⁵⁰ AIPN Wr, 291/3, Analiza działalności Wydziału do Spraw Wyznań przy PWRN we Wrocławiu w 1965 r., 11 XII 1965 r., k. 219.

²⁵¹ *Ibidem*, k. 218. Siostry boromeuszki zostały określone jako pozytywne, natomiast z przytoczonych informacji wynika, że były całkiem niezależne. Witold Skórczyński w sprawozdaniu poruszył sprawę prowadzonego przez nie szpitala i budynków klasztornych. Te ostatnie były własnością państwa, a szpital formalnie należał do zakonnic, mimo że był finansowany przez PMRN w Trzebnicy. Na tym tle doszło do konfliktu. Administracja zatrudniła bowiem

we Wrocławiu na 1966 r. znalazły się następujące rekomendacje: sporządzenie pogłębionych charakterystyk przełożonych zakonnych, uregulowanie sytuacji prawnej szpitala w Trzebnicy oraz ograniczenie areалу ziemi dzierżawionej przez salwatorianów w Bagnie (w przypadku ich dalszej negatywnej postawy wobec wizytacji WSD przez władze państwowe).

Próba ściślejszego nadzoru nad działalnością zakonów męskich i żeńskich, pomimo posiadanych narzędzi nadzorczo-kontrolnych, nie zakończyła się wynikiem, na który liczyła administracja wyznaniowa we Wrocławiu. Jeszcze w 1968 r. na naradzie kierowników wydziałów

kierowniczkę szpitalnej kuchni, ale zakonnice nie dopuściły jej do pracy, ponieważ kuchnia znajdowała się na terenie klauzury. Jak wskazuje Skórczyński, w tej sprawie podjęto kilka bezskutecznych interwencji w UdSW. Sytuacja ta spowodowała, że w boromeuszkach wykształciło się przekonanie, iż są „nietykalne”. Należy podkreślić, że s. Ewa Juska odbyła osobiste rozmowy z wysokimi przedstawicielami UdSW, m.in. z naczelnikiem Wydziału Spraw Zakonnych UdSW Serafinem Kiryłowiczem w dniu 9 IV 1964 r. Analiza notatki sporządzonej z tego spotkania wskazuje, że s. Juska była osobą, która nie ulegała łatwo naciskom administracji wyznaniowej. Podczas rozmowy naczelnik Wydziału Spraw Zakonnych UdSW Serafin Kiryłowicz poruszył sprawę niewypełnionej ankiety oraz nieujawnienia struktury wiekowej i wykształcenia zakonnic. W odpowiedzi usłyszał, że jest to prywatna sprawa zakonnic i zakon tych danych nie ujawni. Wypowiedzi dotyczące uprawnień UdSW na podstawie prawa o stowarzyszeniach s. Juska kwitowała milczeniem. Z notatki wynikało też, że między szpitalem w Brzegu Dolnym a boromeuszkami doszło do podpisania porozumienia, w którego wyniku zakonnice miały przekazać budynki zakonne na cele lecznicze, a same przenieść się do pomieszczeń przyszpitalnych. W odpowiedzi na zarzut nieprzestrzegania tego porozumienia s. Juska odpowiedziała, że to Wydział Zdrowia PWRN we Wrocławiu nie dotrzymał warunków umowy, i dlatego nie wyraziła zgody na zamianę. Niestety w dokumencie nie wspomniano, o jakie warunki chodzi (jak wynika ze sprawozdania z 1965 r., ostatecznie boromeuszki „wbrew własnym interesom” przeniosły się z domu zakonnego). W notatce ze spotkania wyjaśniono także, dlaczego s. Juska posługuje się tytułem „wikarii generalnej”, a nie przełożonej generalnej, skoro dom generalny zgromadzenia znajdował się w Trzebnicy. Otóż było to pokłosie wyjazdu niemieckich zakonnic z Polski. Niemiecka część zakonu organizowała wybory i powoływała przełożoną generalną. Polska część zgromadzenia w tych kapitułach nie brała udziału i nie uznawała zwierzchnictwa przełożonej generalnej. Tytuł wikarii został nadany s. Juskiej przez prymasa Wyszyńskiego po śmierci ostatniej przełożonej generalnej w Trzebnicy. UdSW zażądał od boromeuszek oficjalnego pisma w tej sprawie z wyjaśnieniem, że przedmiotowa funkcja ma charakter stanowiska przełożonej generalnej. Podczas kwerendy archiwalnej nie natrafiono jednak na informację, czy boromeuszki spełniły to polecenie, AIPN Wr, 291/4, Notatka służbowa ze spotkania s. Ewy Juskiej z naczelnikiem Wydziału Spraw Zakonnych UdSW Serafinem Kiryłowiczem, 9 IV 1964 r., k. 43. Przykład z Brzegu Dolnego pokazuje, że klasyfikowanie duchownych przez aparat państwa było umowne. Także przedstawiciele Kościoła katolickiego zależnie od okoliczności prezentowali różne postawy.

do spraw wyznań w Warszawie kierownik WdSW we Wrocławiu Skórczyński wskazywał na trudności w wizytowaniu placówek zakonnych, których nie odzwierciedlają dane statystyczne²⁵². Z kolei w 1969 r. alarmował, że Kościół katolicki w Polsce wykazuje tendencje do odnowy życia zakonnego²⁵³.

6. Podsumowanie

Polityka laicyzacyjna w Polsce Ludowej z większym lub mniejszym nasileniem była prowadzona przez cały okres funkcjonowania WdSW we Wrocławiu. Ten organ administracji wyznaniowej odgrywał istotną rolę w czterech dziedzinach działalności Kościoła katolickiego: szkolnictwo i nauczanie religii, służba zdrowia, działalność charytatywna oraz działalność duszpasterska i religijna. Często dochodziło do łamania obowiązujących przepisów prawa, nadinterpretowania lub ignorowania podstaw prawnych realizowanych działań. W wielu przypadkach WdSW we Wrocławiu nie podejmował decyzji bezpośrednio, ale wydawał wiążące dla organów (równorzędnych) PWRN i niższego szczebla wytyczne i polecenia, mające na celu wykonywanie dyrektyw polityki wyznaniowej.

Początkowo naukę religii w szkołach próbowano wyrugować metodami pozaprawnymi, ostatecznie usunięto ją na mocy Ustawy z 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania. Do 1961 r. każdy ksiądz chcący uczyć religii musiał uzyskać na to zgodę administracji wyznaniowej – to referenci powiatowi, często w porozumieniu z WdSW we Wrocławiu, decydowali o przyznaniu takiego prawa. Liczne przykłady pokazują, że przy opiniowaniu wniosku o prowadzenie katechezy kwestią zasadniczą była postawa danego duchownego wobec władz państwowych, a nie przesłanki merytoryczne określone w przepisach prawa. W związku ze zmianami legislacyjnymi w zakresie nauczania religii w 1961 r. zmieniła się także forma nadzoru nad nim władz państwowych. Dążąc do ograniczenia możliwości nauki religii poza szkołą, wykorzystano

²⁵² AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 16 V 1968 r., k. 55.

²⁵³ *Ibidem*, Protokół z narady kierowników wydziałów do spraw wyznań, 17 II 1969 r., k. 5–17.

przepisy niezwiązane z edukacją, takie jak przepisy przeciwpożarowe i sanitarno-epidemiologiczne. Wprowadzony obowiązek rejestracji punktów katechetycznych i sporządzania sprawozdań merytorycznych należał do narzędzi kontroli państwowej. W tym zakresie główne zadania spoczywały na administracji oświatowej, ale WdSW we Wrocławiu był odpowiedzialny za koordynowanie tych działań. Na tej płaszczyźnie mógł pochwalić się pewnymi sukcesami. W 1965 r. zarejestrowano 1174 punkty katechetyczne, tj. 90,2 proc.

W laicyzacji służby zdrowia WdSW we Wrocławiu odgrywał podobną rolę jak w ograniczaniu nauki religii w szkołach – był organem kontrolująco-koordynującym działania wydziałów zdrowia (zazwyczaj bezpośrednio nie prowadził akcji laicyzacyjnej, ograniczając się do sporządzania statystyk i sprawozdań dla UdSW). W tej sferze władze państwowe zmagaly się z dwoma problemami – zatrudnienia zakonnic na stanowiskach pielęgniarek oraz posług kapelanów szpitalnych. W pierwszej sprawie formalne działania prowadziły właściwe miejscowo wydziały zdrowia, WdSW we Wrocławiu jedynie je kontrolował poprzez sprawozdawczość urzędników powiatowych (m.in. sprawa s. Wrzeciono czy kwestia zabiegów przerywania ciąży) oraz prowadził szkolenia polityczno-uświadamiające, np. w Szpitalu Wojewódzkim we Wrocławiu. WdSW we Wrocławiu postawił na wyjaśnienie kierownikom wydziałów zdrowia, dyrektorom placówek medycznych i lekarzom działań hierarchii kościelnej godzących w zasady tolerancji, ponieważ uważał, że same zarządzenia i przepisy prawa nie wystarczą wobec „propagandy” duchowieństwa. Wprowadzenie szkoleń polityczno-uświadamiających było jednym z najbardziej odbiegających od standardowych przejawów aktywności WdSW we Wrocławiu. W przypadku posług kapelanów szpitalnych, oprócz prowadzonej statystyki i sprawozdawczości, WdSW we Wrocławiu wydawał także wytyczne bezpośrednio władzom powiatowym, a pośrednio dyrektorom i kierownikom placówek medycznych. Tu jego dyrektywy stały w jawnej sprzeczności z zarządzeniami Ministerstwa Zdrowia (pomijając nienormatywny charakter porozumienia z 1956 r.), określającymi zasady organizowania posług religijnych w szpitalach.

Ze sprawozdań WdSW we Wrocławiu wynika, że to on był *spiritus movens* laicyzacji służby zdrowia, którą prowadził we współpracy z Wydziałem Zdrowia PWRN we Wrocławiu i wydziałami powiatowymi.

Wśród stosowanych instrumentów nacisku należy wymienić: zwolnienia zakonnic z pracy, ich przesunięcia między oddziałami szpitala, wypowiadanie umów kapelanom i ograniczanie możliwości sprawowania posług religijnych do kaplic szpitalnych. WdSW we Wrocławiu sporządzał plany swoistych zwolnień grupowych osób zakonnych i zastępowania ich personelem świeckim. Działania te przyniosły efekt w postaci znacznego spadku liczby zakonnic zatrudnionych w placówkach służby zdrowia w latach 1963–1964. Nie dało się wyeliminować całego personelu zakonnego, ponieważ brakowało wykształconych i doświadczonych pielęgniarek świeckich.

W wyniku przejęcia przez państwo Caritasu WdSW we Wrocławiu sprawował nieformalny nadzór nad działalnością ZKS „Caritas” oraz jego satelicką organizacją – KKC, będącą centrum działalności księży „patriotów”. KKC było ośrodkiem kreowania działań mających na celu rozbicie jedności duchowieństwa katolickiego. Pod przykrywką gościa-obszernika kierownik WdSW we Wrocławiu faktycznie decydował o składzie organów statutowych KKC oraz w uzgodnieniu z władzami partyjnymi wysuwał kandydatów na stanowiska kierownicze. Jeżeli chodzi o struktury ZKS „Caritas”, to nie zdołano spowodować, aby organizacja ta miała silną reprezentację na poziomie powiatów. Pojedyncze oddziały powiatowe nie przejawiały zazwyczaj żadnej aktywności, a funkcjonowanie ZKS „Caritas” i KKC odbywało się na poziomie organów wojewódzkich.

Bezpośrednia ingerencja WdSW we Wrocławiu w działalność duszpasterską i *stricte* religijną Kościoła katolickiego była najjaskrawszym przykładem nie tylko ograniczania wolności religijnej, lecz także zaprzeczenia konstytucyjnym zasadom regulującym stosunki państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. Stanowiła również nieustanne zarzewie konfliktów na linii duchowni – administracja wyznaniowa. W tym zakresie dążono przede wszystkim do ograniczenia oddziaływania na społeczeństwo procesji (w tym najbardziej licznych procesji Bożego Ciała) oraz pielgrzymek, posługując się niejasnymi sformułowaniami prawa o zgromadzeniach. Dekret z dnia 18 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów o zgromadzeniach wprost wymieniał procesje Bożego Ciała jako wymagające uzgodnienia z właściwą władzą, co pokazywało intencje ustawodawcy oraz największe w jego

ocenie zagrożenia. Nowa ustawa regulująca zgromadzenia publiczne, w tym religijne, uchwalona w 1962 r. była jeszcze bardziej restrykcyjna w stosunku do manifestowania obrzędowości religijnej. W praktyce, abstrahując od przepisów ustawowych, UdSW nakazywał – a WdSW we Wrocławiu kolportował to polecenie na niższe szczeble – skracać, zmieniać i w inny sposób ograniczać procesje Bożego Ciała. Wspinając się na wyżyny interpretacji przepisów prawa, tłumaczono, że danego wydarzenia religijnego nie można uznać za tradycyjne, bo np. nie odbyło się na tym terenie w zeszłym roku. Tak absurdalna argumentacja miała za zadanie realizację celów politycznych, dla których stosowano daleko idącą instrumentalizację prawa. Także inne działania koordynowane lub bezpośrednio realizowane przez WdSW we Wrocławiu wskazywały na wątpliwą podstawę prawną. Można zaliczyć do nich: „akcję letnią zapobiegającą infiltracji kleru kolonii i obozów wakacyjnych”, „destabilizację akcji żniwnej” przez zapobieganie ruchowi pielgrzymkowemu, przeprowadzanie rozmów dotyczących wizyt duszpasterskich, utrudnianie obchodów Roku Maryjnego itd. Wszystko to było tłumaczone na poziomie ogólnym koniecznością zagwarantowania tolerancji religijnej, ale na poziomie szczegółowym nie miało uzasadnienia w prawie.

Reasumując, w opisanych powyżej obszarach działalności WdSW we Wrocławiu pełnił funkcję koordynującą i kontrolną wobec innych organów administracji państwowej i zazwyczaj nie występował w roli organu bezpośrednio decydującego o prawach i obowiązkach podmiotu administrowanego, tj. jednostek organizacyjnych Kościoła katolickiego. Taka praktyka administracyjna wykształciła się na podstawie Okólnika nr 175 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r., a więc aktu prawnego, który nie tylko we współczesnym polskim systemie źródeł prawa, lecz także w ówczesnym stanie prawnym nie miał cech aktu prawa powszechnie obowiązującego. Naruszało to jedną z podstawowych zasad postępowania administracyjnego proklamowaną przez k.p.a., który wszedł w życie w 1961 r. – zasadę praworządności (art. 4 k.p.a.: „organy administracji państwowej działają na podstawie przepisów prawa, kierując się interesem ludu pracującego i zadaniami budownictwa socjalistycznego”) oraz jedną z podstawowych zasad konstytucyjnych (art. 8 ust. 3 „wszystkie organy władzy i administracji państwowej działają na podstawie przepisów prawa”).

WdSW we Wrocławiu w stosunku do Kościoła katolickiego wykonywał także na podstawie prawa powszechnie obowiązującego kompetencje organu bezpośrednio decydującego. Do tych kompetencji należy zaliczyć przede wszystkim realizację przepisów d.o.o.s.k. oraz znowelizowanego w 1949 r. prawa o stowarzyszeniach. W przypadku nominacji na stanowiska kościelne głównym celem było przede wszystkim zwiększenie liczby księży „patriotów” i księży pozytywnych na stanowiskach kierowniczych i administratorów parafii. Dlatego też WdSW we Wrocławiu wielokrotnie stosował arbitralnie przepisy dekretu, podejmował nieprzewidziane przez prawo czynności (np. rozmowy z kandydatami) i wdrażał wytyczne ograniczające swobodę działalności religijnej. Tego typu działania doprowadziły w końcu do sytuacji, w której diecezja wrocławska rozpoczęła „obchodzenie” d.o.o.s.k., a WdSW we Wrocławiu nie potrafił temu przeciwdziałać.

W ramach realizacji znowelizowanego w 1949 r. prawa o stowarzyszeniach SRdSW we Wrocławiu w 1953 r. rozpoczął intensywną procedurę zbierania danych statystycznych o zakonach męskich i żeńskich. W oczach administracji wyznaniowej zakony uchodziły za narzędzie Episkopatu w konflikcie z władzami państwowymi – hermetyczne, trudne do infiltracji i podporządkowania. W przypadku województwa wrocławskiego istotnym problemem zwłaszcza w zakonach żeńskich był ich skład etniczny, który stał się formalną przyczyną jednego z najbardziej represyjnych działań wobec Kościoła katolickiego, akcji „X-2”, tj. wysiedlenia zakonnic z ZO. Zaangażowany w nią był też SRdSW we Wrocławiu.

Wykonując swoje uprawnienia nadzorcze, WdSW we Wrocławiu prowadził kontrolę gospodarki finansowej domów zakonnych, znajdujących się na terenie województwa wrocławskiego. Początkowo cele wyznaczone przez UdSW były bardzo skromne, np. dostanie się pracowników wydziałów do spraw wyznań pod pozorem kontroli na teren zakonów.

Działania wobec zakonów przynosiły różne efekty. Eliminacja zakonnic ze służby zdrowia była ograniczona przez braki kadrowe, formalny zakaz nauczania religii przez zakonnice i zakonników w punktach katechetycznych już kilka lat po wejściu w życie u.r.s.o.w. był łagodzony, a próby nacisku na oo. salwatorianów w Bagnie doprowadziły do konstatacji, że poza wypowiedzeniem lub ograniczeniem umowy dzierżawy ziemi rolnej WdSW we Wrocławiu nie jest w stanie wyrzucić innego rodzaju

presji. Samokrytyczna ocena działań sporządzona w 1965 r. zawierała propozycje pozbawione jakiegokolwiek innowacyjności w podejściu do tematu (sporządzanie charakterystyk, ograniczanie areалу ziemi). Należy więc uznać to za pewien rodzaj kapitulacji WdSW we Wrocławiu wobec postawy zakonów.

Stosowanie prawa przez WdSW we Wrocławiu w zakresie wykładni przepisów i kolizji norm aktów niższego rzędu z przepisami o randze ustawowej cechowała daleko idąca indolencja. Wydaje się, że jego kierownik i pracownicy sami nie badali zgodności norm prawnych, a otrzymane wytyczne z UdSW, zazwyczaj w formie okólników, instrukcji lub poleceń ustnych, dodatkowo wzmocnione dyrektywami partyjnymi, wprowadzali w życie bez jakiegokolwiek autorefleksji (przynajmniej brak jej śladów w materiale archiwalnym). Działanie takie wynikało po pierwsze z hierarchiczności struktur administracji państwowo-partyjnych i centralizacji decyzji, a po drugie – z braku w składzie personalnym WdSW we Wrocławiu prawników.

Udział kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego w odprawach kierowników wydziałów do spraw wyznań w Warszawie miał charakter bierny, ograniczał się do sprawozdawczości, relacji z terenu w sprawach pilnych oraz komentowania dyrektyw partyjnych. Sporadycznie zdarzało się, że wyraził on swoje zdanie, np. w kwestii zbyt rygorystycznego ograniczania kultu religijnego, czy wyszedł z inicjatywą akcji uświadamiająco-politycznych w zakresie laicyzacji służby zdrowia. Podsumowując, należy wskazać, że WdSW we Wrocławiu w stosunku do Kościoła katolickiego wykazywał się odtwórczym wykonywaniem dyspozycji płynących z UdSW, schematyczną realizacją czynności administracyjnych oraz – zwłaszcza w drugiej połowie lat sześćdziesiątych – brakiem pomysłów na kreowanie skutecznej i elastycznej polityki wyznaniowej.

WYDZIAŁ DO SPRAW WYZNAŃ WE WROCŁAWIU WOBEĆ MNIEJSZOŚCIOWYCH KOŚCIOŁÓW I INNYCH ZWIĄZKÓW WYZNANIOWYCH

Mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe znalazły się po II wojnie światowej w skomplikowanej sytuacji prawnej i materialnej. Niektóre z nich, jak PAKP i KEA, dodatkowo musiały zmagać się z utratą swoich historycznych diecezji oraz znacznym ubytkiem wiernych, spowodowanym przesunięciem granic. Nie ulega wątpliwości, że część członków tych kościołów i związków wyznaniowych uważała, iż zmiana systemu politycznego jest szansą na lepszą przyszłość i możliwość uregulowania swojego bytu prawnego, na podstawie materiałów źródłowych nie można jednak jednoznacznie stwierdzić, że były one zwolennikami nowej władzy lub że godziły się na przejęcie przez państwo kontroli nad ich działalnością¹. Do oponentów nowych władz należeli: bp Józef Padewski (PNKK)², bp Jan Szeruda (KEA)³ czy wrocławski hazzan karaïmski Rafał Abkowicz⁴. Złożoność i niejednoznaczność postawy niektórych przywódców kościelnych obrazuje działalność metropolity prawosławnego Dionizego Waledyńskiego⁵.

¹ Analiza tworzenia struktur kościelnych na ZO zob. rozdział I, podrozdział 3.

² Aresztowany przez UB w styczniu 1951 r. Zmarł w więzieniu na Rakowieckiej w Warszawie w maju 1951 r., K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 59.

³ Odsunięty od kierowania KEA z powodu swojej postawy w stosunku do władz państwowych, R. Michalak, *Kościół protestancki...*, s. 68–72.

⁴ T. Resler, *Zmiany w położeniu prawnym...*, s. 195–196.

⁵ W okresie II wojny światowej podjął współpracę z okupantem niemieckim. W czerwcu 1945 r. polecił duchowieństwu odprawienie modłów za demokratyczną Polskę, jej władze i wojsko. Został usunięty z władz PAKP w 1948 r. i osadzony w areszcie domowym, przeciwko czemu głośno protestował. Areszt trwał prawie do końca jego życia (zmarł 15 III 1960 r.), S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 51–59.

Wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych SB posługiwała się metodami znanymi z walki z Kościołem katolickim. W 1950 r. pod zarzutem działalności szpiegowskiej przeprowadziła masowe aresztowania władz Kościołów ewangeliczno-baptystycznych i ich pracowników⁶. Uwięziono wtedy 199 pastorów i innych działaczy, m.in. Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego, Kościoła Chrześcijan Wiary Ewangelicznej, Zjednoczenia Kościołów Chrystusowych, oraz zamknięto wszystkie należące do nich obiekty⁷.

Dużymi wyzwaniem organizacyjnym dla mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych były konieczność reorganizacji struktur, budowania nowych ośrodków duszpasterskich na ZO, brak duchownych, migracje ludności oraz rozproszenie wiernych w związku z tymi migracjami. Dodatkowo sytuację komplikował fakt, że dla mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych podstawy ich prawnego uznania, do których odwoływały się władze Polski Ludowej po II wojnie światowej – artykuły wyznaniowe konstytucji marcowej – były niekorzystne.

1. Prawne aspekty działalności mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce Ludowej

W literaturze przedmiotu można spotkać się z poglądem, że polityka wyznaniowa Polski Ludowej wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych od samego początku polegała na ich faworyzowaniu kosztem Kościoła rzymskokatolickiego⁸. Pojawiają się także głosy, że mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe czuły się pokrzywdzone w okresie międzywojennym, dlatego też podjęły współpracę z władzami Polski Ludowej lub im sprzyjały⁹. W rzeczywistości tuż po II wojnie światowej władze państwowe nie były zainteresowane

⁶ R. Michałak, *Kościoły protestanckie...*, s. 30.

⁷ A. Chabasińska, *Polityka władz...*, s. 53.

⁸ K. Urban, *Kościół prawosławny...*, s. 17.

⁹ S. Pastuszewski, „Okółokatolickie” związki wyznaniowe jako mimowolny i świadomy sojusznik komunistów w walce z Kościołem rzymskokatolickim w Polsce w latach 1944–1989 [w:] *Czas próby. Kościół katolicki w okresie PRL*, red. W. Polak, A. Czwolek, S. Galij-Skarbińska, Toruń 2017, s. 49.

rozwojem i wzmocnieniem jakiegokolwiek związku wyznaniowego – do odwilży październikowej niemal wszystkie kościoły i inne związki wyznaniowe zmagaly się z laicyzacją oraz próbami likwidacji¹⁰.

Polityka wyznaniowa Polski Ludowej była oparta na dwóch podstawowych przesłankach – oficjalnie głoszonej i formalnie wcielanej w życie ideologii marksistowsko-leninowskiej, która dążyła do eliminacji z życia publicznego i społecznego elementów religijnych, oraz zmiennych warunkowaniach politycznych, które decydowały o rozwiązaniach normatywnych, a przede wszystkim o praktyce organów państwowych¹¹. W owym czasie znamieny był rozdział między deklaracjami politycznymi i przyjętymi regulacjami prawnymi a praktyką administracji państwowej. Rzeczywisty stosunek państwa do danego kościoła i związku wyznaniowego kształtował się na bieżąco, w zależności od powyższych czynników¹².

Przykładem takiego koniunkturalnego podejścia był sposób przeprowadzania zmian kadrowych w mniejszościowych kościołach i innych związkach wyznaniowych. Do 1956 r. schemat działania był następujący: pojawiała się grupa „demokratycznie” nastawionych duchownych, dążących do poprawy sytuacji w danym kościele czy związku wyznaniowym, w wyniku działań SB i nacisków UdSW byli oni wybierani przez gremia kolegialne na kierownicze stanowiska w swoich kościołach, jednocześnie zastraszano, izolowano lub nawet fizycznie likwidowano dotychczasowych zwierzchników tych Kościołów (np. bp. Padewskiego). Po 1956 r. władze państwowe praktykowały bardziej subtelne metody, ale zasadniczo bez zgody KC PZPR i UdSW nie można było objąć funkcji kierowniczej w mniejszościowym kościele lub związku wyznaniowym¹³.

Na gruncie prawnym dla mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych istotną cezurą czasową był rok 1952 i wejście w życie Konstytucji PRL. Do tego czasu władze państwowe wprowadziły wiele regulacji uznających nowe związki wyznaniowe oraz nowelizujących przedwojenne partykularne ustawy wyznaniowe. Na przykład opierając się na art. 115 konstytucji marcowej, wydano Dekret z dnia 16 października

¹⁰ R. Michalak, *Divide et impera...*, s. 54–56.

¹¹ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, s. 19.

¹² T.J. Zieliński, *Stosunek państwa...*, s. 183.

¹³ K. Białecki, *Najważniejsze założenia...*, s. 20.

1945 r. o stosunku Państwa do Kościoła Metodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁴, na mocy którego osobowość prawną nabyły poszczególne jego parafie i Kościół jako całość. Miał się on rządzić statutem, który podlegał zatwierdzeniu przez RM. Ustawa z dnia 4 lipca 1947 r. w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁵ unifikowała KEA i przeznaczała na jego rzecz majątek innych Kościołów luteranckich, który został opuszczony w wyniku wyjazdu wiernych z terytorium kraju (unifikacja ta nie dotyczyła ZO). Dekret z dnia 5 września 1947 r. o uregulowaniu położenia prawnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego¹⁶ unifikował pozycję prawną tych trzech Kościołów na terytorium całego państwa (art. 1), uchylił część przepisów partykularnych jeszcze o proveniencji zaborczej i wprowadził wymóg uznania prawa wewnętrznego tych Kościołów przez RM (art. 2). W 1947 r. (8 października) decyzjami administracyjnymi (reskryptami) MAP uznało również Kościół Polskokatolicki, Unię Zborów Adwentystów Dnia Siódmego i Polski Kościół Chrześcijan Baptystów – obowiązek zatwierdzenia ich statutów, podobnie jak w przypadku innych Kościołów, spoczął na RM. Ten tryb postępowania nie miał oparcia w przepisach konstytucji marcowej i z prawnego punktu widzenia nawet w ówczesnej doktrynie budził wątpliwości¹⁷. Poza tym zatwierdzenie przez RM statutów tych Kościołów zamierzano przeprowadzić w drodze uchwały, a więc w trybie konstytucyjnym (prawo wewnętrzne), czyli *de facto* wykonać decyzję administracyjną organu, który wchodził w jej skład.

Konstytucja PRL z 1952 r. przewidywała, że zasady stosunku państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych oraz ich sytuację majątkową określi ustawa (art. 70 ust. 2)¹⁸, nie przesądzając jednocześ-

¹⁴ Dz.U. 1945, nr 46, poz. 259.

¹⁵ Dz.U. 1947, nr 52, poz. 272.

¹⁶ Dz.U. 1947, nr 59, poz. 316. Akt ten został derogowany w 1997 r. na podstawie Ustawy z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1997, nr 41, poz. 253.

¹⁷ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 190.

¹⁸ W tym kontekście pojawiła się wątpliwość, czy dotychczasowe ustawy i inne akty prawne, mające znamiona uznania prawnego mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, zostały przez art. 70 ust. 2 Konstytucji PRL z 1952 r. derogowane czy zachowały moc obowiązującą.

nie, czy ma to być jedna, tzw. ustawa ramowa, czy kilka ustaw indywidualnych. Dlatego też charakterystyczne były dwa tryby regulowania przez państwo prawnego położenia mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych¹⁹. Tryb pierwszy zakładał wydanie ustaw odrębnych dla każdego związku. Występował w dwóch wariantach: 1. dotyczył tych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, które miały ustawowo uregulowaną sytuację prawną w okresie międzywojennym i w pierwszych latach Polski Ludowej; 2. dotyczył związków wyznaniowych zarejestrowanych na podstawie znowelizowanego w 1949 r. prawa o stowarzyszeniach, które regulowało nabywanie przez nie osobowości prawnej (mogły nabyć osobowość prawną jako stowarzyszenia zwykłe lub rejestrowe). Drugi tryb polegał na normowaniu jednym aktem prawnym, wspólnym dla wszystkich kościołów i innych związków wyznaniowych, sytuacji prawnej tych podmiotów. Przykładem takiej regulacji były: d.o.d.s.k., d.o.o.s.k., d.o.w.s.w. i u.p.d.m.r. Do 1989 r. nie uchwalono ani jednego indywidualnego aktu rangi ustawowej, regulującego sytuację prawną jakiegokolwiek związku wyznaniowego. Nowe związki wyznaniowe powstawały na podstawie prawa o stowarzyszeniach, a zmiany w organizacji pozostałych związków załatwiano na drodze nowelizacji statutów, które od 1965 r. były zatwierdzane przez UdSW²⁰.

jącą. Część ówczesnej doktryny prawa wyznaniowego wskazywała, że po 1952 r. sytuacja dotycząca regulacji bytu prawnego związków wyznaniowych miała charakter tymczasowy, a podejmowane przez administrację wyznaniową działania były półśrodkami. Wprowadzenie nowych zasad ustrojowych wymagało wydania aktów wykonawczych do art. 70 ust. 2 Konstytucji PRL z 1952 r. i nowego uregulowania w drodze ustawowej sytuacji prawnej mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, które działały na mocy wcześniejszych ustaw i dekretoów. W opinii Tomasza Langer'a Konstytucja PRL z 1952 r. odebrała tym ustawom walor „uznania związków wyznaniowych”, które było podstawą przedwojennego podziału na związki prawnie uznane i nieuznane, czyniąc z nich tylko podstawę obrotu cywilnoprawnego, co nie było sprzeczne z Konstytucją PRL, T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 90–91. Z kolei Henryk Świątkowski uważał, że ustawy i dekrety uchwalone przed 1952 r. zachowały moc prawną, jeżeli nie stały w sprzeczności z zasadami ustroju i nie naruszały zasad współżycia społecznego, *idem*, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 148.

¹⁹ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, s. 23.

²⁰ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 90. Niepublikowana Uchwała Rady Ministrów nr 173/65 z dnia 10 VII 1965 r. przekazała dyrektorowi UdSW uprawnienia RM w zakresie zatwierdzania zmian w statutach związków wyznaniowych uznanych w drodze ustawowej oraz w drodze reskryptów MAP.

Jak wspomniano, mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe podlegały wszystkim dekretem i ustawom, które w doktrynie są często wskazywane jako wyraz ograniczenia swobody działalności czy wręcz ingerencji w wewnętrzne sprawy Kościoła katolickiego. I tak zostały objęte art. 2 i 3 d.o.d.s.k., które uzależniały powstanie, znoszenie i przekształcanie stanowiska kościelnego oraz jego objęcie od zgody właściwych organów państwowych. Analogicznie było w przypadku d.o.o.s.k. Chociaż niektóre przepisy tego aktu prawnego były wprost zaadresowane do Kościoła katolickiego (np. art. 1²¹), to na mocy art. 9 cały dekret stosowano odpowiednio do mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Dotknęło je również przejęcie nieruchomości rolnych na podstawie u.p.d.m.r. Mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe w Polsce Ludowej poniosły też konsekwencje na gruncie prawnym d.o.w.s.w. Niezależnie od intencji ustawodawcy wszystkie te akty były wpisane w szerszy niż tylko rzymskokatolicki kontekst. Oczywiście ich skutki prawne na mniejszościowych kościołach i innych związkach wyznaniowych, z obiektywnych przyczyn, odbiły się mniej niż na Kościele katolickim.

Także ostrze przepisów prawa o stowarzyszeniach administracja wyznaniowa skierowała wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Świadkowie Jehowy notorycznie spotykali się z odmową rejestracji. Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej, chcąc uniknąć negatywnej decyzji organu rejestrowego, wysłał do swoich oddziałów szczegółowy okólnik dotyczący procedury rejestracyjnej²² – obawy były uzasadnione, gdyż w oczach administracji wyznaniowej Kościół ten uchodził za destrukcyjny i aspołeczny²³. Do rażącego łamania obowiązujących przepisów doszło podczas zmiany władz PAKP. Odsunięcie od władzy metropolity Waledyńskiego odbyło się na podstawie aktu prawnego nieprzewidzianego ani przez ustawę partykularną, ani przez konstytucję marcową. Niezgodne z prawem powołanie Tymczasowego Kolegium Rządzącego oraz wybór przez Święty Sobór Biskupów na me-

²¹ „Tworzenie, przekształcanie, znoszenie oraz ustalanie granic terytorialnych i siedzib diecezji i parafii Kościoła katolickiego na obszarze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wymaga uprzedniego porozumienia się z właściwym organem państwowym”, Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych, Dz.U. 1957, nr 1, poz. 6, art. 1.

²² A. Chabasińska, *Polityka władz...*, s. 53.

²³ R. Michalak, *Kościoły protestanckie...*, s. 30.

tropolitę abp. Makarego (kompetencja ta należała do Soboru Elekcyjnego, który zapewne byłoby trudniej kontrolować) dowodzi lekceważenia przez władze państwowe obowiązującego w mniejszościowych kościołach i innych związkach wyznaniowych porządku prawnego. Konstytucyjne zasady rozdziału państwa od związków wyznaniowych naruszało też powstanie w 1953 r., ze znaczącym udziałem administracji wyznaniowej²⁴, Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego²⁵.

W działaniach władz państwowych wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych niejednokrotnie dochodziło do naruszenia porządku prawnego, dowolnej interpretacji przepisów prawa wyznaniowego oraz świadomego ignorowania norm prawnych. Na tej płaszczyźnie administrację wyznaniową cechowała ta sama praktyka instrumentalizacji prawa co w przypadku Kościoła katolickiego. Stosunek władz państwowych i partyjnych do mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych ewoluował wraz ze zmianami politycznymi w kraju. Powyższe potwierdza pewna korelacja polityki państwa wobec Kościoła katolickiego oraz wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych.

2. Administracja wyznaniowa wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w latach 1950–1973

Wobec wszystkich mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych UdSW prowadził podobne działania. W związku z mocno rozbudowaną statystyką wydziałom do spraw wyznań w całym kraju nakazał zbierać informacje o wszelkich przejawach aktywności innych niż rzymskokatolickie wyznań²⁶. Komórki administracji wyznaniowej miały

²⁴ *Ibidem*, s. 31.

²⁵ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 137. Zjednoczony Kościół Ewangeliczny decyzją dyrektora UdSW z dnia 31 VII 1959 r. został wpisany do rejestru stowarzyszeń i związków religijnych. W jego skład wchodziły: Związek Ewangelicznych Chrześcijan, Zjednoczenie Wolnych Chrześcijan, Kościół Wiary Ewangelicznej (zielonoświątkowej), Zjednoczenie Kościołów Chrystusowych i Zjednoczony Kościół Ewangeliczny powstały w 1947 r.

²⁶ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Anonimowa notatka dotycząca obowiązków sprawozdawczych wydziałów do spraw wyznań, b.d., k. 4–6.

więc dostarczać takich danych na temat mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych jak w przypadku Kościoła katolickiego, tj. ruch personalny, wizytacje duchownych, działalność duszpasterska itd. Dodatkowo, o czym była już mowa wyżej, na terenie ZO gromadzono informacje o stosunkach narodowościowo-wyznaniowych, które dawały orientację w zakresie liczby ludności: niemieckiej, autochtonicznej i przesiedlonej w ramach akcji „Wisła”. Łączono w ten sposób sprawę religii z przynależnością narodową.

W strukturze administracji wyznaniowej, szczebla zarówno centralnego, jak i wojewódzkiego, sprawy mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych zostały wydzielone i na poziomie UdSW zgodnie z Tymczasowym Statutem Organizacyjnym spoczywały na Wydziale Wyznań Nierzyskokatolickich, a na poziomie wydziałów do spraw wyznań – na wyznaczonym pracowniku. W WdSW we Wrocławiu sprawy z zakresu wyznań nierzyskokatolickich prowadził starszy inspektor Mieczysław Bernad, który dodatkowo odpowiadał za: organizowanie i obsadzanie stanowisk duchownych, a także sprawy wojskowe, podatkowe, majątku pokościelnego, czynszów i FK²⁷.

W 1961 r. pojawiła się koncepcja reformy struktury UdSW, w tym zmiany funkcjonowania Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich²⁸. Proponowano przemianować go na Wydział do Spraw Kościołów Różnych Wyznań. Jednocześnie wyliczano, że Wydział nadzorował wówczas 13 wyznań o uregulowanym stosunku do państwa oraz 12 związków wyznaniowych działających na podstawie prawa o stowarzyszeniach. Stan liczbowy tych 25 mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych szacowano na około 700 tys. wiernych, w tym: PAKP – na około 400 tys., KEA – na około 115 tys., Kościół Polskokatolicki –

²⁷ Por. K. Krzysztofek, *Położenie prawne i działalność nierzyskokatolickich Kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945–1970*, Kraków 2018, s. 83. W WdSW PRN m. Krakowa początkowo sprawy nierzyskokatolickie prowadził inspektor, a dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych starszy inspektor, *ibidem*.

²⁸ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Anonimowa notatka dotycząca działalności UdSW adresowana do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR Kazimierza Witaszewskiego, 1961 r., k. 124–130. Projekt zmian został przygotowany prawdopodobnie przez jednego z pracowników lub dyrektorów UdSW (dokument nie zawiera podpisu). Na dokumencie widnieje odręczny dopisek „Towarzysz K[azimierz] Witaszewski, Kierownik Wydziału Administracyjnego Komitetu Centralnego PZPR”, *ibidem*.

na około 50 tys. Pozostałe związki wyznaniowe miały liczyć od 30 do 5000 wiernych. Statystyka ta nie obejmowała grup religijnych, które nie zostały zalegalizowane, np. świadków Jehowy. Jak podkreślono, w niektórych przypadkach problematyka wyznaniowa rzeczywiście łączyła się ze sprawami natury narodowościowej²⁹, a kwestie mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych były w dużej mierze analogiczne do tych dotyczących Kościoła katolickiego (rzymskokatolickiego, ponieważ grekokatolicy zostali zaliczeni do prawosławnych). Reforma Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich zakładała też zwiększenie jego obsady z dwóch do czterech etatów, ponieważ obecni pracownicy nie radzili sobie z liczbą zadań, jakie musieli realizować: nadzorowanie działalności i życia wewnętrznego, prowadzenie zakładów kształcenia kadr duchownych, nadzór nad działalnością misyjną i wydawniczą, śledzenie międzynarodowych wydarzeń o charakterze ekumenicznym.

Postulat zwiększenia zatrudnienia nie został zrealizowany. Zgodnie z tymczasowym regulaminem UdSW zatwierdzonym przez jego dyrektora w 1965 r. Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich (Wydział III) składał się z naczelnika oraz starszego radcy. Do głównych obowiązków Wydziału należało: prowadzenie spraw mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych o uregulowanej sytuacji prawnej (13)³⁰ i działających na podstawie prawa o stowarzyszeniach (13)³¹, prowadzenie spraw związków o nieregulowanej sytuacji

²⁹ *Ibidem*, k. 129. Chodziło o: PAKP, który miał wśród swoich wiernych Polaków, Białorusinów, Rosjan i Ukraińców; KEA, do którego należało około 5000 Niemców; oraz Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego.

³⁰ PAKP, KEA, Kościół Ewangelicko-Reformowany, KPKat., Kościół Metodystyczny, Kościół Starokatolicki (Polski Kościół Starokatolicki), Kościół Starokatolicki Mariawitów, Kościół Katolicki Mariawitów, Polski Kościół Chrześcijań Baptystów, Unia Zborów Adwentystów Dnia Siódmego, Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, Muzułmański Związek Religijny i Karaïmski Związek Religijny.

³¹ Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego, Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego, Świecki Ruch Misyjny „Epifania”, Kościół Chrześcijań Dnia Sobotniego, Jednota Braci Polskich, Reorganizowany Kościół Jezusa Chrystusa Świętych Ostatnich Dni, Ewangeliczne Stowarzyszenie Modlitwy, Zbór Chrześcijań bez osobliwego wyznania, Stowarzyszenie Nowoapostolskie, Stowarzyszenie Nauki Chrześcijańskiej, Stolica Apostolska w Jezusie Chrystusie, Stolica Boża i Barankowa Apostołów w Duchu i Prawdzie, Alfa i Omega, Początek i Koniec.

prawnej i starających się o rejestrację oraz prowadzenie spraw wyznań działających nielegalnie³².

W 1969 r. Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich UdSW nadzorował już 30 wyznań oraz Polską Radę Ekumeniczną (PRE), Światową Radę Kościołów, Chrześcijańską Konferencję Pokojową, Chrześcijańską Akademię Teologiczną oraz centrale wyznaniowe na Zachodzie. Jak pisał jego naczelnik Serafin Kiriłowicz³³: „podstawowym zadaniem wydziału jest praca polityczna nad wykorzystaniem PRE i jej Kościołów członkowskich w pracy propagandowej na zagranicę oraz inspirowanie przedsięwzięć o charakterze społeczno-politycznym w kraju”. Działalność Wydziału nie miała więc podstaw w przepisach prawa, ale była inspirowana przez wytyczne polityczne i partyjne. Wydział zmagał się także z codzienną pracą administracyjną, która przynosiła pewne trudności. Jak podał naczelnik Kiriłowicz, rocznie do tej komórki wpływało około 2 tys. pism³⁴.

³² K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 75–77. Tak jak w przypadku Wydziału Wyznania Rzymskokatolickiego Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich zajmował się także sprawami zakonów, diakonatów i zakładów teologicznych, prowadzeniem statystyki dotyczącej mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych oraz ewidencją kleru i hierarchii duchownej.

³³ Serafin Kiriłowicz – naczelnik Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdSW w latach 1950–1959 oraz 1965–1971, przed II wojną światową uzyskał magisterium z teologii w Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim, w 1932 r. został kierownikiem Katedry Archeologii Chrześcijańskiej Uniwersytetu Warszawskiego, był redaktorem czasopism teologicznych i kościelnych: „Elpis. Prace profesorów Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego”, „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, „Więstnik Bratstwa Prawosławnych Bogosłowów”, po wojnie pracował w MAP i UdSW, R. Michalak, *Miejsce Kościołów protestanckich w polityce wyznaniowej PRL* [w:] *Protestantyzm w Polsce na przestrzeni wieków*, red. P. Gołdyn, Poznań 2009, s. 115.

³⁴ AAN, UdSW, Wydział Ogólny, 144/1, Notatka naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdSW Serafina Kiriłowicza w sprawie zatrudnienia nowego pracownika w miejsce zwolnionego, który zaniedbywał swoje obowiązki administracyjno-archiwizacyjne, 1 X 1969 r., k. 157–158. W dokumencie podano strukturę Wydziału, który składał się z trzech pracowników: naczelnika – koordynował działania oraz zajmował się czynnościami o charakterze polityczno-merytorycznym, starszego radcy – wykonywał zadania o charakterze merytoryczno-politycznym oraz administracyjnym związane z kontaktami z wyznaniami oraz innymi jednostkami administracyjnymi, referenta – realizował zadania o charakterze administracyjno-statystycznym, zapewniał właściwy obieg dokumentów, wykonywał czynności rejestracyjne i archiwizacyjne oraz prowadził kartotekę ważniejszych osób wyznaniowych w kraju.

Polityka UdSW w stosunku do mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, chociaż wyodrębniona organizacyjnie, była skorelowana z polityką wobec Kościoła katolickiego. W założeniach przygotowanych na naradę kierowników wydziałów do spraw wyznań 28 grudnia 1961 r. znalazły się dyspozycje odnośnie do działań wobec Kościołów nierzymskokatolickich³⁵. Podczas niej UdSW miał polecić administracji wyznaniowej szczebla wojewódzkiego przeprowadzenie rozeznania terenowego ich placówek pod kątem personalnym, majątkowym i duszpasterskim³⁶. W archiwum odnaleziono anonimowy dokument, w którym autor dokonał z punktu widzenia UdSW krytycznej analizy działalności trzech najważniejszych związków religijnych – PAKP, KPKat. i KEA, oraz przedstawił wnioski dotyczące działania zarówno Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich, jak i wydziałów do spraw wyznań. W jego ocenie PAKP nie przejawiał żywszej działalności. W kwestii przyciągnięcia przez niego grekokatolików duchowni prawosławni mieli nie radzić sobie najlepiej. W niektórych kręgach władz państwowych (np. w województwie rzeszowskim) występowało niezrozumienie dla polityki prozelityzmu w tym zakresie. Kierownictwo KPKat. niezbyt wnikliwie analizowało kandydatury duchownych katolickich i byłych seminarzystów, chcących wstąpić do tego Kościoła. Bardziej ożywioną działalność prowadził on w województwach: kieleckim, katowickim i bydgoskim. Na niektórych terenach nie wykorzystywał szansy na stworzenie nowych placówek duszpasterskich. KEA stał przed koniecznością zmian organizacyjnych. Władze Kościoła zaczęły likwidować „martwe” parafie. W ocenie autora notatki KEA powinien być kłaść większy nacisk na repolonizację autochtonów, zwłaszcza w województwach olsztyńskim i gdańskim. Poruszył on także problem występujących w województwach wrocławskim i koszalińskim tzw. zborów niepolskich, w których modlili się wierni narodowości niemieckiej. W 1961 r. szacowana liczba wiernych w tych zborach wynosiła około 2 tys. Łączenie zborów polskich z niepolskimi miało napotykać opór

³⁵ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Tezy na naradę kierowników wydziałów do spraw wyznań w dniu 28 XII 1961 r., k. 108.

³⁶ *Ibidem*, Wnioski dotyczące wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rzymskokatolickiego Kościoła, b.d., k. 120–122.

wiernych narodowości polskiej³⁷. W dalszej części dokumentu znalazły się wytyczne do realizacji w ramach działań administracji wyznaniowej. Wydziałowi Wyznań Nierzymkokatolickich polecono: przeanalizować działalność KPKat., przeprowadzić rozmowę z kierownictwem Polskiej Rady Ekumenicznej i ustalić jej dalszą formę działania, przeanalizować działalność PAKP w sprawie grekokatolików i przedstawić kierownictwu UdSW wnioski w tej sprawie, omówić z KEA sprawę zborów niepolskich oraz z prezesem konsystorza kwestię reorganizacji KEA, a także uważać, aby opuszczone świątynie nie trafiały w ręce księży katolickich. Wydziałom do spraw wyznań rekomendowano dokładnie rozeznac placówki terenowe i sporządzić sprawozdania w tym zakresie, czuwać nad przestrzeganiem przez mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe przepisów prawa, zainteresować się działalnością ekumeniczną, umiejętnie wykorzystywać mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe przeciwko Kościołowi katolickiemu³⁸.

Wykorzystywanie mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych przeciwko Kościołowi katolickiemu stanowiło permanentną cechę polityki wyznaniowej Polski Ludowej. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że w koncepcji polityki wyznaniowej wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, realizowanej przez UdSW, można wyróżnić pięć celów strategicznych: 1. dążenie do wyłonienia lojalnych wobec władz państwowych kierownictw tych związków; 2. likwidację, ewentualnie maksymalne ograniczenie działalności wybranych związków religijnych (np. świadkowie Jehowy, Kościół Metodystyczny, Unia Zborów Adwentystów Dnia Siódmego); 3. prowadzenie działań organizacyjnych i reglamentacyjnych wobec związków, które wyselekcjonowano jako przydatne; 4. wykorzystanie wyselekcjonowanych związków w propagandzie propaństwowej na arenie międzynarodowej i krajowej; 5. prowadzenie działań na rzecz uczynienia z wybranych Kościołów przeciwwagi dla Kościoła katolickiego³⁹.

³⁷ *Ibidem*, k. 120.

³⁸ *Ibidem*, k. 121.

³⁹ R. Michałak, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014, s. 113.

3. Mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe na Dolnym Śląsku

Na terenie Dolnego Śląska mieszkali wierni większości mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Wraz z migracją wewnętrzną i zewnętrzną zmieniała się liczba zarówno wyznawców, jak i duchownych tych Kościołów. W 1952 r. w województwie wrocławskim SRdSW we Wrocławiu odnotował relatywnie niedużą liczbę duchownych niekatolickich⁴⁰: w Unii Zborów Adwentystów Dnia Siódmego – 7 pastorów, w Żydowskich Kongregacjach Wyznaniowych – 5 rabinów⁴¹, w PAKP – 5 księży, w KEA – 5 księży, w KPKat. – 4 księży, w Kościele Chrześcijan Baptystów – 2 duchownych⁴², a w Świeckim Ruchu Misyjnym „Epifania”⁴³, Stowarzyszeniu Badaczy Pisma Świętego⁴⁴, Zrzeszeniu Wolnych Badaczy Pisma Świętego⁴⁵ i Kościele Metodystycznym⁴⁶ – po 1 duchownym. Ponadto SRdSW we Wrocławiu informował, że w 1952 r. nie stwierdzono taré międzywyznaniowych.

W pierwszej połowie lat pięćdziesiątych najbardziej zróżnicowany pod względem wyznaniowym poza Wrocławiem był powiat wałbrzyski wraz z miastem wydzielonym Wałbrzychem. Z danych przekazanych przez RdSW PPRN w Wałbrzychu w 1953 r. wynika, że znajdowały się tam: 2 parafie KPKat. z 2 księżmi i 2 świątyniami, jedna parafia PAKP bez cerkwi (korzystano z kościoła ewangelickiego), jedna parafia KEA dla ludności polskiej, 16 parafii z 17 kościołami po byłym Ewangelickim Kościele Unijnym w Polsce dla ludności niemieckiej obsługiwanych przez lektorów wybranych spośród członków wspólnoty, a nadzorowanych przez pastora z Legnicy, 3 gminy żydowskie bez synagog (przydzielono im mieszkania na sale modlitw), jedna parafia Kościoła Chrześcijan Baptystów, jeden zbór Adwentystów Dnia Siódmego, jedna placówka

⁴⁰ AAN, UdSW, 12/179, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 2–10.

⁴¹ Nisen Sacher we Wrocławiu, Lejba Kunz w Legnicy, Szymon Efrom w Kłodzku, Abram Rap w Dzierżoniowie, Izeah Hefler w Świdnicy.

⁴² Ks. Michał Popko we Wrocławiu, ks. Ewald Gottschald w Białym Kamieniu.

⁴³ Emilian Bobylak we Wrocławiu.

⁴⁴ Ignacy Pęcherek we Wrocławiu.

⁴⁵ Jerzy Antosik we Wrocławiu.

⁴⁶ Ks. Jan Madziarz we Wrocławiu.

Zrzeszenia Wolnych Badaczy Pisma Świętego bez domu modlitwy i jeden zbór Wolnych Chrześcijan⁴⁷.

Postawę duchownych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych administracja wyznaniowa oceniała podobnie jak księży katolickich, posługując się kryteriami stosunku do wyborów 26 października 1952 r. i do FJN. W meldunku RdSW PPRN w Górze zwracano uwagę, że w tym mieście kaznodzieja Kościoła Metodystycznego ks. Michał Rudz odczytał odezwę centrali Kościoła, zachęcającą wiernych do wyborów. Dodatkowo w dniach 24 i 25 października objechał wszystkich wiernych, przypominając o głosowaniu⁴⁸. Na terenie powiatu jaworskiego odnotowano działalność dwóch osób stojących na czele lokalnych grup świadków Jehowy (Szafrąński i Józef Filip), które odmówiły udziału w wyborach. Zostały za to aresztowane przez UB w Jaworze⁴⁹. W Legnicy prawosławny ksiądz Jarosław Tyczyno odczytał list biskupów, nakazujący wiernym udział w wyborach oraz zachęcający do włączenia się w prace FJN⁵⁰. Z kolei w Lubinie prawosławny duchowny ks. Jan Lewiarz był członkiem Prezydium Powiatowego Komitetu FJN⁵¹. W Lubinie doszło też w tym czasie do jednego z nielicznych zatargów na tle religijnym. Na początku października 1952 r. dzieci ze szkoły podstawowej i liceum wybiły szyby w świątyni prawosławnej. Według relacji jeden ksiądz katolicki (nazwiska nie udało się ustalić) miał powiedzieć dzieciom, że kościół prawosławny to kościół niekatolicki i można w nim wybijać szyby. Po tym wybryku księży katolicy publicznie mieli zaapelować o ukaranie sprawców przez rodziców oraz o złożenie datków na naprawę szkód⁵². Meldowano także o dwóch zielonoświątkowcach w Lubinie, którzy odmówili udziału w wy-

⁴⁷ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdanie sytuacyjne RdSW PPRN w Wałbrzychu za okres od 1 I do 10 III 1953 r., 11 III 1953 r., k. 24.

⁴⁸ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Pismo RdSW PPRN w Górze do WdSW we Wrocławiu (nr W.2/2/52), 30 X 1952 r., z załączonym sprawozdaniem dotyczącym zaangażowania duchowieństwa w prace FJN, 28 X 1952 r., k. 10–11.

⁴⁹ *Ibidem*, Pismo RdSW PPRN w Jaworze do SRdSW we Wrocławiu (nr W-12/12/52), 20 X 1952 r., k. 12–14.

⁵⁰ *Ibidem*, Meldunek RdSW PPRN w Legnicy przesłany do SRdSW we Wrocławiu dotyczący ks. Jarosława Tyczyny, 20 X 1952 r., k. 34.

⁵¹ *Ibidem*, Meldunek RdSW PPRN w Lubinie przesłany do SRdSW we Wrocławiu dotyczący działalności duchownych wobec FJN w powiecie lubińskim, 29 IX 1952 r., k. 47.

⁵² *Ibidem*, k. 57.

borach ze względu na swoje przekonania religijne. Duchowni mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych z powiatu wałbrzyskiego przeważnie prezentowali postawę bierną⁵³. Księża polskokatolicki Józef Kwolek (Wałbrzych) i Józef Gabrys (Boguszów) ograniczyli się do wydania ogłoszenia o wyborach i udziale w głosowaniu. Proboszcz parafii KEA w Wałbrzychu ks. Waldemar Lucer pomimo obietnic nie zaapelował do wiernych o udział w głosowaniu, odczytał tylko informacje o wyborach. Pozostałe wyznania ze względu na niewielką liczbę wiernych nie odegrały istotnej roli, a ich stosunek do FJN był obojętny i bierny. Przewodniczący Unii Zboru Adwentystów Dnia Siódmego Andrzej Pyc złożył reklamację z powodu braku jego nazwiska na liście wyborczej. Postawa duchownych mniejszościowych kościołów i związków wyznaniowych wobec władz państwowych i ich poczynañ nie była w ówczesnym czasie jednorodna, nie można też jednoznacznie stwierdzić, że bezkrytycznie wykonywali oni polecenia tych władz⁵⁴.

O obecności w województwie wrocławskim mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych świadczyła m.in. skala użytkowanych cmentarzy wyznaniowych. W 1955 r. WdSW we Wrocławiu polecił podległym referatom sporządzić zestawienie miejsc spoczynku zmarłych, znajdujących się pod zarządem mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych⁵⁵. Ujawniło ono łącznie 75 czynnych cmentarzy mniejszości religijnych (głównie ewangelickich, kilka prawosławnych i żydowskich, jeden adwentystyczny) i 309 nieczynnych⁵⁶. Dla porównania cmentarzy należących do Kościoła katolickiego w województwie wrocławskim było: 781 czynnych i 105 nieczynnych.

⁵³ *Ibidem*, k. 109–113.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 60. Meldunek został sporządzony sześć dni przed wyborami. Dwóch byłych świadków Jehowy Marian Chilariski oraz Maria Radzińska (którzy mieli się ukrywać jako zielonoświątkowcy) poinformowało komisję wyborczą w Obrze, że nie będą głosować. W dniu sporządzenia notatki planowano wezwać ich do PPRN w celu przeprowadzenia z nimi rozmów.

⁵⁵ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/3, Wykazy cmentarzy wyznaniowych na terenie województwa wrocławskiego sporządzone przez prezydów powiatowych rad narodowych, 1955 r., k. 1–30.

⁵⁶ Liczba cmentarzy należących do mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych z podziałem na poszczególne powiaty kształtowała się następująco: powiat bolesławiecki – 1 czynny, 3 nieczynne; bystrzycki – 1 czynny, 4 nieczynne, dzierzoniowski – 4 czynne, 12 nieczynnych; górowski: 9 czynnych, 26 nieczynnych; jaworski – 4 czynne, 12 nieczyn-

Według sprawozdania przygotowanego przez WdSW we Wrocławiu w grudniu 1962 r.⁵⁷ w województwie wrocławskim działało łącznie 57 duchownych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, a podlegały im 82 miejsca kultu (61 kościołów i 21 kaplic). W tym czasie na terenie województwa wrocławskiego Kościół katolicki miał 748 duchownych.

Tabela 18. Liczba parafii i duchownych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w województwie wrocławskim i we Wrocławiu w 1961 r. według danych UdSW⁵⁸

Nazwa Kościoła/ związku wyznaniowego	Liczba parafii/ jednostek	Liczba księży/ /rabinów/duchownych
PAKP	16	17
KEA	29	9
Kościół Ewangelicko-Reformowany	2	0

nych; jeleniogórski – 27 nieczynnych; kamiennogórski – 3 czynne, 9 nieczynnych; kłodzki – 4 czynne, 6 nieczynnych; legnicki – 6 czynnych, 9 nieczynnych; lubiński – 2 czynne, 19 nieczynnych; lwówecki – 1 czynny, 26 nieczynnych; milicki – 1 czynny; oleśnicki – brak; oławski – 1 czynny, 16 nieczynnych; strzeliński – 0 czynnych, 23 nieczynne; sycowski – 1 czynny, 22 nieczynne; średzki – 2 czynne, 8 nieczynnych; świdnicki – 2 czynne, 40 nieczynnych; trzebnicki – 1 czynny, 14 nieczynnych; wałbrzyski – 18 czynnych, 2 nieczynne; wołowski – 4 czynne, 31 nieczynnych; wrocławski – 0 czynnych, 3 nieczynne; zgorzelecki – 0 czynnych, 11 nieczynnych; ząbkowicki – 4 czynne, 4 nieczynne; złotoryjski – 6 czynnych, 8 nieczynnych.

⁵⁷ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Pismo WdSW we Wrocławiu do UdSW podpisane przez starszego inspektora Mieczysława Bernada w zastępstwie kierownika WdSW we Wrocławiu (nr Wz-2/61/62) wraz z załączoną statystyką Kościoła rzymskokatolickiego i innych wyznań, 15 XII 1962 r., k. 43–46.

⁵⁸ W zestawieniu UdSW znalazły się inne związki wyznaniowe, przy których nie odnotowano ani jednostek organizacyjnych, ani duchownych. Były to: Kościół Starokatolicki Mariawitów, Kościół Katolicki Mariawitów, Muzułmański Związek Religijny. Nie wymieniono w ogóle: Polskiego Kościoła Starokatolickiego oraz Karaïmskiego Związku Religijnego. Prawdopodobnie przyczyną pominięcia tego ostatniego było skupienie jego wiernych we Wrocławiu, tam bowiem znajdował się dom modlitwy obsługiwany przez Abkowicza. Wydaje się, że dane UdSW z wyjątkiem tych dwóch niewymienionych kościołów zawierały także informacje przekazane przez WdSW PRN m. Wrocławia. Wskazuje na to adnotacja na dokumencie: „woj. Wrocław”, zazwyczaj stosowano „województwo wrocławskie” albo „m. Wrocław”.

Nazwa Kościoła/ związku wyznaniowego	Liczba parafii/ jednostek	Liczba księży/ /rabinów/duchownych
Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego	7	1
Kościół Metodystyczny	2	0
KPKat.	8	8
Zjednoczony Kościół Ewangeliczny	7	14
Unia Zborów Adwentystów Dnia Siódmego	5	4
Kościół Zjednoczonych Ewangelicznych Chrześcijan Dnia Siódmego	1	1
Polski Kościół Chrześcijan Baptystów	2	2
Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego	2	7
Świecki Ruch Misyjny „Epifania”	4	14
Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego	3	1
Razem	88	78

Źródło: AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Ankieta statystyczna wyznań nierzymskokatolickich na terenie województwa wrocławskiego za 1961 r. dołączona do pisma WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr Wz-2/61/62), 15 XII 1962 r.

W 1965 r. WdSW we Wrocławiu informował, że na podległym mu terenie funkcjonowało 108 placówek i 55 duchownych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Łączną liczbę wiernych szacowano na około 8000⁵⁹. W ocenie kierownika WdSW we Wrocławiu

⁵⁹ Dane te są niezgodne zwłaszcza z liczbą wiernych w 1964 r. prezentowaną w tabeli 2. Zważywszy na fakt, że większość ludności przesiedlonej w ramach akcji „Wisła” była wyznania

Witolda Skórczyńskiego ze względu na małą liczbę wiernych i duchownych związki te nie miały większego wpływu na życie społeczno-polityczne Polski Ludowej. Ożywioną działalność i wzrost liczby wiernych WdSW we Wrocławiu zaobserwował tylko w Unii Zborów Adwentystów Dnia Siódmego⁶⁰. Największe zainteresowanie WdSW we Wrocławiu okazywał PAKP, KEA i KPKat. Informacje o tych Kościołach najczęściej pojawiały się w jego w meldunkach i sprawozdaniach. Dane o innych związkach wyznaniowych występowały sporadycznie lub przy okazji istotnych z punktu widzenia władz państwowych zdarzeń.

4. Wydział do Spraw Wyznań we Wrocławiu wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych

W okresie formowania się administracji wyznaniowej na terenie województwa wrocławskiego trzy najważniejsze mniejszościowe kościoły miały już ustabilizowaną sytuację organizacyjną. W 1951 r. powstała diecezja wrocławsko-szczecińska PAKP, a w 1948 r. – diecezja wrocławska KEA i okręg KPKat. z siedzibą we Wrocławiu, przekształcony później w dekanat z siedzibą we Wrocławiu. Wszystkie podlegały jurysdykcji SRdSW, a potem WdSW we Wrocławiu, siedziby ich diecezji oraz działalność biskupów (administratorów) i kurii były w późniejszym czasie nadzorowane przez WdSW PRN m. Wrocławia. W związku z tym najważniejsze założenia polityki wyznaniowej wobec wspomnianych Kościołów realizował ten drugi organ (od 1957 r.)⁶¹. WdSW we Wrocławiu ograniczał się w zasadzie do kontroli podstawowych jednostek organizacyjnych na terenie województwa wrocławskiego.

prawosławnego lub greckokatolickiego, 8000 wiernych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych wydaje się liczbą niedoszacowaną. Doszło więc albo do pomyłki, albo do celowego zaniżenia liczby wiernych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych.

⁶⁰ AIPN Wr, 291/3, Analiza działalności WdSW przy PWRN we Wrocławiu w 1965 r., 11 XII 1965 r., k. 222.

⁶¹ Na przykład: przejście pod jurysdykcję KPKat. parafii w Praczech Odrzańskich i połączenie Polskiego Kościoła Starokatolickiego z KPKat., AIPN Wr, 291/1, Pismo kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michałaka do UdSW (nr 0376/41/61) ze sprawozdaniem z działalności za trzeci kwartał 1961 r., 21 X 1961 r., k. 168, 173–175.

4.1. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny

Podstawę prawną działalności PAKP stanowił Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (z wyłączeniem regulacji, które były sprzeczne z postanowieniami konstytucji z 1952 r., oraz tych, które zostały uchylone w wyniku procesu laicyzacji prawa), który umożliwiał władzom państwowym wpływ na politykę personalną tego Kościoła i nadzór nad nim. Dodatkowo WdSW we Wrocławiu w stosunku do PAKP wykonywał wszystkie kompetencje wynikające z d.o.d.s.k. i d.o.o.d.s.k. Zgodnie ze Statutem wewnętrznym PAKP, zatwierdzonym w 1938 r., na jego czele stał metropolita określany jako: głowa Kościoła, pierwszy biskup, naczelny zarządca i przedstawiciel Kościoła w stosunkach wewnętrznych i zewnętrznych (par. 4)⁶². Statut ustanowił też: Sobór Elekcyjny (par. 10, zwoływany w celu wyboru metropolity), Sobór Generalny (par. 24, najwyższy organ prawodawczy), Święty Sobór Biskupów (par. 29, sprawy przekraczające zakres jednego biskupa), Świętobliwy Synod Biskupów (par. 31, organ wykonawczy Świętego Soboru Biskupów, kadencja dwuletnia) i Główną Komisję Kontrolującą (par. 31, kontrola gospodarki finansowej). Na poziomie diecezji oprócz biskupa ordynariusza miały działać: zebrania diecezjalne, konsystorz oraz komisja rewizyjna (par. 47), a na poziomie parafii – zebrania parafialne, rada parafialna i starosta (par. 65). Integralną częścią Statutu wewnętrznego PAKP były załączniki określające zakres kompetencji, sposób wyboru i zasady działania organów Kościoła⁶³.

Po uregulowaniu struktury organizacyjnej PAKP Święty Sobór Biskupów, uchwałą z 9 grudnia 1952 r., zastąpił Statut parafialny Tymczasowym

⁶² Statut PAKP w par. 5 pkt 2 określał enumeratywnie kompetencje metropolity: dbanie o dobro metropolii, zwoływanie Soboru Generalnego, Świętego Soboru Biskupów, Świętobliwego Synodu Biskupów, obsadzanie katedr biskupich, potwierdzanie obioru i wyświęcanie biskupów, udzielanie biskupom urlopu, udzielanie biskupom rad braterskich, rozpatrywanie sporów między biskupami, przyjmowanie skarg biskupów, wizytowanie diecezji, zwracanie się z orędziami i listami, komunikowanie się z głowami innych Kościołów prawosławnych i zapewnienie niezbędnych do liturgii olejów świętych.

⁶³ Ordynacja wyborcza do Soboru Elekcyjnego, Regulamin Soboru Elekcyjnego i Zgromadzenia Przedelekcyjnego, Przepisy o Głównej Komisji Kontrolującej, Statut zebrania diecezjalnych, Regulamin Diecezjalnej Komisji Rewizyjnej, Statut parafialny.

statutem parafialnym. Zgodnie z nim parafia powinna organizować się na życzenie wiernych za zgodą biskupa diecezjalnego oraz w uzgodnieniu z właściwą władzą cywilną, której obowiązkiem było przekazanie PAKP obiektu na świątynię oraz zabudowań gospodarczych i mieszkalnych⁶⁴. Do mianowania duchownych prawosławnych miały zastosowanie także przepisy d.o.d.s.k. oraz Zarządzenie nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych⁶⁵, ze szczególnym uwzględnieniem wsparcia przez władze państwowe tych duchownych, którzy reprezentowali postawę „obywatelską i patriotyczną”. Podobnie było podczas obowiązywania d.o.o.s.k. W 1957 r. w łonie PAKP rozpoczęły się prace nad nowym prawem wewnętrznym, które miało przystosować przepisy kościelne do ówczesnej rzeczywistości. W 1960 r. wskutek decyzji UdSW przygotowany statut nie wszedł w życie. Kolejne próby nowelizacji przepisów wewnętrznych wznowiono dopiero w 1966 r. UdSW do przesłanego projektu w 1969 r. zgłosił liczne zastrzeżenia, m.in. do zmiany nazwy na Święty Prawosławny Kościół Autokefaliczny w PRL. Ostatecznie, po kolejnych modyfikacjach, nowy Statut wewnętrzny PAKP został zatwierdzony przez UdSW 26 lutego 1970 r., natomiast nowy Statut parafialny – przez Święty Sobór Biskupów 9 grudnia 1970 r.⁶⁶ Warto wskazać, że kwestię własności użytkowanych przez PAKP nieruchomości na ZO regulowała, podobnie jak w przypadku Kościoła katolickiego, Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych⁶⁷.

Dokumentacja dotycząca działalności WdSW we Wrocławiu i jego nadzoru nad jednostkami organizacyjnymi PAKP ma charakter szczegółowy. Według informacji ks. Stefana Bieguna w 1951 r. na terenie województwa wrocławskiego znajdowało się 6 parafii prawosławnych: we Wrocławiu, w Jeleniej Górze, Legnicy, Zimnej Wodzie, Malczycach i Przemkowie, oraz 4 punkty filialne: w Jaworze, Wałbrzychu, Lubi-

⁶⁴ S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 37.

⁶⁵ M.P. 1953, nr 43, poz. 522.

⁶⁶ S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 40–41.

⁶⁷ Dz.U. 1971, nr 16, poz. 156.

nie, Polkowicach⁶⁸. W kolejnych latach w sprawozdaniach sytuacyjnych referatów do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych wymieniano prawosławne placówki duszpasterskie: w Jaworze (1952 r.) – obsługiwana przez duchownego dojeżdżającego z Legnicy ks. Jarosława Tyczyńskiego⁶⁹, w Legnicy – ze stałym duszpasterzem⁷⁰, w Lubinie – pod administracją ks. Jana Lewiarza⁷¹ i w Wałbrzychu (1953 r.)⁷², nie odnotowano natomiast parafii we Wrocławiu i w Jeleniej Górze. W cytowanym wyżej sprawozdaniu, sporządzonym przez kierownika SRdSW we Wrocławiu Franciszka Wojdaka w 1953 r., znalazła się informacja o pięciu duchownych prawosławnych, działających w 1952 r. w województwie wrocławskim.

W 1952 r. SRdSW we Wrocławiu zajmował się sprawą przydziału budynków dla prawosławnej kurii diecezjalnej. W dniu powstania diecezji wrocławsko-szczecińskiej metropolita Makary skierował do UdSW pismo z prośbą o przydzielenie lokali mieszkalnych na jej potrzeby⁷³. 3 marca 1952 r. SRdSW we Wrocławiu zawiadomił UdSW o przekazaniu mieszkania przy ul. Pułaskiego 79/2 we Wrocławiu⁷⁴. Kolejnym pismem z 6 grudnia 1952 r. poinformował o przydzieleniu lokalu przy ul. Kniaziewicza 9 we Wrocławiu (całe piętro)⁷⁵.

⁶⁸ Stefan Dudra podał za ks. Stefanem Biegunem, że na terenie województwa wrocławskiego znajdowało się dziewięć parafii, ale trzy z nich, tj. w Zielonej Górze, Koźuchowie i Stodolowicach, leżały w utworzonym rok wcześniej województwie zielonogórskim, S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 270.

⁶⁹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Sprawozdanie sytuacyjne RdSW PPRN w Jaworze za okres od 8 VII do 8 X 1952 r., 31 X 1952 r., k. 17.

⁷⁰ *Ibidem*, k. 34.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdanie sytuacyjne RdSW PPRN w Wałbrzychu za okres od 1 I do 10 III 1953 r. (nr 46/tjn/53), 10 III 1953 r., k. 24.

⁷³ AAN, UdSW, 13/41, Przydział lokalu dla kurii prawosławnej we Wrocławiu, 1952 r., k. 5.

⁷⁴ *Ibidem*, Pismo SRdSW we Wrocławiu do UdSW w sprawie przydzielenia lokalu na potrzeby kurii prawosławnej we Wrocławiu (nr W-8/18/51), k. 4.

⁷⁵ *Ibidem*, Pismo SRdSW we Wrocławiu do UdSW w sprawie przydzielenia lokalu na potrzeby kurii prawosławnej we Wrocławiu (nr W-10/167/52), k. 1. W tym samym roku SRdSW we Wrocławiu wyraził zgodę na przekazanie wiernym prawosławnym kościoła poewangelickiego we wsi Powidzko (powiat milicki). Decyzję tę poparł także UdSW, ale w wyniku interwencji kurii wrocławskiej zgodę na oddanie świątyni w ręce PAKP miano wycofać. Formalnie obiekt został przekazany dopiero 17 II 1953 r., S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 173. Wydaje się, że w interwencję zaangażowany był ks. Lagosz.

Po rezygnacji z funkcji metropolity złożonej przez Makarego w 1959 r.⁷⁶ administracja wyznaniowa przygotowywała się do przeprowadzenia wyborów jego następcy⁷⁷. W 1961 r. UdSW zwrócił się do WdSW we Wrocławiu z prośbą o zajęcie stanowiska w tej sprawie⁷⁸. Rozważał dwa warianty elekcji: niezgodny z dekretem z 1938 r. wybór dokonany przez Święty Sobór Biskupów i zgodny z przepisami wybór dokonany przez Sobór Elekcyjny. Oczekiwał od WdSW we Wrocławiu informacji, czy w ramach procedury wielostopniowego wyboru Soboru Elekcyjnego (duchowni i świeccy) będzie on w stanie zapewnić wyłonienie „właściwego” przedstawiciela tego gremium. Odpowiedź WdSW we Wrocławiu nie została odnaleziona w trakcie kwerendy. Analogiczne pismo skierowano do WdSW PRN m. Wrocławia. W tym przypadku również nie natrafiono na pisemną odpowiedź. W każdym razie na dokumencie, który wpłynął do WdSW PRN m. Wrocławia, znajduje się odręczna notatka jego kierownika Antoniego Michalaka, sporządzona 25 kwietnia 1961 r. Wynika z niej, że na temat wyborów rozmawiał on z biskupem wrocławsko-szczecińskim Stefanem Rudykiem, a informacje w tej sprawie przekazał przez telefon naczelnikowi Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdSW⁷⁹. Wszystko wskazuje na to, że administracja wyznaniowa nie mogła zapewnić „właściwego” wyboru i elekcji nowego metropolity dokonał nielegalnie Święty Sobór Biskupów. Nowym metropolitą został abp Tymoteusz, który zmarł w 1962 r.⁸⁰ Także kolejnych zwierzchników wybierał Święty Sobór Biskupów: bp. Stefana Rudyka (1965–1969) i bp. Bazylego Doroszkiewicza (metropolitę w latach 1970–1998)⁸¹. O tym

⁷⁶ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 377.

⁷⁷ Makary w maju 1960 r. wyjechał oficjalnie na leczenie do Moskwy, stamtąd przeniósł się do Odessy, gdzie zmarł w marcu 1961 r., S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 48; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 260–261. Zdaniem UdSW metropolita Makary: „nie potrafił wskutek nieznajomości miejscowych warunków wykonać zadań postawionych przed Kościołem: nie udało mu się ani zdobyć autorytetu i zaufania u biskupów i kleru, w stosunku do których cechował go despotyzm i bezwzględność, ani sympatii wyznawców, ani zrealizować wytycznych i zadań Urzędu”, A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 260–261.

⁷⁸ AIPN Wr, 291/1, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzyskokatolickich UdSW Aleksandra Wołowicza do WdSW we Wrocławiu (nr 0238/37/tj./61), 21 III 1961 r., k. 25.

⁷⁹ *Ibidem*, k. 143. Biskup Stefan Rudyk – w latach 1953–1961 biskup wrocławsko-szczeciński, w latach 1961–1965 biskup białostocko-gdański, a w latach 1965–1969 metropolita.

⁸⁰ S. Dudra, *Kościół prawosławny...*, s. 68.

⁸¹ *Ibidem*, s. 73.

ostatnim zachowała się informacja z czasów sprawowania przez niego funkcji biskupa wrocławsko-szczecińskiego, sporządzona przez Antoniego Michalaka, kierownika WdSW PRN m. Wrocławia⁸², która rzuca światło na działalność PAKP w całym województwie. W odpowiedzi na pismo UdSW z 1962 r. z prośbą o opinię na temat bp. Bazylego Michalak podkreślał, że w PRL PAKP cieszył się swobodą działalności⁸³. Podczas rozmowy przeprowadzonej w sierpniu 1962 r. bp Bazyli miał skarżyć się na trudności w pracy duszpasterskiej w diasporalnym środowisku oraz na działalność prozelicką Kościoła katolickiego. Wskazywał także na braki duchownych i trudności z dotarciem do rozproszonych wiernych. W lipcu 1962 r. bp. Bazylemu złożył wizytę ks. Ignacy Pawlikiewicz z kurii wrocławskiej, który wręczył mu pismo od bp. Kominka. Michalakowi nie udało się ustalić treści tego dokumentu. Ordynariusz dbał także o wiernych łemkowskich, proponując im wydawnictwa w ich języku oraz rozbudowując ofertę kościelną. Michalak informował też, że diecezja prawosławna nie chciała wchodzić w konflikt z katolikami. Jako przykład podał odrzuconą przez bp. Bazylego propozycję przekazania PAKP nieczynnego kościoła pw. św. Macieja we Wrocławiu. Zaobserwował również pewien wzrost nastrojów ekumenicznych. W konkluzji stwierdził, że bp Bazyli był pod względem politycznym lojalnym obywatelem PRL oraz miał kwalifikacje do zajęcia wyższego stanowiska w hierarchii PAKP⁸⁴. Podejście władz państwowych do wyboru głowy PAKP pokazuje, w jaki sposób administracja wyznaniowa stosowała instrumentalizację prawa do realizacji bieżących celów politycznych. Żaden z metropolitów PAKP nie został wybrany zgodnie z obowiązującymi przepisami, co było spowodowane obawą władz państwowych przed niemożnością zapewnienia „właściwych” elektorów. W omawianych pismach z 1961 r.

⁸² AIPN Wr, 291/3, Tajne pismo kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka do UdSW (nr 0383/41/62), 3 XI 1962 r., k. 29–31.

⁸³ *Ibidem*, Tajne pismo UdSW do kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka (nr 0550/tj./62/98), 30 X 1962 r., k. 32. Z adnotacji kancelaryjnej wynika, że pismo to zostało skierowane jeszcze do trzech innych adresatów – zapewne do wydziałów do spraw wyznań, nadzorujących pozostałe prawosławne diecezje.

⁸⁴ Postawa bp. Bazylego Doroszkiewicza ulegała modyfikacji. Po wyborze w 1961 r. metropolity Tymoteusza zarzucał on naczelnikowi Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdSW Serafinowi Kiriłowiczowi i radcy Aleksandrowi Wołowiczowi instrumentalne traktowanie PAKP i łamanie prawa, R. Michalak, *Polityka wyznaniowa...*, s. 122.

wadliwy prawnie sposób elekcji UdSW określał jako „tradycyjny”. Na metropolitów forsował kandydatów, którzy nie tylko byli pozytywnie nastawieni do władz, lecz także współpracowali z SB⁸⁵.

4.2. Kościół Ewangelicko-Augsburski

W omawianym okresie KEA funkcjonował na podstawie Ustawy z dnia 4 lipca 1947 r. w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁸⁶. Nowela zasadniczo utrzymała międzywojenną strukturę i zasady działania KEA, a jej głównym zadaniem było uporządkowanie sytuacji Kościoła luterńskiego na ZO i włączenie w jego struktury innych mniejszych wyznań protestanckich, które w wyniku migracji ludności niemieckiej przestały w praktyce funkcjonować⁸⁷. Ustawa uchylila Dekret z dnia 19 września 1946 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁸⁸, który jako wadliwy ze względu na wątpliwości prawne i formę procedowania nie został zatwierdzony przez Sejm Ustawodawczy⁸⁹. Przeprowadzona *ad hoc* nowelizacja nie usunęła jednak rozwiązań prawnych, które w świetle konstytucyjnych norm Polski Ludowej nie mogły być realizowane, np.: *brachium saeculare* (art. 6 dekretu z 1936 r.), dni wolnych od pracy w święta ewangelickie (art. 7 dekretu z 1936 r.) czy fundacji KEA (art. 11 dekretu z 1936 r.)⁹⁰. Formalnie obie nowelizacje – ta, która weszła w życie, i ta, która nie

⁸⁵ O formach współpracy z SB bp. Tymoteusza, bp. Stefana i bp. Bazylego zob. R. Michalak, *Polityka wyznaniowa...*, s. 122–124.

⁸⁶ Dz.U. 1947, nr 52, poz. 272.

⁸⁷ Więcej szczegółów na ten temat zob. rozdział II.

⁸⁸ Dekret z dnia 19 września 1946 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1946, nr 54, poz. 304.

⁸⁹ Zob. T.J. Zieliński, *Prace Sejmu Ustawodawczego w 1947 roku nad stanem prawnym Kościołów protestanckich* [w:] *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, Toruń 2009, s. 347–349.

⁹⁰ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 114–115; por. K. Krzysztófek, *Polożenie prawne...*, s. 258.

weszła w życie – nie przewidywały usunięcia tych przepisów z obrotu prawnego, ale w praktyce stosowano wobec nich *desuetudo*.

Podkreślić należy, że przepisy dekretu z 1936 r. dawały władzy państwowej szerokie kompetencje nadzorcze nad KEA oraz możliwość ingerowania w jego sprawy wewnętrzne, m.in. KEA mógł dokonać wyboru biskupa tylko w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw wyznań religijnych (art. 17 ust. 2), w przypadku tworzenia, znoszenia, przekształcania lub zmiany granic kościelnych jednostek organizacyjnych musiał wystąpić o zgodę lub upewnić się, że minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego nie wyraża sprzeciwu (art. 22 ust. 1 i 2), był zobligowany dowiedzieć się, czy wobec kandydata na seniora diecezji nie zachodzą zastrzeżenia natury politycznej (art. 24), podobnie w przypadku proboszczów i innych duchownych niższego szczebla – w tym zakresie zastrzeżenia natury politycznej mógł wnieść wojewoda (art. 25 ust. 1). Stąd wniosek, że wejście w życie d.o.d.s.k. oraz d.o.o.s.k. nie zmieniło istotnie zasad polityki personalnej w KEA⁹¹.

W omawianym okresie przeprowadzono także zmiany w Zasadniczym prawie wewnętrznym KEA. Pierwszej korekty dokonano w 1952 r., a kolejnej – w 1965 r. Obie nie zostały zatwierdzone uchwałą RM, jak stanowił dekret z 1936 r., ale w drodze decyzji administracyjnej UdSW⁹². W tym zakresie szczególne wątpliwości budziła pierwsza zmiana Zasadniczego prawa wewnętrznego, o czym wspomniał bp Andrzej Wantuła na I sesji IV Synodu KEA⁹³. Uznanie przez UdSW drugiej zmiany także

⁹¹ K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 259.

⁹² *Ibidem*, s. 256–257.

⁹³ „Kościół nasz rządzi się – przypomniał ks. Biskup – od 1952 r. Zasadniczym Prawem Wewnętrznym, które zastąpiło Zasadnicze Prawo Wewnętrzne z 1936 r., wydane jako Rozporządzenie Rady Ministrów i ogłoszone w Dzienniku Ustaw Rz[eczypos]p[olitej] z dn[ia] 31 XII 1936 r. To nowe Z[nowelizowane] P[rawo] W[ewnętrzne] z 1952 r. zostało uchwalone przez Synod i przyjęte do wiadomości przez Urząd do Spraw Wyznań. Od chwili wejścia tego znowelizowanego Z[nowelizowanego] P[rawa] W[ewnętrznego] w życie, tzn. od 1952 r., położenie prawne naszego Kościoła było ustalone i nie budziło w ciągu dziesięciu lat żadnych wątpliwości. Dopiero w bieżącym roku ten stan prawny został zakwestionowany, co wywołało zamieszanie. Do zakwestionowania doszło w dwóch parafiach: w Parafii Św. Trójcy w Warszawie i w Parafii w Cieszynie. [...] Z[nowelizowane] P[rawo] W[ewnętrzne] z 1952 r. jest jedynie obowiązującym prawem w naszym Kościele i władze państwowe nie widzą podstawy do ingerowania w wewnętrzne sprawy naszego Kościoła. Orzeczenie powyższe rozprasa wszystkie ewentualne wątpliwości, jakie ktoś mógłby podnosić odnośnie [do] podstaw

budziło zastrzeżenia, ale jego podstawą była uchwała RM nr 173/65 z 10 lipca 1965 r., cedująca na UdSW kompetencje RM w zakresie zatwierdzania statutów niektórych związków wyznaniowych, w drodze decyzji administracyjnej.

W 1952 r. weszły w życie inne regulacje wewnątrzkościelne: Pragmatyka służbowa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz regulaminy konsystorza – diecezjalny i parafialny⁹⁴. Wprowadziły one nowy organ – Naczelną Radę Kościoła, która ostatecznie została zniesiona przez nowelizację z 1965 r.⁹⁵

Diecezja wrocławska KEA od początku powstania obejmowała województwa: wrocławskie, szczecińskie i zielonogórskie. Także po reorganizacji struktury Kościoła w 1952 r. jej granice zasadniczo nie uległy zmianie. W omawianym okresie na czele diecezji wrocławskiej stali księża seniorzy: ks. Waldemar Preiss (1947–1952), ks. Gustaw Gerstenstein (1952–1958) oraz ks. Waldemar Lucer (1958–1979). W latach pięćdziesiątych na terenie diecezji wrocławskiej KEA wzrosła liczba wiernych (w 1952 r. – 5977 osób, w 1955 r. – 6176, w 1956 r. – 8504) i pastorów (w 1952 r. – 5, w 1956 r. – 22), zmniejszyła się natomiast liczba parafii (w 1952 r. – 16, w 1955 r. – 10, w 1956 r. – 10)⁹⁶. W 1964 r. sytuacja KEA w województwie wrocławskim (czyli na obszarze działania WdSW we Wrocławiu) wyglądała następująco: 2376 wiernych, 10 pastorów, 9 parafii oraz 25 kościołów i kaplic⁹⁷. Diecezja wrocławska przez cały okres Polski Ludowej była najmniejszą pod względem liczby wiernych diecezją KEA.

prawnych obowiązujących w naszym Kościele i podstaw działalności zwierzchnich władz kościelnych”, „Zwiastun Ewangelicki” 1963, nr 1, s. 13.

⁹⁴ M. Hintz, M. Hucal, *Wielowymiarowość ewangelickiego prawa kościelnego. Analiza porównawcza i teologiczno-prawna*, Warszawa 2018, s. 77.

⁹⁵ Naczelna Rada Kościoła składała się z: biskupa, prezesa i wiceprezesa synodu i konsystorza, 3 duchownych, 4 świeckich delegatów i przedstawiciela Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Nie była przewidziana przez dekret z 1936 r., w praktyce otrzymała istotne uprawnienia, ograniczające kompetencje konsystorza. Twórcą tych zmian był ks. Zygmunt Michelis, *ibidem*, s. 77.

⁹⁶ R. Michałak, *Kościół protestancki...*, s. 72–74.

⁹⁷ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 122 (tabela 4). Dane dla województwa wrocławskiego obejmują prawdopodobnie także miasto wydzielone Wrocław, chociaż Tomasz Langer nie wyjaśnił jednoznacznie tej kwestii.

Kwestia KEA pojawiła się już na samym początku funkcjonowania SRdSW we Wrocławiu. Na odprawie kierowników referatów do spraw wyznań w 1951 r. kierownik SRdSW we Wrocławiu Franciszek Wojdak poruszył sprawę następstwa prawnego KEA na majątkach pounijnych⁹⁸, ale jasnych deklaracji w tym zakresie nie otrzymał. W 1961 r. we „Wnioskach dotyczących wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rz[ymsko]katolickiego Kościoła” UdSW zwrócił szczególną uwagę na dwie sprawy związane z działalnością KEA. Po pierwsze na to, że Kościół ten stoi przed problemem zmniejszania się liczby wyznawców, zwłaszcza na ZO, dlatego też wydziały do spraw wyznań powinny być wyczulone zwłaszcza na przejmowanie opuszczonych protestanckich obiektów sakralnych przez Kościół katolicki⁹⁹. Wydaje się, że działania administracji wyznaniowej skupiały się głównie na przeciwdziałaniu temu procesowi. Po drugie zaś – na repolonizację wiernych ze szczególnym uwzględnieniem Mazurów w województwie olsztyńskim i likwidację tzw. zborów niepolskich na ZO.

4.3. Kościół Polskokatolicki

Po II wojnie światowej nieuznawany w II RP PNKK stanął przed dylematem: utrzymać łączność z macierzą w USA czy przeprowadzić secesję i uzyskać uznanie ze strony nowych władz w Polsce. Ostatecznie zwyciężyła opcja oddzielenia się od macierzystego ośrodka w USA. Próba odnalezienia się przez członków PNKK w nowej sytuacji społeczno-politycznej przyniosła w 1951 r. zmianę jego nazwy na Kościół Polskokatolicki w RP (później w PRL). Decydujący wpływ na opisane modyfikacje miały organy władzy państwowej – UdSW i MBP¹⁰⁰.

Wcześniej jednak Kościół ten władze Polski Ludowej uznały prawnie na mocy reskryptu MAP nr V-14486/45 z 1 lutego 1946 r.¹⁰¹ Stosunek państwa do niego miał zostać uregulowany na podstawie odrębnej ustawy.

⁹⁸ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/12, Protokół z narady kierowników samodzielnych referatów do spraw wyznań, Warszawa, 25 IV 1951 r., k. 256.

⁹⁹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Wnioski dotyczące wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rz[ymsko]katolickiego Kościoła, b.d., k. 120.

¹⁰⁰ K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 55.

¹⁰¹ *Polityka wyznaniowa...*, s. 405.

Powyższe zostało zakomunikowane do publicznej wiadomości pismem okólnym MAP z 8 października 1947 r. w sprawie stanowiska prawnego PNKK¹⁰². W piśmie wyjaśniano, że Kościół ten nabył osobowość prawną na mocy art. 116 konstytucji marcowej w świetle przywołanego wyżej reskryptu. W związku z uznaniem prawnym rozporządzenie MAP z 13 maja 1947 r. przyznało moc dowodową, na gruncie prawa państwowego, księgom urodzin i zgonów prowadzonym przez ten Kościół¹⁰³.

W wyniku uznania PNKK Departament Wyznaniowy MAP podjął prace nad projektem dekretu regulującego stosunki między państwem a tym Kościołem. Został on przedstawiony RM 26 marca 1947 r.¹⁰⁴ Po wysłaniu przez Radę PNKK w USA do premiera Józefa Cyrankiewicza w kwietniu 1948 r. telegramu z apelem o jak najszybsze unormowanie relacji Kościoła z państwem przeprowadzono liczne konsultacje dotyczące wzajemnych relacji ośrodków kościelnych w Polsce i USA. Ostatecznie, na polecenie wiceministra administracji publicznej Władysława Wolskiego, projekt dekretu został wycofany¹⁰⁵. W okresie Polski Ludowej nie powstała partykularna ustawa regulująca stosunek państwa do KPKat.

W grudniu 1952 r. III Ogólnopolski Synod KPKat. przyjął nowe prawo wewnętrzne, które rezygnowało z dożywotniego i jednoosobowego przywództwa w KPKat. na rzecz organów kadencyjnych i kolegialnych. Najwyższą władzą prawodawczą KPKat. uczyniono Synod zwoływany co pięć lat. W określonych przypadkach kompetencje prawodawcze miał również Ogólny Zjazd Duchowieństwa. Władzę wykonawczą w KPKat. sprawowała Kuria Biskupia, składająca się ze wszystkich biskupów ordynariuszy z równym głosem. Organami Kościoła o charakterze doradczym były: Konsystorz, Kapituła i Rada Kościoła oraz rady dekanalne¹⁰⁶. Ko-

¹⁰² Dz.U. Ministerstwa Administracji Publicznej 1947, nr 15, s. 6 (poszczególnych pozycji nie numerowano).

¹⁰³ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 125–126, przyp. 51. W wyniku rozporządzenia MAP z 13 V 1947 r. księgi metrykalne prowadzone przez duchownych PNKK przed 1 VII 1946 r. uzyskały moc dowodową w przypadkach, kiedy nie odnotowano zgonu, małżeństwa lub urodzenia w księgach stanu cywilnego, K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 97.

¹⁰⁴ K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 103.

¹⁰⁵ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, s. 161; K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 104.

¹⁰⁶ K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 204.

lejszych zmian w prawie wewnętrznym dokonano na IV Ogólnopolskim Synodzie KPKat. w 1959 r. Najwyższą władzą prawodawczą nadal pozostał Synod i Ogólnopolski Zjazd Duchowieństwa, ale istotne zmiany nastąpiły w zakresie organów wykonawczych Kościoła. Wprowadzono urząd prymasa (zapewne w kontrze do prymasa katolickiego) o szerokich kompetencjach. Władzę wykonawczą prymas sprawował w okresie międzysynodalnym wraz z Radą Kościoła, a jego organem doradczym była Kapituła Biskupia powoływana według uznania¹⁰⁷. Po usunięciu z urzędu bp. Maksymiliana Rode, który upodobił KPKat. do Kościoła katolickiego (tytuł prymasa)¹⁰⁸, w 1965 r. rozpoczęto proces zmiany prawa wewnętrznego w kierunku zarządu kolegialnego, za czym optowały władze partyjno-państwowe. W dniu 5 lipca 1966 r. V Ogólnopolski Synod KPKat. uchwalił Podstawowe prawo wewnętrzne¹⁰⁹, które zostało zatwierdzone decyzją dyrektora UdSW nr NK-426/5/KB/87/66. z 6 grudnia 1966 r.¹¹⁰ Zgodnie z nim najwyższą władzą prawodawczą pozostał Synod, zwoływany co pięć lat przez Radę Kościoła. W jego skład wchodził: wszyscy biskupi i duchowni, wszyscy świeccy członkowie Rady Kościoła oraz delegaci wybierani przez zgromadzenia parafialne. Do jego kompetencji należały: wykładnia zasad wiary, wybór biskupów, wybór Rady Kościoła i zatwierdzenie jej regulaminu, wybór Sądu Kościelnego i zatwierdzenie jego regulaminu, ustalanie struktury organizacyjnej oraz decydowanie w najważniejszych sprawach finansowo-gospodarczych. Organami władzy wykonawczej były: Rada Kościoła, Rady Diecezjalne i rady parafialne. W skład Rady Kościoła wchodził: przewodniczący – Naczelnny Biskup KPKat., wszyscy ordynariusze i administratorzy diecezji, delegat Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie z Sekcji Teologii Starokatolickiej, wszyscy dziekani oraz po jednym delegacie świeckim z każdej diecezji¹¹¹.

W latach 1948–1961 dochodziło do licznych zmian w strukturze organizacyjnej Kościoła Polskokatolickiego, ale na ZO nigdy nie miała ona charakteru tymczasowego. Ostatecznie ukształtował ją na dłużej

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 205.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 99.

¹⁰⁹ W. Wysoczański, M. Pietrzak, *Prawo kościołów...*, s. 161.

¹¹⁰ *Polityka wyznaniowa...*, s. 406.

¹¹¹ K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 206–207.

dekret bp. Rode z dnia 23 marca 1961 r.¹¹², który podzielił KPKat. na trzy diecezje: warszawską, krakowską i wrocławską. Na czele diecezji wrocławskiej KPKat. stanął wikariusz generalny ks. Józef Osmólski. Część diecezji wrocławskiej znajdowała się w zasięgu terytorialnym WdSW we Wrocławiu. W zasadzie sprawował on jurysdykcję nad jednym z trzech dekanatów diecezji wrocławskiej – dekanatem wrocławsko-opolskim. Od 1961 r. na jego czele stał dziekan ks. Władysław Malec. W tym okresie najważniejszymi ośrodkami duszpasterskimi KPKat. na terenie województwa wrocławskiego były: Wrocław (kościół Marii Magdaleny – proboszcz ks. Władysław Malec), Wrocław-Leśnica (ks. Jerzy Nowak), Świdnica (ks. Leon Walczak), Boguszów (ks. Henryk Grochocki), Wałbrzych (ks. Roman Krause) i Cieplice (ks. Edmund Wasilewski)¹¹³. Według danych statystycznych w 1964 r. na terenie województwa wrocławskiego znajdowało się 11 parafii KPKat., co do liczby duchownych i wiernych podawanych przez władze Kościoła i WdSW we Wrocławiu występowały spore rozbieżności – notowano odpowiednio 16 i 10 duchownych oraz 2204 i 1122 wiernych¹¹⁴. Parafie KPKat. w województwie wrocławskim w 1965 r. istniały: w Boguszowie – 153 wiernych i 100 sympatyków, Cieplicach – 150 wiernych i 50 sympatyków, w Dusznikach-Zdroju – 64 wiernych, we Wrocławiu-Leśnicy – 75 wiernych i 120 sympatyków, w Świdnicy – 115 wiernych i 36 sympatyków, w Wałbrzychu – 187 wiernych i 94 sympatyków, we Wrocławiu – 507 wiernych i 240 sympatyków, w Złotoryi – 300 wiernych i 200 sympatyków, i w Ząbkowicach Śląskich – 20 wiernych i 37 sympatyków¹¹⁵. W 1975 r. KPKat. w Polsce Ludowej liczył 3 diecezje, 85 parafii, 98 duchownych, 88 kaplic i kościołów oraz około 25 tys. wiernych¹¹⁶.

¹¹² *Ibidem*, s. 121.

¹¹³ *Ibidem*, s. 122.

¹¹⁴ K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce...*, s. 217.

¹¹⁵ Noty o poszczególnych parafiach KPKat. w tym okresie zob. K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 280–298.

¹¹⁶ *Polityka wyznaniowa...*, s. 406. Bezwzględne ustalenie liczby wiernych KPKat. jest bardzo trudne z uwagi na zawyżanie danych zarówno przez Kościół, jak i przez władze państwowe, chcące pochwalić się sukcesem, K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 135. Według Tomasza Langer KPKat. w 1963 r. liczył ponad 56 tys. wiernych, T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 127. Wydaje się, że ta liczba także jest za-

WdSW we Wrocławiu spośród wszystkich mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych relatywnie najwięcej uwagi poświęcał właśnie działalności KPKat. Spowodowane to było przyjętymi przez UdSW założeniami odnośnie do roli KPKat. w kształtowaniu pozycji Kościoła katolickiego w państwie. Nie oddają tego jednak sprawozdania sporządzane przez wojewódzką administrację wyznaniową. W jednym z pierwszych SRdSW we Wrocławiu za 1952 r. wspominał tylko, że na terenie województwa wrocławskiego działało czterech duchownych KPKat.¹¹⁷ W ciągu dekady liczba duchownych miała się podwoić – według WdSW we Wrocławiu w 1962 r. na terenie województwa wrocławskiego (poza Wrocławiem) było już ośmiu duchownych w ośmiu parafiach¹¹⁸.

W latach pięćdziesiątych najwięcej danych na temat KPKat. przekazał RdSW PPRN w Wałbrzychu, ponieważ poza Wrocławiem to na jego terenie występowało największe skupisko członków tego Kościoła. Z jednego ze sprawozdań z 1952 r. wynika, że duchowni polskokatolicki nie zawsze ostentacyjnie popierali politykę władz państwowych. Na ogół prezentowali postawę bierną wobec wyborów z 1952 r., nie angażowali się czynnie w działania wyborcze oraz nie uczestniczyli w pracach komitetów FJN¹¹⁹. Na przykład duchowni polskokatolicki ks. Józef Kwolek (Wałbrzych) i ks. Józef Gabrysz (Boguszów) ograniczyli się tylko do odczytania ogłoszenia o wyborach i oddania głosów¹²⁰. Przykład ks. Gabrysza ukazuje, jak błędne i niespójne były oceny postaw duchownych wystawiane przez administrację wyznaniową. W innym miejscu referent z Wałbrzycha, sporządzając w 1952 r. charakterystykę ks. Gabrysza,

wyżona, UdSW w 1965 r. szacował bowiem liczbę członków KPKat. na około 26,5 tys., K. Białecki, *Kościół Narodowy w Polsce...*, s. 137.

¹¹⁷ AAN, UdSW, 12/179, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu w działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 8. W sprawozdaniu wymieniono: ks. Józefa Osmólskiego, dziekana we Wrocławiu, ks. Józefa Kwołka z Wałbrzycha, ks. Edmunda Wasilewskiego z Cieplic i ks. Józefa Kostosza z Żarowa.

¹¹⁸ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Ankieta statystyczna wyznań nierzymskokatolickich na terenie województwa wrocławskiego za 1961 r. dołączona do pisma WdSW we Wrocławiu do UdSW (nr Wz-2/61/62), 15 XII 1962 r., k. 49.

¹¹⁹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Notatka RdSW PPRN w Wałbrzychu w sprawie zachowania się duchownych w dniu wyborów w 1952 r. (nr W-12/75/52), 28 X 1952 r., k. 104.

¹²⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie RdSW PPRN w Wałbrzychu w sprawie udziału duchowieństwa w wyborach w 1952 r., 25 XI 1952 r., k. 109–113.

pisał: „wstąpił do Kościoła Polskokatolickiego w 1950 r., pozytywnie ustosunkowany do rzeczywistości, podpisał Apel sztokholmski, spokojne usposobienie, bez nałogów, nieżonaty i bez majątku”¹²¹. Pozostałe referaty do spraw wyznań nie przekazały istotnych informacji o działalności KPKat. na swoim terenie w owym czasie.

Podkreślić należy, że pomimo przeprowadzonej autokefalii KPKat. utrzymywał łączność z PNKK w USA i Kanadzie. Świadczy o tym m.in. pismo z 1959 r. wystosowane przez ówczesnego zwierzchnika PNKK ks. bp. Leona Grochowskiego do władz KPKat. Z jego treści można się dowiedzieć, że bp Grochowski przebywał z wizytami w Polsce w 1957 r. i w 1959 r. W piśmie zwrócił się z propozycją utworzenia w Polsce kolonii rodzin członków PNKK i KPKat. na wzór kolonii w Ameryce Północnej. Kolejną sprawą była możliwość przysłania do USA dziesięciu studentów Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie w celu podjęcia działalności duszpasterskiej¹²². Z odpowiedzi wystosowanej przez bp. Rode z upoważnienia wicedyrektora UdSW Jana Lecha wynika, że rozważano stworzenie kolonii 150 rodzin w Polsce. Władze państwowe były gotowe przekazać teren pod inwestycję, pod warunkiem że przedsięwzięciem będzie zarządzać KPKat. Na propozycję zaproszenia do USA studentów z Polski Lech odpowiedział ofertą przyjęcia dziesięciu osób na studia w Warszawie, jeśli PNKK zapewni im stypendium. Biskup Rode podkreślił, że wymagałoby to zawarcia odpowiedniej umowy między Kościołami. Przeprowadzona kwerenda archiwalna nie ujawniła jednak dalszej korespondencji w tych sprawach¹²³.

Na początku lat sześćdziesiątych kierownictwo UdSW bardzo krytycznie oceniało działalność KPKat. Potwierdza to analiza dokonana we „Wnioskach dotyczących wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rz[ymsko]katolickiego Kościoła”. Autor dokumentu wskazywał, że pomimo stworzonych przez państwo dogodnych warunków poza trze-

¹²¹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/13, Sprawozdanie RdSW PPRN w Świdnicy w sprawie działalności duchownych w FJN, 29 X 1952 r., k. 94.

¹²² AAN, UdSW, 30/237, Pismo pierwszego biskupa PNKK w USA i Kanadzie bp. Leona Grochowskiego do kierownika UdSW, 30 VII 1959 r., k. 24.

¹²³ *Ibidem*, Pismo zwierzchnika KPKat. bp. Maksymiliana Rode do pierwszego biskupa PNKK w USA i Kanadzie bp. Leona Grochowskiego wystosowana z upoważnienia UdSW (nr L dz. 1131/IX/59), 7 IX 1959 r., k. 1.

ma województwami (katowickie, kieleckie i bydgoskie) KPKat. nie przejawiał zbyt żywej działalności, nie wykorzystywał także możliwości tworzenia nowych parafii. Negatywnie postrzegano też przyjmowanie do KPKat. byłych księży rzymskokatolickich i byłych seminarzystów¹²⁴.

W 1961 r. UdSW polecił wydziałom do spraw wyznań dokonać szczegółowej analizy działalności KPKat., uwzględniając następujące kryteria: rozwój KPKat. i jego oddziaływanie na wiernych Kościoła katolickiego, aktywność duchownych na polu misyjnym, społecznym i innym, perspektywa dalszego rozwoju Kościoła, dotychczasowe błędy i zaniedbania w pracy Kościoła¹²⁵. Wobec braku odpowiedzi UdSW wystosował pognaglenia¹²⁶. Niestety nie zachował się dokument z odpowiedzią WdSW we Wrocławiu. W kontekście organizacyjnym KPKat. istotne były plany wchłonięcia przez niego Kościoła Starokatolickiego w PRL z bp. Zygmuntem Szypoldem rezydującym we Wrocławiu na czele. Plany połączenia obu Kościołów miały zostać omówione przez zwierzchników w sierpniu i wrześniu 1961 r. Według relacji ks. Osmólskiego bp Szypold zgodził się na przejście wraz z nielicznym duchowieństwem i wiernymi do struktur KPKat. W ocenie kierownika WdSW PRN m. Wrocławia Antoniego Michalaka bp Szypold ze względu na swój podeszły wiek nie mógł objąć żadnej funkcji w KPKat. Także pozostałe duchowieństwo Kościoła Starokatolickiego w PRL nie miało możliwości sprawowania posługi kapłańskiej ze względu na wiek. Michalak planował przeprowadzić rozmowę z bp. Szypoldem i o jej wynikach poinformować UdSW¹²⁷. Ostatecznie do połączenia obu Kościołów nie doszło, a po śmierci bp. Szypolda w 1964 r. Kościół Starokatolicki w PRL został zlikwidowany.

¹²⁴ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/13, Wnioski dotyczące wzmocnienia skuteczności nadzoru nad działalnością Rzymskokatolickiego Kościoła, b.d., k. 120.

¹²⁵ AIPN Wr, 291/1, Pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdSW Aleksandra Wołowicza do WdSW we Wrocławiu (nr 0533/tj/61), 21 V 1961 r., k. 26.

¹²⁶ *Ibidem*, Pognaglenie podpisane przez naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdSW Aleksandra Wołowicza, czerwiec 1961 r., k. 38. W odpowiedzi WdSW wskazał, że przedmiotowa analiza została przesłana do UdSW wraz z pismem WdSW we Wrocławiu do UdSW (Wz – 7/45/61) z 8 VI 1961 r.

¹²⁷ O planach tych wspominał kierownik WdSW PRN m. Wrocławia Antoni Michalak w sprawozdaniu z działalności WdSW PRN m. Wrocławia za trzeci kwartał 1961 r., zob. AIPN Wr, 291/1, Sprawozdanie z działalności WdSW PRN m. Wrocławia za trzeci kwartał 1961 r. (nr 0376/41/61), 21 X 1961 r., k. 173–174.

W 1965 r. według WdSW we Wrocławiu w województwie wrocławskim liczba parafii KPKat. wynosiła 10, liczba duchownych 7, a liczba wiernych około 700 osób. Ocena działalności KPKat. dokonana w tym czasie przez WdSW we Wrocławiu była bardzo krytyczna. Jego kierownik Witold Skórczyński podkreślił, że mimo zwiększenia liczby placówek kościelnych KPKat. liczba wiernych nie wzrosła, wręcz spadła. Jako główną przyczynę tego trendu wskazał: brak dyscypliny wewnątrz kleru, niechęć do pracy misyjnej oraz ciągle nieporozumienia między duchownymi¹²⁸. W związku z powyższym w kolejnym roku WdSW we Wrocławiu planował przeprowadzić gruntowną półroczną ocenę działalności KPKat. pod kątem przydatności w polityce wyznaniowej państwa¹²⁹.

Pod koniec lat sześćdziesiątych KPKat. ciągle nie potrafił wydostać się z organizacyjnej zapaści. W sprawozdaniu z działalności WdSW we Wrocławiu za 1969 r. znalazła się lakoniczna wzmianka o działalności bp. Franciszka Koca, który doprowadził do „gorszących sporów wewnętrznych, demoralizacji i utraty autorytetu Kościoła”¹³⁰. Nie rozwijając tego tematu, stwierdzono, że właściwa polityka personalna WdSW we Wrocławiu zażegnała konflikt¹³¹. Biskupa Franciszka Koca na stanowisku ordynariusza diecezji wrocławskiej KPKat. w 1969 r. zastąpił¹³² ks. Walerian Kierzkowski, który kierował nią jako administrator przez osiem lat. Interwencja WdSW we Wrocławiu w sprawie zmiany na stanowisku zarządcy diecezji była ostatnim zachowanym w źródłach archiwalnych przejawem działalności tego organu wobec KPKat.

¹²⁸ AIPN Wr, 291/3, Analiza działalności WdSW we Wrocławiu w 1965 r., 11 XII 1965 r., k. 223.

¹²⁹ *Ibidem*, k. 226.

¹³⁰ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 127/60, Sprawozdanie WdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1969 z uwzględnieniem realizacji zaleceń Zespołu Wojewódzkiego dołączone do pisma zastępcy kierownika WdSW we Wrocławiu Mariana Matyja do UdSW (nr Wz-O/03/033/68/70), 17 II 1970 r., k. 16.

¹³¹ W badanych materiałach archiwalnych nie odnaleziono szczegółowych informacji na temat działalności biskupa i opisywanego sporu.

¹³² A. Chabasińska, *Kościół Polskokatolicki...*, s. 128. 17 I 1951 r. ks. Franciszek Koc został aresztowany w związku z oskarżeniem o współpracę z gestapo oraz szpiegostwo za pośrednictwem Światowej Rady Kościołów na rzecz wywiadów brytyjskiego i amerykańskiego. Prowadzone śledztwo umorzono 4 XII 1951 r. W lipcu 1966 r. został mianowany ordynariuszem diecezji wrocławskiej.

4.4. Inne wyznania i grupy religijne

Poza głównym nurtem działalności WdSW we Wrocławiu pozostawały inne (niż PAKP, KEP i KPKat.) mniejszościowe kościoły i związki wyznaniowe, które z punktu widzenia liczby wyznawców w województwie wrocławskim miały marginalne znaczenie. Aktywność wobec nich SRdSW, a potem WdSW we Wrocławiu można określić jako znikomą (zachowała się dokumentacja dotycząca kilku mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych). Organ ten nie wypracował też żadnej praktyki działania względem nich, na problemy reagował *ad hoc*. Podobnie było w przypadku grup religijnych, które nie uzyskały uznania państwa, tj. były nielegalne. Postrzeganie przez administrację wyznaniową grup religijnych przez pryzmat legalności stało jednak w sprzeczności z konstytucyjnymi zasadami wolności sumienia i wyznania, które w teorii dopuszczały wszelką aktywność religijną obywateli¹³³. W grupie mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, które pozostawały na uboczu zainteresowania administracji wyznaniowej województwa wrocławskiego, znalazło się kilka grup religijnych, m.in.: organizacje żydowskie, adwentyści, baptyści, świadkowie Jehowy.

Wyznanie mojżeszowe miało uregulowaną sytuację prawną w II RP od 1927 r. Żydzi zamieszkujący państwo polskie tworzyli, na podstawie tzw. przymusu religijnego, Żydowski Związek Religijny¹³⁴. Po II wojnie światowej, w wyniku zbrodniczej działalności III Rzeszy, sytuacja uległa zmianie. Eksterminacja i emigracja ludności żydowskiej do Izraela sprawiły, że jej liczba w Polsce spadła z około 3,5 mln do około 6 tys. w 1963 r.¹³⁵, by w latach 1968–1970 osiągnąć 2 tys.¹³⁶ Wobec tego władze państwowe aktem wewnętrznym ministerstwa zawiesiły

¹³³ Zdzisław Jarosz i Sylwester Zawadzki jako wyraz indywidualnego aspektu wolności sumienia i wyznania w świetle Konstytucji PRL z 1952 r. wskazali prawo do wykonywania kultu religijnego i swobodny udział w praktykach religijnych nie tylko w odniesieniu do związków wyznaniowych prawnie uznanych, *eidem*, *Prawo konstytucyjne...*, s. 252.

¹³⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, Dz.U. 1927, nr 91, poz. 818, art. 2.

¹³⁵ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 153.

¹³⁶ K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce...*, s. 68.

stosowanie przedwojennych przepisów ustawowych. W dniu 6 lutego 1945 r. MAP wydało okólnik, na mocy którego wstrzymano tworzenie żydowskich gmin wyznaniowych na podstawie rozporządzenia Prezydenta RP z 1927 r. Ich majątek przejęło w tymczasowy zarząd państwo, a członkom, w liczbie powyżej dziesięciu, zezwolono na tworzenie żydowskich zrzeżeń religijnych¹³⁷. Kolejne zmiany organizacyjne wprowadzono reskryptem MAP z 21 listopada 1945 r. Były to: powołanie Tymczasowej Rady Religijnej, w której skład weszli Naczelny Rabin Wojskowy, rabin m. Krakowa i rabin m. Łodzi, oraz powołanie przez zjazd delegatów Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w Polsce (co MAP przyjęło do wiadomości reskryptem z 16 listopada 1949 r.)¹³⁸. Z formalnoprawnego punktu widzenia nie doszło do uchylenia przepisów przedwojennych, a dalsze działania władz państwowych opierały się na uchwalonym w 1949 r. prawie o stowarzyszeniach. W wyniku stosowania tych przepisów żadna kongregacja wyznania mojżeszowego nie była desygnowana jako prawny następca gmin wyznaniowych żydowskich działających w II RP. Tworzenie alternatywnych w stosunku do obowiązującego stanu prawnego rozwiązań organizacyjnych na podstawie okólnika, niemającego waloru normatywnego, należy uznać za nielegalne¹³⁹.

W każdym razie opierając się na prawie o stowarzyszeniach, 19 czerwca 1961 r., decyzją dyrektora UdSW, zatwierdzono statut Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w PRL. Zniósł on przyręmus religijny i stanowił, że do Związku należą członkowie Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych na terenie państwa. Naczelnym organem Związku był Związkowy Zjazd Kongregacyjny, który powoływał Naczelnego Rabina i wybierał Zarząd Główny. Rabinów wyznaczały poszczególne kongregacje spośród kandydatów wskazanych przez Zarząd Główny¹⁴⁰.

¹³⁷ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 153; K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 325.

¹³⁸ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 154.

¹³⁹ Takie stanowisko zajął Jacek Dziobek-Romański, zob. *idem*, *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych o ustawowo uregulowanej sytuacji w latach 1919–1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2003, t. 6, s. 37.

¹⁴⁰ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 156–157.

Liczba ludności żydowskiej w województwie wrocławskim zmieniała się aż do 1968 r. Według szacunków tuż po zakończeniu wojny zamieszkiwało je około 15 tys. Żydów, obywateli innych państw, głównie więźniów obozu w Gross-Rosen i jego filii. Grupa ta szybko opuściła Polskę. W związku z migracją ludności na początku 1946 r. społeczność żydowska w województwie wrocławskim powiększyła się do ponad 18 tys. osób¹⁴¹. Repatriacja z ZSRR sprawiła, że w połowie 1946 r. liczba ludności pochodzenia żydowskiego na terenie Dolnego Śląska mogła sięgać nawet 100 tys. osób¹⁴². Od tego czasu w wyniku emigracji, zwłaszcza do Izraela, systematycznie malała. Największy spadek odnotowano w 1949 r., kiedy liczba Żydów wynosiła około 20 tys. osób¹⁴³.

Podkreślić należy, że prezentowane dane statystyczne nie miały bezpośredniego przełożenia na intensywność i rozwój żydowskiego życia religijnego¹⁴⁴. Nie sprzyjały temu, po pierwsze, liczne migracje, a po drugie, pewnego rodzaju rywalizacja między organizacjami żydowskimi o charakterze świeckim i religijnym. W 1950 r. powołano do życia Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (TSKŻ), które za główny cel stawiało sobie: „Włączenie ludności żydowskiej do budownictwa socjalistycznego w Polsce i do ogólnej walki narodu polskiego o pokój i budowę socjalizmu, popularyzowanie w środowisku żydowskim potężnej siły światowego obozu pokoju, kierowniczej roli ZSRR i Krajów Demokracji Ludowej w zwycięskiej walce o pokój i postęp i zaspokojenie potrzeb kulturalnych ludności żydowskiej przez krzewienie kultury żydowskiej w narodowej formie i socjalistycznej treści”¹⁴⁵. Organizacja ta także zwalczała religijność w działalności ludności żydowskiej¹⁴⁶,

¹⁴¹ B. Szaynok, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000, s. 26–27.

¹⁴² E. Waszkiewicz, *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945–1968*, Wrocław 1999, s. 18.

¹⁴³ B. Szaynok, *Ludność żydowska...*, s. 193.

¹⁴⁴ Marcin Szydzisz podaje, że w 1947 r. na terenie województwa wrocławskiego istniało 28 kongregacji wyznania mojżeszowego, zob. *idem*, *Społeczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950–1989*, Wrocław–Warszawa 2019, s. 17.

¹⁴⁵ G. Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Gdańsk 2006, s. 143.

¹⁴⁶ Na czele wrocławskiego oddziału TSKŻ stał Jakub Wasersztum, który w latach 1948–1953 był zatrudniony jako instruktor KW PZPR; wchodził też w skład Wojewódzkiej Komisji

co w konsekwencji spowodowało pewną marginalizację działalności żydowskich organizacji religijnych po 1950 r.¹⁴⁷ Nadzór nad towarzystwami społeczno-kulturalnymi jako elementem polityki państwa wobec mniejszości narodowych sprawował resort spraw wewnętrznych i jego wojewódzkie ekspozytury¹⁴⁸.

Na początku lat pięćdziesiątych największe skupisko ludności żydowskiej miało się znajdować w Wałbrzychu. Ze sprawozdania sytuacyjnego miejscowego RdSW z 1953 r. wynika, że w powiecie były trzy placówki żydowskie: w Wałbrzychu, Szczawnie-Zdroju i Głuszczy. Modlitwy odmawiano w pomieszczeniach udostępnionych przez miejscowe zarządy mieszkaniowe¹⁴⁹. Żydowskie Kongregacje Wyznaniowe z tego terenu ze względu na małą liczbę członków nie miały istotnego znaczenia w procesie wyborczym. Prezentowali oni postawę na ogół bierną¹⁵⁰. W sprawozdaniu z działalności SRdSW we Wrocławiu za 1952 r. jego kierownik Franciszek Wojdak informował UdSW, że na podległym mu terenie posługę religijną wśród należących do Żydowskich Kongregacji Wyznaniowych pełni pięć osób: Nisen Sacher we Wrocławiu, Lejba Kunz w Legnicy, Szymon Efrom w Kłodzku, Abram Rap w Dzierżoniowie i Izeah Hefler w Świdnicy¹⁵¹.

Kontroli Partyjnej. W 1953 r. wyjechał do Warszawy, gdzie sprawował nadzór nad działalnością agitacyjną i propagandową oraz organizacją szkoleń ideologicznych, *ibidem*, s. 150.

¹⁴⁷ W tym kontekście należy wspomnieć, że według wyliczeń Krzysztofa Szwagrzyka w latach 1945–1956 prawie 19 proc. kadry WUBP we Wrocławiu stanowili funkcjonariusze pochodzenia żydowskiego, *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1: 1945–1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005, s. 64; M. Szydzisz, *Spółeczność żydowska...*, s. 260. Autor podał także dane statystyczne dotyczące liczby członków TSKŻ. Na terenie miast: Bielawa, Dzierżoniów, Kamienna Góra, Kłodzko, Legnica, Pieszyce, Świdnica i Wałbrzych, w 1951 r. liczyło ono 3445 osób, M. Szydzisz, *Spółeczność żydowska...*, s. 19 (tabela 2). Na początku 1952 r. w samym tylko Wrocławiu liczba członków TSKŻ wynosiła 1658 osób, *ibidem*, s. 20 (tabela 3).

¹⁴⁸ Więcej na temat posiedzeń Komisji Spraw Wewnętrznych i Porządku Publicznego WRN we Wrocławiu dotyczących sytuacji w TSKŻ zob. M. Szydzisz, *Spółeczność żydowska...*, s. 162; por. S. Dudra, *Lemkowie wobec przemian politycznych 1956 roku w Polsce* [w:] *Lemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. 1, red. S. Dudra, Legnica–Zielona Góra 2007, s. 147.

¹⁴⁹ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdanie sytuacyjne RdSW PPRN w Wałbrzychu za okres od 1 I do 10 III 1953 r. (nr 46/tjn/53), 10 III 1953 r., k. 24.

¹⁵⁰ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Sprawozdanie RdSW PPRN w Wałbrzychu na temat działalności duchowieństwa w FJN, 5 XI 1952 r., k. 110.

¹⁵¹ AAN, UdSW, 12/179, Sprawozdanie SRdSW we Wrocławiu z działalności za rok 1952 (nr W-12/61/53), 25 III 1953 r., k. 9. Wydaje się, że przy nazwiskach podano miejsca za-

Poza informacją na temat personaliów sprawozdanie nie zawierało innych danych o działalności kongregacji. W 1961 r. na terenie województwa wrocławskiego i Wrocławia odnotowano w sumie pięć placówek (domów modlitw) obsługiwanych przez jednego rabina. Kolejnym śladem w dokumentacji WdSW we Wrocławiu dotyczącym żydowskiej mniejszości wyznaniowej była sprawa oceny postaw duchownych katolickich w kontekście wydarzeń Marca '68. Z zachowanej notatki WdSW we Wrocławiu z 2 maja 1968 r. wynika, że duchowni katolicy w sprawie strajków zajęli „postawę wyczekującą”. Jedynie salezjanin ks. Leon Musielak z Lubina poruszył tę kwestię w kazaniu. W dokumencie można przeczytać, że bp Urban stwierdził: „lepiej jakby za Żydów zabrali by [*sic!*] się wcześniej, a nie za nas kapłanów”. Dodatkowo w notatce znalazł się opis kazania abp. Kominka wygłoszonego w Wałbrzychu 21 kwietnia 1968 r., w którym w kontekście wydarzeń 1968 r. wskazywano na neutralną postawę kard. Wyszyńskiego¹⁵². Był to ostatni dokument, w którym WdSW we Wrocławiu, chociaż pośrednio, odniósł się do kwestii ludności żydowskiej. Podkreślić należy, że nie dotyczyło to *stricte* działalności religijnej Związku, lecz postawy członków Kościoła katolickiego. Powyższy brak większego zainteresowania WdSW we Wrocławiu sprawami Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego w PRL wynikał zapewne z tego, że największa i najprężniejsza wspólnota żydowska w województwie wrocławskim mieściła się we Wrocławiu, a tamtejsza kongregacja znajdowała się pod jurysdykcją WdSW PRN m. Wrocławia¹⁵³.

mieszkania, a nie praktykowania. Wskazuje na to fakt, że pomimo istnienia trzech sal modlitw na terenie powiatu wałbrzyskiego, o których informowano w 1953 r., nie wymieniono żadnego duchownego z tego obszaru. Prawdopodobnie posługę religijną zapewniała osoba z sąsiedniego powiatu.

¹⁵² AAN, UdSW, Wydział Rzymskokatolicki, 82/30, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr Wz-9/90/164/68), 2 V 1968 r., k. 32.

¹⁵³ O ożywionej działalności Kongregacji Wyznania Mojżeszowego we Wrocławiu świadczy sprawa podatku dochodowego naliczonego jej w 1958 r. przez Wydział Finansowy PRN m. Wrocławia. Należna suma wynosiła 157 186 zł. Po odmowie jej zapłaty zajęto konto Kongregacji, która odwołała się do ministra finansów. 22 VI 1960 r. resort finansów polecił zaniechać zajęcia konta Kongregacji do czasu wydania dalszych zarządzeń w tej sprawie. Do momentu sporządzenia sprawozdania sytuacyjnego z działalności WdSW PRN m. Wrocławia za trzeci kwartał 1961 r. ministerstwo nie zwróciło jednak aktu sprawy, która w ocenie Antoniego Michałaka utknęła w martwym punkcie. Co więcej, w 1960 r. Wydział Finansów PRN m. Wrocławia przeprowadził kolejną

Pozostałe prawnie uznane związki wyznaniowe zostawiły nikły ślad w dokumentacji wytworzonej przez WdSW we Wrocławiu. W zasadzie ograniczał się on do ogólnej sprawozdawczości i lakonicznych informacji na temat osób pełniących funkcje duchowne. Podobnie postępowały powiatowe referaty do spraw wyznań, które w swoich sprawozdaniach rzadko podawały liczbę wiernych danego mniejszościowego kościoła lub innego związku wyznaniowego¹⁵⁴. W niektórych przypadkach WdSW we Wrocławiu po prostu nie dysponował szczegółowymi informacjami na temat duchownych czy kandydatów do objęcia stanowisk kościelnych. Świadczyć o tym może np. sprawa Zbigniewa Dębickiego, kandydata do władz Unii Zborów Adwentystów Dnia Siódmego w wyborach zaplanowanych na 7 czerwca 1961 r.¹⁵⁵ W odpowiedzi na prośbę o akceptację jego nominacji WdSW we Wrocławiu poinformował, że nie ma bliższych

kontrolę ksiąg handlowych Kongregacji i ustalił, że uzyskała ona dochód z uboju rytualnego i sprzedaży macy, który również nie został opodatkowany. Z decyzją Wydziału nie zgodziła się Kongregacja i wniosła o wyjaśnienie sprawy. Ze sprawozdania wynika, że kwestionowała ona każdą pozycję objętą przez Wydział Finansowy PRN m. Wrocławia podatkiem, np. działalność charytatywną stołówki na rzecz m.in. dobrze sytuowanego aktora wrocławskiego Marka Warszawskiego, który otrzymywał darmowe obiady. W związku z brakiem decyzji ministerstwa odnośnie do wcześniejszych kontroli Wydziału Finansowego PRN m. Wrocławia Antoni Michalak czuł się zdezorientowany i nie wiedział, jak traktować dochody Kongregacji z uboju rytualnego, AIPN Wr, 291/1, Sprawozdanie sytuacyjne z działalności WdSW PRN m. Wrocławia za trzeci kwartał 1961 r. (nr 0376/41/61), 21 X 1961 r., k. 175.

¹⁵⁴ Wyjątkiem był RdSW PPRN w Bolesławcu. W zespole archiwalnym WdSW PWRN we Wrocławiu Archiwum Państwowego we Wrocławiu zachowały się dwa jego sprawozdania z dokładnie określoną liczbą wiernych. W sprawozdaniu rocznym za 1952 r. podano: Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej – 2 członków, Kościół Baptystyczny – 3 członków, Badacze Pisma Świętego – 4 członków, Unia Zborów Adwentystów Dnia Siódmego – 18 członków, Zjednoczony Kościół Ewangelicko-Luterański – 45 członków, KEA – 160 członków, świadkowie Jehowy – 20 członków, APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/16, Sprawozdanie roczne z działalności RdSW PPRN w Bolesławcu za 1952 r., 8 I 1953 r., k. 15. W sprawozdaniu rocznym za pierwszy kwartał 1953 r. podano zaś: Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej – 4 członków, Kościół Baptystyczny – 3 członków, Badacze Pisma Świętego – 4 członków, Unia Zborów Adwentystów Dnia Siódmego – 19 członków, Zjednoczony Kościół Ewangeliczny – 45 członków, KEA – 160 członków, świadkowie Jehowy – 17 członków, APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/19, Sprawozdanie RdSW PPRN w Bolesławcu za pierwszy kwartał 1953 r., 1 IV 1953 r., k. 7.

¹⁵⁵ AIPN Wr, 291/1, Tajne pismo naczelnika Wydziału Wyznań Nierzymskokatolickich UdSW Aleksandra Wołowicza do WdSW we Wrocławiu (nr 0284/tj./61/38), 20 III 1961 r., k. 22–23.

wiadomości o nim, ponieważ nie pełnił on żadnych funkcji kościelnych i ostatecznie przeniósł się z Jeleniej Góry do Krakowa¹⁵⁶.

Kwerenda archiwalna ujawniła sprawę działalności Zboru Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Dzierżoniowie, na którego czele stał Julian Koziura¹⁵⁷, pracownik Zakładów Radiowych „Diora” w Dzierżoniowie. Tamtejszy PPRN w 1968 r. wskazywał, że poziom intelektualny przywódców Zboru był bardzo niski, żaden z liderów nie miał średniego wykształcenia. Dzięki znajomości Koziury z niejakim Białowąsem, byłym pracownikiem „Diory”, który wyemigrował do Kanady, Zbór miał utrzymywać kontakty z wyznawcami z tego kraju. Ponadto komunikował się ze współwyznawcami ze Świdnicy i z Legnicy. Ze sprawozdania PPRN w Dzierżoniowie wynika, że Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, w tym Zbór w Dzierżoniowie, uznawał władzę państwową i krytykował baptystów działających w ukryciu. W konkluzji dokumentu przewodniczący PPRN w Dzierżoniowie stwierdził, że działalność Zboru nie ma charakteru antypaństwowego, kłopot sprawia tylko gorliwa agitacja religijna Juliana Koziury w zakładzie pracy i jego chwalenie się kontaktami zagranicznymi. W zasadzie to jedyna zachowana wzmianka na temat Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego. W dokumentacji nie odnaleziono informacji np. o działalności prezbitera okręgowego w województwie wrocławskim Aleksandra Mańkowskiego¹⁵⁸. Także wobec Juliana Koziury nie podjęto żadnych działań – jeszcze w 1977 r. pełnił funkcję przełożonego Zboru Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Dzierżoniowie¹⁵⁹.

Jak wspomniano, większość czynności podejmowanych przez WdSW we Wrocławiu dotyczyła legalnie działających kościołów i innych związków wyznaniowych (nawet kontestowana w początkowym okresie kwestia osobowości prawnej jednostek Kościoła katolickiego nie odbierała przedmiotu legalności tej instytucji). Nieco inaczej było w przypadku związków wyznaniowych wywodzących się z tzw. Badaczy Pisma Świętego.

¹⁵⁶ *Ibidem*, Pismo kierownika WdSW we Wrocławiu Witolda Skórczyńskiego do UdSW (nr 0327/31/61), 3 VI 1961 r., k. 24.

¹⁵⁷ *Ibidem*, Pismo PPRN w Dzierżoniowie do WdSW we Wrocławiu (nr 047/2/68), 28 X 1968 r., k. 95–96.

¹⁵⁸ „Chrześcijanin” 1968, nr 2, s. 21.

¹⁵⁹ „Chrześcijanin” 1977, nr 7–8, s. 38.

Powstały w XIX w. w USA ruch religijny w wyniku historycznych podziałów przekształcił się w cztery grupy religijne. Rozbicie to znalazło także odzwierciedlenie w Polsce Ludowej. Trzy związki wyznaniowe zostały prawnie uznane przez UdSW na podstawie przepisów prawa o stowarzyszeniach. Były to: Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego (13 września 1960 r.)¹⁶⁰, Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego (24 października 1960 r.)¹⁶¹ i Świecki Ruch Misyjny „Epifania” (16 marca 1960 r.)¹⁶². Z powodu małej liczby wyznawców i słabo rozbudowanej struktury na terenie województwa wrocławskiego w zasadzie nie znalazły się one w strefie zainteresowania WdSW we Wrocławiu¹⁶³. W centrum jego uwagi była natomiast czwarta, najliczniejsza i nieuznana grupa wyznaniowa – świadkowie Jehowy. Po II wojnie światowej związek ten rozpoczął w Polsce intensywną działalność misyjną, która w latach 1945–1950 spowodowała znaczny przyrost liczby jego wiernych (z 2500 do około 17 500¹⁶⁴). Centrala świadków Jehowy mieściła się w Łodzi, a na czele organizacji stał Wilhelm Scheider¹⁶⁵. Już w lutym 1949 r. skierowali oni do MAP pismo z prośbą o akceptację przedstawionego wcześniej statutu i uznanie w trybie art. 115 konstytucji marcowej, czyli z pominięciem przepisów prawa o stowarzyszeniach¹⁶⁶. Negatywny stosunek władz państwowych do świadków Jehowy miał swoje źródło w ich doktrynie, która zakazywała m.in.

¹⁶⁰ T. Langer, *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe...*, s. 163.

¹⁶¹ *Ibidem*, s. 164.

¹⁶² *Ibidem*, s. 165.

¹⁶³ Według danych na dzień 31 XII 1964 r. najliczniejszy był Świecki Ruch Misyjny „Epifania” – liczył 148 wiernych, 5 zborów i 21 duchownych. Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego miało 108 wiernych, 5 duchownych i 3 zbory, a Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego – 40 wiernych, 1 duchownego i 3 zbory, *ibidem*, s. 169–170. Ponieważ Tomasz Langer podał dane zbiorcze dla całego województwa, tj. z miastem wydzielonym Wrocławiem, prawdopodobnie większość wyznawców tych związków zamieszkiwała właśnie to miasto. Tłumaczyłoby to brak działań w stosunku do nich WdSW we Wrocławiu, por. tabela 18.

¹⁶⁴ J. Mironczuk, *Świadkowie Jehowy wobec władz Polski Ludowej – geneza kontestacji* [w:] *Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T.J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010, s. 91.

¹⁶⁵ J. Rzędowski, *Najdłuższa konspiracja PRL?*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2004, nr 3(38), s. 42.

¹⁶⁶ Starania o uznanie przez państwo świadków Jehowy zob. K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 203–214.

noszenia broni i odbywania służby wojskowej, w powiązaniu z centralą w USA oraz odmowie podpisania Apelu sztokholmskiego¹⁶⁷. Powyższe czynniki stały się przesłanką do przygotowania przez SB akcji mającej na celu likwidację związku. Pod zarzutem szpiegostwa na rzecz imperialistów w nocy 21 czerwca 1950 r. rozpoczęto aresztowania świadków Jehowy¹⁶⁸. Kierownictwo ruchu i około 5 tys. członków trafiło do więzień. W 1951 r. Wilhelm Scheider został skazany w procesie pokazowym na karę dożywotniego pozbawienia wolności; wyszedł na wolność na fali odwilży październikowej w 1956 r.¹⁶⁹ Równoległe do akcji SB działania przeciwko świadkom Jehowy podjęła administracja wyznaniowa. W dniu 2 lipca 1950 r. dyrektor UdSW odmówił rejestracji związku i rozwiązał to wyznanie. Podstawą jego decyzji był art. 16 prawa o stowarzyszeniach, który w swoim brzmieniu odnosił się do stowarzyszeń już funkcjonujących, gdyż w zasadzie określał uprawnienia władzy nadzorczej w stosunku do stowarzyszenia. W doktrynie słusznie więc podkreślono, że przyjęcie tego przepisu jako podstawy decyzji wydanej przez UdSW było *de facto* przyznaniem, iż przed 1950 r. świadkowie Jehowy funkcjonowali jako organizacja¹⁷⁰. Delegalizacja¹⁷¹ świadków Jehowy oraz przejście przez państwo majątku tego ruchu nie spowodowały zaprzestania ich aktywności. W konspiracji nadal prowadzili intensywną działalność misyjną i wydawniczą, a ich liczba stale rosła¹⁷².

Niestety kwerenda archiwalna nie ujawniła dokumentacji z lat 1950–1952, czyli z okresu najcięższych represji wobec związku. Nie wiadomo też, w jaki sposób SRdSW we Wrocławiu wprowadzał w życie

¹⁶⁷ J. Rzędowski, *Najdłuższa konspiracja...*, s. 43; J. Mironczuk, *Świadkowie Jehowy...*, s. 91–97.

¹⁶⁸ J. Rzędowski, *Najdłuższa konspiracja...*, s. 43.

¹⁶⁹ J. Mironczuk, *Świadkowie Jehowy...*, s. 97.

¹⁷⁰ K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 214.

¹⁷¹ Po 1956 r. administracja wyznaniowa podjęła starania o ponowną legalizację świadków Jehowy. Ich statut, żądania kierowane pod adresem UdSW (m.in. zwolnienie z obowiązku służby wojskowej) i naciski władz państwowych w sprawie kontaktów z centralą w USA spowodowały, że rozmowy zakończyły się fiaskiem. 30 VIII 1958 r. UdSW wydał decyzję odmawiającą rejestracji organizacji, K. Krzysztofek, *Położenie prawne...*, s. 216.

¹⁷² Na wszystkich poziomach organizacyjnych kierownictwo przejęły „zapasowe komplety władz”, liczba członków w latach 1950–1953 wzrosła do 28 tys., a nakład kolportowanej literatury religijnej podwoił się, J. Rzędowski, *Najdłuższa konspiracja...*, s. 43.

decyzję UdSW z 1950 r., delegalizującą działalność świadków Jehowy. Meldunki i sprawozdania z powiatów ukazują natomiast wzmożoną aktywność administracji wyznaniowej wobec świadków Jehowy w związku z wyborami 1952 r. Znajdują się w nich informacje o postawie tej grupy względem „obowiązków” wyborczych. W niektórych przypadkach administracja państwowa starała się nakłonić świadków Jehowy do udziału w głosowaniu. Z sukcesem takie działania podjął PPRN we Wrocławiu, który w wyniku działalności agitatorów namówił do głosowania dwunastu świadków Jehowy. Jednocześnie tyle samo wyznawców nie wzięło w nim udziału¹⁷³. Pochodzili oni z powiatów: ząbkowickiego¹⁷⁴, złotoryjskiego¹⁷⁵, lubińskiego¹⁷⁶, średzkiego¹⁷⁷ i wałbrzyskiego¹⁷⁸. W przypadku świadków Jehowy w powiecie jaworskim doszło do aresztowania przez UB lokalnego przywódcy grupy właśnie z powodu otwartego deklarowania odmowy udziału w wyborach¹⁷⁹.

¹⁷³ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Pismo PPRN we Wrocławiu do SRdSW we Wrocławiu (nr 16/tj/52), 29 X 1952 r., k. 131–132.

¹⁷⁴ *Ibidem*, k. 134. Sprawozdanie informowało, że udziału w wyborach nie wzięli: Anna i Franciszek Skowrońscy z Czesławic oraz nieokreślona liczba członków ich rodziny z najbliższej okolicy, kobieta o nazwisku Pazan z Ziębic, mężczyźni o nazwisku Ślusarczyk z Chałuppek oraz Siwek z Ząbkowie Śląskich. Bliżej nieokreślona liczba świadków Jehowy z innych miejscowości miała natomiast oddać głos.

¹⁷⁵ *Ibidem*, k. 154–155. Przeprowadzono 9 rozmów z poszczególnymi wyznawcami, udało się przekonać 5 osób, pozostali powołali się na niemożność głosowania z powodu wiary.

¹⁷⁶ *Ibidem*, k. 50. Dane dla Lubina podano w sposób bardzo nieprzejrzysty. W samym mieście wskazano 4 osoby głosujące i 8 niegłosujących, a w pozostałych gminach powiatu – w sumie 20 rodzin głosujących i 5 rodzin niegłosujących. Trudno jest więc określić dokładną liczbę zarówno osób, które zagłosowały, jak i tych, które zbojkotowały wybory. W meldunku informowano, że przed wyborami przeprowadzono rozmowy z dwoma byłymi przywódcami „sektu Świadków Jehowy”. Byli to Jan Cies, który zapewnił, że jego „gmina” będzie głosować, i Marian Chilarski, który nie odpowiedział jednoznacznie na pytanie.

¹⁷⁷ *Ibidem*, k. 94. W głosowaniu udziału nie wzięły trzy rodziny: Homów, Adameczków i Sibińskich. Według relacji pozostali członkowie świadków Jehowy głosowali, wchodząc za kotary.

¹⁷⁸ *Ibidem*, k. 109. Jedenastu byłych świadków Jehowy z miejscowości Pełcznica nie głosowało pomimo kilkakrotnych wizyt agitatorów. Od głosowania powstrzymali się także ich współwyznawcy z: Kuźnie Świdnickich, Boguszowa, Mieroszowa, Wałbrzycha i Szczawna-Zdroju.

¹⁷⁹ *Ibidem*, k. 16. Na terenie powiatu jaworskiego we wsi Róztoka w gminie Dobromierz w szopie należącej do Szafrąńskiego miały się odbywać nielegalne zgromadzenia świadków Jehowy z udziałem wiernych z okolicznych miejscowości. Ze sprawozdania wynika,

Świadkowie Jehowy w powiecie jaworskim nieprzejednaną postawę wobec władz państwowych prezentowali już wcześniej. W 1951 r. RdSW PPRN w Jaworze, jako jedyny z województwa wrocławskiego, donosił, że na jego terenie 53 byłych świadków Jehowy odmówiło podpisania tzw. karty Narodowego Plebiscytu Pokoju¹⁸⁰.

Po zawirowaniach związanych z wyborami 1952 r. działalność świadków Jehowy nie była przedmiotem zainteresowania SRdSW we Wrocławiu, o czym świadczy brak zachowanych w zasobie archiwalnym dokumentów. Prawdopodobnie dalsze śledzenie poczynąń tej grupy religijnej należało do kompetencji WUBP. Tezę tę potwierdza wystąpienie na odprawie referentów do spraw wyznań z województwa wrocławskiego w dniu 7 kwietnia 1954 r. wicedyrektora UdSW Romana Darczewskiego. Powiedział on wówczas, że sprawy nielegalnej działalności świadków Jehowy należy kierować do powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego, a nie załatwiać w ramach administracji wyznaniowej lub za pośrednictwem kolegów karno-administracyjnych¹⁸¹.

Poza świadkami Jehowy inne mniejszościowe kościoły, związki wyznaniowe i grupy religijne nieuznawane prawnie nie były przedmiotem zaangażowanych działań WdSW we Wrocławiu. W niektórych przypadkach Wydział ograniczał się do podania danych statystycznych¹⁸² związku lub incydentalnie przetwarzał informacje o jego członkach¹⁸³.

że uczestnicy spotkań deklarowali brak udziału w wyborach. Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego aresztował Szafrąńskiego, drugiego przywódcę Józefa Filipa i kilku innych wyznawców. Do czasu sporządzenia meldunku (31 X 1952 r.) w areszcie pozostawał tylko Szafrąński, którego sprawę skierowano do prokuratury, nie wiadomo jednak, jak potoczyły się jego dalsze losy. Podczas aresztowania znaleziono u niego znaczną ilość prasy i publikacji religijnych.

¹⁸⁰ APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/9, Lista osób, które odmówiły podpisania karty Narodowego Plebiscytu Pokoju ze względu na swoje przekonania religijne, 26 VII 1951 r., k. 9.

¹⁸¹ AAN, UdSW, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych, 27/17, Protokół z odprawy referentów do spraw wyznań z województwa wrocławskiego w dniu 7 IV 1954 r., k. 8–9.

¹⁸² Zob. tabela 18.

¹⁸³ Na przykład informacje o zielonoświątkowcach – członkach Związku Chrześcijan Wiary Ewangelicznej, który w 1953 r. przystąpił do Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego, APWr, WdSW PWRN we Wrocławiu, IV/11, Informacja dotycząca Mariana Chilarzkiego i Marii Rędzińskiej, którzy odmówili udziału w wyborach z powodu przekonań religijnych, k. 58.

5. Podsumowanie

Wszystkie mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe na ZO stanęły przed koniecznością tworzenia nowych struktur. W zasadzie nie były one, poza KEA w niewielkim zakresie, następcami prawnymi niemieckich kościelnych jednostek organizacyjnych. W przeciwieństwie do Kościoła katolickiego uniknęły „pułapki” tymczasowości administracji kościelnej. Szybkie przystosowanie się do realiów politycznych i utworzenie nowych diecezji PAKP, KEA i KPKat. – trzech najważniejszych mniejszościowych kościołów – które w większości pokrywały się z terenem ZO na zachodzie kraju, sprawiło, że spełniły one oczekiwania władz państwowych.

Zarówno SRdSW, jak i później WdSW we Wrocławiu nie wykazywały inicjatywy w prowadzeniu i kreowaniu polityki wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Wydaje się, że realizowały jedynie wytyczne UdSW w tym zakresie. Z zachowanej dokumentacji archiwalnej wynika, że sprawy mniejszościowych kościołów i związków wyznaniowych stanowiły margines codziennych działań WdSW we Wrocławiu. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy szukać m.in. w małej liczbie wiernych, z którego to powodu, jak przekonywała administracja wyznaniowa w województwie wrocławskim, związki te nie miały istotnego znaczenia społeczno-politycznego, oraz w tym, że siedziby ich władz ulokowane były we Wrocławiu, którego teren nie wchodził w zakres kompetencji WdSW we Wrocławiu, tylko podlegał WdSW PRN m. Wrocławia.

Dokumentacja archiwalna nie zdradza problemów z obsadzaniem stanowisk kościelnych w mniejszościowych kościołach i innych związkach wyznaniowych. Wydaje się, że nie dochodziło do większych zatargów na linii administracja kościelna – związki wyznaniowe, które realizowały procedurę przewidzianą w d.o.d.s.k. i d.o.o.s.k. Spowodowane to było zapewne skutecznie przeprowadzoną na początku lat pięćdziesiątych wymianą kadry kierowniczej w większości tych kościołów i innych związków wyznaniowych. Zdarzały się jednak sytuacje, w których interwencja WdSW we Wrocławiu okazywała się niezbędna. Jedną z nich było usunięcie w 1969 r. bp. Franciszka Koca ze stanowiska ordynariusza diecezji wrocławskiej KPKat. z powodu „gorszących sporów wewnętrznych,

demoralizacji i utraty autorytetu Kościoła”. Ponieważ siedziba biskupa znajdowała się we Wrocławiu, przypadkiem tym powinien zająć się WdSW PRN m. Wrocławia. Z nieznanych powodów sprawa trafiła jednak do WdSW we Wrocławiu.

Ze wszystkich mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych KPKat. generował największą aktywność WdSW we Wrocławiu. Jego ocena działalności tego Kościoła, który w szczytowym momencie rozwoju na terenie województwa wrocławskiego miał liczyć około 700 wiernych, była bardzo krytyczna. Zdaniem WdSW we Wrocławiu pomimo sprzyjających warunków rozwoju KPKat. nie podejmował akcji misyjnej, która w zamyśle władz państwowych miała być nakierowana na pozyskanie członków Kościoła katolickiego. Jednocześnie jednak jako organ administracji wyznaniowej Wydział nie potrafił zaprezentować skutecznego programu „naprawczego”, ograniczając się jedynie do sprawozdawczości odnośnie do działań KPKat. Równie bierną postawę prezentował w stosunku do PAKP i KEA. W tym drugim przypadku głównym jego zadaniem było niedopuszczenie do przejęcia opuszczonych świątyń ewangelickich przez Kościół katolicki.

Spśród prawnie nieuznanych grup religijnych największym zainteresowaniem administracji wyznaniowej w województwie wrocławskim cieszyli się świadkowie Jehowy. Ścisły monitoring i represje wobec wyznawców stosowano zwłaszcza na początku lat pięćdziesiątych, po delegalizacji tej organizacji. Prowadzono aresztowania przywódców lokalnych grup świadków Jehowy, nakłaniano do udziału w wyborach czy przymuszano do apostazji. Takie działania były podejmowane przez administrację wyznaniową jednak incydentalnie – świadkami Jehowy zajmowała się zasadniczo SB.

W działaniach WdSW we Wrocławiu nie widać śladów realizacji jednej z głównych dyrektyw polityki wyznaniowej państwa, tj. wykorzystania mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych do walki z Kościołem katolickim. Powierzenie spraw z zakresu wyznań nierzymskokatolickich jednemu z najbardziej doświadczonych urzędników WdSW we Wrocławiu starszemu inspektorowi Mieczysławowi Bernadowi nie przełożyło się na wzrost aktywności wrocławskiej administracji wyznaniowej w tym zakresie. Wydział często nie był nawet

w stanie przekazać podstawowych informacji o członkach mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, pretendujących do zasiadania we władzach centralnych. Zdominowanie działalności WdSW we Wrocławiu przez „problemy” władz z Kościołem katolickim sprawiło, że mniejszościowe kościoły i inne związki wyznaniowe zeszły na dalszy plan.

ZAKOŃCZENIE

Postawiona na wstępie teza o rzeczywistym celu istnienia WdSW we Wrocławiu, jakim było administracyjne sprawowanie ścisłej kontroli nad działalnością kościołów i innych związków wyznaniowych z okresowym represjonowaniem tych instytucji i ich członków, została w pełni potwierdzona. Przeprowadzona analiza źródeł, uwzględniająca specyfikę województwa wrocławskiego, aksjologiczne podstawy państwa, ówczesne konstytucyjne zasady prawa wyznaniowego, akty prawne regulujące zasady funkcjonowania administracji wyznaniowej szczebla centralnego i wojewódzkiego oraz materiał archiwalny dokumentujący działalność badanego organu, ukazała istotną dyferencję pomiędzy postulowanymi przez prawo a faktycznymi kompetencjami, sposobem działania WdSW we Wrocławiu i stopniem przestrzegania przez niego obowiązującego prawa.

Stosunki wyznaniowe w okresie Polski Ludowej cechowały się prymatem interesu partyjno-politycznego nad dobrem i wolnościami jednostki. Stworzony przez Konstytucję PRL z 1952 r., oparty na ideologii marksistowsko-leninowskiej katalog zasad regulujących wolność sumienia i wyznania oraz relacje państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi miał charakter deklaracyjny. Świadczy o tym po pierwsze bardzo rzadkie bezpośrednie odwoływanie się WdSW we Wrocławiu i UdSW do tych zasad, a po drugie interpretowanie przepisów konstytucyjnych przez pryzmat świeckości państwa. Świecki charakter państwa miał wynikać z traktowania przez władze publiczne wierzeń religijnych jako prywatnej sprawy obywateli. W ocenie ówczesnej doktryny dopełnienie powyższego stanowiły zasady równości wyznań oraz równości obywateli wobec prawa bez względu na wyznanie lub jego brak. Podstawową

kwestią była zasada rozdziału Kościoła i państwa. Na takim podłożu wykrystalizowała się jedna, najważniejsza zasada konstytucyjna (swoista zasada nadrzędna) – skupienia ogółu obywateli bez względu na przynależność partyjną, społeczną czy stosunek do religii wokół żywotnych interesów Polski Ludowej.

Prezentowane przez ówczesną doktrynę poglądy i dokonywana w literaturze naukowej wykładnia prawa były oderwane od rzeczywistego działania administracji wyznaniowej. WdSW we Wrocławiu wielokrotnie naruszał zarówno zasadę rozdziału Kościoła i państwa, ingerując w politykę personalną i w sprawy organizacyjne kościołów i innych związków wyznaniowych, jak i inne zasady z zakresu wolności sumienia i wyznania. Religia dla WdSW we Wrocławiu nie była prywatną sprawą obywateli – gromadził on szczegółowe dane na temat stosunku poszczególnych grup społecznych, np. lekarzy, organistów, wiernych itd., do religii, aby móc je wykorzystywać w bieżącej działalności.

Do nieprzestrzegania zasady rozdziału Kościoła katolickiego oraz mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych i państwa dochodziło m.in. na polu tymczasowości administracji kościelnej na Dolnym Śląsku. Po zakończeniu II wojny światowej brak polskich struktur kościelnych na tym terenie oraz inne czynniki, w tym socjologiczne, powodowały, że w interesie państwa leżało popieranie umacniania się Kościoła katolickiego. Władze postrzegały go wówczas jako czynnik stabilizujący i zapewniający „polskość” ZO. Po umocnieniu się nowych rządów rozpoczęła się walka z czynnikami religijnymi, zarówno metodami operacyjnymi, jak i administracyjnymi. Państwo przeszło od wsparcia do wyparcia Kościoła katolickiego z życia społecznego.

Właśnie w wyniku ingerencji władz państwowych w wewnętrzne sprawy Kościoła katolickiego zostało dokonane „zniesienie” stanu tymczasowości na ZO. Mianowanych przez prymasa Augusta Hlonda na podstawie specjalnych pełnomocnictw papieskich administratorów apostoelskich, zapewniających odrodzenie struktur kościelnych i organizację życia religijnego na tym terenie, zastąpiono wikariuszami kapitulnymi. Na miejsce internowanego administratora apostoelskiego we Wrocławiu ks. Karola Milika (administrator apostoelski od 1945 r.) wybrano przychylnego władzom ks. Kazimierza Lagosza (wikariusz kapitulny od 1951 r.). Wśród wielu działań świadczących o jego lojalności można

wymienić m.in. zgodę na likwidację żeńskich zakonów na terenie diecezji. Okres działalności ks. Lagosza, tj. lata 1951–1956, był tryumfem koncepcji Kościoła kierowanego przez administrację państwową. Właśnie w tym czasie WdSW we Wrocławiu we współpracy z organami MBP i UdSW miał największą kontrolę nad Kościołem katolickim. Wówczas też najczęściej dochodziło do represjonowania wiernych i duchownych niesprzyjających władzy państwowej.

Bez wątpienia Kościół katolicki dla władz państwowych i partyjnych był największym wrogiem, wobec którego stosowano cały arsenał środków represyjnych, w tym administracyjnych, które stanowiły domenę WdSW we Wrocławiu. Skuteczność i szybkość przekazywania dyrektyw w linii pionowej świadczyła o potencjale całej maszyny urzędniczej państwa zaangażowanej w represyjną działalność wobec Kościoła katolickiego. Temu zadaniu służyła także klasyfikacja duchownych ze względu na stosunek do władz państwowych. Wydaje się, że ostatecznie nie wypracowano jednoznacznych kryteriów, zgodnie z którymi WdSW we Wrocławiu dokonywał podziału księży, od przyporządkowania ich do jednej z trzech grup zależało jednak stosowanie form nacisku i represji oraz systemu nagród i zachęt.

Na skuteczność realizacji celów polityki wyznaniowej przez WdSW we Wrocławiu wpływ miało kilka czynników: po pierwsze – prawne podstawy działania Wydziału i jego usytuowanie w strukturze administracji państwowej, po drugie – organizacja Wydziału i jego zasoby kadrowe oraz powiązanie z organami partyjnymi, a po trzecie – praktyka stosowania przez Wydział przepisów prawa i ich interpretacja.

WdSW we Wrocławiu cechowało podwójne podporządkowanie organizacyjne: w zakresie rzeczowym UdSW, a w zakresie miejscowym (terytorialnym) PWRN we Wrocławiu. Z analizy materiału źródłowego i aktów prawnych wynika, że zdecydowanie istotniejsze było podporządkowanie UdSW. To ten organ wydawał bezpośrednie polecenia, zarządzenia, wskazówki działania i zasady interpretacji aktów prawnych. W ten sposób kreował politykę wyznaniową na szczeblu wojewódzkim niezależnie od lokalnych struktur administracji państwowej. Takie rozwiązanie zapewniało spójność decyzji oraz funkcjonowanie pionowej struktury administracji wyznaniowej. Było to zgodne z koncepcją centralizacji władzy państwowej przyjętą w okresie Polski Ludowej.

Analiza zasobów kadrowych WdSW we Wrocławiu oraz jego organizacji i formalnego usytuowania w ramach PWRN we Wrocławiu wskazuje, że przez prawie dwadzieścia lat kierował nim jeden człowiek – Witold Skórczyński. W 1954 r. został mianowany p.o. kierownikiem SRdSW we Wrocławiu, a następnie w 1956 r. powołany na stanowisko kierownika WdSW we Wrocławiu, które sprawował do 1973 r. Za tak długim piastowaniem stanowiska kierowniczego przez jedną osobę mogły stać czynniki subiektywne o charakterze polityczno-partyjnym i obiektywne o charakterze kompetencyjnym. Sytuacja ta miała też swoje słabe strony – z powodu rutyny z czasem skuteczność Wydziału spadała.

W kreowaniu polityki wyznaniowej w województwie wrocławskim oraz codziennej działalności WdSW we Wrocławiu istotną rolę odgrywał fakt, że jego kierownik pełnił jednocześnie różne funkcje w PZPR, a zasadnicze problemy polityki wyznaniowej omawiano i rozstrzygano w łonie KW PZPR we Wrocławiu na forum tzw. zespołu. Ten eksport decyzji poza organ administracji wyznaniowej stanowił nieodłączną cechę funkcjonującego w Polsce Ludowej modelu dualizmu struktur państwowych i partyjnych. Potwierdza to także dokument KW PZPR we Wrocławiu zatwierdzający kandydaturę Witolda Skórczyńskiego na stanowisko kierownika WdSW we Wrocławiu (Aneks nr 7).

WdSW we Wrocławiu w swojej pracy oscylował wokół dwóch zasadniczych metod działania: represji i administrowania sprawami wyznaniowymi przez ścisłą kontrolę kościołów i innych związków wyznaniowych. Analiza dokumentacji wytworzonej przez WdSW we Wrocławiu i UdSW uwidoczniała instrumentalne stosowanie prawa, które miało utrudnić funkcjonowanie kościołów i innych związków wyznaniowych. W protokołach z odpraw kierowników WdSW w Warszawie wprost stwierdzano, że należy wzmocnić lub złagodzić represje wobec kościołów i innych związków wyznaniowych. W tym kontekście warto podkreślić, że uchodzące za nowoczesne przepisy prawa gwarantujące wolność sumienia i wyznania władzom Polski Ludowej służyły do innych celów. W zależności od aktualnej linii partyjnej administracja wyznaniowa dyskrejonalnie decydowała o stosowaniu lub nie konkretnego przepisu prawa. Jednym z najbardziej jaskrawych przykładów takiego działania było Zarządzenie nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, które w istotny

sposób zmieniał interpretację przepisów zawartych w d.o.d.s.k. i stało się podstawą do naruszających prawo działań WdSW we Wrocławiu.

Przyjmując językową wykładnię terminów: represjonować, tj. stosować surowe środki w ramach nacisku lub zemsty, oraz administrować, tj. zarządzać, organizować, stwierdzić należy, że WdSW we Wrocławiu inspirowany ośrodkami decyzyjnymi o charakterze nadrzędnym i partyjnym dopuszczał się represjonowania kościołów i innych związków wyznaniowych, a w okresie odwilży dążył do ich ścisłej kontroli.

Samo represjonowanie w ponad dwudziestoletniej historii WdSW we Wrocławiu ewoluowało. W latach 1950–1956 było to klasyczne bezpośrednie ingerowanie w życie kościołów i innych związków wyznaniowych, np.: mianowanie wikariusza kapitulnego we Wrocławiu, deportacje sióstr zakonnych, reforma stowarzyszeń, polityka personalna w ramach d.o.d.s.k., inwigilacja i aresztowania świadków Jehowy, odmawianie prawa do nauczania religii duchownym negatywnie nastawionym do władzy państwowej czy wreszcie aresztowania księży. Wszystkie te działania inicjowali lub akceptowali pracownicy WdSW we Wrocławiu, trudno natomiast określić, do jakiego stopnia oni je kreowali. Wydział nie prowadził bowiem samodzielnie polityki wyznaniowej, raczej odgrywał rolę organu wykonującego polecenia organów nadrzędnych i partyjnych, w tym SB. Z czasem ciężar walki z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi przesunął się z SB i MBP na administrację wyznaniową, co potwierdza wypowiedź przedstawiciela MBP Józefa Dziemidoka z 14 lipca 1950 r. Oświadczył on wówczas, że z powodu porozumienia z 1950 r. aktywność aparatu bezpieczeństwa na tzw. odcinku kościelnym musi zostać ograniczona, dlatego nieodzowna jest współpraca administracji wyznaniowej z MBP i jego ekspozyturami. W związku z przejęciem zadań MBP WdSW we Wrocławiu przyswoił sobie też w pewnym zakresie jego metody działania, tj. represje.

W późniejszym okresie formy represji uległy pewnemu wysublimowaniu. Administracja wyznaniowa w celu kreowania zgodnego z jej oczekiwaniem zachowania zaczęła stosować m.in. korzystną interpretację przepisów prawa. WdSW we Wrocławiu dysponował szerokim wachlarzem instrumentów wpływu na duchownych. W zależności od postawy danego duchownego mogły one przybrać albo ostrze represji (np. domiary podatkowe, egzekucje administracyjne, odwetowe wypowiadanie umów

dzierżawy), albo postać nagrody (np. umorzenie podatków, odstąpienie od egzekucji, zgoda na nauczanie religii). Do wysublimowanych działań represyjnych należy także zaliczyć restrykcyjne stosowanie prawa, którego interpretacji zainteresowany podmiot czy strona postępowania nie były w stanie przewidzieć. W tym zakresie niebagatelną rolę odgrywały wszystkie polecenia, okólniki i instrukcje, które miały charakter wewnętrzny, a które regulowały prawa i obowiązki podmiotów wewnętrznych. Treść tego typu dokumentów często różniła się od literalnego brzmienia normy prawnej. Takie działanie organów państwowych należy uznać za opresyjne, podobnie jak pozostawianie spraw bez rozpoznania, zwlekanie z odpowiedzią czy ignorowanie wpływających do WdSW we Wrocławiu wniosków, skarg i zażaleń, które powtarzały się często, nawet po wejściu w życie k.p.a.

Reasumując, prawo nie było gwarantem limitacji działań WdSW we Wrocławiu. Ich kresu nie wyznaczały nawet konstytucyjne zasady określające wzajemne relacje państwa z kościołami i innymi związkami wyznaniowymi. Dlatego też zasadne wydaje się pytanie, czy organ działający poza granicami prawa lub bez podstawy prawnej można traktować jako administrujący, czy należy go uznać za represyjny. Niniejsza analiza każe stwierdzić, że zaprezentowany przez WdSW we Wrocławiu stosunek do prawa niejednokrotnie nosił znamiona represyjności. Przejawiała się ona w wielu aspektach życia religijnego obywateli. O represyjności działań WdSW we Wrocławiu można także mówić w przypadku tych mających oparcie w przepisach prawa, np.: utrudniania dostępu do nauczania religii, ograniczania możliwości zgromadzeń religijnych w przestrzeni publicznej, ingerowania w wewnętrzne sprawy zakonów na podstawie prawa o stowarzyszeniach, nacisków na rejestrację punktów katechetycznych, usuwania z placówek medycznych personelu zakonowego i przejęcia placówek Caritasu.

Poza okresami mniej lub bardziej nasilonych represji WdSW we Wrocławiu dążył do ścisłej kontroli nad działalnością kościołów i innych związków wyznaniowych. Swoje uprawnienia w tym zakresie realizował głównie w ramach d.o.o.s.k., prawa o stowarzyszeniach i znowelizowanego prawa dotyczącego zgromadzeń. Jego kompetencje w tym zakresie wynikały wprost z przepisów prawa. Do narzędzi kontroli Wydziału należy zaliczyć działalność statystyczną, która miała dostarczyć istotnych z punk-

tu widzenia interesu partyjno-państwowego informacji, prowadzoną na szeroką skalę przez cały okres jego istnienia klasyfikację duchownych oraz politykę personalną, mającą zapewnić obsadzanie stanowisk kościelnych przychylnymi władzy duchownymi. Na tej ostatniej płaszczyźnie WdSW we Wrocławiu ponosił chyba największe i najbardziej dotkliwe porażki. Pod koniec lat sześćdziesiątych kuria biskupia we Wrocławiu, ignorując jego decyzje, obsadzała parafie duchownymi, wobec których wyraził on sprzeciw w trybie przewidzianym przez d.o.o.s.k. Podobnie WdSW we Wrocławiu nie potrafił się uporać z problemem wikariatów eksponowanych, które stały się wbrew polityce władz państwowych skutecznym sposobem na rozwój sieci duszpasterskiej. Tak naprawdę przepisy d.o.d.s.k. i d.o.o.s.k., nadające administracji wyznaniowej kompetencje do zatwierdzania kandydatów na stanowiska duchowne oraz erygowania nowych jednostek organizacyjnych kościołów i innych związków wyznaniowych, nie tylko wówczas były sprzeczne z zasadami Konstytucji PRL, a w szczególności z zasadą wyrażoną w jej art. 72 ust. 2 („Kościół jest oddzielony od państwa. Zasady stosunku państwa do kościoła oraz sytuację prawną i majątkową związków wyznaniowych określa ustawy”), tj. z zasadą tzw. separacji wrogiej, lecz także obecnie kolidowałyby z istniejącym w Polsce tzw. przyjaznym rozdziałem państwa od kościołów i innych związków wyznaniowych.

Wśród narzędzi kontroli działalności kościołów i innych związków wyznaniowych należy wskazać też inspirowanie i organizowanie grup określanych ogólnie jako księży „patrioci” zarówno wewnątrz Kościoła katolickiego, jak i mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Grupy te działały w różnych formach, stanowiąc zazwyczaj kilka procent ogółu duchowieństwa. Pierwotnie w zamierzeniach władz państwowych tzw. księży patrioci mieli być pierwszym krokiem do unicestwienia Kościoła katolickiego. Po upadku wspomnianej koncepcji kręgi te stały się ośrodkiem wsparcia dla lojalnych duchownych i wywierania wpływu na działania Kościoła katolickiego.

Ścisła kontrola WdSW we Wrocławiu nad działalnością kościołów i innych związków wyznaniowych przejawiała się również w prowadzeniu dokumentacji osobowej duchownych oraz kartotek poszczególnych jednostek organizacyjnych kościołów i innych związków wyznaniowych. Dane gromadzone przez WdSW we Wrocławiu były niezbędne nie tyle

do administrowania sprawami wyznaniowymi, ile do monitorowania działań kościołów i innych związków wyznaniowych.

Środkiem, który miał zapewnić ścisłą kontrolę nad działalnością kościołów i innych związków wyznaniowych oraz ich duchowieństwa, były też rozmowy prowadzone przez urzędników WdSW we Wrocławiu z duchownymi, głównie katolickimi. Początkowo „zapraszano” ich na spotkania, a po wejściu w życie k.p.a. wzywano w trybie administracyjnym (choć przez cały czas urzędnicy podejmowali próby „zapraszania”). Rozmowy te wykorzystywano nie tylko do inwigilacji duchownych, lecz także do poznania ich opinii na temat istotnych aktualnie problemów (np. orędzia biskupów polskich do niemieckich w 1965 r.) i zmian w polityce państwa w stosunku do kościołów i innych związków wyznaniowych (np. w sprawie nauczania religii i punktów katechetycznych w 1961 r. czy rejestracji zakonów w 1949 r.). Miały one także za zadanie utrzymać więź WdSW we Wrocławiu z duchownymi z terenu województwa wrocławskiego.

Ponadto WdSW we Wrocławiu prowadził ścisłą kontrolę mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, aczkolwiek zachowany materiał źródłowy nie wskazuje na intensywne działania w tym zakresie. Ograniczano się w zasadzie do nadzoru nad polityką personalną mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych oraz ich wspierania. W szczególności duży wysiłek włożono w rozwój KPKat., który pomimo znacznego zaangażowania sił i środków nie spełnił pokładanych w nim nadziei. WdSW we Wrocławiu nie prowadził wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych samodzielnej polityki, uwzględniającej specyfikę ZO. W zasadzie wykonywał polecenia administracji centralnej i partyjnej. Świadczą o tym takie problemy, jak: zbory niepolskie KEA, podejście do grekokatolików przesiedlonych w ramach akcji „Wisła” czy represje wobec duchowieństwa i zakonów o charakterze autochtonicznym. Podsumowując, specyfika ZO nie spowodowała wypracowania odmiennych od reszty kraju metod działania administracji wyznaniowej województwa wrocławskiego w stosunku do mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych. Nie doszło także do autonomicznego kreowania polityki wyznaniowej względem nich przez WdSW we Wrocławiu.

WdSW we Wrocławiu sprawował kontrolę nad kościołami i innymi związkami wyznaniowymi również w sposób pośredni – „konsultował” decyzje podejmowane przez inne właściwe merytorycznie organy administracji państwowej. Potwierdzeniem tej pozaprawnej kompetencji Wydziału był poufny Okólnik nr 175 Prezesa Rady Ministrów z dnia 8 września 1960 r. w sprawie postępowania prezydów rad narodowych i ich wydziałów w sprawach wyznań. Dokument nakazywał, aby wszystkie sprawy i kończące je decyzje administracyjne konsultować z WdSW we Wrocławiu, nawet jeżeli tylko w niewielkim stopniu dotyczyły spraw wyznaniowych lub działalności kościołów i innych związków wyznaniowych. Z prawa tego, jak dowiedziono, WdSW we Wrocławiu wielokrotnie korzystał, np. w przypadku działań laicyzacyjnych służby zdrowia (merytorycznie za działania odpowiedzialne były wydziały zdrowia właściwych prezydów), w sprawie nauczania religii poza szkołami publicznymi (właściwymi organami były kuratoria okręgów szkolnych) i w kwestiach fiskalnych (właściwe były wydziały finansowe). Ta nieformalna kuratela WdSW we Wrocławiu nad działaniami innych organów administracji państwowej była spowodowana koniecznością sprawowania administracyjnej kontroli nad kościołami i innymi związkami wyznaniowymi.

Na kanwie powyższych rozważań odrębną kwestią pozostaje sprawa skuteczności działań podejmowanych przez WdSW we Wrocławiu. Na tej płaszczyźnie można zaobserwować duży stopień biurokratyzacji i inercję decyzyjną spowodowaną ścisłym podporządkowaniem Wydziału centralnej administracji wyznaniowej, z którą musiał on konsultować istotną część rozstrzygnięć, oraz czynnikom partyjnym, które podejmowały decyzje o charakterze strategicznym. Największe sukcesy w polityce wyznaniowej WdSW we Wrocławiu odnosił w okresie stosowania najsurowszych represji, tj. do 1956 r. Gdy zaś musiał odstąpić od „pełnienia funkcji administracji kościelnej” i przejść do działań o charakterze administrowania sprawami wyznaniowymi, jego skuteczność sukcesywnie spadała, aż do największego regresu na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Było to konsekwencją umocnienia pozycji lokalnego Kościoła katolickiego w związku z uwłaszczeniem na poniemieckich nieruchomościach kościelnych i projektowanym przez stronę kościelną wprowadzeniem stałej administracji na ZO.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Ogólny: 7/5; 144/1.

Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Rzymskokatolicki: 78/59; 80/25; 82/30; 122/77; 125/428.

Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Stowarzyszeń i Spraw Ogólnych: 127/12; 127/13; 127/60; 127/61; 127/63; 127/97.

Urząd do Spraw Wyznań: 12/179; 13/41; 18/46; 27/6; 27/17; 29/209; 30/237; 31/550; 32/20; 59/698.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu

032/238/1; 291/1; 291/2; 291/3; 291/4; 291/5; 291/6, 442/181.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Urząd Wojewódzki Wrocławski

I/4; I/46; I/47; I/692.

Wydział do Spraw Wyznań PWRN we Wrocławiu

IV/2; IV/3; IV/4; IV/5; IV/6; IV/7; IV/8; IV/9; IV/11; IV/12; IV/13; IV/14; IV/16; IV/17; IV/18; IV/19; IV/20; IV/21; IV/27; IV/28; IV/36; IV/40.

Wydział Ogólny PWRN we Wrocławiu

I/722.

Wydział Organizacyjno-Prawny PWRN we Wrocławiu

I/21; I/1052; I/1053.

Wydział Organizacyjny PWRN we Wrocławiu
I/1044.

Archiwum Zakładowe Dolnośląskiego Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu

Akta osobowe Franciszka Wojdaka, 4233;

Akta osobowe Witolda Skórczyńskiego, 20081;

Akta osobowe Janiny Lalewicz, 27218;

Akta osobowe Mieczysława Bernada, 24096;

Akta osobowe Bronisława Ostapczuka, 9390.

Źródła drukowane

Akty prawne

Konstytucje i akty prawne rangi konstytucyjnej

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. 1952, nr 33, poz. 232.

Ustawa konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1947, nr 18, poz. 71.

Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1921, nr 44, poz. 267.

Umowy międzynarodowe

Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz.U. 1998, nr 51, poz. 318.

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r.), Dz.U. 1925, nr 72, poz. 501.

Akty prawne rangi ustawowej

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1936, nr 36, poz. 613.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Dz.U. 1938, nr 88, poz. 597.

- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I-ej i II-ej instancji, Dz.U. 1944, nr 2, poz. 8.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 listopada 1944 r. o organizacji i zakresie działania samorządu terytorialnego, Dz.U. 1944, nr 14, poz. 74.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 28 grudnia 1944 r. o ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów, Dz.U. 1944, nr 18, poz. 94.
- Dekret z dnia 28 lutego 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów, Dz.U. 1945, nr 7, poz. 30.
- Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach porzuconych i opuszczonych, Dz.U. 1945, nr 9, poz. 45.
- Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo małżeńskie, Dz.U. 1945, nr 48, poz. 270.
- Dekret z dnia 25 września 1945 r. Przepisy wprowadzające prawo małżeńskie, Dz.U. 1945, nr 48, poz. 271.
- Dekret z dnia 25 września 1945 r. Prawo o aktach stanu cywilnego, Dz.U. 1945, nr 48, 272.
- Dekret z dnia 16 października 1945 r. o stosunku Państwa do Kościoła Metodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1945, nr 46, poz. 259.
- Dekret z 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziem Odzyskanych, Dz.U. 1945, nr 51, poz. 295.
- Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich, Dz.U. 1946, nr 13, poz. 87.
- Dekret z dnia 19 września 1946 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1946, nr 54, poz. 304.
- Dekret z dnia 5 września 1947 r. o uregulowaniu położenia prawnego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej, Kościoła Mariawickiego i Kościoła Starokatolickiego, Dz.U. 1947, nr 59, poz. 316.
- Dekret z dnia 28 lipca 1948 r. w sprawie zmiany ustawy o zbiorcach publicznych, Dz.U. 1948, nr 36, poz. 250.
- Dekret z dnia 6 października 1948 r. o rocie ślubowania ministrów, funkcjonariuszów państwowych, sędziów i prokuratorów oraz funkcjonariuszów służby bezpieczeństwa publicznego, Dz.U. 1948, nr 49, poz. 370.

- Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania, Dz.U. 1949, nr 45, poz. 334.
- Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz.U. 1949, poz. 335.
- Dekret z dnia 18 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów o zgromadzeniach, Dz.U. 1949, nr 49, poz. 369.
- Dekret z dnia 21 września 1950 r. o zmianie prawa o stowarzyszeniach, Dz.U. 1950, nr 44, poz. 401.
- Dekret z 24 kwietnia 1952 r. o zniesieniu fundacji, Dz.U. 1952, nr 25, poz. 172.
- Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, Dz.U. 1953, nr 10, poz. 32.
- Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o wydzieleniu z województw miast: Krakowa, Poznania i Wrocławia oraz o nadaniu miejskim radom narodowym tych miast uprawnień wojewódzkich rad narodowych, Dz.U. 1957, nr 1, poz. 1.
- Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o zgromadzeniach, Dz.U. 1932, nr 48, poz. 450.
- Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o zbiórkach publicznych, Dz.U. 1933, nr 22, poz. 162.
- Ustawa z dnia 21 lipca 1944 r. o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, Dz.U. 1944, nr 1, poz. 1.
- Ustawa z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych, Dz.U. 1944, nr 5, poz. 22.
- Ustawa z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1944, nr 19, poz. 99.
- Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych, Dz.U. 1945, nr 17, poz. 97.
- Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o zmianie ustawy z dnia 11 września 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych, Dz.U. 1946, nr 3, poz. 19.
- Ustawa z dnia 4 lipca 1947 r. w sprawie zmiany dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1947, nr 52, poz. 272.
- Ustawa z dnia 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia, Dz.U. 1948, nr 55, poz. 434.
- Ustawa z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziem Odzyskanych z ogólną administracją państwową, Dz.U. 1949, nr 4, poz. 22.

- Ustawa z dnia 4 lutego 1949 r. o uposażeniu pracowników państwowych i samorządowych oraz przewodniczących organów wykonawczych gmin miejskich i wiejskich, Dz.U. 1949, nr 7, poz. 39.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 1949 r. o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz.U. 1949, nr 32, poz. 238.
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów kodeksu postępowania cywilnego, prawa upadłościowego oraz przepisów wprowadzających prawo małżeńskie majątkowe, Dz.U. 1949, nr 32, poz. 240.
- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130.
- Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego, Dz.U. 1950, nr 9, poz. 87.
- Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej, Dz.U. 1950, nr 19, poz. 156
- Ustawa z dnia 28 czerwca 1950 r. o zmianach podziału administracyjnego państwa, Dz.U. 1950, nr 28, poz. 255.
- Ustawa z dnia 6 lipca 1950 r. o przysiędze wojskowej, Dz.U. 1950, nr 36, poz. 328.
- Ustawa z dnia 20 lipca 1950 r. o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1950, nr 38, poz. 346.
- Ustawa z dnia 22 listopada 1952 r. o kontroli państwowej, Dz.U. 1952, nr 47, poz. 316.
- Ustawa z dnia 13 grudnia 1957 r. o Najwyższej Izbie Kontroli, Dz.U. 1957, nr 61, poz. 330.
- Ustawa z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych, Dz.U. 1958, nr 5, poz. 16.
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. 1960, nr 30, poz. 168.
- Ustawa z 14 lipca 1961 r. o gospodarce nieruchomościami w miastach i osiedlach, Dz.U. 1961, nr 32, poz. 159.
- Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, Dz.U. 1961, nr 32, poz. 160.
- Ustawa z dnia 29 marca 1962 r. o zgromadzeniach, Dz.U. 1962, nr 20, poz. 89.
- Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Przepisy wprowadzające Kodeks karny, Dz.U. 1969, nr 13, poz. 95.

- Ustawa z dnia 23 czerwca 1971 r. o przejściu na osoby prawne Kościoła rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, Dz.U. 1971, nr 16, poz. 156.
- Ustawa z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, Dz.U. 1973, nr 47, poz. 275.
- Ustawa z dnia 22 listopada 1973 r. o zmianie ustawy o radach narodowych, Dz.U. 1973, nr 47, poz. 276.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1989, nr 29, poz. 154.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 kwietnia 1927 r. o nadzorze i kontroli nad działalnością instytucyj opiekuńczych, Dz.U. 1927, nr 40, poz. 354.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uporządkowaniu stanu prawnego w organizacji gmin wyznaniowych żydowskich na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej z wyjątkiem województw: poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, Dz.U. 1927, nr 91, poz. 818.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa, Dz.U. 1927, nr 117, poz. 966.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej, Dz.U. 1928, nr 11, poz. 86.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach, Dz.U. 1932, nr 94, poz. 808.

Rozporządzenia

- Rozporządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 6 sierpnia 1949 r. w sprawie wykonania dekretu z dnia 5 sierpnia 1949 r. o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach, Dz.U. 1949, nr 47, poz. 358.
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 24 marca 1959 r. w sprawie prowadzenia ksiąg rachunkowych przez kościoły i inne związki wyznaniowe, Dz.U. 1959, nr 23, poz. 150.
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 20 lutego 1962 r. w sprawie prowadzenia ksiąg przez kościelne osoby prawne oraz zakony i kongregacje duchowne, Dz.U. 1962, nr 18, poz. 77.

- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 21 lipca 1976 r. w sprawie prowadzenia ksiąg przez kościelne jednostki organizacyjne oraz zakony, Dz.U. 1976, nr 27, poz. 158.
- Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 5 lipca 1949 r. o obowiązku prowadzenia ksiąg podatkowych przez duchownych, Dz.U. 1949, nr 40, poz. 292.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 23 maja 1934 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu co do par. 2 ust. 3–5, z Ministrem Spraw Wojskowych co do par. 20, 21, 22, 24 ust. 3, par. 49 ust. 1 i 2, par. 55 i par. 56 oraz z Ministrem Spraw Zagranicznych co do par. 18 ust. 1 i 2, par. 51 i par. 55 o meldunkach i księgach ludności, Dz.U. 1934, nr 54, poz. 489.
- Rozporządzenie Ministrów Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 15 listopada 1947 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych o meldunkach i księgach ludności, Dz.U. 1948, nr 2, poz. 7.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 grudnia 1936 r. o uznaniu Zasadniczego Prawa Wewnętrznego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1936, nr 94, poz. 695.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 grudnia 1938 r. o uznaniu Statutu Wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Dz.U. 1980, nr 103, poz. 679.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziem Odzyskanych, Dz.U. 1946, nr 28, poz. 177.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 kwietnia 1958 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1958, nr 25, poz. 103.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 maja 1958 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników prezydiów rad narodowych, Dz.U. 1958, nr 33, poz. 149.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 października 1958 r. w sprawie obśadzania i zmian na stanowiskach kierowników wydziałów prezydiów rad narodowych oraz kierowników przedsiębiorstw, zakładów i instytucji podległych radom narodowym, jak również na niektórych innych stanowiskach pracowniczych, Dz.U. 1958, nr 62, poz. 305.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 24 listopada 1961 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1961, nr 53, poz. 300.

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 lipca 1963 r. w sprawie obsadzania i zmian na stanowiskach pracowniczych prezydiów rad narodowych oraz na niektórych stanowiskach w przedsiębiorstwach, zakładach i instytucjach podporządkowanych radom narodowym, Dz.U. 1963, nr 35, poz. 203.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 1964 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1964, nr 24, poz. 157.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 maja 1966 r. zmieniające rozporządzenie z dnia 24 listopada 1961 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1966, nr 18, poz. 115.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 lipca 1966 r. w sprawie ustalenia stanowisk, kwalifikacji i uposażenia pracowników prezydiów rad narodowych, Dz.U. 1966, nr 30, poz. 180.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 marca 1970 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1970, nr 7, poz. 56.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 kwietnia 1973 r. w sprawie zasad tworzenia wydziałów przez prezydium rad narodowych, Dz.U. 1973, nr 15, poz. 101.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 listopada 1973 r. w sprawie zasad organizacji urzędów terenowych organów administracji państwowej, Dz.U. 1973, nr 47, poz. 280.

Uchwały

- Uchwała Krajowej Rady Narodowej z dnia 1 stycznia 1944 r. Statut tymczasowy rad narodowych* [w:] A. Gwiżdż, J. Zakrzewska, *Konstytucja i podstawowe akty ustawodawcze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1958.
- Uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z dnia 12 września 1945 r. w sprawie konkordatu, tekst za: *Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. M. Fąka, Warszawa 1978.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 września 1949 r. w sprawie przejścia na własność przez związki samorządu terytorialnego niektórych szpitali utrzymywanych przez stowarzyszenia: „Polski Czerwony Krzyż” i „Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej” oraz przez kongregacje, związki, stowarzyszenia religijne i fundacje, M.P. 1949, nr 68, poz. 885.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. Instrukcja nr 1 w sprawie pierwszej sesji rad narodowych, M.P. 1950, nr 57, poz. 653.

- Uchwała Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. Instrukcja nr 2 w sprawie składu, podziału pracy i trybu działania prezydiów rad narodowych, M.P. 1950, nr 57, poz. 654.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 17 kwietnia 1950 r. Instrukcja nr 3 w sprawie tworzenia wydziałów i referatów rad narodowych, M.P. 1950, nr 57, poz. 655.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r. w sprawie tymczasowego statutu Urzędu do Spraw Wyznań, M.P. 1950, nr 78, poz. 905.
- Uchwała nr 132 Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1955 r. w sprawie utworzenia wydziałów do spraw wyznań w prezydiach wojewódzkich rad narodowych oraz Radach Narodowych m.st. Warszawy i m. Łodzi, M.P. 1955, nr 16, poz. 164.
- Uchwała nr 73 Rady Ministrów z dnia 8 marca 1957 r. w sprawie zniesienia referatów do spraw wyznań w prezydiach powiatowych rad narodowych, rad narodowych miast stanowiących powiaty oraz w prezydiach dzielnicowych rad narodowych w m.st. Warszawie i m. Łodzi, M.P. 1957, nr 18, poz. 134.
- Uchwała nr 235 Rady Ministrów z dnia 26 lipca 1962 r. w sprawie kontroli gospodarki finansowej stowarzyszeń, M.P. 1962, nr 63, poz. 301.
- Uchwała nr 304 Rady Ministrów z dnia 4 grudnia 1972 r. w sprawie utraty mocy obowiązującej niektórych uchwał Rady Ministrów, Prezydium Rządu, Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Komitetu Ministrów do Spraw Kultury, ogłoszonych w Monitorze Polskim, M.P. 1972, nr 58, poz. 311.
- Uchwała nr 231 Rady Ministrów z dnia 8 października 1973 r. w sprawie przekazania osobom prawnym Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M.P. 1973, nr 45, poz. 262.
- Uchwała nr 302 Rady Ministrów z dnia 31 grudnia 1973 r. w sprawie uregulowania stanu prawnego nieruchomości i szpitala w Trzebnicy, M.P. 1973, nr 57, poz. 324.
- Uchwała nr 303 Rady Ministrów z dnia 31 grudnia 1973 r. w sprawie przekazania osobom prawnym Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M.P. 1973, nr 57, poz. 325.
- Uchwała nr 233 Rady Ministrów z dnia 6 listopada 1981 r. w sprawie utraty mocy obowiązującej niektórych uchwał Rady Ministrów i jej organów, ogłoszonych w Monitorze Polskim, M.P. 1981, nr 29, poz. 268.

Inne akty prawne

Deklaracja Sejmu Ustawodawczego z dnia 22 lutego 1947 r. w przedmiocie realizacji praw i wolności obywatelskich [w:] J. Zakrzewska, A. Gwiżdż, *Wybór źródeł do nauki polskiego prawa państwowego*, Warszawa 1967.

Instrukcja z dnia 5 sierpnia 1957 r. w sprawie nauczycieli religii, *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty* 1957, nr 13, poz. 167.

Instrukcja z dnia 12 września 1961 r. w sprawie rejestracji punktów katechetycznych, *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty* 1961, nr 11, poz. 144.

Instrukcja z dnia 21 listopada 1961 r. dotycząca trybu realizacji zarządzenia Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty* 1961, nr 13, poz. 177.

Obwieszczenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 1945 r. o utracie mocy prawnej dekretów o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów oraz o majątkach opuszczonych i porzuconych, *Dz.U.* 1945, nr 17, poz. 95.

Okólnik nr 32 z 11 grudnia 1956 r. w sprawie wykonania zarządzenia Ministra Oświaty z 8 grudnia 1956 r. o nauczaniu religii w szkołach, *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty* 1956, nr 16, poz. 157.

Okólnik nr 28 z dnia 6 sierpnia 1958 r. w sprawie zmian w stosunkach służbowych nauczycieli religii, *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty* 1958, nr 9, poz. 124.

Okólnik nr 10 z dnia 13 kwietnia 1959 r. w sprawie zatrudniania nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych, *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty* 1959, nr 3, poz. 38.

Okólnik nr 11 z dnia 14 kwietnia 1959 r. w sprawie szkół i klas bez nauczania religii, *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty* 1959, nr 3, poz. 39.

Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 kwietnia 1948 r. w sprawie cofnięcia uznania, udzielonego Dionizemu Waledyńskiemu jako metropolicie Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, *Dz.U.* 1948, nr 38, poz. 154.

Zarządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 26 kwietnia 1948 r. w sprawie powołania Tymczasowego Kolegium Rządzącego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, *M.P.* 1948, nr 45, poz. 229.

Zarządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 11 sierpnia 1949 r. o przekazaniu ksiąg metrykalnych urządowi stanu cywilnego, *M.P.* 1949, nr 57, poz. 756.

- Zarządzenie Ministrów: Pracy i Opieki Społecznej, Oświaty oraz Administracji Publicznej z dnia 23 stycznia 1950 r. w sprawie wprowadzenia zarządu przymusowego zrzeszenia „Caritas”, M.P. 1950, nr 11, poz. 112.
- Zarządzenie nr 61 Prezesa Rady Ministrów z dnia 5 maja 1953 r. w sprawie wykonania dekretu o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych, M.P. 1953, nr 43, poz. 522.
- Zarządzenie Ministra Oświaty z 7 grudnia 1956 r. w sprawie udziału nauczycieli przedmiotów nadobowiązkowych w posiedzeniach rad pedagogicznych, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1956, nr 16, poz. 155.
- Zarządzenie Ministra Oświaty z 8 grudnia 1956 r. w sprawie nauczania religii w szkołach, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1956, nr 16, poz. 156.
- Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 4 sierpnia 1958 r. w sprawie nauczycieli religii, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1958, nr 9, poz. 121.
- Zarządzenie nr 202 Prezesa Rady Ministrów z dnia 7 października 1960 r. w sprawie przekazania uprawnień dotyczących fundacji o celach wyznaniowych, M.P. 1960, nr 78, poz. 361.
- Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 19 sierpnia 1961 r. w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1961, nr 10, poz. 20.
- Zarządzenie Dyrektora Urzędu do Spraw Wyznań z dnia 13 sierpnia 1971 r. w sprawie wykonania przepisów o przejściu na osoby prawne Kościoła Rzymskokatolickiego oraz innych kościołów i związków wyznaniowych własności niektórych nieruchomości położonych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, M.P. 1971, nr 44, poz. 284.

Orzecznictwo

- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 18 kwietnia 1963 r., I CR 223/63, Legalis 104498.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 16 maja 1964 r., II CR 221/64, Legalis 12095.
- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 19 grudnia 1959 r., 1 CO 42/59, Legalis 506803.
- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 31 maja 1963 r., VI KO 48/60 (przesłanki karalności nadużywania wolności sumienia i wyznania do celów godzących w interesy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej), Legalis 518600.

Uchwała składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 12 września 2018 r., III CZP 14/18 (legitymacja parafii Kościoła Rzymskokatolickiego położonych na terenie zaboru pruskiego do wszczęcia postępowania regulacyjnego), Legalis 1820532.

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 15 grudnia 2016 r., II CSK 634/15, Ocena zasadności roszczenia regulacyjnego, Legalis 1564972.

Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 5 maja 2015 r., I SA/Wa 98/15, Legalis 1322331.

Prasa

„Chrześcijanin” 1968, 1977

„Posłannictwo. Tygodnik społeczno-religijny poświęcony polskiemu katolicyzmowi” 1945, 1952, 1954

„Schematyzm Archidiecezji Wrocławskiej 1959” 1959

„Strażnica Ewangeliczna” 1946, 1947, 1948

„Tygodnik Powszechny” 1952

„Wiadomości Kościelne. Organ Archidiecezji Wrocławskiej” 1951, 1952

„Wrocławskie Wiadomości Kościelne” 1957, 1958, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969

„Zwiastun Ewangelicki” 1963

OPRACOWANIA

Abkowicz M., *Karaimi we Wrocławiu*, „Almanach Karaimski” 2007, t. 1.

Administracja publiczna pod rządami prawa. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. zw. dra hab. Adama Błasia, red. J. Korczak, Wrocław 2016.

Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004.

Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce, red. A. Dziurok, Warszawa 2009.

Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza, t. 1: 1945–1956, red. K. Szwa-grzyk, Warszawa 2005.

Bach T., *Ubezpieczenie społeczne osób duchownych i zakonnych w PRL (1945–1989)*, „Kościół i Prawo” 1998, t. 13.

- Bafia J., Hochberg L., Siewierski M., *Ustawy karne PRL. Komentarz*, Warszawa 1965.
- Bączkiewicz F., *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa. Tom pierwszy*, Opole 1957.
- Berendt G., *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Gdańsk 2006.
- Bereszyński Z., *Prawe ramię partii w walce z Kościołem. Działalność terenowych struktur Urzędu do spraw Wyznań na przykładzie województwa opolskiego* [w:] *Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- Białecki K., *Kościół Narodowy w Polsce w latach 1944–1965*, Poznań 2003.
- Białecki K., *Lepsi katolicy? Ingerencja organów państwa w życie Kościoła polskokatolickiego w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2004, nr 3.
- Białecki K., *Najważniejsze założenia polityki wyznaniowej państwa i ich realizacja w latach 1945–1956* [w:] *Władze wobec kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. K. Białecki, Poznań 2008.
- Bobowski K., *Pierwszy rzędca diecezji wrocławskiej* [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996.
- Bocheński T., Gebert S., *Nowa ustawa o radach narodowych*, Warszawa 1959.
- Bocheński T., Gebert S., Służewski J., *Rady narodowe i terenowe organy administracji państwowej*, Warszawa 1977.
- Bogaczewicz S., *Ustanowienie ks. Kazimierza Lagosa wikariuszem kapitułnym i działania aparatu bezpieczeństwa wobec kurii wrocławskiej w latach 1951–1956* [w:] *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, red. A. Dziurok, Warszawa 2009.
- Burda A., *Polskie prawo państwowe*, Warszawa 1977.
- Chabasińska A., *Kościół Polskokatolicki na Ziemi Lubuskiej po 1945 r.*, „Studia Lubuskie. Prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie” 2007, t. 3.
- Chabasińska A., *Kościół prawosławny na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej*, „Studia Lubuskie. Prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie” 2010, t. 6.

- Chabasińska A., *Polityka władz wobec mniejszości wyznaniowych w Polsce w latach 1945–1956*, „Studia Lubuskie. Prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie” 2009, t. 5.
- Czas próby. Kościół katolicki w okresie PRL*, red. W. Polak, A. Czwolek, S. Galij-Skarbińska, Toruń 2017.
- Dembski K., *Osobowość prawna Kościoła Katolickiego w PRL*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1981, z. 6.
- Dominiczak H., *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem katolickim. W świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000.
- Domke R., *Propaganda wobec Ziemi Odzyskanych w latach 1945–1948. Zarys problematyki* [w:] *Letnia Szkoła Historii Najnowszej*, red. M. Bielak, Ł. Kamiński, Warszawa 2008.
- Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostołskiej Pawła VI Episcoporum Poloniae coetus*, red. W. Kucharski, Wrocław 2013.
- Dudek A., *Państwo i kościół w Polsce 1945–1970*, Kraków 1995.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.
- Dudra S., *Kościół prawosławny na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004.
- Dudra S., *Lemkowie wobec przemian politycznych 1956 roku w Polsce* [w:] *Lemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. 1, red. S. Dudra, Legnica–Zielona Góra 2007.
- Dudra S., *Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obszarze polityki wyznaniowej oraz polityki narodowościowej Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2019.
- Działocha K., *Geneza Konstytucji PRL*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 1985, t. 66.
- Działocha K., Trzcziński J., *Zagadnienia obowiązywania konstytucji marcowej w Polsce Ludowej 1944–1952*, Wrocław 1977.
- Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1: 1945–1956, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2016.
- Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 2: 1956–1972, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2017.
- Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 3: 1972–1978, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2018.

- Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t.4: 1979–1989/1990, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2019.
- Dziobek-Romański J., *Pozycja prawna Kościoła katolickiego 1944–1989* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego* (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004), red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Dziobek-Romański J., *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych o ustawowo uregulowanej sytuacji w latach 1919–1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2003, t. 6.
- Dziobek-Romański J., *Uznanie niekatolickich Kościołów chrześcijańskich o ustawowo uregulowanej sytuacji prawnej w latach 1919–1939*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2004, t. 14, z. 1.
- Dziurok A., *Krucztoizacja. Polityka władz partyjno-państwowych wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1956 w województwie śląskim/katowickim*, Katowice 2012.
- Dzwonkowski T., *Polityka lokalnych władz PRL wobec Ordynariatu Gorzowskiego w latach 1951–1972 (na przykładzie postaw wobec ordynariuszy)* [w:] *Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziem Zachodnich i Północnych oraz stosunków polsko-niemieckich. W 100-lecie urodzin Prymasa Tysiąclecia*, red. T. Dzwonkowski, C. Osękowski, Warszawa–Poznań 2001.
- Eisler J., *Polska Rzeczpospolita Ludowa. Szkic o laicyzacji państwa*, „Kwartalnik Historyczny” 2015, nr 4.
- Fiejdasz L., *Organizacja referatów do spraw wyznań przy prezydiach powiatowych rad narodowych w latach 1950–1957 na terenie województwa rzeszowskiego. Studium prawno-historyczne*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2010, t. 22.
- Fiejdasz L., *Rola Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie w laicyzacji służby zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2009, t. 12.
- Fiejdasz L., *Stosowanie prawa przez Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie wobec duchownych Kościoła katolickiego w latach 1950–1973*, Lublin 2012.
- Gebert S., *Komentarz do ustawy o radach narodowych*, Warszawa 1964.
- Godlewski J., Jabłoński K., *Prawo a religia*, Warszawa 1988.
- Górnicki L., *Problem nabywania oraz charakteru osobowości prawnej kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce* [w:] *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa*, Kowary, 6–8 września 2007 r., red. J. Koredeczuk, Wrocław 2008.

- Grudzień J., *Klasyki marksizmu-leninizmu o ateizmie* [w:] *Leninowskie zasady współczesnej polityki wyznaniowej*, red. S. Kojło, Warszawa 1969.
- Grudzień J., *Zasady polityki wyznaniowej PRL*, Warszawa 1969.
- Gryz R., *Państwo a Kościół w Polsce 1945–1956. Na przykładzie województwa kieleckiego*, Kraków 1999.
- Gryz R., *Władze partyjno-państwowe odpowiedzialne za politykę wobec Kościoła Katolickiego w Polsce (1944/45–1956)*, „Czasy Nowożytnie” 1997, t. 3.
- Grzelak E., *Z problematyki rozdziału kościoła od państwa*, Warszawa 1980.
- Gucewicz D., *Wydział do spraw Wyznań w Gdańsku 1950–1990. Wybrane zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- Gwiżdż A., Zakrzewska J., *Konstytucja i podstawowe akty ustawodawcze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1958.
- Hałagida I., *Greckokatolicy na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956* [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1: 1945–1956, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2016.
- Hałagida I., *Kościół greckokatolicki i jego wierni narodowości ukraińskiej na Zachodnich i Północnych Ziemiach Polskich w latach 1947–1957* [w:] *Ziemie Zachodnie i Północne Polski w okresie stalinowskim*, red. C. Osękowski, Zielona Góra 1999.
- Hintz M., Hucal M., *Wielowymiarowość ewangelickiego prawa kościelnego. Analiza porównawcza i teologiczno-prawna*, Warszawa 2018.
- Izdebski H., *Historia administracji*, Warszawa 1997.
- Jankowiak S., *Trudny „powrót do macierzy”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 9–10.
- Jarosz Z., Zawadzki S., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 1987.
- Jaroszyński M., *Zagadnienia rad narodowych. Studium prawno-polityczne*, Warszawa 1961.
- Jaroszyński M., Zimmermann M., Brzeziński W., *Polskie prawo administracyjne. Część ogólna*, Warszawa 1956.
- Kacprzak P., *Polskie władze administracyjne w procesie wysiedlania ludności niemieckiej w latach 1945–1949*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, t. 62, z. 1.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 1996.
- Kała M., *Formy administracyjnego zwalczania Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej* [w:] *Represje wobec Kościoła katolickiego na*

- Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989*, red. S. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004.
- Kinstler M., *Grupy Operacyjne Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu: Dolny Śląsk, kwiecień–wrzesień 1945*, Wrocław 1987.
- Klimowiecki R., *Uwagi o położeniu prawnym centralnych urzędów*, „Państwo i Prawo” 1952, nr 3.
- Kładoczny P., *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstw przeciwko państwu*, Warszawa 2004.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988.
- Kołodziejek H., *Sytuacja prawna nieruchomości kościelnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945–1956*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze” 1986, z. 16.
- Kopiec J., *Polityka ludowego państwa wobec Kościoła katolickiego na Śląsku Opolskim w latach 1945–1972* [w:] *Społeczeństwo – państwo – Kościół (1945–2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin, 15–16 VI 2000*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000.
- Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996.
- Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki*, Toruń, 16–17 X 2009 r., red. W. Polak, W. Rozykowski, M. Białkowski, J. Kufel, Toruń–Gdańsk 2010.
- Koredczuk J., *Kościół prawosławny na Dolnym Śląsku (od zakończenia II wojny światowej do rozpoczęcia akcji „Wisła”)*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2014, t. 5.
- Koredczuk J., *Walka sądów z cudami. Refleksje prawne na temat stosunków Państwo–Kościół w Polsce po II wojnie światowej* [w:] *Prawo wyznaniowe. Przeszość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa*, Kowary, 6–8 września 2007 r., red. J. Koredczuk, Wrocław 2008.
- Kośmider T., *Administracja Kościoła rzymskokatolickiego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1972*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 1992, nr 2(6).
- Kowalczyk K., *Specyfika polityki państwa wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1956* [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1: 1945–1956, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2016.

- Kozerska E., *Państwo i społeczeństwo w poglądach Pisma XI*, Wrocław 2005.
- Krasowski K., *Państwo a Kościół katolicki w Polsce 1945–1955*, Poznań 1997.
- Krawczyk M., *Urząd do Spraw Wyznań a kwestia własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Seria Administracja i Zarządzanie” 2014, t. 27, nr 100.
- Krukowski J., *Osobowość prawna Kościoła katolickiego w relacji do państwa*, „Rocznik Nauk Społecznych” 1980, t. 8.
- Krukowski J., *Konkordaty współczesne. Doktryna, teksty (1964–1994)*, Warszawa 1995.
- Krukowski J., *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 1993.
- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000.
- Krukowski J., *Porozumienia pomiędzy Przedstawicielami Rządu i Episkopatu Polski z 1950 r. i 1956 r. Znaczenie i realizacja [w:] Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Krzysztofek K., *Położenie prawne i działalność nierzymskokatolickich Kościołów i związków wyznaniowych w Krakowie w latach 1945–1970*, Kraków 2018.
- Langer T., *Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej*, Warszawa 1967.
- Leksykon prawa wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, Warszawa 2014.
- Lenin W., *O religii*, Warszawa 1970.
- Leninowskie zasady współczesnej polityki wyznaniowej*, red. S. Kojło, Warszawa 1969.
- Leoński Z., *Ewolucja rad narodowych w Polsce Ludowej*, Poznań 1974.
- Leoński Z., *Ewolucja rad narodowych w Polsce Ludowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 4.
- Leoński Z., *Rady narodowe. Zasady organizacji i funkcjonowania*, Warszawa 1969.
- Lityński A., *Historia prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2013.
- Lityński A., *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999.
- Łatka R., *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*, Warszawa 2019.
- Łatka R., *Polityka władz PRL wobec Kościoła Katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*, Kraków 2016.

- Łatka R., „*Sprawa wrocławska*”, czyli spór Kościoła z państwem o następcę kard. Bolesława Kominka [1974–1976] [w:] Kardynał Bolesław Kominek: biskup, dyplomata, wizjoner, red. W. Kucharski, R. Łatka, Warszawa–Wrocław 2020.
- Makiłła D., *Historia prawa w Polsce*, Warszawa 2013.
- Marks K., Engels F., *O religii*, Łódź 1956.
- Matwiejuk J., *Kształtowanie się stanu prawnego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis” 2007, t. 9, nr 15/16.
- Matwiejuk J., *Regulacje wyznaniowe w Konstytucji PRL* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego (Kazimierz Dolny, 26–28 października 2004)*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Mazurkiewicz D., *Nadzór państwa nad punktami katechetycznymi na przykładzie działań administracji w Zielonej Górze wobec Kościoła gorzowskiego*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2011, t. 14.
- Mazurkiewicz D., *Spór o prawo własności kościelnych majątków poniemieckich na Ziemiach Zachodnich i Północnych w latach 1945–1973*, „Studia Paradyskie” 2006, t. 16.
- Mezglewski A., *Akcja likwidacyjna niższych zakonnych seminariów duchownych w dniu 3 lipca 1952 r.* [w:] *Divina et Humana. Księga Jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisławski, Lublin 2001.
- Mezglewski A., *Nauczanie religii w Polsce Ludowej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2000, t. 1.
- Mezglewski A., *Proces likwidacji niższych seminariów duchownych w latach 1959–1963*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 4.
- Mezglewski A., *Szkolnictwo wyznaniowe w Polsce w latach 1944–1980. Studium historyczno-prawne*, Lublin 2004.
- Mezglewski A., Misztal H., Stanisławski P., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006.
- Michalak R., *Divide et impera. Szkic o złożoności polityki wyznaniowej PRL wobec Kościołów mniejszościowych i jej następstwach*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1(7).
- Michalak R., *Kościoły protestanckie i władze partyjno-państwowe w Polsce (1945–1956)*, Warszawa 2002.
- Michalak R., *Miejsce Kościołów protestanckich w polityce wyznaniowej PRL* [w:] *Protestantyzm w Polsce na przestrzeni wieków*, red. P. Goldyn, Poznań 2009.

- Michalak R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945–1989*, Zielona Góra 2014.
- Mirek A., *Siostry zakonne w obozach pracy PRL w latach 1954–1956*, Lublin 2009.
- Mironczuk J., *Świadkowie Jehowy wobec władz Polski Ludowej – geneza kontestacji* [w:] *Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T.J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2001.
- Miształ H., *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1: *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996.
- Miształ H., Mezglewski A., *Zakres kompetencji, styl działania i cele Urzędu do Spraw Wyznań* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Mysiek W., *Leninowskie zasady polityki wyznaniowej i ich zastosowanie w Polsce Ludowej* [w:] *Leninowskie zasady współczesnej polityki wyznaniowej*, red. S. Kojło, Warszawa 1969.
- Noszczak B., *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008.
- Noszczak B., *Przesiedlenie żeńskich zgromadzeń zakonnych z województw katowickiego, opolskiego i wrocławskiego (sierpień 1954)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2006, nr 1(9).
- Nowak J., Pelczar R., *Ustrój naczelných organów administracji państwowej według Konstytucji PRL i praktyki*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 1985, t. 66.
- Nowakowski A., *Administracja spraw wyznaniowych w powojennej Polsce*, „Kościół i Prawo” 1998, t. 13.
- Ochendowski E., *Centralne organy administracyjne* [w:] *System prawa administracyjnego*, t. 2, red. J. Jendrośka, Wrocław 1977.
- Olszak E., Staciwa C., *Marksistowska teoria religii*, Warszawa 1970.
- Olszówka M., *Konstytucja PRL a system źródeł prawa wyznaniowego do roku 1989*, Warszawa 2016.
- Ordon M., *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument antykościelnej polityki władz komunistycznych w Polsce Ludowej – zarys problemu*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 6.

- Ordon M., *Prawo o stowarzyszeniach jako instrument represji wobec zgromadzeń zakonnych w okresie Polski Ludowej* [w:] *Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009.
- Ordon M., „Rozpracowanie katolickich organizacji masowych”. *Nowelizacja prawa o stowarzyszeniach w świetle tajnej instrukcji MBP z 1 września 1949 r.*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2004, t. 7.
- Ordylowski M., *Działalność władz wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku w latach 1945–1956*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2001, z. 1.
- Ordylowski M., *Kościół a życie codzienne na Dolnym Śląsku* [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996.
- Osuchowski J., *Niektóre problemy dotyczące statusu prawnego Kościoła rzymskokatolickiego w PRL*, „Państwo i Prawo” 1988, nr 3.
- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1967.
- Ożóg M., *Regulacje prawne dotyczące sprawowania opieki duszpasterskiej w placówkach leczniczych w okresie PRL z punktu widzenia problematyki źródeł prawa. Wybrane zagadnienia*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2017, t. 20.
- Państwowe prawo wyznaniowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. M. Fąka, Warszawa 1978.
- Pastuszewski S., „Okolokatolickie” związki wyznaniowe jako mimowolny i świadomy sojusznik komunistów w walce z Kościołem rzymskokatolickim w Polsce w latach 1944–1989 [w:] *Czas próby. Kościół katolicki w okresie PRL*, red. W. Polak, A. Czwołek, S. Galij-Skarbińska, Toruń 2017.
- Pater J., *Administracja kościelna i budownictwo sakralne na Dolnym Śląsku w latach 1945–1995* [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996.
- Pater J., *Ks. Karol Milik jako administrator apostolski Dolnego Śląska* [w:] *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej. W 40. rocznicę wydania konstytucji apostolskiej Pawła VI Episcoporum Poloniae coetus*, red. W. Kucharski, Wrocław 2013.
- Pawluk T., *Problem wygaśnięcia konkordatu polskiego z 1925 r.*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny” 1986, t. 29, z. 1–2.

- Pietrzak M., *Państwo prawne, państwo świeckie*, Warszawa 2012.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1978.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010.
- Piotrowski S., *Konkordat zawarty ze Stolicą Apostolską w 1925 roku przestał obowiązywać jako wewnętrzna ustawa krajowa*, „Państwo i Prawo” 1947, z. 12.
- Pius XI, *O bezbożnym komunizmie. Encyklika Jego Świątobliwości Ojca Świętego Piusa XI do Czcigodnych Braci Patriarchów, Prymasów, Arcybiskupów, Biskupów i innych ordynariuszów utrzymujących pokój i jedność ze Stolicą Apostolską*, tłum. S. Okoniewski, Wrocław 1985.
- Polityka wyznaniowa. *Tło, warunki, realizacja*, red. W. Mysiek, M.T. Staszewski, Warszawa 1975.
- Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu, red. J. Kłaczek, Toruń 2009.
- Prawo administracyjne, red. J. Boć, Wrocław 2010.
- Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. *Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce, red. A. Mirek, Lublin 2009.
- Prawo wyznaniowe. *Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa*, Kowary, 6–8 września 2007 r., red. J. Koredczuk, Wrocław 2008.
- Protestantyzm w Polsce na przestrzeni wieków, red. P. Gołdyn, Poznań 2009.
- Raina P., *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1: *Lata 1945–1956*, Poznań 1994.
- Raina P., *Losy siostr zakonnych w PRL. Wysłudzenie, obozy, uwolnienie 1954–1959*, Warszawa 2004.
- Ratajczak B., *Możliwości sprawowania opieki duszpasterskiej w zakładach leczniczych w okresie Polski Ludowej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 4.
- Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989, red. S. Bogaczewicz, S. Krzyżanowska, Wrocław 2004.
- Resler T., *Zmiany w położeniu prawnym Karaimów polskich 1936–1945–1989*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2019, t. 11.
- Rocznik statystyczny 1963, Warszawa 1963.
- Rocznik statystyczny 1967, Warszawa 1967.

- Rogowska B., *Polityka polskich władz komunistycznych wobec Kościoła rzymskokatolickiego*, Wrocław 2013.
- Rozmarynowicz A., *W sprawie statusu prawnego Kościoła Katolickiego w PRL (rozważania do dyskusji)*, „Palestra” 1987, t. 31, nr 2(350).
- Rybicki Z., *Działalność i organizacja rad narodowych w PRL*, Warszawa 1965.
- Rzepecki A., *Problematyka wygaśnięcia konkordatu zawartego między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską w dniu 10 lutego 1925 r.*, „Studia Erasmiana Wratislaviensia” 2011, t. 5.
- Rzędowski J., *Najdłuższa konspiracja PRL?*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2004, nr 3(38).
- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937.
- Siarkiewicz K., *Nadzór nad radami narodowymi i ich organami*, Warszawa 1968.
- Sienkowiec D., *Stosunki Kościoła katolickiego i władz PRL na Dolnym Śląsku za rządów pierwszego ordynariusza apostolskiego ks. Karola Milika (lata 1945–1951)* [w:] *Kościół w obliczu totalitaryzmów. Zbiór studiów dla uczczenia XXV rocznicy męczeńskiej śmierci księdza Jerzego Popiełuszki*, Toruń, 16–17 X 2009 r., red. W. Polak, W. Rozynkowski, M. Białkowski, J. Kufel, Toruń–Gdańsk 2010.
- Sikorski J., *Władza a Kościół na Ziemi Lubuskiej w latach 1945–1956*, „Rocznik Lubuski” 2005, t. 31, cz. 2.
- Skrzydło W., *Zasady ustawodawstwa o radach narodowych w praktyce* [w:] *Z problematyki rad narodowych. Materiały sesji naukowej*, red. K. Sand, Lublin 1961.
- Służewski J., Bujko O., Sobczak K., *Polskie prawo administracyjne*, Warszawa 1961.
- Smyk G., *Administracja publiczna Królestwa Polskiego w latach 1864–1915*, Lublin 2011.
- Społeczeństwo, państwo, Kościół (1945–2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin, 15–16 VI 2000*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000.
- Stanisławski T., *Finansowanie instytucji wyznaniowych ze środków publicznych w Polsce*, Lublin 2011.
- Stanisławski T., *Przejmowanie majątku zgromadzeń zakonnych na podstawie prawa podatkowego i ustawy o dobrach martwej ręki w czasach PRL* [w:] *Prawo instrumentem walki władz państwowych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009.

- Stanisławski T., *Status prawny nieruchomości kościelnych na ziemiach odzyskanych*, „Studia Prawnicze KUL” 2013, nr 2(54).
- Stanisławski T., *Wykorzystanie opodatkowania Kościoła w polityce wyznaniowej PRL* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Stanisławski P., *Ideologiczne podstawy polityki wyznaniowej w PRL*, „Resovia Sacra. Rocznik filozoficzno-teologiczny diecezji rzeszowskiej” 2000, t. 7.
- Stanisławski P., *Rola przepisów regulujących ubezpieczenie społeczne duchownych w realizacji polityki wyznaniowej państwa w latach 1945–1989* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Stanuch Z., *Referat/Wydział do spraw Wyznań w Szczecinie w latach 1950–1973* [w:] *Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- Starościak J., Iserzon E., *Prawo administracyjne w zarysie*, Warszawa 1959.
- Staszewski M.T., *Państwo socjalistyczne wobec kościołów i ludzi wierzących* [w:] *Leninowskie zasady współczesnej polityki wyznaniowej*, red. S. Kojło, Warszawa 1969.
- Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziemi Zachodnich i Północnych oraz stosunków polsko-niemieckich. *W 100-lecie urodzin Prymasa Tysiąclecia*, red. T. Dzwonkowski, C. Osękowski, Warszawa–Poznań 2001.
- Strus Z., *Nabycie własności i prawa rzeczowe zastawnicze w praktyce Sądu Najwyższego*, „Palestra” 1994, nr 38/9–10(441–442).
- Swastek J., *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej w latach 1945–1995*, Wrocław 1998.
- Sychowicz K., *Władze komunistyczne wobec Kościołów i związków wyznaniowych w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 2013.
- Sychowicz K., *Wydział do spraw Wyznań w Białymstoku 1950–1975. Zarys zagadnienia* [w:] *Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- System prawa administracyjnego*, t. 2, red. J. Jendrośka, Wrocław 1977.
- Szaynok B., *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000.
- Sztafrowski E., *Wikariusze parafialni w prawie kodeksowym*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik prawno-historyczny” 1991, nr 34, z. 1–2.

- Szreniawski J., *Rozwój historyczny rad narodowych w aspekcie prawno-ustrojowym* [w:] *Z problematyki rad narodowych. Materiały sesji naukowej*, red. K. Sand, Lublin 1961.
- Szubtarski G., *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917–1923)*, „Kościół i Prawo” 2013, nr 2.
- Szydzisz M., *Społeczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950–1989*, Wrocław–Warszawa 2019.
- Szymański A., *Akcja przejmowania szpitali wyznaniowych w oparciu o ustawę z 28 października 1948 r. o zakładach społecznych służby zdrowia i planowej gospodarce w służbie zdrowia*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10.
- Szymański A., *Działalność Wydziału do Spraw Wyznań w Opolu w latach 1958–1989 w świetle dokumentów Archiwum Państwowego w Opolu*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 4.
- Szymański A., *Proces likwidacji działalności charytatywnej Kościoła katolickiego w sferze publicznoprawnej w latach 1944–1965. Studium historyczno-prawne*, Opole 2010.
- Ślązak E., *Wydział do spraw Wyznań w Łodzi 1950–1975: struktura, działalność, ludzie* [w:] *Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- Świątkowski H., *Wolność sumienia i wyznania w Polsce Ludowej*, Warszawa 1949.
- Świątkowski H., *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. 3: *Filozofia XIX wieku i współczesna*, Warszawa 1981.
- Trembicka K., *Wrogowie w myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Lublin 2013.
- Urban K., *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996.
- Urban K., *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994.
- Urban K., *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946–1956. Pamięci księdza Mitrata Stefana Bieguna*, Białystok 1998.
- Urban W., *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962.

- Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- Walencik D., *Zabór mienia kościelnego w latach 1944–1989* [w:] *Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009.
- Waszkiewicz E., *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945–1968*, Wrocław 1999.
- Wilk S., *Stolica Apostolska wobec Ziem Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej* [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1: 1945–1956, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2016.
- Witkowski W., *Historia administracji 1764–1989*, Warszawa 2007.
- Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T.J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010.
- Władze wobec kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, red. K. Białecki, Poznań 2008.
- Włodkowski R., *Powstanie i organizacja referatów do spraw wyznań w prezydiach rad narodowych województwa szczecińskiego w latach 1950–1959* [w:] *Społeczeństwo, państwo, Kościół (1945–2000). Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej. Szczecin, 15–16 VI 2000*, red. A. Kawecki, K. Kowalczyk, A. Kubaj, Szczecin 2000.
- Wojcieszek E., *Wydział do spraw Wyznań w Poznaniu – charakterystyka organizacji i działalności kierownictwa w latach 1950–1970* [w:] *Urząd do spraw Wyznań. Struktury. Działalność. Ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.
- Wojtczak K., *Wojewoda w okresie przemian w ustroju politycznym i administracyjnym między II a III Rzeczpospolitą Polską* [w:] *Administracja publiczna pod rządami prawa. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. zw. dra hab. Adama Błasia*, red. J. Korczak, Wrocław 2016.
- Wójcik S., *Katechizacja w warunkach systemu totalitarnego. Na przykładzie Administracji Apostolskiej Dolnego Śląska w latach 1945–1961*, Wrocław 1995.
- Wójcik S., *Życie i działalność księdza infułata Kazimierza Lagosza (1888–1961)* [w:] *Kościół katolicki na Dolnym Śląsku w powojennym 50-leciu*, red. I. Dec, K. Matwijowski, Wrocław 1996.
- Wysoczański W., Pietrzak M., *Prawo kościołów i związków wyznaniowych nierzymskokatolickich w Polsce*, Warszawa 1997.

- Z problematyki rad narodowych. Materiały sesji naukowej*, red. K. Sand, Lublin 1961.
- Zakrzewska J., Gwiżdż A., *Wybór źródeł do nauki polskiego prawa państwowego*, Warszawa 1967.
- Zamiatała D., *Władze komunistyczne wobec charytatywnej działalności Kościoła katolickiego po II wojnie światowej* [w:] *Prawo instrumentem walki władz komunistycznych z Kościołem i zakonami w Polsce*, red. A. Mirek, Lublin 2009.
- Zamiatała D., *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989*, t. 1: *Problematyka organizacyjno-personalna*, Łomianki 2011.
- Zarzycki Z., *Sytuacja prawa nierzymskokatolickich związków wyznaniowych w Polsce Ludowej* [w:] *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego*, red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005.
- Zawisławski M., *Wydatkowanie środków Funduszu Kościelnego w latach 1950–1989*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*” 2009, t. 12.
- Zieliński T.J., *Prace Sejmu Ustawodawczego w 1947 roku nad stanem prawnym Kościołów protestanckich* [w:] *Polski protestantyzm w czasach nazizmu i komunizmu*, red. J. Kłaczek, Toruń 2009.
- Zieliński T.J., *Stosunek państwa do mniejszościowych związków religijnych w Polsce Ludowej w perspektywie ówczesnej doktryny prawa konstytucyjnego i wyznaniowego* [w:] *Władze Polski Ludowej a mniejszościowe związki wyznaniowe*, red. T.J. Zieliński, Warszawa–Katowice 2010.
- Zieliński Z., *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003.
- Zieliński Z., *Papieżstwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, Warszawa 1983.
- Żaryn J., *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997.
- Żaryn J., *Początek drogi – główne aspekty polityki wyznaniowej władz Polski Ludowej w pierwszych latach po wojnie* [w:] *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim*, t. 1: 1945–1956, red. M. Siedziako, Z. Stanuch, G. Wejman, Szczecin 2016.
- Żaryn J., *Stolica Apostolska wobec Polski i Polaków w latach 1944–1958 w świetle materiałów ambasady RP w Watykanie*, Warszawa 1998.
- Żurek R., *Kościół rzymskokatolicki w Polsce wobec Ziem Zachodnich i Północnych 1945–1948*, Szczecin–Warszawa–Wrocław 2015.

SPIS TABEL I WYKRESÓW

- Tabela 1. Liczba wiernych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce w latach 1948–1956 (wybrane lata)
- Tabela 2. Liczba wiernych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w województwie wrocławskim (wybrane dane)
- Tabela 3. Liczba wiernych i stan organizacyjny Kościoła Polskokatolickiego w województwie wrocławskim
- Tabela 4. Wybrane przykłady danych statystycznych podanych w punkcie „Stosunki narodowościowo-wyznaniowe w terenie” w sprawozdaniu SRdSW we Wrocławiu za 1952 r.
- Tabela 5. Liczba nieruchomości według województw przekazanych Kościołowi katolickiemu i innym związkom wyznaniowym na mocy uchwał RM z 1973 r. według województw
- Tabela 6. Charakterystyka kierowników referatów do spraw wyznań prezydów powiatowych rad narodowych województwa wrocławskiego w 1953 r.
- Tabela 7. Wykaz pracowników WdSW we Wrocławiu – stan na 1962 r.
- Tabela 8. Wykaz pracowników WdSW we Wrocławiu – stan na 1963 r.
- Tabela 9. Wykaz pracowników WdSW we Wrocławiu – stan na 1967 r.
- Tabela 10. Klasyfikacja proboszczów/administratorów parafii województwa wrocławskiego według SRdSW we Wrocławiu w 1952 r.
- Tabela 11. Klasyfikacja duchownych województwa wrocławskiego według WdSW we Wrocławiu w 1962 r.
- Tabela 12. Zmiany w obsadzie stanowisk dziekanów na przełomie 1953 i 1954 r.

Tabela 13. Liczba alumnów wyższych seminariów duchownych na terenie województwa wrocławskiego w 1952 r. według danych SRdSW we Wrocławiu

Tabela 14. Liczba uczniów szkół podstawowych objętych i nieobjętych nauką religii w roku szkolnym 1953/1954 w wybranych powiatach województwa wrocławskiego

Tabela 15. Liczba szkół podstawowych objętych i nieobjętych nauką religii w roku szkolnym 1954/1955 w wybranych powiatach województwa wrocławskiego

Tabela 16. Liczba księży diecezjalnych i zakonnych w diecezji wrocławskiej według danych statystycznych WdSW we Wrocławiu w 1959 i 1964 r.

Tabela 17. Liczba zakonnic i zakonników w województwie wrocławskim w 1964 r.

Tabela 18. Liczba parafii i duchownych mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych w województwie wrocławskim i we Wrocławiu w 1961 r. według danych UdSW

Wykres 1. Skład wyznaniowy ludności na Dolnym Śląsku na dzień 1 stycznia 1945 r.

Wykres 2. Skład narodowościowy ludności katolickiej na Dolnym Śląsku na dzień 1 września 1945 r.

Wykres 3. Kształtowanie się liczby wiernych KEA po II wojnie światowej (wybrane lata)

Wykres 4. Wynagrodzenie wybranych pracowników WdSW PWRN we Wrocławiu na tle przeciętnego wynagrodzenia krajowego w latach sześćdziesiątych

Wykres 5. Stan zatrudnienia osób duchownych w placówkach służby zdrowia według statystyki WdSW we Wrocławiu w latach 1959–1964

ANEKSY

Aneks 1

Życiorys Franciszka Wojdaka

ur. 10 X 1907 r., Bielcza, powiat brzeski

Edukacja:

wykształcenie średnie – technik mleczarski, Wojewódzka Szkoła Partyjna w Krakowie.

Doświadczenie zawodowe/pelnione funkcje:

1926–1937	– robotnik i dorywczo księgowy – Spółdzielnia Mleczarska Bielany,
1937–1944	– pracownik umysłowy – Spółdzielnia Mleczarska Przybysławice i Dąbrowa,
1945–1946	– referent – Zarząd Miejski i Starostwo Powiatowe Tarnów,
1946–1950	– inspektor mleczarski – Wydział Handlu w Urzędzie Wojewódzkim Wrocławskim,
15 IX 1950 – 15 III 1954	– kierownik SRdSW PWRN we Wrocławiu.

Przynależność i działalność partyjna:

do 1939 r.	– Stronnictwo Ludowe,
od 8 II 1945 r.	– PPR, PZPR, od 1948 r. II sekretarz Organizacji Oddziałowej PZPR we Wrocławiu.

Aneks 2

Życiorys Witolda Skórczyńskiego

ur. 6 VI 1921 r., Łabno n. Sanem, powiat tarnobrzeski

Edukacja:

wykształcenie średnie (liceum ogólnokształcące).

Doświadczenie zawodowe/pelnione funkcje:

1940–1944	– robotnik – Fabryka Porcelany Winterling,
1944–1945	– pomoc biurowa – Fabryka Karoserii Rohlruss w Dzierżoniowie,
1945–1947	– inspektor – Wydział Przemysłu Urzędu Wo- jewódzkiego Wrocławskiego,
V 1947 – VI 1948	– kierownik Wydziału Administracyjno-Sa- morządowego KW PPR,
1948–1950	– kierownik Wydziału Personalnego Centra- li Handlowej Przemysłu Motoryzacyjnego „Motozbyt”,
XI 1950 – III 1954	– kierownik Biura Komisji Księży przy ZBoWiD,
1 IV 1954 – 31 V 1973	– kierownik WdSW we Wrocławiu,
23 VI 1973 – 31 XII 1973	– kierownik WdSW dla Wrocławia i Wojewódz- twa Wrocławskiego PRN m. Wrocławia,
1 I 1974 – 30 IX 1975	– WdSW Urzędu Województwa Wrocław- skiego i Miasta Wrocławia/Wydział Wyznań Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu.

Przynależność i działalność partyjna:

od 1 II 1945 r.	– PPR, PZPR,
1957–1969	– lektor w KW PZPR we Wrocławiu,
1966–1968	– I sekretarz POP PZPR w PWRN we Wroc- ławiu.

Działalność publiczna:

- 11 III 1947 r. – członek WRN delegowany do Komisji dla ujawnienia się podziemia,
1946–1948 – radny WRN we Wrocławiu,
1962–1965 – rzecznik dyscyplinarny w PWRN we Wrocławiu,
od 1964 r. – członek ORMÓ, legitymacja nr 030667,
1969–1973 – prezes Dolnośląskiego Okręgowego Związku Narciarskiego.

Aneks 3

Życiorys Janiny Lalewicz z d. Palka

ur. 13 IX 1927 r., Bielcza, powiat brzeski

Edukacja:

wykształcenie średnie niepełne – szkoła rolniczo-gospodarcza.

Doświadczenie zawodowe:

1948 r.	– delegatura Ministerstwa Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego we Wrocławiu (Wystawa Ziem Odzyskanych),
1949–1950	– magazynier w szkole,
1 VI 1951 – 1973	– pracownik biurowy WdSW we Wrocławiu,
1973 – 30 XII 1988 (emerytura)	– pracownik biurowy WdSW Urzędu Wojewódzkiego Wrocławskiego (WdSW dla Wrocławia i Województwa Wrocławskiego PRN m. Wrocławia),
1 IX 1989 – 30 IV 1990	– starszy inspektor WdSW Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu (0,4 etatu).

Przynależność partyjna:

bezpartyjna.

Inna działalność:

1948–1955	– członek Związku Młodzieży Polskiej.

Aneks 4

Życiorys Mieczysława Bernada

ur. 7 XI 1930 r., Lwów, zm. 29 III 1982 r., Wrocław

Edukacja:

wykształcenie średnie (liceum ogólnokształcące)

biegła znajomość j. rosyjskiego.

Doświadczenie zawodowe:

1949–1951	– referent współzawodnictwa Przedsiębiorstwa Państwowego Żegluga na Odrze,
1951–1953	– służba wojskowa,
1953–1955	– pracownik biurowy WUBP,
18 V 1955–31 V 1973	– starszy inspektor WdSW we Wrocławiu,
od 1 VI 1973	– do śmierci – starszy inspektor WdSW Urzędu Wojewódzkiego Wrocławskiego (WdSW dla Wrocławia i Województwa Wrocławskiego PRN m. Wrocławia).

Przynależność partyjna:

od 1953 r.	– członek PZPR.

Inna działalność:

1947–1948	– członek Związku Walki Młodych,
1948–1953	– członek Związku Młodzieży Polskiej.

Aneks 5

Życiorys Bronisława Ostapczuka

ur. 1 VI 1923 r., Monasterzyska, zm. 6 XI 2001 r.

Edukacja:

wykształcenie wyższe prawnicze.

Doświadczenie zawodowe/pelnione funkcje:

- 1941–1945 – robotnik kolejowy (Niemcy),
- 1945–1947 – referent w stopniu kaprała w Komendzie Wojewódzkiej MO we Wrocławiu,
- 1947–1950 – inspektor Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym (Wrocław),
- 1950 – zastępca prokuratora wojewódzkiego,
- 1954–1956 – wiceprzewodniczący PWRN we Wrocławiu,
- 1956–1969 – przewodniczący PWRN we Wrocławiu,
- 1957–1972 – poseł na Sejm PRL,
- VI 1969 – IX 1970 – dyrektor Przedsiębiorstwa Państwowego Żegluga na Odrze,
- 1970–1971 – „docent kontraktowy” na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego.

Przynależność partyjna i działalność publiczna:

- od 1948 r. – członek PZPR,
- 1950–1954 – kierownik Wydziału Administracyjnego KW PZPR we Wrocławiu,
- 1954–1955 – członek Wojewódzkiej Komisji Rewizyjnej KW PZPR we Wrocławiu,
- od 1956 r. – członek Egzekutywy KW PWRN we Wrocławiu,
- 1972–1980 – podsekretarz stanu w Urzędzie Rady Ministrów.

Aneks 7. Potwierdzenie przez KW PZPR wyboru Witolda Skórczyńskiego na stanowisko kierownika WdSW we Wrocławiu z 30 marca 1956 r.

POLSKA ZJEDNOCZONA PARTIA ROBOTNICZA

KOMITET WOJEWÓDZKI WE WROCŁAWIU

UL. CYBULSKIEGO 38 - TELEFONY CENTRAL: 70-01, 70-02, 02-41, 02-42, 02-43.

L. dz. 136/II/KP/56

WROCŁAW, dnia 30.III. 1956r.

Wydz. Organizac.

Do

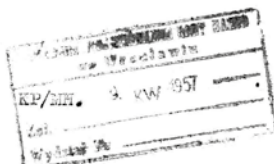
Prezydium WRN

Dotyczy:

we Wrocławiu

Kat. gospodarczy
Redakcja
11.11.1956

Wydział Organizacyjny KW PZPR zawiadamia, że uchwałą Sekretariatu KW z dnia 27.III.1956 r. na stanowisko kierownika Wydziału d/s Wyznan. Prez. WRN we Wrocławiu ~~zaw~~ zatwierdzono tow. Skórczyńskiego Witolda.

Kierownik Wydz. Organ. KW PZPR

1-/ *W. B...*

Potwierdzam za zgodność z dokumentem znajdującym się w archiwum zakładowym Dolnośląskiego Urzędu Wojewódzkiego

Wrocław, dnia 11.07.2022r.

INSPEKTOR WOJEWÓDZKI

Kociński
Tomasz Kociński

Źródło: AZDUW, 20081, Zatwierdzenie przez KW PZPR wyboru Witolda Skórczyńskiego na stanowisko kierownika WdSW we Wrocławiu, Wrocław, 30 marca 1956 r., k. 135.

WYKAZ SKRÓTÓW

AAN	– Archiwum Akt Nowych
AIPN Wr	– Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu
AK	– Armia Krajowa
APWr	– Archiwum Państwowe we Wrocławiu
AZDUW	– Archiwum Zakładowe Dolnośląskiego Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławiu
b.d.	– brak daty
CIC	– łac. <i>Codex Iuris Canonici</i> (kodeks prawa kanonicznego)
CM	– łac. <i>Congregatio Presbiterorum Saeculorum Missionis</i> (Zgromadzenie Księży Misjonarzy)
CSsR	– łac. <i>Congregatio Sanctissimi Redemptoris</i> (Zgromadzenie Najświętszego Odkupiciela, redemptoryści)
d.o.d.s.k.	– Dekret z dnia 9 lutego 1953 r. o obsadzaniu duchownych stanowisk kościelnych
d.o.o.s.k.	– Dekret z dnia 31 grudnia 1956 r. o organizowaniu i obsadzaniu stanowisk kościelnych
d.o.w.s.w.	– Dekret z dnia 5 sierpnia 1949 r. o ochronie wolności sumienia i wyznania
Dz.U.	– Dziennik Ustaw
Dz. Urz.	– Dziennik Urzędowy
Dz.U. WRN	– Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu
FJN	– Front Jedności Narodu
FK	– Fundusz Kościelny
IPN	– Instytut Pamięci Narodowej
k.p.a.	– Kodeks postępowania administracyjnego

KC	– Komitet Centralny
KDiŚDK	– Komisja Duchownych i Świeckich Działaczy Katolickich
KEA	– Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej
k.k.	– Kodeks karny
KKC	– Koło Księży Caritas
KOS	– Kuratorium Okręgu Szkolnego
KP	– Komenda Powiatowa
KPKat.	– Kościół Polskokatolicki
KRN	– Krajowa Rada Narodowa
KUL	– Katolicki Uniwersytet Lubelski
KW	– Komitet Wojewódzki
KWPRE	– Komisja Wspólna Przedstawicieli Rządu i Episkopatu
MBP	– Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego
M.P.	– Monitor Polski
MAP	– Ministerstwo Administracji Publicznej
MGK	– Ministerstwo Gospodarki Komunalnej
MKK	– „mały” kodeks karny
MO	– Milicja Obywatelska
MSW	– Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MZO	– Ministerstwo Ziem Odzyskanych
NIK	– Najwyższa Izba Kontroli
NMP	– Najświętsza Maryja Panna
NRD	– Niemiecka Republika Demokratyczna
OKK	– Okręgowa Komisja Księży
ORMO	– Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej
PAKP	– Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny
PGR	– Państwowe Gospodarstwo Rolne
PKS	– Przedsiębiorstwo Komunikacji Samochodowej
PKWN	– Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
PMRN	– Prezydium Miejskiej Rady Narodowej
PNKK	– Polski Narodowy Kościół Katolicki
POP	– podstawowa organizacja partyjna
PPR	– Polska Partia Robotnicza
PPRN	– Prezydium Powiatowej Rady Narodowej
PRE	– Polska Rada Ekumeniczna

PRL	– Polska Rzeczpospolita Ludowa
PRM	– Prezydium Rady Ministrów
PRN	– Prezydium Rady Narodowej
PSL	– Polskie Stronnictwo Ludowe
PWRN	– Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
PZPR	– Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RdSW	– Referat do Spraw Wyznań
RFN	– Republika Federalna Niemiec
RM	– Rada Ministrów
RP	– Rzeczpospolita Polska
SB	– Służba Bezpieczeństwa
SN	– Sąd Najwyższy
SRdSW	– Samodzielny Referat do Spraw Wyznań
TChr	– Towarzystwo Chrystusowe dla Polonii Zagranicznej
TJ	– Towarzystwo Jezusowe, jezuici
TPD	– Towarzystwo Przyjaciół Dzieci
TRJN	– Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej
TSKŻ	– Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce
u.p.d.m.r.	– Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego
u.r.n.	– Ustawa z dnia 25 stycznia 1958 r. o radach narodowych
u.r.s.o.w.	– Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania
u.s.p.k.k.	– Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej
u.t.o.j.w.p.	– Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej
u.z.o.n.w.p.	– Ustawa z dnia 19 kwietnia 1950 r. o zmianie organizacji naczelnych władz państwowych w zakresie gospodarki komunalnej i administracji publicznej
UB	– Urząd Bezpieczeństwa
UdSW	– Urząd do Spraw Wyznań
URM	– Urząd Rady Ministrów
USA	– United States of America (Stany Zjednoczone Ameryki)
UWW	– Urząd Wojewódzki Wrocławski

WdSW	– Wydział do Spraw Wyznań
WDzW	– „Wrocławski Dziennik Wojewódzki”
WiN	– Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość”
WRN	– Wojewódzka Rada Narodowa
WSD	– Wyższe Seminarium Duchowne
WUBP	– Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego
ZBoWiD	– Związek Bojowników o Wolność i Demokrację
ZKŚ	– Zrzeszenie Katolików Świeckich
ZO	– Ziemie Odzyskane
ZSRR	– Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

INDEKS OSÓB

- Abkowicz Mariola 94
Abkowicz Rafał 94, 142, 369, 384
Adamczuk Kazimierz 216
Adamczukowie 412
Adamowski Leon 156
Adamski Ludwik 268
Adamski Stanisław 60, 71
Adamski Tadeusz 276
Adamski Mieczysław 275
Alabrudzińska Elżbieta 84
Antoniewicz Kazimierz 217
Antosik Jerzy 381
Antosz Wojciech 219
- Babiak Tadeusz 210, 225, 258
Babiuch Zygmunt 276
Bach Teresa 242
Bafia Jerzy 50, 51
Balicki Andrzej 275
Balicki Bolesław 211, 214, 300
Bałuciński Emil 225
Banach M. 100
Bar Wiesław 293
Baraniak Antoni 339
- Barchacz Aleksander 140
Bartkowski Tadeusz 220
Bartosiewicz Kazimierz 222, 232
Bączkiewicz Franciszek 272–274
Bednarek Władysław 178
Bednorz Hildegarda 225
Bensch Teodor 262
Berendt Grzegorz 405
Bereszyński Zbigniew 154, 156,
178, 194
Berman Jakub 126, 351
Bernad Mieczysław 180, 182, 184,
185, 267, 268, 376, 384, 415
Bertram Adolf 61, 62, 64
Białecki Konrad 14, 28, 39, 88–92,
369, 371, 395–399
Białkowski Michał 62
Białowąs, były pracownik „Diory”
409
Białowąs Michał 216
Bida Antoni 71, 123, 201, 242, 243,
256, 259, 321, 336, 350
Biegun Stefan 83, 388, 389
Bielak Monika 59

- Bień Piotr 216
- Bierut Bolesław 37, 60, 63, 71, 195, 251, 268, 293, 330
- Bieżanowski Waldemar 178
- Binkowski Brunon 276
- Binkowski Tadeusz 202
- Bismarck Otto von 33
- Błaszko Władysław 275
- Bober Edward 221
- Bobowski Kazimierz 62, 69
- Bobylak Emilian 381
- Bochenek Stanisław 208, 222, 233, 258
- Bocheński Tadeusz 134, 135, 144–146, 149, 150
- Bochnak Władysław 276
- Boczek Wilhelm 233, 256
- Boć Jan 120
- Bodziak Władysław 233
- Bogacki Wojciech 217
- Bogaczewicz Stanisław 195, 227, 241
- Bohdan Jan 265, 267
- Bohem Alfred 215
- Bohusz Kazimierz 220, 226, 258, 259
- Bolek Julian 208
- Boryczka Bonawentura 276
- Borys Hanna 183, 185
- Bosak Franciszek 206
- Boś Bolesław 211
- Breninkmayer Maria Ludwika 98, 215
- Brudz Wiktor 268
- Brygier Jan 178
- Brystigier Julia 29
- Brzezicki Jacek 220
- Brzeziński Wacław 120
- Brzozowski Józef 207
- Buczkowski Leszek 341
- Budnik Jerzy 221
- Budny Stanisław 217
- Bujko Olga 121, 124, 125
- Buko Ryszard 276
- Bulec Jan 219
- Burczyk Zygmunt 177
- Burda Andrzej 123, 131, 132, 151
- Bursche Juliusz 83, 84
- „Burza”, informator zob. Sznip Adolf
- Burzyński Józef 207, 218
- Caban Leon 158
- Cebula Stanisław 276
- Chabasińska Anna 38, 78, 88, 370, 374, 402
- Chabin Stanisław 217, 275
- Chelchowski Hilary 234
- Chilarski Marian 383, 412, 413
- Chmielak Franciszek 210
- Chmielewski Antoni 206, 226, 259
- Chojnicki Józef 220
- Chomicki Jarosław 224, 353
- Chomicki Piotr 218
- Choromański Zygmunt 36, 72, 74, 110, 111, 293
- Chrobak Emilia 300

Chrobak Marian 216
 Chrzęstek Adam 275
 Chylak Dymitr 83
 Cichocki Remigiusz 182
 Cies Jan 412
 Cieślak Jacek 185
 Cieśliński Stanisław 226, 258
 Cięciwa Franciszek 233
 Cisek Jan 237
 Cupiał Henryk 178
 Cwenar Józef 216
 Cymanowski Jan 194, 234
 Cyrankiewicz Józef 125, 158, 296,
 351, 396
 Czapliński Stefan 212
 Czerwiński Jan 210, 222, 233
 Czerwionka H. 100
 Czerwo Szczepan 301
 Czornysz Jan 269
 Czuliński Marian 179
 Czwołek Arkadiusz 370
 Czyżewski Władysław 275

 Ćwiękowski Henryk 210, 300

 Dacko Konstanty 100
 Daniel Józef 219
 Darczewski Roman 413
 Darowski Michał 220
 Dawski Stanisław 237
 Dąbrowska Maria 98, 215
 Dąbrowski Stanisław 226, 233, 258,
 259
 Dec Ignacy 27
 Dembski Krzysztof 109, 110
 Dereń Apoloniusz 276
 Dębicki Ewaryst 213, 224, 225, 234
 Dębicki Zbigniew 408
 Dębiński Antoni 293
 Dionizy (właśc. Konstanty
 Waledyński) 78, 80, 81, 369, 374
 Dobek Kazimierz 218
 Dobrochowski Józef 90
 Dolla J. 100
 Domagalski Brunon 300
 Domagała Zbigniew 219
 Domański Wacław 213
 Dominiczak Henryk 29, 71, 72, 194,
 203, 229, 281, 345
 Domke Radosław 59
 Doroszkiewicz Bazyli 390, 391
 Dowkan Eugeniusz 331
 Drab Jan 275, 277
 Draguła Stanisław 276, 278
 Drancen Leon 268
 Drobner Bolesław 61, 85, 138
 Drzymała Alfons 216, 248, 272
 Dubiński Tadeusz 160
 Duda Władysław 217
 Dudek Antoni 13, 28, 37, 38, 61, 70,
 71, 74, 75, 103, 195, 228
 Dudek Jan 218
 Dudra Stefan 78, 79, 81, 82, 254,
 369, 388–390, 406
 Dudzikowski Stefan 205
 Duerschlag S. 100

- Dul Jan 217
 Dunas Michał 210, 212, 213, 216,
 233, 235, 257, 268
 Duniec Jan 212, 276
 Dusik Tadeusz 239
 Dykiert Ambroży 237
 Działocha Kazimierz 43–45, 125
 Dziedzic Adam 209
 Dziemidok Józef 201, 421
 Dzierbunowicz Bernard 217
 Dzięcioł Władysław 202, 220
 Dziędziara Władysław 202
 Dziobek-Romański Jacek 66, 67,
 87, 404
 Dziurok Adam 13, 14, 28, 154, 157,
 229, 236, 241, 329
 Dzwonkowski Tadeusz 195

 Efrom Szymon 381, 406
 Engels Fryderyk 30, 31, 33

 Fąka Marian 65
 Fedorowicz Zbigniew 344
 Fernal Jan 156
 Fersche Józef 62
 Fiegler Helmut 216
 Fiejdasz Lidia 14, 153, 154, 157,
 161, 164, 172, 177, 181, 204,
 228, 231, 235, 236, 241, 254,
 255, 260, 262, 266, 270, 284,
 301, 328
 Filip Józef 382, 413
 Fiskal Robert 88

 Fleger Friedrich 98
 Florkiewicz Michał 218
 Franczak Edward 217, 277
 Friszke Edmund 88

 Gabrysz Józef 383, 399
 Gacek Wacław 276
 Gade B. 100
 Galas Alfons 216
 Galek Józef 209
 Galij-Skarbińska Sylwia 370
 Ganowski Stanisław 225, 258
 Garbicz Józef 232
 Garecki Stanisław 209
 Garlicki Lech 114
 Gawel Bolesław 198, 224, 225,
 234
 Gawlik Stanisław 219
 Gawlik Wiesław 225
 Gebert Stanisław 134, 135, 144–147,
 149, 150, 163, 175
 Gerstenstein Gustaw 394
 Gibur Kazimierz 159
 Gierek Edward 11, 126
 Gilewski Ludwik 212, 218, 248,
 272, 276, 278
 Głowacka Zofia 224
 Głowacki Zygmunt 210
 Godlewski Jerzy 40, 42, 43, 45, 46,
 48, 50, 55–57
 Gogóla Alfons 218
 Golinowski Eugeniusz 276
 Goldyn Piotr 378

Gomułka Władysław 121, 126, 354
 Gorczyca Jan 275
 Gorczyński Feliks 182, 185
 Gościński Franciszek 115
 Gottschald Ewald 381
 Gozdek Stanisław 220
 Góra Stanisław 213
 Góralczyk Stanisław 220, 343, 344
 Górecki Alojzy 206, 233
 Górecki Jan 275
 Górecki, kierownik Wydziału Administracyjnego KW PZPR 181
 Górka S. 100
 Górnicki Leonard 109
 Górny Stanisław 216
 Górski Wincenty 277
 Grabek Kazimierz 212, 233
 Grabiński Jan 276
 Gregorowa Kazimiera 224
 Grobek Stanisław 276
 Grochocki Henryk 398
 Grochowski Leon 400
 Gromadzki Andrzej 198, 211, 224, 233, 257
 Gromadzki Stanisław 218
 Grudzień Józef 30, 42, 55, 58
 Grynczewicz Czesław 174
 Gryz Ryszard 13, 28, 29, 37, 38, 61, 70, 71, 74, 75, 125, 195, 228
 Grządziel Henryk 213
 Grzyb Józef 276
 Gucewicz Daniel 154, 177
 Gwiżdż Andrzej 44, 45, 102, 134
 Hadrian Jan 220
 Hadziewicz Witold 210, 239
 Hałagida Igor 100
 Hamerski Marian 207, 275
 Harmata Tadeusz 220
 Hazubski Jerzy 275
 Hefler Izeah 381, 406
 Hermaniuk Jarosław 100
 Heryng, ks. 86
 Hintz Marcin 394
 Hirniak Adolf 219
 Hlond August 37, 38, 61–65, 68, 100, 194, 418
 Hober Edward 276
 Hochberg Leo 50, 51
 Hodur Franciszek 38
 Homowie 412
 Hoszek Antoni 209
 Hucał Michał 394
 Hura Jarosław 100
 Ilkow-Gołąb Franciszek 213, 225
 Ilnicki Bronisław 206
 Imiołek Stanisław 139
 Irla Sylwester 217
 Iserzon Emanuel 121, 124, 125
 Iwańciów Adolf 210
 Izdebski Hubert 121, 134–136
 Izydorczyk Jan 158

- Jabłoński Krzysztof 40, 42, 43, 45,
46, 48, 50, 55–57
- Jabłoński Wacław 196, 198, 223,
224, 229, 234
- Jadwiszczok Karol 86
- Jaesche J. 100
- Jagła Edmund 212
- „Jakub Wasilewski” TW zob.
 Łopaciński Antoni
- Jakubec Bronisław 219
- Jakubowski Ryszard 217, 219, 276,
277
- Jan Kazimierz 247
- Jankowiak Stanisław 137
- Jankowski Andrzej 307
- Jankowski Czesław 225, 232, 233,
258
- Januszkiewicz Marian 220
- Jaremczuk Stanisław 276
- Jarosz Zdzisław 42, 54–56, 108, 123,
124, 131, 132, 260, 334, 403
- Jaroszek Piotr 198, 223–225, 256
- Jaroszyński Maurycy 120, 135, 146,
148, 150, 151
- Jasiek Edmund 207
- Jasiewicz Edward 216
- Jasiński Andrzej 156
- Jasiński Tadeusz 237
- Jaskółowski Józef 206, 224, 225
- Jaśkiewicz Zbigniew 156
- Jaworowska Zofia 331
- Jaworski Tadeusz 214, 217, 301
- Jedynak Bonifacy 338
- Jerzy (właśc. Aleksy Korenistow)
80, 82
- Jesse Henryk 349
- Jeziński Lech 225
- Jończyk Albin 218
- Jop Franciszek 262
- Jordan H. 100
- Józefowicz Krzysztof 233
- Józefowicz Wiktor 217
- Juchta Józef 237
- Junacek Jan 207
- Jurczyk Zdzisław 286
- Jurkiewicz Alfons 268
- Jurzak Szczepan 160, 178, 353
- Jurzyk Stanisław 140
- Juska Ewa 361, 362
- Kacprzak Paweł 137
- Kaczmarczyk Augustyn 211
- Kaczmarczyk Stanisław 220
- Kaczmarek Czesław 111
- Kaczmarek Feliks 178
- Kaleński Zdzisław 217
- Kaliciak Tadeusz 208, 276
- Kalin Michał 83
- Kallas Marian 59
- Kała Monika 241
- Kamiński Antoni 220
- Kamiński Łukasz 59
- Kamiński Tadeusz 216
- Kania Jan 206
- Kania Józef 219
- Kania Stanisław 126

Kaparnik Eugeniusz 219
 Kapulkin Arnold 156
 Kapusta Eugeniusz 210
 Karbowski Jan 159
 Karwacki Władysław 217
 Karwat Leon 178
 Kasperski Kazimierz 210
 Kasprzyk Maria 320
 Kawecki Arkadiusz 101
 Kazak Bronisław 221, 222
 Kącki Ludwik 232
 Kędzierski Edmund 178
 Kiedrow Michał zob. Michał
 Kiernik Władysław 62, 69
 Kierzkowski Walerian 402
 Kij Antoni 301
 Kijowski Andrzej 222
 Kilion Zenon 217
 Kiljański Józef 275
 Kinstler Marek 61
 Kirsz Zbigniew 220
 Kiryłowicz Serafin 297, 360, 362,
 378, 391
 Kiryś Jan 216
 Kisiel Jan 276
 Kiwacz Jan 281
 Klement A. 100
 Klepacz Michał 261, 318
 Klimowiecki Romuald 124, 175
 Klinkowski Henryk 275
 Kliszko Zenon 126
 Kłaczek Jarosław 392
 Kładoczny Piotr 50, 51, 53, 242
 Kmita Mieczysław 207
 Kobierzycki Emil 194, 234
 Koc Franciszek 90, 402, 414
 Kogut Konrad 307
 Kojło Stefan 30
 Kolbusz Andrzej 216
 Kołakowski Leszek 31, 33, 34
 Kołodziej Bartłomiej 220
 Kołodziejek Henryk 103, 110, 112,
 178
 Kominek Bolesław 75, 76, 199, 217,
 237, 238, 245, 248, 262, 268,
 270, 272, 274, 278, 288, 339,
 391, 407
 Konarski Henryk 233
 Konczal Jan 158
 Kopczyński Roman 233
 Kopiec Jan 100
 Korbiel Janina 319
 Korczak Jerzy 165
 Korczyk Tytus 197
 Korczyński Tadeusz 218
 Koredczuk Józef 52, 53, 78, 82
 Korenistow Aleksy zob. Jerzy
 Korgol Józef 219
 Korol Karol 100
 Kosiedowski Jan 214
 Kostek Justyn 222, 232, 233
 Kostial Dominik 197, 211, 225, 257
 Kostikow Jerzy 276
 Kostka Bronisław 275
 Kostosz Józef 399
 Kośmidek Ludwik 276

- Kośmider Tomasz 61–63
 Kotaś Eugeniusz 287, 343
 Kotek-Agroszewski Stanisław 121
 Kotula Karol 85, 87
 Kotula Kazimierz 198, 213, 224, 225, 234
 Kowalczyk Krzysztof 28, 101, 242
 Kowalenko Jan 80
 Kozak Jan 216
 Kozerska Ewa 35
 Kozicz Rajmund 232
 Koziół Jan 85
 Koziół Karol 85
 Koziura Julian 409
 Kozłowska Maria 359
 Kozłowski Franciszek 233
 Kozłowski Mieczysław 233
 Kpach Karol 275
 Krajewski Henryk 277
 Krasicka Jadwiga 331
 Krasowski Krzysztof 13, 28, 29, 36, 37, 61, 63, 66, 67, 70–72, 74
 Krause Roman 398
 Krawczyk Michał 103–105, 107
 Krawczyk Witold 158
 Kriegerewicz Eugeniusz 91
 Król Franciszek 202, 209
 Kruk Roman 221
 Krukowski Józef 29, 35, 36, 41, 66, 70, 71, 73, 74, 104, 108, 109
 Krych Jan 276
 Krysowski Józef 210
 Krzemiński Mieczysław 217, 225, 257, 268
 Krzesica Antoni 221
 Krzeski Józef 219
 Krzysztofek Katarzyna 15, 376, 378, 392, 393, 396, 404, 410, 411
 Krzyżanowska Sylwia 241
 Kubaj Artur 101
 Kubajewski Daniel 196, 223
 Kubat Józef 222
 Kubsz Wilhelm 236
 Kucharski Wojciech 63, 76
 Kucy Jan 225, 257
 Kudlek B. 100
 Kufel Jakub 62
 Kukielczyński Stefan 211, 214, 218, 300
 Kukulski Ryszard 276
 Kulawik Bolesław 237
 Kulczyński Zbigniew 156
 Kunz Lejba 381, 406
 Kurdybelski Jan 276
 Kurowski Franciszek 217
 Kurzak Zygmunt 221
 Kuśmierz Eustachy 202
 Kutrzeba Józef 276
 Kutzoń Zbigniew 276
 Kuźnicki Kazimierz 208
 Kwaśniewski Karol 218, 276
 Kwaśniewski Piotr 98, 215, 216, 276
 Kwolek Józef 91, 383, 399

- Lach Józef 232, 233
 Lagosz Kazimierz 60, 61, 64, 73–76,
 138, 194–199, 203, 204, 208, 211,
 212, 223, 224, 227, 228, 234,
 256, 261, 288, 353, 389, 418
 Lalewicz Janina 181–185
 Lampka Maksymilian 211, 332
 Langer Tomasz 55, 79, 89, 92, 372,
 373, 375, 392, 394, 396, 398,
 403, 404, 410
 Latusek Paweł 237
 Lech Jan 69, 98, 104, 105, 179, 215,
 225, 280, 286, 305, 308, 338,
 339, 400
 Lenin Włodzimierz 31–34, 58, 120
 Lenkiewicz Władysław 224
 Leoński Zbigniew 134, 135, 144,
 145, 147, 148
 Leśniewski Kazimierz 174
 Lewalski Cyryl 211
 Lewiarz Jan 83, 382, 389
 Ligenza Edward 218
 Linda Józef 219
 Lipiecki Tomasz 216
 Lis Ludwik 218, 276
 Lisiewicz Józef 232
 Listopad Józef 206, 225
 Liszka A. 100
 Litewka Ignacy 276
 Lityński Adam 43, 44, 52
 Lucer Waldemar 383, 394
 Lucyga Paweł 276
 Lupa Władysław 220
 Łańcucki Adam 210, 212, 233, 257,
 258
 Łatka Rafał 15, 75, 76, 126
 Łącki Tadeusz 210
 Łączny Leonard 178
 Łączyński Tadeusz 206, 284
 Łopaciński Antoni (TW „Jakub
 Wasilewski”) 219, 226, 257
 Łopuchowicz Wsiewołod 80
 Łowiński Edmund 225
 Łuczko Stanisław 220
 Łukasik Leon 159
 Łukowski Ferdynand 206
 Machoń Tomasz 206, 233
 Maciaszek Jan 178
 Maciejewski Tadeusz 232
 Maciejewski Władysław 158
 Maciejowski Eugeniusz 220
 Madeja Franciszek 220
 Madziarz Jan 381
 Maj Eugeniusz 220
 Maj Józef 220
 Majchrzak Edward 225, 235, 237,
 257
 Makary (właśc. Michał Oksijuk) 81,
 82, 375, 389, 390
 Makiła Dariusz 48
 Makolądar Łukasz 208, 221
 Maksymiak Teodor 159
 Maksymiak Zygmunt 159
 Malec Władysław 398
 Malinos Kazimierz 277

- Malski Tadeusz 207, 219
 Mańkowski Aleksander 409
 Marcinajlis Wiktor 207
 Marcinowski Józef 198, 213, 225,
 237, 255
 Marecki Józef 15
 Marks Karol 30, 31
 Marks Kazimierz 275
 Marusak Czesław 220, 225
 Maryniak Wojciech 237
 Maska Antoni 208
 Maślanka Bronisław 216, 225
 Matchauzer Irena 224
 Matwiejuk Jarosław 81, 260, 334
 Matwijowski Krystyn 27
 Matyja Marian 270, 298, 299, 316,
 361, 402
 Mazowiecki Tadeusz 234, 235
 Mazur Franciszek 74
 Mazur Józef 276
 Mazur Karol 210
 Mazurkiewicz Dariusz 103, 107,
 113, 114, 244, 299, 312, 316
 Mądrzejewski Wacław 178
 Meisler Wolfgang 98
 Mendelowski Józef 197, 207, 226,
 259
 Merker Aleksander 115, 183, 185,
 187, 314
 Mezglewski Artur 14, 40, 41, 124,
 127, 130, 133, 134, 260, 293,
 294, 299, 304, 310, 311, 313
 Miazga Dionizy 217
 Micewski Andrzej 235
 Michalak Antoni 177, 237, 238, 280,
 281, 283, 286, 313, 315, 386,
 390, 391, 401
 Michalak Ryszard 38, 84–88, 369–
 371, 374, 378, 380, 392, 394
 Michalec Franciszek 217
 Michalkiewicz Władysław 208
 Michał (właśc. Michał Kiedrow)
 80–82
 Michałek Antoni 210
 Michałek Paweł 208
 Michelis Zygmunt 85, 87, 394
 Michna Ritta 225
 Michniak Michał 225, 235
 Michniak Walerian 207, 233, 258
 Mielczarek Józef 275
 Mikoś Jakub 232
 Milik Karol 62, 63, 75, 209, 211,
 331, 418
 Mirek Agata 103, 329, 348, 351–355
 Mironczuk Jan 410, 411
 Mironowicz Antoni 81, 82, 390
 Misztal Henryk 14, 28, 40, 41, 48,
 55, 62, 64, 70, 74, 124, 127, 130,
 133, 134, 260
 Mleczek Jan 209
 Młynarski Leon 211, 212, 219, 332
 Mode Marta 225
 Morawska Krystyna 331
 Mościński Marian 221
 Mrówka Piotr 212
 Mruczek Mieczysław 276

Mścichowski Maciej 221, 276
 Musiał Filip 15
 Musielak Leon 271, 407
 Muzyka Jacek 208
 Mysłek Wiesław 30, 36, 45, 58
 Myszczyszyn Józef 222, 232

 Nachtman Władysław 75
 Nadartowski Zbigniew 180
 Narbuttowicz Edward 90
 Naumow Eugeniusz 80
 Newger Józef 61
 Nęcek Józef 225
 Niedźbała Franciszek 73, 194, 195,
 198, 229
 Niedźwiedzki Władysław 207, 259
 Niemczyk Wiktor 85, 86, 88, 138
 Nieużyło Paweł 258
 Niewiadomski Klemens 216
 Niezabitowski Antoni 207
 Nikodem Paweł 87
 Noszczak Bartłomiej 99, 101, 241,
 304, 336, 344, 351, 352, 354, 355
 Nowak Eugeniusz 212, 302
 Nowak J. 126
 Nowak Jerzy 398
 Nowak Wojciech 276
 Nowak Zygmunt 276
 Nowakowski Andrzej 123, 125
 Nowicki Edmund 194, 262
 Nowosielski Wincenty 277
 Nyc Stefan 53
 Nykiel Bolesław 217

 Oberc Aleksander 238
 Ochab Edward 137
 Ochel Zenon 275
 Ochendowski Eugeniusz 124, 125
 Ochman Lucjan 331
 Okoniewski Stanisław 35
 Oksijuk Michał zob. Makary
 Olszak Edmund 30
 Olszak Stanisław 216
 Olszewski Kazimierz 207, 226,
 259
 Olszowski Wojciech 276
 Olszówka Marcin 57
 Oraczewski Czesław 237
 Orczykowski Kazimierz 139
 Ordon Marta 14, 345, 346, 349
 Ordyłowski Marek 27
 Orłowski Bolesław 211
 Orszulik Alojzy 115
 Osękowski Czesław 100, 195
 Osicki Jan 332
 Osiecki Marian 218
 Osmólski Józef 91, 92, 398, 399,
 401
 Ostapczuk Bronisław 149, 178, 179,
 181, 189, 237, 270, 338, 339
 Ostapiuk Zdzisław 216
 Osuchowski Janusz 47, 109, 110
 Oślizłok Piotr 226, 258
 Ott Emilia 98
 Owczarz Bronisław 276
 Oziewicz Henryk 232
 Ożóg Michał 321

- Pacelli Eugenio zob. Pius XII
 Pacholek Bronisław 221, 234, 257
 Padewski Józef 38, 90, 92, 369, 371
 Pagiela Stanisław 220
 Panasiewicz Maria 225
 Pane Franciszek 211
 Pankowiak Jerzy 216
 Pardela Stanisław 216
 Paślowski Michał 234
 Pastuszewski Stefan 370
 Pasyk Stanisław 271
 Paszenda Jan 331
 Paszkiewicz Mieczysław 159
 Pater Józef 61, 63, 70
 Pawełko Romuald 217
 Pawlaczyk Ludwik (imię zakonne
 Andrzej) 209, 226, 234, 259
 Pawlik Bronisław 155
 Pawlikiewicz Ignacy 391
 Pawluk Tadeusz 66
 Pazan, kobieta z Ziębic 412
 Pelc Władysław 208
 Pelczar Ryszard 126
 Pęcherek Ignacy 381
 Pęcherek Leon 213, 224, 225
 Pękala Julian 91
 Pękalski Michał 219
 Piaskowski Stanisław 137, 139–141
 Pieczonka Józef 208, 216
 Piekarski Piotr 268
 Pieniążek Mieczysław 209, 210,
 269, 276
 Pieruszka F. 100
 Pietruski Roman 234
 Pietruszka Roman 208
 Pietrzak Michał 29, 41, 42, 48, 55–
 57, 89, 108, 109, 130, 242, 371,
 373, 396, 397
 Pietrzak Zbigniew 271, 278
 Pietrkowski Edmund 220
 Piontek Franciszek 62
 Piotrkowski Edmund 275
 Piotrowski Leon 177
 Piotrowski Stanisław 67, 110
 Piskorek Stanisław 217
 Piskorz Jan 195–198, 234
 Pisula Józef 208
 Piszczek J. 100
 Piszczor Franciszek 232
 Pius XI (właśc. Achille Ratti) 34,
 35
 Pius XII (właśc. Eugenio Pacelli)
 35, 75
 Plater-Zyberk Wojciech 331
 Plewko-Plewczyński Władysław
 234
 Plojhar Josef 36
 Pluta Kryspin 220
 Pluta Tadeusz 181, 182, 312
 Podgórska Bronisława 285
 Podkopała Jan 209
 Pokorny Brunon 343
 Polak Wojciech 62, 370
 Popko Michał 381
 Poręba Adam 276
 Porwol W. 100

- Posio Zygmunt 275
 Poświat, kierownik
 referatu ds. wyznań 159
 Potemski Stanisław 183, 185, 187,
 314
 Potępa Jan 275, 276
 Poturnicki Piotr 275
 Prag Marian 276
 Preiss Waldemar 88, 394
 Przyborowski Jerzy 218
 Przybysz I. 100
 Puchała E. 100
 Pukacz Ryszard 220
 Puzio Jan 224
 Pyc Andrzej 383
 Pyclik Bernard 207
 Pyka Dominik 237
 Pyzik Bolesław 216
 Pyzner Franciszek 208

 Rachel Franciszek 208
 Rachtam Julian 234
 Radkiewicz Stanisław 29, 71
 Radomski Antoni 324
 Radosz Wacław 237
 Radzińska Maria 383
 Raina Peter 36, 39, 49, 64, 65, 70–
 74, 90, 110, 111, 194, 293, 296,
 299, 304, 318, 320, 321, 330,
 348, 351, 353, 354
 Ramik Erwin 207
 Rap Abram 381, 406
 Ratajczak Beata 321

 Ratti Achille zob. Pius XI
 Rączka Władysław 276
 Resler Tomasz 94, 369
 Rędzińska Maria 413
 Rode Maksymilian 92, 397, 398, 400
 Rogalski Stanisław 221
 Rogowska Barbara 241
 Roguski Władysław 85
 Romańczuk Antoni 222
 Rozenbargier Edmund 224
 Rozmaryn Stanisław 161
 Rozmarynowicz Andrzej 108
 Rozwód Franciszek 220
 Rozynekowski Waldemar 62
 Rubaszewski Celestyn 207, 226, 259
 Ruciński Mieczysław 276
 Rudowski Maksymilian 85
 Rudyk Stefan 390
 Rudz Michał 382
 Rumiński Florian 276
 Rybicki Piotr 225, 258
 Rybicki Zygmunt 135, 144–146,
 148, 149
 Rygiel Józef 237
 Rzepecki Arnold 66, 67
 Rzeszowski Marian 213
 Rzędowski Jerzy 410, 411

 Sabisz Alfred 224
 Sacher Nisen 381, 406
 Sadowy Szczepan 216, 284
 Sand Kazimierz 135
 Sapięha Adam Stefan 329, 330

Sarnecki Stanisław 285
 Sarwa Konrad 207
 Sawicki Jakub 109
 Sawka Teodor 211
 Sąsiadka Franciszek 213
 Scheider Wilhelm 410, 411
 Schmidt Jan 98, 215
 Semanciów Władysław 233, 235, 257
 Semenec Zdzisław 211, 212, 218
 Sendys Stanisław 234, 257
 Sepko Eugeniusz 221
 Serebranikow Mikołaj 80
 Seweryn Józef 222
 Siarkiewicz Kazimierz 149, 150
 Sibińscy 412
 Siedziako Michał 13, 15
 Siemek Józef 243
 Siemiańciów Władysław 206
 Siemiątkowska Zofia 331
 Sienkowiec Daniel 62, 69
 Sieradzki Ludwik 217
 Siewierski Mieczysław 50, 51
 Sikorski Juliusz 195
 Simoni Jan 213, 224
 Sinek Franciszek 160
 Siwek Michał 159
 Siwek, mężczyzna z Ząbkowic
 Śląskich 412
 Siwiec Stanisław 275, 276
 Skarżyński Aleksander 123, 167, 179, 239, 246, 247, 359
 Skibiński Tadeusz 221
 Skonecki Czesław 126, 201, 331
 Skorupa J. 100
 Skotnicki Edward 205
 Skowroński Anna i Franciszek 412
 Skórczyński Witold 69, 167, 173–175, 178–180, 182, 184–186, 189, 190, 196, 199, 215, 227, 230, 234–236, 238, 247, 248, 261, 270, 282, 288, 290, 297, 298, 314, 315, 321, 325, 327, 328, 336–340, 342, 357–363, 368, 386, 402, 407, 409, 420
 Skrzydło Wiesław 147
 Skwira Zygmunt 178
 Słomba Jan 218
 Służewski Jerzy 121, 124, 125, 134, 135, 145
 Smarzewski Bronisław 220
 Smoluk Henryk 221, 222
 Smyk Grzegorz 120
 Sobczak Karol 121, 124, 125
 Sobkiewicz Piotr 209
 Sobolska Stefania 319
 Socha Stanisław 276
 Solarz Jan 276
 Solarz Wiktoria 224
 Solecki Kazimierz 207, 219
 Sopyła Wiktor 219
 Spilla F. 100
 Sroka Feliks 219
 Staciwa Czesław 30
 Stalin Józef 31, 37, 239, 262
 Staneta Marian 276

Stanisławski Bolesław 211
 Stanisławski Tadeusz 103, 104, 106,
 241, 279
 Stanisz Piotr 14, 30, 35, 40, 41, 241,
 293
 Stankiewicz Aleksander 217
 Stanuch Zbigniew 13, 15, 154, 156,
 162, 178
 Starościak Jerzy 121, 124, 125
 Staszewski Michał T. 30, 36, 58
 Steiner Jakub 197, 208, 209
 Stejnert Alojzy 216
 Straszak Władysław 158
 Strus Zbigniew 107, 112
 Strycharz Stanisław 275
 Stryczowski Stefan 218
 Studena Jaromir 221
 Stupak Franciszek 221, 233
 Styczek Aleksy 206
 Suchecki Roman 275
 Sumirski Marian 332
 Suski Rudolf 208
 Swastek Józef 60, 62–64, 70, 73–76
 Swatek Cyprian 207
 Sychowicz Krzysztof 14, 162, 242
 Synówka Stanisław 219
 Szafarski Aleksander 248, 272
 Szafrąński, świadek Jehowy
 z pow. jaworskiego 382, 412,
 413
 Szałajda Andrzej 220
 Szałapczyński Józef 156
 Szaynok Bożena 405
 Szczawiński, pracownik PPRN
 w Bolesławcu 332
 Szczepański Stanisław 225, 258
 Szczęsny Agnieszka 98, 215
 Szczęsny Jan 268
 Szczęśniak Józef 156, 308, 309
 Szczygielski Bronisław 276
 Szczygieł Bronisław 343
 Szeffler Zdzisław 177
 Szelażek Zygmunt 195, 234
 Szeliga Feliks 211
 Szer Seweryn 45
 Szeruda Jan 85, 369
 Szetelnicki Wacław 198, 224, 237,
 342
 Szewczyk Jan 177
 Szklarski Józef 221
 Szkudlarczyk Bolesław 268
 Szmidt Alojzy 217
 Szmidt Paweł 202
 Szmit Jan 218
 Sznek Zygfryd 175, 178
 Szniip Adolf (informator „Burza”)
 208, 209, 222, 225, 233, 235,
 248, 257, 258, 271, 272, 278
 Szopa Tadeusz 276
 Szostak Szczepan 219, 276
 Szreniawski Jan 135
 Szretter Jerzy zob. Tymoteusz
 Sztachelski Jerzy 22, 110, 111, 123,
 131, 161, 199, 244, 246, 255,
 262, 264, 296, 308, 333, 337
 Szafrowski Edward 272

- Sztajner, ks. 258
 Sztupla Feliks 210
 Szuba Ignacy 300
 Szubtarski Grzegorz 34
 Suflat Paweł 100
 Szukalski Nestor 197, 198, 224,
 353
 Szukała Władysław 218
 Szul Jan 206
 Schwagryk Krzysztof 406
 Schwajka Józef 300
 Schwalek Eugenia 319
 Szyca Jan 276
 Szyca Józef 220
 Szydłowski Mieczysław 268
 Szydysz Marcin 405, 406
 Szyler Andrzej 221, 276
 Szymański Andrzej 14, 317–319,
 326, 328, 330, 332
 Szymczyk Piotr 139
 Szypold Zygmunt 401
 Szyszka Jan 209, 210

 Ślęzak Ewelina 167, 174, 178
 Śliwa Jan 233
 Ślusarczyk, mężczyzna z Chałupiek
 412
 Śmigielska Zofia 331
 Świątkowski Henryk 42, 45, 46, 48,
 53, 67–69, 77, 80, 88, 92, 103,
 104, 106, 108, 109, 126, 185,
 304, 373
 Świdkiewicz Kazimierz 206

 Tarasiewicz Stanisław 217
 Taraszka Edward 284, 272, 276
 Targosz Zygmunt 218
 Tatarkiewicz Władysław 30, 31
 Taube Walery 142
 Tichy Edward 209
 Tkacz Edmund 276
 Tokarz Jan 275
 Tomaszewski Józef 218, 225, 233,
 248, 257, 272, 285
 Trembicka Krystyna 29
 Trenkler Ryszard 87
 Troneczek Bronisław 208
 Trzeciński Janusz 43–45
 Trzeciak Bolesław 206, 222, 225,
 258, 268
 Turkowski Stanisław 213, 315
 Tusiński Józef 276
 Tużnik Edward 275
 Tyczyno Jarosław 83, 382, 389
 Tyczyński Adam 275, 276
 Tymoteusz (właśc. Jerzy Szretter)
 78, 80–82, 390–392
 Tympalski Jan 277, 278

 Ulatowski Bernard 159
 Urban Kazimierz 77–82, 84, 92, 93,
 254, 370, 398, 407
 Urban Wincenty 73, 198, 213, 224,
 237, 403
 Urbanowicz Adam 178
 Urbański Bolesław 178
 Urzędniczek Józef 276

Wachholz Bernard 343
 Waclaw Stanisław 276
 Walczak Leon 398
 Waledyński Konstanty zob. Dionizy
 Walencik Dariusz 103, 105–107,
 112, 114
 Walków Kazimierz 234
 Wall Zygmunt 276
 Wałęga Apolinary 197, 210, 225
 Wamposzyc Antoni 207
 Wanat Włodzimierz 166, 181, 186,
 326
 Wancel Stanisław 276
 Wanik Zofia 331
 Wantuła Andrzej 393
 Warszawski Marek 408
 Wasersztrum Jakub 405
 Wasil Bolesław 219, 271
 Wasilewski Edmund 398, 399
 Wasilkowski Jan 45
 Waszkiewicz Ewa 405
 Wawrzonek Władysław 219
 Wawrzynowicz Dominik 220
 Weidler H. 100
 Weidlich G. 100
 Wejman Grzegorz 13, 15
 Welc Józef 206
 Wendt Henryk 85
 Werhun Michał 218
 Werksztajn Czesław 212
 Wermiński Bogusław 220
 Węclewski Bolesław 178
 Węgrzyn Józef 233, 235
 Wiczkowski Jan 221, 276
 Wielgosz Stanisław 219
 Wierzbński Edward 275
 Wieszcak Antoni 232
 Wieśniak Henryk 205
 Wilczek Franciszek 275
 Wilczyński Tomasz 262
 Wilczyński Władysław 186
 Wilk Edward 276
 Wilk Stanisław 62
 Winiarski Jan 219
 Wis Kazimierz 221
 Witaszewski Kazimierz 131, 134,
 376
 Witek Franciszek 208, 212, 213,
 234, 332
 Witkos Tadeusz 224
 Witkowski Jan 159
 Witkowski Mikołaj 225
 Witkowski Wojciech 121, 133, 135,
 151
 Wittek Ludwik 276
 Włodkowski Robert 154, 157,
 161
 Włodyka Stanisław 220
 Wodonos Jarosław 96, 207
 Wodziński Stefan 216
 Wojarski Wojciech 221
 Wojciak Emil 221
 Wojciechowska Aleksandra 353
 Wojciechowski K. 100
 Wojcieszek Elżbieta 154, 164, 167,
 178

- Wojdak Franciszek 74, 155–157,
 174, 178, 190, 197, 198, 256,
 299, 350, 389, 395, 406–408
 Wojtczak Andrzej 196
 Wojtczak Krystyna 165
 Wojtera Bronisław 218, 286
 Wojtowicz Eugeniusz 220
 Wojtukiewicz Józef 213, 224
 Wolas Marian 222
 Wolski Władysław 36, 396
 Wolter Aleksander 45
 Wołoszczuk Franciszek 206, 207
 Wołowicz Aleksander 390, 391, 401,
 408
 Wołyniak Franciszek 221
 Wosiński Ryszard 159
 Wójcik Stefan 61, 64, 73, 74, 195,
 228
 Wójtowicz Feliks 209, 301
 Wroczyński Adam 178
 Wroński Jan 233
 Wrotkowski Stanisław 209
 Wrzeciono Maria 319, 320, 364
 Wrześniowski Zygmunt 225
 Wyróst-Wyróstowicz Damian 222
 Wysocki Antoni 216
 Wysoczański Wiktor 89, 371, 373,
 396, 397
 Wyszynski Stefan 74–76, 101, 194,
 195, 197, 198, 204, 213, 224,
 227, 229, 231, 254, 261, 288,
 293, 295, 313, 338, 339, 351,
 362, 407
 Zabawski Jan 229
 Zachold Maksymilian 209
 Zadęcki Edward 212, 302
 Zaforymski Władysław 271, 276,
 277
 Zagniński Piotr 75, 276
 Zagórski Stanisław 220
 Zając Stanisław 275
 Zajączkowski Jan 86
 Zaklikiewicz Lucjan 221
 Zakrzewska Janina 44, 45, 102, 134
 Zalewski Henryk 234, 235, 257
 Zaliński Jan 212
 Załuczkowski Tadeusz 194
 Zamiatała Dominik 329, 330, 344,
 347–349, 357
 Zarembski Józef 219
 Zarzycki Zdzisław 85
 Zawadzki Aleksander 99
 Zawadzki Stanisław 225
 Zawadzki Sylwester 42, 54–56, 108,
 123, 124, 131, 132, 260, 334, 403
 Zawadzki Wacław 214
 Zawadzki Zbigniew 178
 Zawisław Michał 242
 Zeiferd Maksymilian 232
 Zieliński Bernard 275
 Zieliński Józef 210, 221
 Zieliński Szczepan 219
 Zieliński Tadeusz J. 39, 41, 371, 392,
 410
 Zieliński Zygmunt 13, 28, 35, 60,
 61, 64, 70, 75, 76

Zienkiewicz Aleksander 213, 225	Zyrankiewicz Stanisław 209
Zierałko Antoni 220	Zyziewicz Zygmun 301
Zimmermann Marian 120	
Zimny Józef 207	Żabiński Tadeusz 123, 154, 164,
Zink Wojciech 194	171, 172, 179, 244, 245, 313,
Zipfel Maksymilian 195	341, 355
Złoczyński Alfons 343	Żak Władysław 208
Złupko Andrzej 100	Żaryn Jan 13, 28, 36–38, 61, 70, 71,
Złyduch Józef 216	329
Zmora Jan 221, 276	Żejmo Tadeusz 216
Znosko Aleksy 83	Żołyniak Edmund 207
Zubik Rudolf 278	Żółczyński Adolf 221
Zygmanski Marian 123, 175,	Żrałko Julian 276
178	Żurawski Karol 211
Zygmunt Kazimierz 218	Żurek Robert 59, 61, 62, 64, 70
Zym Marcin 208, 301	Żyrkowski Stanisław 277

Działalność państwowej administracji wyznaniowej w latach 1945–1989 stała się w ostatnim czasie przedmiotem szczegółowych badań naukowych – głównie historycznych, funkcjonowanie terenowej administracji wyznaniowej w poszczególnych województwach wciąż jednak czeka na swoje opracowanie.

Książka Tomasza Reslera to pierwsze monograficzne studium Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu, któremu podlegało ówczesne województwo wrocławskie (z wyłączeniem miasta Wrocławia). Przeprowadzona analiza ukazuje pracę tego organu z punktu widzenia przede wszystkim prawnego, ale również organizacyjnego i kadrowego. Prezentowane wyniki badań historycznoprawnych dotyczą nie tylko polityki Wydziału do Spraw Wyznań wobec Kościoła katolickiego, lecz także wobec mniejszościowych kościołów i innych związków wyznaniowych, które prowadziły działalność duszpasterską na ziemiach przyznanych Polsce po II wojnie światowej.

PEŁNA OFERTA NA

ksiegarniaipn.pl